

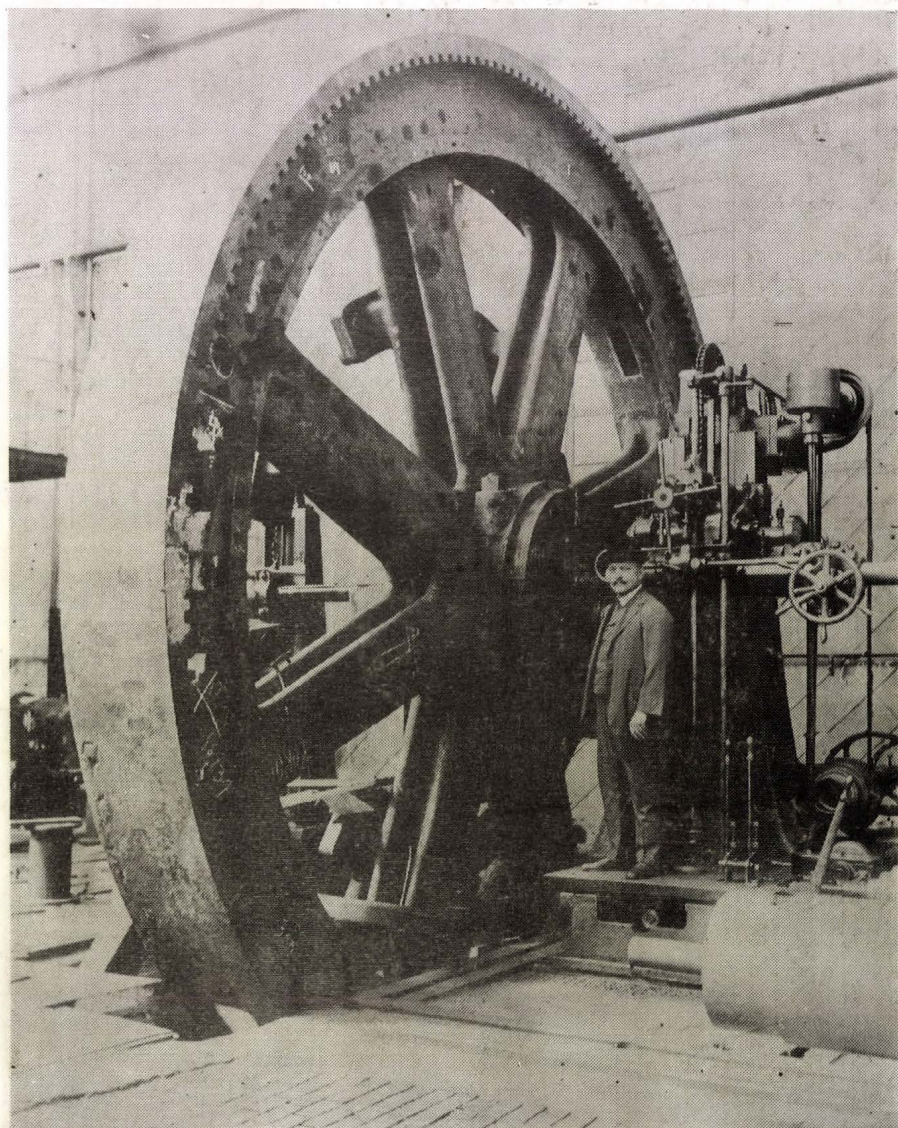
01wr 1984 499 1-8

Medvetánc

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

1988/2-3

ÁRA: 50 FORINT

TARTALOM

A kritikai elmélet normatív bázisának problémája Habermasnál	<i>Némedi Dénes / 3</i>
Ideális beszédhelyzet és egyetemes kommunikációs közösség Jürgen Habermas és Karl-Otto Apel diszkurzív felelősségetikája	<i>Felkai Gábor / 33</i>
Felelőtlen vázlat Közép-Európáról: Nosztalgia vagy remény?	<i>Vajda Mihály / 79</i>
A feltámadt Leviatán	<i>Molnár Gusztáv / 91</i>
Birtoklás vagy emberséges élet	<i>Tordai Zádor / 131</i>
Az első megghiúsított reform- kísérlet Az 1953-as kormányprogram	<i>Vásárhelyi Miklós / 149</i>
1956 és a magyar falu	<i>Magyar Bálint / 207</i>
Magyarország helyzete és a világ- helyzet Emlékirat	<i>Bibó István / 213</i>
Az 1956–57-es restauráció	<i>Kis János / 229</i>
Jordáky Lajos Naplója elé	<i>Molnár Gusztáv / 279</i>
Jordáky Lajos Naplója 1956. március 11–1957. március 8.	281

Dokumentum

Ifj. Leopold Lajos írása elé	<i>E. Bártfai László / 317</i>
Színlelt kapitalizmus	<i>Ifj. Leopold Lajos / 321</i>

Medvetánc

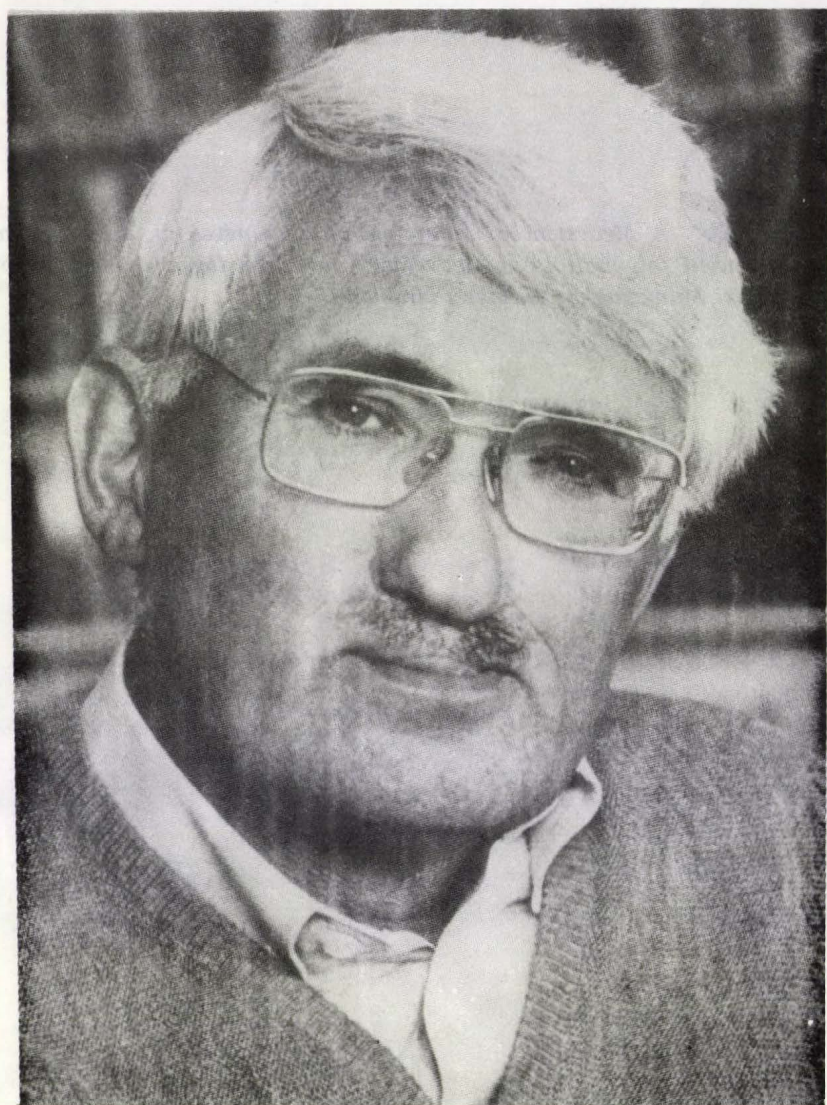
AZ ELTE és az MKKE társadalomelméleti folyóirata

Richardson

ANALYSIS OF THE RICHARDSON COLLECTION

A Medvetáncból Medvetánc-Füzetek néven új, a Medvetánc társadaloméleti folyóirattól és a Medvetánc-Könyvektől független kiadvány-sorozat vált ki. Munkájukhoz sok sikert kívánunk!

A KRITIKAI ELMÉLET NORMATÍV BÁZISÁNAK PROBLÉMÁJA HABERMASNÁL

„Nem beszélnek ‚kommunikatív racionalizálódásról’, ha az utóbbi kétszáz év európai és amerikai történetében, az utóbbi negyven évben a nemzeti felszabadító mozgalmakban, minden katasztrofá ellenére nem lenne mégis felismerhető — ahogy Hegel mondta volna — a ‚létező ész’ egy darabkája, a polgári emancipációs mozgalmakban ugyanúgy, mint a munkásmozgalomban, manapság a feminizmusban, a kulturális lázadásokban, az ökológiai és pacifista ellenállásban.”¹

Habermas komoly kihívást jelent a szociológus — vagy filozófus — olvasónak. Lehengerlő, mert elképesztő ismeretanyagot halmoz fel minden művében. Zavarbaejtő, mert szokatlanul receptív. Legtöbb írása kommentár — vagy legalábbis nagy részük kommentár. Mások vállára áll, s onnan vázolja fel kordiagnózisait, ismeretkritikáját. Mindemellett megszégyenítő szaktudása moralista pózzal társul: szakszerű, s egyben mindig felvilágosító is a szó régi értelmében.

E finom részletekbe belebocsátkozó, sokszor pedáns aprólékossággal eljáró, etikai elméletet és politikai kritikát művelő filozófusnak egyik legfőbb gondja, hogy közönsége számára is bemutassa és igazolja azokat a normatív elveket, amelyeket ítéleteinél alapul vett. Igyekezete néha görcsös, végletes állításai kihívják a kritikát. E már több mint három évtizedet átfogó filozófusi és szociológusi pályának szinte legfontosabb tételei ebből a törekvésből születtek. Viszszavonulás volt ez a pálya a konkrét, intézményekhez jobban kötött emancipációs reményektől egy kantianus jellegű, az emberi létezés általános feltételeiben rejlő ésszerű potenciál kibontakozásában — vagy legalábbis elpusztíthatatlanságában — való bizakodásig? Vagy ellenkezőleg, ahogy az emancipációhoz fűződő várakozások egyre inkább leolvadtak elvont, formális magjukig, általánosabbak és egyre jobban alátámasztottak is lettek, megszabadultak a hozzájuk kapcsolódó illúzióktól? Vannak-e gyakorlatilag hasznosítható konzekvenciái e „gyakor-

lati szándékú történelemfilozófiaként” indult vállalkozásnak? Sikerült-e filozófiai értelemben a vállalkozás? Ebben sokan kételkedtek,² s nem alaptalanul. Mégis, az az elképzelés, hogy az ember felszabadulási törekvése megindokolható, hogy a racionalitás melletti elkötelezettségünk maga is racionális, annyira alapvető eleme egyfajta felvilágosult tradíciónak, hogy már eleve érdeklődésre és szimpátiára számíthat minden hasonló kísérlet.

Arra teszek most kísérletet, hogy végigkövessem azt, ahogy Habermas a kritikai elmélet normatív alapjaira vonatkozó elképzeléseit alakította. A fiatal Habermasnak, a nyilvánosság szerkezetváltásáról szóló könyv szerzőjének elképzelései alkotják a kiindulópontot (I.), majd megvizsgálom az ismeretérdekek koncepcióját (II.), végül az utóbbi másfél évtizedben kidolgozott kommunikáció-elméleti koncepciót kell bemutatni (III.). Kikerülhetetlen lesz végül a gyakorlati konzekvenciák körül folyt vita érintése (IV.).

I.

A fiatal Habermas – mint egy interjúban elmondta – a kezdeti, erős Heidegger-hatás után Lukácsot olvasva került érintkezésbe a kritikai elmélettel. Kezdeként – mondta – a húszas évek szellemi világában élt.³ Innen vezetett az útja Marxhoz és Adornohoz – vagyis valóban végigjárta azt a gondolati pályát, amelyet előtte a frankfurti iskola nagyjai befutottak. E recepció során a „nagy” frankfurti generációt már eleve kritikával fogadta.

Tanulságos, hogyan mutatta be tanítómestereit visszaemlékezéseiben. Marcuse és Horkheimer 1937-es tanulmányaikban még meg voltak győződve arról – mondta –, „hogy a polgári ideálok a művészetben ugyanúgy, mint a filozófiában, bizonyos korlátozásokkal ugyan, de mint potenciál jelen vannak”.⁴ Ez az alapgondolat Horkheimer és Adorno közös könyvében, a *Dialektik der Aufklärung*-ban megrendült,⁵ később egyre gyengébb és gyengébb formában képviselték, s ez súlyos gondolati és elméleti következményekhez vezetett. A polgári ideálokban rejlő emancipatív potenciál elerőtlenedéseért a polgári társadalom mint egész összefüggérendszerét tették felelőssé, s ez minden totalizáló perspektíva elutasításához, „az egész a nem-igazi” tételhez vezetett, ez pedig csapdának bizonyult. Egyfelől ugyanis ez ahhoz az állításhoz vezetett, hogy a totalizáló perspektívák szükségképpen eltorzítják és meghamisítják a jó szándékú belátásokat (s ennyiben jótékony és kijózanító hatása volt), másfelől ahhoz, hogy bármely részletváltoztatás, reform vagy apró jobbítás is hamisnak bizonyul, mert a nem-igazi egész azt is bevonja saját hamisságának a körébe, s így azok a polgári filozófiában és kultúrában őrzött ideálok, amelyek a harmincas években még a kritikai elmélet normatív bázisát képezték, elvesztik hatékonyságukat, maguk is áldozatul esnek a mindent átfogó romlásnak. Ezért írta Habermas a kritikai elmeletről:

„Kutatásstratégiaiilag ezért nem szándékolt elbátortalanító hatása van, amely az egész megváltoztatásának színvonalát alatti gyakorlati változtatásokkal szemben az egész nem igazít immunizálja. Ennyiben a Kritikai Elméletet, ha az indirekt következményeit tekintjük, inkább egy bizonyos attentizmus kísérte, ilyen módon fogadták be Németországban a háború után. Köztünk, fiatalok között, ha szabad ezt az önéletrajzi mellékes megjegyzést megtenni, megerősített egy politikai rezignációt, amely az ellenzéknek az 1953-as szövetségi gyűlési választások által megpecsételt veresége kapcsán terjedt el.”⁶

A fiatal Habermast azonban – ahogy visszaemlékezett – nemcsak a kritikai elmélet politikai tétlenségre kárhóztató következményei nyugtalanították: elméletileg sem találta kielégítőnek az Adorno negatív filozófiája szellemében folytatott megvilágosító gyakorlatokat, amelyek az ész megmaradt szikráit (paraszát?) keresték a művészetben, hanem arra a belátásra jutott,

„hogy ismét vissza kell mennünk a felvilágosodás dialektikája mögé, mert egy önmagát tagadó filozófia apóriáival mint tudósok nem élhetünk együtt”. „Azt hiszem, hogy a Kritikai Elmélet legkonzekvenssebb (azaz adornói – N. D.) formájában nem alkalmas arra, hogy kapcsolatot találjon a társadalmi állapotok bármiféle empirikus vagy akár csak diszkurzív elemzésével.”⁷

Mindez egyebek mellett megkívánta a kritikai elmélet normatív bázisa kérdésének az újragondolását is, hiszen a horkheimeri–adornói említett visszahúzó-dás nem utolsósorban azért következett be, mert úgy látták, hogy szétföredezett az az alap, amelyre korábban a kapitalista társadalom radikális szándékú kritikáját állíthatták.

A fiatal Habermasnak, aki – mint láttuk – a húszas évekbe való szellemi visszatéréssel indult el a pályáján, elődeihez hasonlóan újra – de lényegében megváltozott feltételek között – tisztázni kellett Marxhoz való viszonyát.⁸ Egy terjedelmes, 1957-ből származó szakirodalmi áttekintés után⁹ ezt egy 1960-as előadásában tette meg. Itt mindenekelőtt leszögezte, hogy miután a fejlett kapitalista országokban a proletariátus mint a jövő szocialista forradalom hordozója nem létezik többé, a forradalmi elmélet elvesztette címzettjét.¹⁰ Ez nemcsak azt jelenti, hogy az érveket már nem lehet jelszavakká átformálni, hanem többet, mert Marx számára – mondta – a proletariátus nemcsak a kritika címzettje volt, hanem a kritika ismeretelméleti igazolását is a proletariátus fejlődéstörténetéből vezette le. Minthogy az elidegenült munka ezt az osztályt a saját helyzete megszüntetésére ösztökéli,

„a proletariátusnak a termelési folyamatban elfoglalt objektív helye egyben azt a folyamatot kívüli nézőpontot is jelenti, ahonnan a rendszer mint egész kritikailag megragadható és ahonnan történeti mulandósága bizonyítható”.¹¹

Címzettnek és kritikai bázisnak ezt az azonosítását Habermas átvette Marx-tól.¹² Csakhogy, ha a proletariátus már nem lehet a kritikai elmélet bázisa, s ha azt az utat sem lehet követni, amire Habermas szerint a marxizmus már Marx életében rálépett, amikor önmagát pozitív tudományként fogta fel, s ekképpen kívülhelyezte magát az objektív válságösszefüggésen,¹³ akkor a kritikai elmélet számára az a feladat adódik, hogy újra megbizonyosodjon a saját normatív bázisa felől, igazolja azt, hogy a kritikai elmélet látomása nem pusztán rémálom volt.

Habermas először a nyilvánosság eszméjét és intézményeit vizsgálta meg ebből a szempontból. Nálunk is jól ismert, a nyilvánosság szerkezetváltozásáról írt könyvében azt vázolta fel, hogy a politikai állam és a polgári társadalom szétválása nyomán, a polgári társadalmon mint autonóm magánemberek társadalmán alapulva létrejött a politikai nyilvánosság, az okoskodó magánemberek nyilvánossága. Ez a nyilvánosság arra tart igényt, hogy a politikai államot a polgári társadalommal közvetítse, lehetővé tegye azt, hogy a polgárok mint olyanok (s nem mint alattvalók) kialakítsák közös véleményüket a valamennyiüket érintő ügyekről. Lényeges mozzanat, hogy a nyilvánosság eme elképzelés szerint nem a magánszférából eredő érdekek egyeztetését szolgálja, nem valamiféle állam-előtti, korporatív egyezkedés területe, hanem az a szféra, amelyben a polgárok igazi egyetértésre juthatnak. Az okoskodó publicisztika vagy a parlamenti vita ezt a célt szolgálja.

Csak hogy az állami intervencionizmus megjelenésével, a közszféra és a magánszféra tendenciaszerű összefonódásával, a határvonalak elmosódásával a polgári nyilvánosság is tönkremegy (ahogy a proletariátus is elvesztette emancipációs, forradalmi potenciálját): a közönség manipulált közönség lesz, az irodalom és a politikai publicisztika termékeinek felvilágosítatlan fogyasztója. A közvélemény, amely a nyilvánosság helyére lép, nem tartalmazza már az előbbi lényeges ismervét, azt, hogy az érvényességi igényeinek nyilvánosan és racionálisan meg lehet vitatni. A modernitás így úgy jelenik meg, mint egyfajta hanyatlás, a be nem váltott ígéretek kora.¹⁴

Ez a nyilvánosság-koncepció egyértelműen normatív volt. A nyilvánosság az ész létező alakja, a valósággal szembesíthető ideál, olyan potenciál, amely a kritikai gyakorlatban fejtheti ki hatását.

„Nem mintha a szalonokkal, kávéházakkal, társaságokkal a közönség eszméje komolyan megvalósult volna; mint eszme azonban objektív igényként megfogalmazódott és ennyiben, ha nem is valóságosan, mégis hatékony lett.”¹⁵

A nyilvánosság mint eszme lett a bázisa annak a kritikának, amely leleplezte a modern polgári világ álnyilvánosságát, a manipulatív intézményeket és gyakorlatokat:

„Amíg a nyilvánosság mint szféra létezett és mint elv funkcionált, addig az, aminek a közönség magát hitte és amit hite szerint tett, ideológia volt, és ugyanakkor több is volt, mint pusztán ideológia. Az egyik osztálynak a másik osztály feletti tartós uralma talapzatán ez mégis olyan intézményeket fejlesztett ki, melyek objektív értelmüként magukban foglalták tulajdon megszüntetésük eszméjét...”¹⁶

A fiatal Habermasnál a nyilvánosság eszméjében utópikus többlet bújt meg: az erőszakmentes és korlátozatlan vita gondolata, azé a vitáé, amely képes lenne arra, hogy feltárja az igazat, igazolja a normákat és értékeket (amire a pozitívista tudomány képtelen és amire magát jogosulatlannak is tartja). Az erőszakmentes és korlátlan vita gondolatának ekkori megfogalmazása azt is magában foglalta, hogy ebben a vitában a felek közt nem lehet feloldhatatlan és relatívizálhatatlan érkantagonizmus, amely süketté tenné őket a másik érveivel

szemben, illetve nem állnak olyan bürokratikus igazgatás hatalma alatt, amely kiskorúvá teszi őket.¹⁷ A nyilvánosság eszméjében tehát Habermas egy szabad társadalom előérzetét látta megfogalmazódni.

A nyilvánosság ugyanakkor a kritikai elmélet címzettje is volt. A nyilvánosság meglevő maradékainak a kiterjesztésében látta Habermas a reményt arra, hogy át lehet törni a manipuláció, a bürokratikus szabályozás és az anonim piaci erők uralmát. A szociális állam nyilvánosságában – írja – két tendencia mérkőzik egymással. Egyfelől a szervezetek által működtetett demonstratív és manipulált nyilvánosság figyelhető meg.

„Másképp a szociális állam, amennyiben megőrzi a liberális jogállammal való folytonosságot, kitart a politikailag működő nyilvánosság elrendelése mellett. Eszerint a szervezetek által mediatizált közönségnek, éppen ezeken a szervezeteken keresztül működésbe kell hoznia a nyilvános kommunikáció kritikai folyamatát. A szociális állam alkotmányának valóságában a kritikai publicitásnak ez az alakja harcban áll a manipulatív célokból pusztán megrendezett publicitással; amilyen mértékben felülkerekedik, az jelzi a szociális-állami berendezkedésű ipari társadalom demokratizálásának mértékét – nevezetesen a szociális és politikai hatalom gyakorlásának racionalizálását.”¹⁸

A nyilvánosságnak – az elmélet hivatkozási alapjának és címzettjének – a szerepe analóg azzal, ahogy a frankfurtiak a harmincas években a polgári világ által kitermelt ideálok kritikai szerepét felfogták. A nyilvánosság eszméje az a gondolat, amelyet a polgári világ maga hozott létre, s ugyanakkor e világ a nyilvánosság eszméjében rejlő utópikus többlet alapjáról bírálható – ahogy a harmincas években Horkheimer a tőkés társadalmat a saját eszményei alapján gondolta kritizálhatónak.

Mindez sokkal egyértelműbben derül ki a nyilvánosság-könyv megjelenésével egyidőben keletkezett, a kritikai szociológia lehetőségével foglalkozó írásból.

„A kritikai szociológia képes emlékezni arra, ami mint szándék valaha benne volt abban, amit ma naponta megvalósítanak és ténylegesen elérnek. Szó szerint veszi a fennálló berendezkedés színlelt értelmét, mert még ha ezek utópikus szavak is, realiztikusan értelmezve, a fennállóról kimutatják azt, ami belőle hiányzik.”¹⁹

A fentebbi idézet mellé állíthatjuk Horkheimer cikkét a harmincas évekből, a hagyományos és kritikai elméletről.²⁰ Mindkettő ugyanabban a vonatkozásban különbözik az ortodox marxizmustól: azzal a problémával igyekeznek számot vetni, hogy mi lehet a kritikai elmélet ideáljainak a sorsa, ha a proletariátus elvesztette forradalmi szerepét (a kontextus persze különbözik, mert az egyik esetben a fasizmus győzelméből, a másikban a szociális állami későkapitalista kompromisszum sikeréből következtetnek e szerep elvesztésére). Az intézményekben testet öltött vagy a filozófiában megfogalmazott ideálok sem menekedhetnek meg persze a korrupciótól, ezt a Dialektik der Aufklärung bemutatta, de egy hangsúlyos gesztussal mégis átmenthetők egy más szférába – ahogy ezt tette Adorno a művészetbe helyezve át a diszkurzív gondolkodásban kudarcot vallott eszményeket.

Habermas útja azonban nem abba az irányba vezetett, mint mestereié – látuk, hogy ennek tudatos politikai motívumai is voltak.²¹ De nemcsak az ador-

női fatalista attentizmus volt idegen a fiatal Habermas számára, hanem az is elfogadhatatlan volt, hogy ha az adornói pozíciót, a negatív dialektikát tette volna magáévá, akkor le kellett volna mondania arról, hogy ezekre az ideálokra, az ész testet öltött alakjaira ne csak rámutasson, hanem azokat diszkurzíve ki is fejtsse. Habermas úgy érezte, hogy van pozitív szociológiai és metodológiai mondanivalója. Az, hogy ennek kifejtéséhez a nyilvánosság ideáljára való pusztá hivatkozás nem elegendő, kiderült az ún. pozitívizmus-vita során is.

Itt szóba került az a kérdés hogy vajon a normatív standardok, amelyekkel élünk, kritikailag felülvizsgálhatók-e (ha így van, akkor lehetséges kritikai elmélet). Ha nem, akkor döntés eredményei – s ez esetben nincs értelme kritikai elméletről beszélni, hiszen ami azt kritikaivá tenné, az éppenséggel minden lehetséges elmélet előtt van. Habermas – aki természetesen az első álláspontot vallotta – nem sokra jutott ennek igazolhatóvá tételében. Hivatkozása „a társadalmi életvilág természetes hermeneutikájára”²² – a megfogalmazás nyilvánvalóan tükrözte a gadameri hermeneutikával való friss megismerkedését a hatvanas évek elején, rövid heidelbergi tartózkodása idején – túl általános, homályos és kifejtetlen maradt, hogysem meggyőző lehessen. Amikor pedig, összhangban a nyilvánosság-könyv koncepciójával, a standardok tisztázását a reflektív kommunikációtól, a racionális vitától várja (mert az úgymond az alapelveket, amelyek szerint eljár, ugyanezen vita során tisztázza is), megfogalmazása homályos és nehezen értelmezhető. Feltételezi, hogy az ésszerű vita tény, „mert mindig már valamilyen kommunikációban vagyunk, melynek megértésre kell vezetnie”.²³ Mintha ez arra utalna, hogy a nyilvánosság intézményesüléséhez (éspedig a tönkremeneteltől megmenekülő intézményesüléséhez) hasonló folyamatok a tudományban vagy a tudományt hordozó kommunikációban is végbementek. A következő mondat így hangzik: „Ez az empirikus tény (ti. az ésszerű vita) azonban egy transzcendentális feltétel sajátosságával bír ...”²⁴ Első látásra ez paradox: a megismerés transzcendentális feltételei nem lehetnek empirikus tények, ha értelmesen akarjuk használni a fogalmakat. A homályosság ellenére az az intuíció, hogy standardok és ténymegállapítások tekintetében a pozitívizmusnak és a popperi kritikai racionalizmusnak alapvetően nincs igaza, hosszú távon és a módszertani-filozófiai feltevések jelentős átalakítása árán persze tartatónak bizonyult.

A fiatal Habermas számára tehát meglehetősen egyértelműen kirajzolódott a következő út: a nyilvánosság eszméjében bennerejlő utópikus tartalom felől kellett megbizonyosodnia, azt kellett megmutatnia, hogy az nem pusztán egy tönkremenendő intézmény sajátja volt, nem is csak a klasszikus polgári korszak ideáljai hordozzák, hanem szélesebb, össztörténeti és diszkurzíve beváltható filozófiai érvényessége van. Vállalkozásának hihetősége azon fordult meg a későbbiekben, hogy ezt mennyire tudta plauzibilissé tenni.

A megoldás irányát már egy 1963-ban írt esszéjében felvázolta. Itt arról a kritériumról beszél, aminek alapján eldönthetjük, hogy mi az, ami az adott tör-

téneti fokon „szükségtelen” szenvedésnek minősül, tehát az elnyomás jele. E kritérium elnyeréséhez egy átfogó racionalitásra van szükség, amely nem riad vissza az önreflexiótól, amely tudja, hogy érdeke a nagykorúsághoz vezető reflexió folytatódása. Hol lelhetjük fel az észnek ezt az alakját?

„Ma az észnek és döntésnek azt a konvergenciáját, amelyet a nagy filozófia még közvetlenül gondolt el, a pozitív tudományok fokán, azaz: a technológiai racionalitás szintjén szükségszerűen és helyesen végrehajtott elválasztáson, ész és döntés elszakításán keresztül kell visszanyernünk és reflektálva megerősítenünk. A tudomány mint termelőerő, ha a tudományba mint emancipációs erőbe beáramlik, éppannyira gyógyíthat is, mint ahogy romlást hoz ...”²⁵

A fiatal Habermas útja tehát a tudományos gyakorlatra reflektáló filozófia felé vezetett, hogy ott lelje fel a kritikai elmélet normatív bázisát.

II.

A hatvanas években dolgozza ki Habermas az ismeretérdekek koncepcióját, amely bizonyos fokú változást jelent korai elképzeléseihez képest. E koncepció kifejtését 1965-ös *Erkenntnis und Interesse* című frankfurti bemutatkozó előadásában és 1968-as azonos című könyvében adta; a másodikat ma általában Habermas első szintézisének tekintik. Ebben az elképzelésben a kritikai mérce, a kritikai elmélet normatív bázisának kérdése átalakul, és úgy vetődik fel, hogy igazolható-e, hogy az észben, a kritikai reflexióban egy olyan érdek működik, amely az eltorzult önmegértés felszámolása felé hat.

A kritikai elmélet problémájának transzpozíciója a tudományelméletbe nem jelenti a megnyugvást a spekulációban, a lemondást az emancipatív célokról — csak ezeknek mintegy mélyebb, általánosabb megalapozását. A materialista tudománykritika — írja —, amely az emancipáció érdekét megfogalmazza, azért képes többre, mint a pozitivistá vagy hermeneutikus tudományok hagyományos önszemlélete, mert az ismeretelméletet materialista módon társadalomelmélettel kapcsolja össze. „Megismerés és érdek összefüggéseinek elemzése azt a véleményt kell, hogy alátámassza, hogy radikális ismeretkritika csak mint társadalomelmélet lehetséges.”²⁶ Minthogy azonban a későkapitalista társadalmak elmélete nincs kidolgozva, az ismeretkritika mégis elsődleges.

A radikális ismeretkritika reflexiók beállítottóságban nő ki a létező tudományokból. Habermas modellje a hegeli *Szellem fenomenológiája*: a szellem emlékezik arra a folyamatra, amelyben kialakult. Ennek az emlékezésnek korszerű formája az ideológiakritika, amely felbontja a szisztematikus torzulásokat, amelyeket a szellem elszenvedett.²⁷

A koncepció sarokköve a megismerést vezető érdekek fogalma. Érdek és ész együttes használata botrányosnak tűnik. Ha az észet szemlélődőnek gondoljuk, amely egy transzcendens világból nézi a társadalmat és a természetet, akkor érdekeltségről nem beszélhetünk. Habermas azonban természetesen elveti az ész

érdekmentes használatának gondolatát, építve a marxista hagyományra, a kritikai elmélet saját tradíciójára.²⁸

A megismerést vezető érdekek nála alaporientációk, amelyek az emberi nem reprodukciójának és önkonstitúciójának alapfeltételeihez kapcsolódnak – a munkához és interakcióhoz. Habermas szerint ugyanis elhibázott Marxnak az a feltevése (ez tulajdonképpen – úgymond – önfélreértés, mert tényleges kutatásaiban nem tartotta teljesen magát ehhez), hogy az emberi nem önkonstitúciója a materiális produkció modellje szerint képzelhető el. A nem reprodukciója két egyformán eredeti dimenzióban megy végbe: a munkában a természettel való anyagszereplés vonatkozásában és az interakcióban, amely az egyetértés és a hatalom, az osztályharc és az intézményes keret megváltoztatása körüli cselekvéseket fogja egybe.²⁹ A munkának és interakciónak megfelelő ismeretérdekek transzcendentális státusúak: nekik megfelelően konstituálódnak a tudományok tárgyerületei. (Habermas a későbbiekben világosan különbséget tesz a tárgykonstitúció és az érvényességi problémák között. Az ismeretérdekek a tárgykonstitúcióban játszanak szerepet, tehát nem úgy értendők; mintha ezek igazságkritériumként, a kijelentések érvényessége kezeseiként működne.³⁰)

A tudományok tárgyerületének konstitúciója tehát nem a szellem immansz mozgásához, hanem a társadalmi élettevékenységhez igazodik. A két alapvető ismeretérdek ezek szerint: az empirikus-analitikus tudományokban (a természettudományokban és a pozitívisztikus társadalomtudományokban) a technikai érdek, a dologi vagy dologiasult folyamatok feletti technikai rendelkezés érdeke; a hermeneutikus (a hagyományokat interpretáló) tudományokban a gyakorlati ismeretérdek, a cselekvésorientáló egyetértés, a lehetséges interszubjektivitás érdeke.

„Technikai, ill. gyakorlati megismerési érdekről tehát annyiban beszélünk, amennyiben az eszközhasználó cselekvés és a szimbolikusan közvetített interakció életösszefüggései a lehetséges kijelentések érvényességének értelmét a kutatás logikáján keresztül annyiban preformálják, hogy ezek a kijelentések, amennyiben ismeretet jelentenek, csak ezekben az életösszefüggésekben bírnak funkcióval – azaz: technikailag értékesíthetők illetve gyakorlatilag hatékonyak.”³¹

Az ismeretérdekekkel kapcsolatban újra találkozunk a transzcendentálisizmus – vagy ahogy Habermas később mondta – kvázi-transzcendentálisizmus problémájával.³² Ugyanarról a gondolatról van szó, amit már a pozitívizmus-vitában felvetett: az ismeretérdekek egyszerre transzcendentális státusúak, mert a kijelentések lehetséges értelmét konstituálják, ugyanakkor empirikusak, mert a nem történetében alakulnak ki.³³ Témánk szempontjából a kérdés azért fontos, mert e kvázi-transzcendentális érdekek kettős státusa – ha ezt a bevezetendő emancipációs érdekről is bizonyítani lehet – garantálja azt, hogy egyszerre lehessenek általánosak, ilyen értelemben el nem romlóak, a történeti tönkremenetelnek alá nem vetettek, és ugyanakkor történetileg konkrétak és konkrétizálhatók.

Ezek az érdekek nem feltétlenül és általában nem manifest érdekek. Az érintett tudományok maguk objektivista illúziókban élnek, az érdekmentes természetmegismerés vagy az elfogulatlan interpretáció hite vezérli őket. A technikai és gyakorlati ismeretérdekek által vezérelt tudományok önvizsgálata ugyanis (ezt Peirce és Dilthey tudományfilozófiájának elemzése kapcsán demonstrálja Habermas) nem juthat el oda, hogy a mindenkor vezérlő érdekeket **mint érdekeket** azonosítsa. A materialista tudománykritika épp ezért egy objektivista látzatvilág széttörését jelenti – ebben az értelemben ideológiakritika.

A materialista tudománykritika státusa azonban mindaddig bizonytalan, amíg nem látható, hogy milyen érdekből kiindulva veheti bírálat alá a tudományok gyakorlatát. Az ismeretérdekek koncepciója is csak egy magasabbrendű ismeretérdek felől tárulhat fel – s nem meglepő, hogy ez az ismeretérdek épp a kritikai elmélet normatív bázisának bizonyul. E kritikai bázis létezéséről is meta-episztemológiai úton kell megbizonyosodni.

Ez a magasabbrendű érdek nyilvánvalóan nem irányulhat másra, mint a megzavart interszubjektivitás, a szisztematikusan eltorzult kommunikáció helyreállítására. A technikai érdek által vezérelt tudományok ugyanis sikerkontrolláltak: itt a kudarcnak ahhoz kell vezetni, hogy felülvizsgálják az alkalmazott eljárásokat hibákat keresve. A gyakorlati ismeretérdek által vezérelt tudományok a kudarcra csak a szövegek, közlések pontosabb értelmezésével reagálhatnak. Lehetséges azonban olyan eset, amikor a kommunikációs torzulás szisztematikus, és nem küszöbölhető ki az értelem mégoly pontos explikációjával sem (és értelemszerűen semmiféle technikai kudarc nem küszöbölhet ki kommunikációs torzulásokat). A pszichoanalízis – mondja Habermas – éppen az ilyen szisztematikus viselkedési torzulások feloldásának módjait kereste.³⁴

A pszichoanalízis ugyanis – természetesen egy sajátos, mind Freud objektivista, természettudományos megközelítéseitől, mind az elsősorban amerikai pszichoanalitikus revizionizmustól megkülönböztetett pszichoanalízis³⁵ – az önreflexió, az ideológiakritika művét viszi végig. Az önreflexió – hegeli módon – Habermasnál az emancipációval egyenértékű:

„... az önreflexióban a megismerés kedvéért való megismerés fedésbe kerül a nagykorúság érdekével; mert a reflexió véghezvitele az emancipáció mozgásának tudja magát. Az ész ugyanakkor az ész érdekének rendelődik alá. Azt mondhatjuk, hogy egy emancipációs megismerési érdeket követ, amely a reflexiónak mint olyannak a véghezvitelére irányul.”³⁶

Természetesen, a szaktudományok kellően végig nem vitt önreflexiója erre a feladatra alkalmatlan. A sajátos pszichoanalitikus tapasztalat Habermas szerint ugyanis éppenséggel arra alkalmas, hogy feloldja azokat az eldologiasodásokat, szisztematikus kommunikációs torzulásokat, amelyek – többek közt – a technikai és a gyakorlati ismeretérdekek által vezérelt szaktudományokban is működnek.

A pszichoanalízis ugyanis a paciens elmondott élettörténetéből indul ki (amely élettörténet egy képzési, nevelődési folyamat is volt), de nem korlátozó-

dik a szubjektív szándékokkal, a tudatos motívumokkal kapcsolatos emlékek feltárására, mint a hermeneutika. A pszichoanalízis számára a kihagyások bírnak jelentőséggel, az elvétésekhez, az álmok szövegéhez kapcsolódik. Ebben a nyelv elemzése, egyfajta hermeneutika a kauzális összefüggések elemzésével kapcsolódik egybe (ez a kauzalitás a kényszer és az elnyomás kauzalitása volt az egyén élettörténetében). Az analízis ezért felszabadító hatású, mert a páciens éppen a tudattalan, tehát természeti, dologi kényszer alakját öltő motívumok rabságából szabadítja fel.

A szabadság, amelyet az analízis megteremt, abban áll, hogy a célok, szándékok és cselekvésmotívumok a sikeres kezelésen átment páciensnél egybeesnek – nem azért, mert az egyének tökéletesen internalizálták a külső kényszereket, hanem mert megszabadultak a külső kényszerektől. Freud szerint ugyanis „hibás”, elvétést jelent

„minden eltérés a kommunikatív cselekvés nyelvjátékának azon modelljétől, amelyben a cselekvésmotívumok és a nyelvileg kifejezett intenciók egybeesnek.

(...)

Egy ilyen modell természetesen csak egy nem represszív társadalom feltételei között található általános alkalmazásra, a modelltől való eltérés ezért a normális eset bármelyik ismert társadalmi feltétel esetén.”³⁷

Ahogy a pszichoanalízisben a kezelés során a páciens elismeri és felismeri a saját motívumait, amelyek pedig korábban szisztematikus elfojtás alá kerültek, úgy egy szabad társadalom sem alkalmazhat olyan szabályozást, amely történeti értelemben szükségtelen deprivációt, cselekvéskorlátozást jelentene (a termelőerők fejlődése szabja meg elsősorban, hogy milyen fokú depriváció elkerülhetetlen egy adott társadalomban), ennél fogva a szabályozás a társadalomtagok kommunikációjában racionálisan megalapozható.

„A cél a 'kulturális előírások racionális megalapozása', vagyis a társadalmi viszonyok olyan elv szerinti megszervezése, amely szerint minden politikai következménnyel bíró norma érvényességét egy uralommentes kommunikációban elért konszenzustól teszik függővé.”³⁸

Ebből a szabad társadalomra vonatkozóan érdekes következtetés adódik. Az elmélet, amely igazolja a szabad társadalomra vonatkozó feltevések érvényességét, maga is csak annyiban igaz, amennyiben az érintettek abban a bizonyos szabad társadalomban, az uralommentes kommunikációban elismerik az érvényességét. Ez kizárja mindenféle objektivistát, önmagát az érintettek beleegyezése nélkül is érvényesnek tekintő elméleti-filozófiai pozíció elfogadhatóságát. Ennek az igazolási elképzelésnek a modelljét szintén a pszichoanalízis adja meg. A kezelés ugyanis csak akkor teljes, sikeres, ha a páciens a saját élettörténetének az orvos által adott értelmezését kényszer nélkül elfogadja, ill. ha közösen ki tudnak dolgozni egy megfelelő értelmezést.

„Az általános interpretációk csak úgy érvényesek, ha érvényesek, a kutató szubjektum számára és bárki számára, aki az ő beállítottságát felvenni képes, ha azok, akik az egyes interpretációk tárgyává tettek, azokban önmagukat felismerik. A szubjektum az objektumról nem nyerhet ismeretet anélkül, hogy az ne lenne az objektum számára is ismeret, és az ily módon magát szubjektummá ne szabadította volna fel.”³⁹

Bár a fiatal Habermas is elhatárolta már magát attól a megmerevedett marxizmustól, amelyre nagyon is jellemző volt a lemondás arról, hogy önmaga érvényességét az érintettek beleegyezéséhez kösse, azért ez az objektivistá értelmzés teljesen a frankfurti kritikai elmélet első generációjának nagyjaitól sem állt távol, hiszen aki a nagy filozófiákban megőrzött ideálok kritikai hatékonyságába veti a reményeit, szükségképpen kénytelen eltekinteni a partikuláris értelmezésektől és tapasztalatoktól.

A pszichoanalízis Habermas számára nemcsak az emancipációs ismeretérdek megkonstruálásának, hanem az elmélet és gyakorlat viszonyának a megoldása számára is modellt szolgáltatott. Az elmélet, az interpretáció ugyanis ebben a modellben, amennyiben igazolódik (bár ez az igazolódás sohasem végleges, mindig visszavonható), maga már gyakorlati felszabadulást jelent.

„... a viselkedési kényszer és a hamis tudatot determináló eltorzult kommunikációnak az analitikus feloldása mindkettő egyszerre: teória és terápia. Az önreflexió aktusában az olyan objektívációk megismerése, amelyek hatalma egyedül azon alapul, hogy a szubjektum bennük mint saját másaiban önmagát nem ismeri fel, közvetlenül egy a megismerés érdekével, azaz éppen a szóban forgó hatalom alóli felszabadulással. Az analitikus szituációban valóságos a szemlélet és emancipáció, belátás és a dogmatikus függőségből való megszabadulás egysége, az észnek és az ész érdekelt használatának az az egysége, amelyet Fichte az önreflexió fogalmában bontott ki.”⁴⁰

*

Az *Erkenntnis und Interesse* publikálása a vállalkozás méreteihez illő, kiterjedt kritikai reakciót váltott ki. Ezt a reakciót a korszak nyugat-németországi politikai légköre erősen befolyásolta. Ebben a légkörben Habermas baloldali kritikusi számára irritáló volt, hogy a kritika normatív bázisát Habermas egy olyan modellben találja meg, az emancipációs törekvések elméleti-filozófiai megalapozását olyan analógia segítségével végzi el, amely a rendelők békés-steril világát, a racionális, önzetlen vizsgálódás szellemét idézi, s ahol a forradalmi vezér helyét a jótékony s intellektuális fölényére építő terapeuta foglalja el. Hans-Joachim Giegel álláspontja és érvelése jól reprezentálja ezt a kritikai álláspontot:

„A forradalmi harc ugyanis semmi esetre sem nagyléptékű pszichoanalitikus kezelés. A különbség az emancipatórikus praxis eme két formája közt már abból is adódik, hogy a páciensnek azért segítenek, hogy megszabadítsák a vele szemben elkövetett kényszerőtől, míg az uralkodó osztály számára az a kísérlet, hogy megváltsák a társadalmi kényszerösszefüggésből, csak úgy tűnhet fel, mint más osztályok felett gyakorolt uralmának a fenyegetése.”⁴¹

Az idézett bírálat bizonyos fokú jogosságát Habermas is elismerte. Azzal értvelt azonban, hogy — ha a politikai ellenfél magatartását kell értelmezni — nyilvánvalóan a reflexív elmélet nem sajátyszerű, objektivistá alkalmazásáról van szó, azaz ilyenkor azzal a fenntartással kell élnünk, hogy megfelelő körülmények között, ha a diskurzus, az uralommentes vita feltételei adva lesznek, tudnak

majd dönteni a résztvevők az elmélet igazságáról, amely ennél fogva így mintegy csak hipotetikus, ideiglenes érvényességgel bír.⁴² Ez a válasz természetszerűleg nem elégíthette ki azokat, akik a történeti és politikai értelemben vett konkrétságot kérték rajta számon. Gyakori kifogás volt ez akkor Habermasszal szemben. Így Dietrich Böhrer az emancipációs érdek habermasi kifejtését elemezve a következőket állapítja meg:

„Igaz ugyan, hogy ezek a kötelmek magukban foglalnak egy (minimál) etikát a teoretikusok egymás közötti viselkedésére és a megismerési haladás gyakorlati biztosítása iránti elkötelezettségükre vonatkozóan, de egy azon túlmenő, a társadalmi és a magán-egzisztenciális életben való orientálódásra szolgáló etikát nem, mint ahogyan a gyakorlati humanitás előrehaladását biztosító pártos elkötelezettséget sem.”⁴³

A felvilágosítás, a nyilvánosság politizálása nem lehet cél, csak stratégiailag jól használható eszköz — ez volt a diákmozgalmakból jövő ellenfelek véleménye. Habermas viszont a maga részéről a forrófejű radikálisokat a „látszatforradalom gyermekeinek” minősítette.⁴⁴

Abban a vitában, hogy a pszichoanalitikus gyakorlat kielégítő modellje-e az emancipatív gyakorlatoknak, nemcsak a sterilitás és életidegenség okozhat problémát. Habermas végső soron egy olyan gyakorlatot vázol fel, amelyben a szerepek nem egyenlően vannak elosztva. Az orvos egyértelmű fölényben van, egyfelől azért, mert ő irányítja a szituációt, másfelől azért, mert egy olyan tudásanyagra, éppenséggel a pszichoanalitikus elméletre támaszkodik, amely eo ipso nincs a páciens birtokában. Ha ezt a szituációt az emancipatív gyakorlatok általános modelljének fognánk fel, akkor kellemetlen következtetések adódnának, olyanok, amiket maga Habermas sem vállal szívesen.

Az a követelmény ugyanis, amit a hatvanas évek végén a baloldal támasztott Habermas-szal szemben, végül is arra futott ki, hogy térjen vissza a sajátos frankfurti kritikai elmélet előtti korszakba, ahhoz a felfogáshoz (lényegileg a *Történelem és osztálytudat* Lukácsának szemléletéhez), amely még töretlenül bízva a proletariátus forradalmi potenciáljában és világtörténeti hivatásában a mindenkori mozgalmi és pártálláspontot univerzális jelentőségűnek tekintette.⁴⁵ (A dolog szempontjából, ti. az érvelés szerkezetének és implikációinak a szempontjából mindegy, hogy a hatvanas évek balos kritikusai minden részletében a klasszikus ortodox marxista álláspontot fogadták-e.) Paradox módon, ezt a felfogást az emancipáció pszichoanalitikus modellje akaratlanul is alátámaszthatta volna, csak az orvos helyébe a mindentudó szervezetet kellett volna állítani. Ettől a nézettől Habermast már jelentős elméleti-filozófiai fejlemények és súlyos történeti tapasztalatok választották el.

Mint azt a hatvanas évek vitáinak tanulságait összegző egyik tanulmányában írta, meg kell különböztetni elmélet és gyakorlat közvetítésének három eltérő mozzanatát. A kritikai elméletek kialakítása és továbbfejlesztése vonatkozásában az elmélet igaz volta a fontos, s azt a megfelelő módon kell biztosítani. A felvilágosítási folyamatok megszervezése más logikát követ, s végül a megfelelő stratégiák kiválasztása, a taktikai kérdések eldöntése is külön eljárásokat kíván.

A három túlságosan közvetlen összekapcsolása veszedelmes lehet.

„Míg az elmélet a felvilágosító munkát legitimálni képes, s önmagát a sikerületlen kommunikáció révén meg tudja cáfolni vagy legalábbis korrigálni tudja, addig a stratégiai cselekvés konkrét körülmények közt hozott kockázatos döntéseit nyilvánvalóan semmiképpen sem legitimálhatja.”⁴⁶

Az emancipációs érdeknek a pszichoanalitikus gyakorlat kapcsán való bevezetése tehát tisztázatlanságokat és kellemetlen mellékkövetkezményeket eredményezett, mindenképpen célszerűnek bizonyult a kérdések újbóli átgondolása.

A másik említett probléma, az ismeretérdekek kvázi-transzcendentális státusának tartása ugyancsak sok gondot okozott. A barát és bizonyos értelemben tanítómester Karl Otto Apel kifogásai nemcsak a reflexió és az emancipatív gyakorlat tisztázatlan viszonyát érintették, amikor szemére vetette „a gyakorlati elkötelezettség és a reflexió szimpla azonosítását”, mondván, hogy „idealista illúzió” összekeverni és azonosítani az elméleti reflexióban való érdekeltiséget és a gyakorlati kockázatos állásfoglalást.⁴⁷ Emlékeznünk kell arra, hogy Habermas az ismeretérdekeket (így az emancipatív ismeretérdeket is) egyfelől apriorinak, másfelől empirikusnak tartotta. Apel végeredményben azt vetette a szemére, hogy ezek összeillesztése csak fogalmi bravúrok révén sikerülhet, s végső soron az eredmény nem nagyon meggyőző.

Mindezek a megfontolások még fontosabbá tették az emancipációs érdek pontos megfogalmazását, márpedig e tekintetben, mint McCarthy kimutatta, korántsem volt minden rendben. Csak a legfontosabbakat vegyük sorra. Habermasnál – a munka és interakció egyenlően eredeti és egymásra visszavezethetetlen volta miatt – azok az ismeretérdekek, amelyek a természet feletti technikai uralomhoz és az interszubjektív megértéshez kapcsolódnak, antropológiailag elsődlegesek. Az emancipációs érdekről, amely a hatalom és ideológia által kialakított torzulások és elfojtások felszámolására irányul, nem mondható el ez. Leszármaztatott jellegű, ahogy maga Habermas is írta a könyvhöz 1973-ban hozzáfűzött utószavában.⁴⁸ A probléma az, hogy az emancipációs érdeknek viszont az elméleti konstrukcióban elfoglalt helye következtében tulajdonképpen egyetemes és elsődleges érdeknek kellene lennie. A másik két érdek is csak az ő nézőpontjából táru fel.

Az önreflexió, amely olyan nagy szerepet játszik az *Erkenntnis und Interesse* bevallottan Fichte által befolyásolt konstrukciójában, kettős értelemben szerepel Habermasnál, s ez a kettősség ugyancsak nem segíti elő a problémák világosabbá tételét. Egyfelől filozófiai reflexióról van szó, amely az érvényes tudás és a helyes cselekvés univerzális előfeltételeire irányul (transzcendentális reflexió), másrészt egy olyan reflexióról, amelyben egy partikuláris szubjektum a saját élettörténete felé fordul a célból, hogy felszabaduljon az önáltatás, a kényszerű önbecsapás alól (kritikai ön-reflexió). A kettő pedig messze nem ugyanaz.⁴⁹ Ez a fogalmi distinkció könnyen belátható módon kapcsolódik a balos kritikusok által felvetett problémákhoz is, ahogy McCarthy megjegyzi, de az érdekek kvázi-transzcendentáliszmusa által kiváltott nehézségekhez is. Habermas ugyanis – ép-

pen azért, mert az önreflexió kettős értelmét nem különbözteti meg – azt a látzatot keltheti, hogy egyszerre beszél az elméleti felvilágosodásról a megismerés általános feltételeire való reflexió révén és a szituacionálisan kötött felvilágosodásról, amely értelemszerűen a konkrét emancipatív gyakorlatokkal kapcsolatos.⁵⁰ Így keletkezik az a látzat, hogy Habermas egyszerre dolgozza ki a kritikai elmélet általános normatív bázisát és a konkrét felszabadító akciók igazolását, hogy tehát lukácsi módra a filozófiai feltevésekből szervezeti következtetéseket von le. Habermas – láttuk – tulajdonképpen el akarta kerülni ezt a közvetlen azonosítást, hiszen éppen a történetileg konkretizált ideálok és szervezeti formák tönkremenetele – korrumpálódása miatt tett kísérletet a normatív bázis meta-episztemológiai úton való kialakítására. A lépés azonban, úgy látszik, nem volt eléggé radikális.

Habermas számára a megoldás azzal adódott, hogy a hetvenes évek eleji írásaiban egyértelművé tette a rekonstrukció és az önreflexió különbségeit. Arról van ugyanis szó, hogy míg az önreflexió Habermas szerint úgy tudatosítja a tudattalan mozzanatokat, hogy ennek gyakorlati konzekvenciái vannak (ez történik a modellértékűvé avatott analitikus kezelésben), addig az intuitív tudás rekonstrukciója (ilyen rekonstrukciót végzett el a technikai és gyakorlati ismeretérdekek kapcsán) nem jár gyakorlati következményekkel, hiszen a tudás addig is meglévő használatát nem módosítja.⁵¹ A kritikai elmélet normatív alapjait az *Erkenntnis und Interesse*-ben az önreflexió és a tőle kellően meg nem különböztetett transzcendentális reflexió kapcsán dolgozta ki Habermas. Láttuk viszont, hogy éppenséggel az önreflexió mozzanatához kapcsolódtak azok a kritikák, amelyek egyfelől a történeti-politikai konkretizálás kellemetlen követelményét támasztották vele szemben, kihasználva kétértelműségeit, másfelől szemére vetették, hogy összekeveri a megismerés általános, apriori és empirikus előfeltételeit.

A rekonstruktív eljárás az *Erkenntnis und Interesse*-ben még nem alkalmas arra, hogy bizonyosságot szerezzen az elmélet normatív alapjai felől. Nem lehet-e azonban a rekonstrukció eljárását magát úgy átalakítani, hogy az betölthesse ezt a megalapozó funkciót? Ebben az esetben arról lenne szó, hogy a rekonstruktív eljárás alapot nyújtana az önreflexió végigviteléhez, így a rekonstrukció indirekt módon kapcsolódna az emancipáció érdekéhez.⁵² Miféle szabályrendszer lehet azonban az, amelynek a rekonstrukciója alapul szolgálhat az emancipatív önreflexióhoz? Feloldhatók-e azok a paradoxonok, amelyek az ismeretérdekek feltételezett – s mint láttuk, a kritikai elmélet szándékával alaposan összefonódott – kvázi-transzcendentáliszmusából származtak?

III.

„Az ideológiakritika már nem kötődhet közvetlenül a konkrét, az életformákban benne lakozó ideálokhöz, hanem csak a racionalitásstruktúrák formális jegyeihez. Ezek bizonyára konkrét életformákban, sajátos kulturális hagyományokban, intézményekben,

igazolási mintákban, identitás-formákban stb. fejeződnek ki, de fejlődéslogikailag általános szempontok szerint variálódnak, s a variációs játéktér fejlődéslogikai korlátozása a történeti folyamatok dinamikájának a kérdéseit nem dönti el előre.”⁵³

1968 után Habermas a kommunikatív cselekvés elméletét kezdte kidolgozni. Kezdetben megoldhatónak vélte feladatát azzal, ha kibontja azt a sejtést, amelyet már frankfurti bemutatkozó előadásában, tehát még az ismeretérdekek koncepciójának részletes kibontása előtt kifejtett. Akkor így fogalmazott:

„A nagykorúság érdeke nem pusztán a szemünk előtt lebeg, hanem a priori belátható. ... Az ugyanis, ami minket a természetből kiemel, az az egyetlen tényállás, amelyet természetét szerint ismerhetünk: a nyelv. A nyelv struktúrájával a nagykorúság számunkra valóan tételezve van. Az első mondat félreérthetetlenül kimondja az általános és ki nem kényszerített konszenzus intencióját. A nagykorúság az egyetlen eszme, amely a filozófiai tradíció értelmében birtokunkban van.”⁵⁴

Ez a tétel a nyelv természetének az elemzését, a nyelvi szabályrendszernek a fenti értelemben vett rekonstrukcióját kívánja meg. Ebbe az irányba az első lépéseket Habermas a Luhmannal közös vitakötetében tette meg. Az egybeesés nem véletlen: ekkor kezdődik meg Habermasnál a funkcionalista rendszerelmélet elsajátításának és a rendszerbe való beépítésének hosszú folyamata. Ahhoz, hogy ez ne vezessen a kritikai elmélet felismerhetetlenné válásához, a korábbiaknál világosabban és pontosabban kellett megfogalmaznia hivatkozási alapjait.

Elképzeléseit ekkor mint a kommunikatív kompetencia elméletét fejtette ki: ez lett volna az univerzálpragmatika. Az univerzálpragmatika – mondta Habermas – azokkal a szabályokkal foglalkozik, amelyek szerint a beszélő mondatokból megnyilvánulásokat képez. Az elemi megnyilvánulásokban mint a beszéd elemi egységeiben megmutatkozik a nyelv sajátos kettős természete: egyfelől ugyanis a beszélők egyetértésre jutnak annak a tekintetében, amiről beszélnek, másrészt ugyanakkor rögzítik azt is, hogy mi a pragmatikus értelme annak a személyek közti kapcsolatnak, amelyet a kommunikatív cselekvés jelent. Nem valamiféle, a szokványos értelemben vett metanyelvről van szó itt, inkább arról, hogy a szereplők a pragmatika szabályaiban rekonstruált ún. „pragmatikus univerzálék” segítségével megteremtik a kommunikáció lehetőségét, létrehozzák a beszédszituációt.⁵⁵

Ennek az univerzálpragmatikai elképzelésnek az alapját Austin és Searle beszédaktus-elmélete képezi. A beszédaktusok a beszéd elemi egységei, amelyek kimondásával a beszélő végrehajtja azt a cselekvést, amelyet a mondatban alkalmazott performatív kifejezéssel egyben ábrázolt is (pl. „megígérem neked, hogy ...”). A beszédaktusokat a beszéd során hajtják végre, attól nem különböznek el, ugyanakkor ezek azok, amelyek a mondatok szituálásának általános feltételeit, a beszédszituáció struktúráit rögzítik.⁵⁶

A beszédaktusok megfelelő alkalmazásával vagyunk képesek megadni a kommunikációs szituációban az „igazi” és a „hamis” konszenzus feltételeit.⁵⁷

Ez az a pont, ahol a szabályrendszerek rekonstrukciója során Habermas a maga szempontjából döntő mozzanathoz eljutott: ha ugyanis ezt az állítást

kielégítően plauzibilissé tudja tenni, akkor világossá válik, hogy a nyelv, a társadalmisság alapmozzanata eleve tartalmaz egy olyan normatív elemet (az „igazi” konszenzus eszményét), amely kellően általános ahhoz, hogy egy emancipációs célokat megfogalmazó kritikai társadalomelmélet hivatkozási alapjául szolgálhasson. Az 1971-es vázlatban mindenesetre az elképzelés inkább csak egy kutatási program szintjén fogalmazódott meg.

A nyelvben tételezett normatív bázis mindaddig hatástalan, míg nem tudunk kellő bizonyosságot szerezni afelől, hogy az „igazi” konszenzus tényleg az-e, s nem vagyunk-e valamennyien, résztvevők és kritikai filozófusok egyaránt egy nagyméretű, ha úgy tetszik, transzcendentális csalódás áldozatai. Habermas szerint a tisztázás céljaira maga a kommunikatív gyakorlat kidolgozta a megfelelő eszközöket, csak fel kell ismernünk, hogy a köznyelvi beszéd szintjén is értelmes dolog elkülöníteni a kommunikatív cselekvést a diszkurzustól. A diszkurzus meghatározása szerint arra szolgál, hogy helyreállítsa az egyetértést (Einverständnis), amely problematikussá vált a kommunikatív cselekvés során. A diszkurzus ezért lényege szerint megegyezésre (Verständigung) irányul.⁵⁸ Habermas igen erős feltevésekkel él: a diszkurzus radikális szakítást jelent nála a kommunikatív cselekvés normális szabályaival.

„A diszkurzusok saját igényük alapján megkövetelik a cselekvési kényszerek virtualizálását, amelynek ahhoz kell vezetni, hogy a kooperatív nézetegyeztetésre való hajlandóságon kívül minden motívumot kiiktatnak, s elkülönítik egymástól az érvényességet és az eredetet firtató kérdéseket. A diszkurzusok másodszor megkövetelik az érvényességi igények virtualizálását, amelynek ahhoz kell vezetni, hogy bejelentsük fenntartásainkat a kommunikatív cselekvés tárgyai (tehát dolgok és események, személyek és megnyilatkozások) létezésével kapcsolatban, s hogy vitatkozzunk a) tényállásokról, amelyek igazak vagy hamisak lehetnek, valamint b) az ajánlatokról és a figyelmeztetésekről, amelyek helyesek, de helytelenek is lehetnek.”⁵⁹

Milyen argumentációs nyereséget remélt Habermas a diszkurzus fogalmának a bevezetésétől? Azzal ő maga is tisztában volt, hogy feltevései történeti értelemben nem reálisak. A történetileg „normális”, azaz legelterjedtebb eset a diszkurzus szabályainak a megsértése. Ebben a vonatkozásban az ideológiáknak van döntő szerepe. Az ideológiák sajátos teljesítménye ugyanis az, hogy megakadályozzák annak a felismerését, hogy az egyetértés nem „igazi”, a konszenzus csalóka, s teszik ezt úgy, hogy közben azt a látszatot keltik, mintha igazi egyetértés eredményei lennének (ami a legitimitáshit lényege).⁶⁰

Ha itt megállunk, akkor leszögezhetnénk ugyan, hogy az emberek a diszkurzusok során igazi egyetértést vélnek kialakítani, de valójában, a filozófussal együtt az említett gigantikus csalódás áldozatai. Ezen az úton a kritikához megkívánt normatív bázis teljes feladásához és egy egyébként igen elterjedt relativista felfogáshoz jutunk el.

Habermas ebben természetesen nem nyugodott meg. Úgy vélte, hogy „minden diszkurzus során kényszerítve vagyunk az ideális beszédhelyzet előfeltételezésére.”⁶¹ Ez természetesen feltevés, s mint ilyen, ellenkezik a tényekkel

(kontrafaktisch). De nem pusztá csalódáson alapul. A kommunikációs szerkezetben ugyanis bizonyos értelemben tényleg megvannak a kényszermentesség és így az ideológiai csalódás alóli mentesség, az „igazi” konszenzus feltételei. Ez csak akkor lehet igaz, „ha minden lehetséges cselekvő számára adott a beszédaktusok kiválasztása és gyakorlása esélyének szimmetrikus elosztása”.⁶² Ha mindenki egyaránt választhat mindenfajta beszédaktust, senkinek sem adatik meg, hogy szándékai felől a többieket megtéveszse. Mármint bármennyire is irreális ez a feltevés, mégis mindig élünk vele, ha beszédbe bocsátkozunk (ti. amennyiben feltételezzük, hogy kompetens beszélőkkel állunk szemben, akik kérdésekre válaszolni, tényeket nyelvileg ábrázolni, ígéreteket tenni képesek stb.). A beszédmegértés feltétele így a beszélők sajátos eleve feltételezett egyenlősége. Ezt a feltételt nem érvényteleníti, ha ténylegesen egy adott esetben ez az egyenlőség – pl. uralmi viszonyokban – nem áll fenn. Ez a beszédben fellelhető normatív tartalom bizonyos értelemben apriori. A „kvázi-transzcendentális” kifejezés így értelmet nyert: hiszen az esélyek egyenlőségére vonatkozó feltevés egyfelől tényleg empirikus (minden beszédaktusban szükségképpen benne van), másrészt univerzális (amennyiben a nyelvhasználatnak általános feltétele, hiszen csak eme feltevés segítségével lehet megmagyarázni a nyelvi megértés fogalmának magvát képező „igazi” konszenzus fogalmát).

E feltevés jelentősége azonban túlnő a nyelvmegértés magyarázatán.

„Az ideális beszédhelyzet kontrafaktikus feltételei egy ideális életforma feltételeinek bizonyulnak.

(...)

Az esélyek szimmetrikus elosztása azon beszédaktusok végrehajtása és kiválasztása során, amelyek a) kijelentésekre mint kijelentésekre, b) a beszélő saját megnyilatkozásaihoz való viszonyára és c) a szabálykövetésre vonatkoznak – ez a nyelvelméleti meghatározása annak, amit szokásosan az igazság, a szabadság és az igazságosság eszméivel próbálunk megragadni.”⁶³

Habermasnak tehát sikerült megbizonyosodnia arról, hogy azok a normatív feltevések, amelyek különböző alakokban a kritikai elmélet bázisát képezték, nyelvelméletileg igazolhatók és bevezethetők, „kvázi-transzcendentális” státusúak. Amit az emancipációs ismeretérdek koncepciója csak paradoxonok árán és jogos kritikákat kiváltva tudott teljesíteni, azt a kommunikatív kompetencia elmélete lám viszonylag egyszerűen megoldotta. Nem véletlen, hogy a tézisek eredményeit összefoglalva Habermas kicsit patetikusan fogalmaz.

„Az ideális beszédhelyzet fogalma ennyiben nem pusztán kanti értelemben vett regulatív elv, hiszen már a nyelv által közvetített nézetegyeztetés legelső aktusától kezdve ténylegesen mindig is élnünk kell ezzel az előfeltételezéssel. Másrészt az ideális beszédhelyzet fogalma nem létező fogalom Hegel értelmezésében, hiszen egyetlen történeti társadalom sem vág egybe azzal az életformával, amit az ideális beszédhelyzet fogalmában előfeltételezünk. Az ideális beszédhelyzetet leginkább transzcendentális látszathoz lehetne hasonlítani, ha ez a látszat – helyett, hogy megengedhetetlen átvitelnek volna köszönhető (mint az értelemi kategóriák tapasztalatmentes használatakor – nem volna egyben a lehetséges beszéd konstitutív feltétele. Az ideális beszédhelyzetre való előrenyúlás minden lehetséges kommunikáció számára a konstitutív látszat jelentésével bír,

amely ugyanakkor egy életforma felsejlése (Vorschein) is. Természetesen nem tudhatjuk a priori, hogy a felsejlés pusztán csak elkerülhetetlen szuppozíciókból származó megtévesztés-e (szubrepció) – vagy hogy gyakorlatilag megteremthetők – hacsak megközelítően is – a szupponált életforma empirikus feltételei.”⁶⁴

A kritikai elmélet normatív bázisát így végső soron a nyelvi megértést lehetővé tevő feltételezett diszkurzusok szükségszerű normatív tartalma alkotja. A kommunikatív cselekvés és a diszkurzus világos megkülönböztetése azonban nemcsak a kritikai elmélet megalapozása és egy (már a Luhmannal való vitában körvonalazódó) kommunikatív etika szemszögéből fontos. A fentebbi idézet utolsó mondatai felvetik – különösen a nyolcvanas évek racionalitás-elmélete összefüggésében – egy olyan elmélet problémáját, amely éppenséggel az „ideális életforma” empirikus feltételeit vizsgálná meg. Ezzel kapcsolatban Habermas a hetvenes évek elején fontos belátásokat fogalmazott meg. A diszkurzusokban egyrészt a konstitutív látszat, az empirikus beszédet lehetővé tevő „előrenyúlás” jelenik meg, másfelől sajátos intézményesedések magvai is.

Ezeket az intézményesedéseket Habermas a *Theorie und Praxis* új előszavában mint innovációs vívmányokat, az adott társadalmak számára következményekkel teljes rendszerreleváns tanulási mechanizmusokat értelmezte.⁶⁵ A nyelvezet árulkodik már a kezdődő funkcionalista hatásról. A koncepció azonban lehetővé teszi a megelőző vizsgálódások integrálását az új megközelítésbe, hiszen így a polgári nyilvánosság, a modern tapasztalati tudományosság – más intézményesülési formákkal, mint az antik filozófia, a modern szocializációs gyakorlatok stb. együtt – egy előrehaladó folyamat állomásaiként értelmeződnek.⁶⁶ A diszkurzus kvázi-transzcendentális jellege így megengedi egy evolucionista perspektíva kibontakozását, amelyben a polgári nyilvánosság már nemcsak egy ideálként funkcionáló történeti intézmény, hanem az (egyebek mellett a rendszerdifferenciálódást is lehetővé tevő) társadalmi racionalizálás egyik mozanata is.⁶⁷ A nyilvánosságban rejlő felszabadító potenciál – példaértékét el nem veszítve – egy általánosabb ösztörténeti képesség különös kibontakozásának bizonyul.

A kritikai elmélet normatív bázisának az a funkciója, hogy mintegy mérceként szolgál az elmélet fő tevékenysége – az ideológiakritika – számára. A fejezetet bevezető idézetben Habermas jelezte, hogy az a fordulat, amelyet a hetvenes évek elején a kommunikáció vizsgálata felé végrehajtott, lényegesen megváltoztatta a kritika módját is. Amennyiben a kritika bázisát a beszédben találja meg, úgy nincs kivételezett pozícióban a tényleges cselekvőkkel szemben (mint például a pszichoanalitikus beszélgetés modellje alapján még gondolhattuk az emancipációs érdeket megvalósító tudományról). Az ideológiakritika abból indulhat ki, hogy léteznek általánosításra alkalmas érdekek, ezeket a beszédben rejlő normatív feltevések segítségével azonosíthatjuk. A kritika így mintegy belülről bírálható, a feltételezett, de érvényesülni nem tudó követelmények nevében. A kritikai beszéd így egyfajta helyettesítő beszéd lesz, amely olyan kérdéseket tesz fel, amiket a résztvevők maguk is feltehettek volna.

Alapvető kérdése a következő:

„Hogyan interpretálták volna egy adott társadalmi rendszer tagjai kollektíve kötelező módon a termelőerők adott fejlettsége mellett szükségleteiket és milyen normákat fogadtak volna el igazoltként, ha eléggé ismerték volna társadalmuk keretfeltételeit és funkcionális imperatívuszait, s így diszkurzív akaratképzés keretében képesek és hajlandók lettek volna társadalmi érintkezésük feltételeiről dönteni?”⁶⁸

Ahogy még látni fogjuk, természetesen ezzel a megközelítéssel is szembeesgezhető, ahogy a korábbiakkal is, hogy egy így eljáró ideológiakritika éppen a politikai gyakorlat követelményeivel nem tud megbirkózni – s ezt ki-ki beállítottasága alapján értelmezheti dicséretnek vagy kritikának.

A hetvenes évek munkáját ismeretes módon *A kommunikatív cselekvés elmélete*, a nagy szintézis zárja le. Nem szándéksom e helyen összefoglalni a könyv fő gondolatait.⁶⁹ A most minket érdeklő szempontból a könyv alaptételei nem módosították az évtized elején megfogalmazott tételeket. A pontos kidolgozás a részleteket illetően persze sokmindent hozott. Ilyen például az a – nyelvfilozófiai szempontból egyáltalán nem mellékes – korrekció, amelynek eredményeként a beszédaktusok és a kommunikatív cselekvések (azaz az olyan interakciók, amelyekben a megértés (Verständigung) a cselekvők terveinek az összehangolását szolgáló mechanizmus) közti különbség élesebbé válik.⁷⁰ Ez nemcsak egyszerű definíciós módosítást jelentett, hiszen ezzel a beszédben rejlő normatív tartalmakra vonatkozó, az első vázlatban túlságosan egyszerűnek tűnő feltevések is átalakításra kerültek.

Lényeges változást jelentett az érvelésben az, hogy Habermas pontosabban explicálta, mik azok a normatív feltevések, amelyekkel a beszélő mindig és kikerülhetetlenül (tehát többnyire öntudatlanul) él.

Már az 1971-es vázlatban is szó esett bizonyos, a kommunikatív cselekvés során óhatatlanul megfogalmazott érvényességi igényekről,⁷¹ de ezek ott nem kaptak elegendő figyelmet. Most Habermas központi jelentőségűnek tartja annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy a cselekvők miért fogadnak el egy közlést, azaz miért lehetséges, hogy a kommunikatív cselekvés rendelkezik az egyetértés kialakításának, a cselekvéskoordinációnak a képességével. A problémát a következőképpen oldhatjuk meg: **„Egy beszédaktust akkor értünk meg, ha tudjuk, mi teszi elfogadhatóvá.”**⁷² Az elfogadhatóság bizonyos feltételek teljesíthetőségét jelenti, s ezek a feltételek – minthogy nyelvi közlésről van szó – nem lehetnek mások, mint azok, amelyekkel a hallgatót motiválni lehet a megerősítő állásfoglalásra. Habermas itt azzal az erős feltevéssel él, hogy az ún. tiszta imperatívuszok speciális esetét kivéve⁷³ (ahol e leplezetlen hatalmi nyomás fedezi a közlést) a beszélő implicit kezességvállalásának van szerepe.

„Most már mondhatjuk tehát, hogy a beszélő racionálisan tudja motiválni hallgatóját beszédaktusajánlatának elfogadására, mert az érvényesség, az érvényességi igény és annak kielégítése közötti belső összefüggés alapján kezességet tud vállalni azért, hogy szükség esetén meggyőző alapokat tud megadni, melyek kibírják a hallgatónak az érvényességi igényt érintő bírálatát. A beszélő tehát nem a mondatok érvényességének köszönheti illokúciós sikerének kötelező erejét, hanem annak, hogy koordinációs hatása van

kezeskedésének arról, hogy beszédaktusának érvényességi igényét adott esetben beváltja.”⁷⁴

Ha ez elfogadható, akkor világos, hogy a közlés megértése és a cselekvéskoordináló erő között közvetlen összefüggés van, hiszen az érthetőséget egy interperszonális kötelezettségvállalás fedezi. A szempontunkból az most a lényeges, hogy ezek szerint a beszéd érthetősége és cselekvéskoordináló képessége egyaránt abból fakad, hogy a beszélők bizonyos normatív feltevésekkel élnek – ahogy ezt már az 1971-es vázlat is megfogalmazta. E normatív feltevések – ama bizonyos érvényességi igények – három osztályba sorolhatók: a mondotak igazságára, a hivatkozott normák helyességére és a közlés őszinteségére vonatkozó igények csoportjaiba.⁷⁵ A diszkurzusok így nem mások, mint azok az eljárások, amelyek segítségével szükség esetén el lehet érni az érvényességi igények elismerését, ill. beváltását.

A nyelvben rejlő „észszelvre” vonatkozó feltevések⁷⁶ így tehát egy kommunikatív cselekvéseméletbe ágyazódnak bele. Ennek egyik szembetűnő következménye, hogy az 1971-es vázlatban még nagyon erős dualizmus az ideális beszéd-szituáció, a diszkurzus és a normális kommunikatív gyakorlat közt legyengül – vagy ami ezzel egyértelmű, a transzcendentalista feltevések kevésbé erősek. Ez azt is jelenti, hogy míg a hatvanas–hetvenes évek fordulóján még úgy látszott, hogy Habermas és Apel kisebb hangsúlykülönbségekkel lényegében azonos felfogást képviselnek, addig ma már maga Habermas is szükségesnek tartja, hogy elhatárolja felfogását az Apelétől, aki – úgymond – makacsul kitart a transzcendentálpragmatika végső megalapozási igénye mellett, amely csak a tudatfilozófia módszereivel vihető végig.⁷⁷ Ő maga diszkurzusetika (és értelemszerűen a kommunikatív cselekvésemélet) számára a rekonstruktív tudományok státusát igényli, amely nem a bizonyosságigény által vezérelt, hanem hipotetikus javaslatokkal él, s ezeket kívánja – más értelmezésekkel konkurálva – empirikusan felülvizsgálni.⁷⁸

A diszkurzus – a transzcendentalizmustól való egyértelműbb elhatárolódással – maga is veszít valamit ideális jellegéből. Habermas elismeri, hogy legalábbis a gyakorlati diszkurzusok – s ezeknek kulcsszerepe van a beszédben támasztott érvényességi igények felülvizsgálatában – nem mentesíthetők teljesen a társadalmi konfliktusok nyomásától, nincsenek annyira kivéve a cselekvési kényszerek alól, mint a teoretikus diszkurzusok (és mint a diszkurzusok az 1971-es koncepcióban).⁷⁹ Tagadhatatlan, hogy ezzel a koncepció veszített valamit átetszőségéből és következetességéből (és ezért érthető Apel „transzcendentalistább” felfogása). Az az ész-fogalom, amelyet Habermas rekonstruálni kívánt, így már nem olyan egyértelmű és „tisztá”. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon mennyiben lehetünk biztosak afelől, hogy az ily módon a cselekvési kényszerektől nem mentesített diszkurzusok tényleg képesek-e legalább közelíteni a tényleges egyetértés, a valódi konszenzus felé. Emlékeztetni kell arra, hogy ez a közeledés tényleges előfeltétele annak, hogy elismerjük a nyelvben

rejlő racionalitás-potenciált, az ész ama „megrövidítetlen” fogalmát. Ha csak a mindenkori életvilágunk előfeltevéseinek a tisztázására lennének képesek a diszkurzusban, akkor semmiféle általános ésszerűsége igényt nem tarthatunk. Életvilágunk határainak átlépését viszont éppenséggel az biztosította, hogy az eredeti elképzelés szerint — s ezt Habermas természetesen teljesen nem adta fel — a diszkurzus módot nyújt az előfeltevések kritikájára is, nemcsak explicitté tételükre. Habermas törekvései tehát, hogy növelje elképzeléseinek szociológiai hihetőségét és megalapozottságát, védtelenebbé teszik azokat a relativista elenvetésekkel szemben.⁸⁰

Habermas mindenesetre úgy véli, hogy a kommunikatív cselekvés elméletével végre sikerült neki levetnie azt a történelemfilozófiai ballasztot, amelyet a kritikai elmélet tulajdonképpen a marxizmus klasszikus korszaka óta hordozott, s amely megakadályozta, hogy sikeresen és meggyőzően tudjon számot adni azokról a mércékről, amelyek tudományos gyakorlatában vezérlik. Úgy érzi, hogy sikerült neki a racionalitás igényét újra megalapoznia — természetesen a fundamentalizmus csapdáját kikerülve. Ezzel a kritikai filozófia előtt új lehetőségeket nyitott meg.

„A társadalomelméletnek a polgári kultúra, a művészet és a filozófiai gondolkodás normatív tartalmait már nem közvetett úton, azaz ideológiakritikailag kell biztosítania; a kommunikatív, a megértésre orientált nyelvhasználatba bebocsátott ész fogalmával a filozófiának újra szisztematikus feladatokat tulajdonít. A társadalomtudományok kooperatív viszonyba léphetnek egy olyan filozófiával, amely átveszi azt a feladatot, hogy a racionalitás elmélete felé dolgozza magát előre.”⁸¹

IV.

Az a mód, ahogy Habermas a kommunikatív cselekvéselmélet eszközeivel megbizonyosodott a kritikai elmélet normatív alapjai felől, egyfajta formalizmushoz vezetett. Ezt maga Habermas világosan látta, s benne kifejezetten elméletének előnyös vonásait találta meg. Úgy tartotta ugyanis, hogy a történetfilozófiai ballaszttól, amely a történeti materializmus és a kritikai elmélet korábbi formáit megerhelte, csak ezen az áron lehetett megszabadulni. Egyén és társadalmi integrációs mechanizmusok közvetítések nélküli szembeállítása helyett — ahogy ez Adornónál és Horkheimernél megfigyelhető volt — a kommunikatív cselekvéselmélet „az antropológiailag mélyenülő struktúrák ésszerű tartalmáról egy **mindenekelőtt** rekonstruktívan, azaz történetietlenül elinduló analízis során bizonyosodhat meg.”⁸²

Ugyanez a tudatos formalizmus jellemzi a kommunikatív cselekvéselmélet-hez illeszkedő etikai elképzeléseket. Ez a diszkurzusetika Habermas megfogalmazása szerint formális, amennyiben processzuális:

„Nem ad tartalmi eligazítást, csak egy eljárást jelöl meg: a gyakorlati diszkurzust. Ez természetesen egy olyan eljárás, amely nem igazolt normák előállítására, hanem a javasolt és hipotetikusán mérlegelt normák érvényességének vizsgálatára szolgál.”⁸³

Ennek a formális etikának ennél fogva egyik jellegzetes vonása, hogy tartalma a tényleges gyakorlati, a résztvevők által folytatott diszkurzusokból származik. Ez az etika határozott különbséget tesz a „jó” és az „igazságos” (das Gerechte) közt, evaluatív és normatív kijelentések közt, s csak az utóbbiakat kívánja megvitatni. Az evaluatív kijelentések ugyanis olyan mértékben összefonódnak egy-egy különös életformával, hogy nincs remény racionális, azaz a konszenzus reményében folytatott megvitatásukra. Azaz ennek az etikának „nem az értékpreferenciákkal, hanem a cselekvési normák érvényességével (Sollgeltung) van dolga.”⁸⁴

Habermas formalizmusa már a kommunikatív cselekvésmélet első vázlataiban észrevehető volt – hiszen ama kvázi-transzcendentális státus, amit elméletének igényelt, ezt implikálta. Nem csoda, hogy a vele szemben megfogalmazott kritikának ez lényeges mozzanata volt.

Charles Taylor Habermas etikai formalizmusát azért tartotta elfogadhatatlannak, mert szerinte az a gondolatmenet, amellyel elválasztotta egymástól a jó (a jó élet) és a helyes, az igazságos kérdéseit, s csak az utóbbiakat tartotta racionálisan megvitathatónak, csak azért meggyőző, mert kortársai vagyunk, s implicite ugyanazzal az emberfogalommal élünk. Márpedig ez, a nyugati kultúrában kialakított filozófiai emberfogalom implikálja a szubsztanciális kérdések kirekesztését az etika köréből. Morális intuíciónk nem is viseli el ezt a feltevést.⁸⁵

McCarthy átgondolt, politikailag színezett kifogásokat támasztott vele szemben. Mint írja, nem világos, hogy ez a fajta elmélet hogyan orientálhatna akármilyen politikai gyakorlatot is. Ezt az ismerős ellenvetést azzal folytatja, hogy a habermasi kritikai elmélet nem tudja megtalálni azt a „célcsoportot”, akihez fordulhatna. Igaz, mondja McCarthy, Habermas megtalálja azt a pontot, ahol a későkapitalizmus krízise kibontakozhat: ez a nyilvános szféra repolitizálása lenne. De nem tudja megtalálni azt a szervezett társadalmi mozgalmat, amelynek érdekeit artikulálhatná (amely tehát mintegy a repolitizálás és a nyomában járó átalakulás hordozója lenne).

„Azt hiszem, végső soron ez az, ami Habermas válsággal kapcsolatos érvelésének általánossága mögött van. A társadalmi átalakulás azonosítható „ágensének” hiánya miatt kénytelen megelégedni azzal, hogy megjelöli azokat a nagy válságtendenciákat, amelyek a fejlett kapitalizmus struktúrájában benne rejlnek. Kritikája anonim jellegű, az „emberiséghez mint olyanhoz” s ezért konkrétan egyetlen csoportozhoz sem szól. E tekintetben a kritikai elmélet kiinduló helyzete ma nem különbözik nagyon attól, amilyenben a frankfurti iskola tagjai magukat az emigráció után találták.”⁸⁶

Habermas formalizmusa nem jelentette azt, hogy feladta volna azokat a nagyon általánosan megfogalmazott eszményeket, amelyekhez már fiatalon kötődött. Habermas a nagy polgári ideálok, a szabadság és az egyenlőség, ezek sajátos kombinációja vonzásában élt: a vita folyamata éppen ezeknek az eszményeknek a megvalósulását garantálja, hiszen a vitában – ha az tényleg az – senkire sem lehet semmit sem rákényszeríteni, s mindenkinek lehetősége van mindenre rákérdezni. Ez maga a nyilvánosság eszméje. McCarthy kritikája után érdemes

kicsit még elidőzni ennél a gondolatnál. Ténylegesen mennyire absztrakt és apolitikus a habermasi elképzelés? Jogosult-e az összevetés a régi frankfurti iskola álláspontjával?

Habermas, aki már korán búcsút mondott a történetfilozófiának, érdekes módon nem vetett el bizonyos evolucionista megfogalmazásokat, s felfedezni vélt egyfajta fejlődéslogikát. Ez a fejlődéslogika pedig – természetesen – nem független a gondolkodását vezérlő nagy eszményektől. Az összefüggés elemzéséhez röviden vissza kell térnünk a nagy szintézis néhány elméleti téziséhez.

Ismeretes módon *A kommunikatív cselekvés elmélete*ben – a nyelvelméleti feltevések mellett – a már az *Erkenntnis und Interesse*ben megfigyelt dualista társadalomfelfogás játszik szerepet. Míg ott munka és interakció kettősségéről volt szó, a hetvenes évek elejétől Habermas rendszer és életvilág kettősségében gondolkodik. Úgy véli, hogy a történelemben megfigyelhető bizonyos nagy rendszerkomplexumok önállósulása, kiszakadása az eredetileg mindent átfogó életvilág-kontextusból. Ez a differenciálódási folyamat – amelyet a funkcionalista rendszerelmélet feltevéseihez kapcsolódva mutat be – azonban (és ez az elméleti újítás) feltételezi magának az életvilágnak a racionalizálódását is. Bármennyire is önállósulnak az életvilágtól a rendszermozzanatok (ez az önállósulás és szembefordulás vezet el az „életvilág kolonizálásához”, amely a habermasi társadalomkritika legfontosabb állítása a mai nyugati társadalomról), végső soron az életvilág szerkezeti differenciálódásától, „a kommunikatív racionalizálás önfejűségétől” függ létük. A rendszerdifferenciálódás terén fellépő evolúciós újítások az életvilág racionalizáltságának függvényei, s itt mindenekeelőtt a jog és erkölcs fejlődéséről van szó.⁸⁷

Az életvilág racionalizálódását Habermas a Parsonstól kölcsönzött „értékáltalanosítás” fogalmával jellemzi, azaz azzal, hogy a fejlődés során a cselekvők számára adott intézményes értékorientációk egyre általánosabbá és formálisabbá válnak.

„Minél inkább előrehalad a motívum- és az értékáltalanosodás, annál inkább eltolódik a kommunikatív cselekvés a konkrét és áthagyományozott normatív viselkedési mintáktól. E szétválás révén a társadalmi integráció biztosításának terhe a vallásosan lehorgonyzott egyetértéstől áttevődik a nyelviileg szervezett egyetértést előállító folyamatokra. A cselekvés-összehangolás átvitele a kölcsönös megértés folyamatainak mechanizmusaira egyre tisztábban engedi megjelenni a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés általános szerkezeteit. Az értékáltalanosodás ennyiben feltételét képezi a kommunikatív cselekvésben benne rejlő racionalitáspotenciál felszabadulásának.”⁸⁸

Intézményesen ez – éppen a jog területén – a polgári korszakra jellemző nyilvánosság-formák megjelenését jelenti. Természetesen, éppen a rendszerdifferenciálódás előrehaladásával az önállósult gazdasági és adminisztratív folyamatok egyre hatékonyabban képesek a saját céljaiknak alávetni ezeket a kommunikációs folyamatokat is. Habermas azonban most fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ambivalens fejleményekről van szó. Minthogy maguk a rendszerfolyamatok függenek az életvilág racionalizálódásától, ez a kommunikatív racionalitás is rendelkezik valamilyen eséllyel az önállósult hatalmakkal szemben.

A tömegkommunikációs folyamatokkal kapcsolatban Habermas pl. figyelmeztet arra, hogy hiba lenne arról beszélni, hogy a nyilvánosságot a posztliberális társadalmakban felszámolják.⁸⁹ Igaz ugyan, hogy a tömegközlési eszközökben roppant lehetőségek rejlenek.

„A tömegközlési eszközök nagymértékben megnövelhetik a társadalmi ellenőrzés hatékonyságát, amennyiben a kommunikációs folyamatokat egy centralizált hálózatban egyoldalúan, a központból a periféria felé vagy fentről lefelé irányítják. Ennek a tekintélyuralmi potenciálnak a kihasználása azonban mindig bizonytalan marad, mert magukba a kommunikációs struktúrákba be van építve egy emancipációs potenciál ellensúlya. A tömegközlési eszközök képesek arra, hogy a megértési folyamatokat összetömrítsék, összesűrítsék és felfokozzák, de az interakciókat csak első fokon mentesíthetik a bírálható érvényességi igényekkel kapcsolatos igen/nem állásfoglalásoktól; az absztrahált és összefogott kommunikációt sem lehet megbízhatóan elszigetelni a beszámítható cselekvők ellentmondási képességétől.”⁹⁰

Ezek azok a repolitizációs lehetőségek, amelyekről McCarthy beszélt. Fontosnak kell tartani, hogy Habermas nem elégszik meg a kritikai elmélet és egy védhető, igazolható etika formális lehetőségének a felmutatásával, hanem megjelöli azokat az intézményes lehetőségeket is, amelyek reményt adnak e normatív elveknek megfelelő cselekvésre. A diszkurzusok intézményesülése egy emancipatív gyakorlat felé mutat. Éppen ezek a diszkurzusok talán azok, amelyek a modern korszakban stratégiai jelentőséggel bírnak.

Habermas ugyanakkor jó okkal vonakodik attól, hogy a kritikai elmélet sorát valamilyen kollektív cselekvővel, osztállyal vagy csoporttal kösse össze. („Nem számítom magam az avantgarde-hoz, s nem álmodom a forradalmi szubjektumról.”⁹¹) Az elmélet feltevései alapján némi okkal állítható azonban, hogy a diszkurzusok már intézményesült és még intézményesíthető területei azok, ahol egy emancipatív gyakorlat megvetheti a lábát. Habermas, mikor 1984-ben a bürokratikus szocializmusról – s egyáltalán a szocializmushoz való viszonyáról kérdezték – az államszocialista és a munkásönigazgatási elképzelések bírálata után így nyilatkozott:

„A probléma inkább az, hogy az autonóm nyilvánosságokban hogyan lehet az önszervezés képességeit úgy kibontakoztatni, hogy a használati értékre orientált életvilág célirányos akaratképző folyamatai a gazdasági rendszer és az államapparátus rendszerszerű imperatívuszait sakkbán tarthassák, és mindkét médiumok által vezérelt alrendszert az életvilágbeli imperatívuszoktól való függőségbe hozhassák.”⁹²

A nyilvánosság intézményeinek tulajdonított központi szerep visszatérést jelent bizonyos fokig a korai nyilvánosság-könyv koncepciójához. Érdekes ebből a szempontból, hogy Habermas maga is úgy gondolta a kommunikatív cselekvés elméletének lezárása után, hogy újra elő kellene vennie a régi elemzéseket, vagy újra kellene írnia akkori könyvét.⁹³

A röviden felidézett elméleti megfontolások és azok a gyakorlati tapasztalatok, amikre Habermas utalt, arra készítetnek, hogy még egyszer átgondoljuk McCarthy kritikájának a logikáját. Valóban szükséges-e, hogy a kritikai elmélet hagyományos értelemben azonosítható csoportokat jelöljön meg címzettként

és célcsoportként? Ha ebből a nézőpontból, a hagyományos (munkás)mozgalmi vagy forradalmi nézőpontból szemléljük, akkor valóban paradox Habermas elmélete: politikai szándéktól, reformista törekvésektől áthatva csak egy hallatlanul elvont, életidegen és rossz értelemben radikális megalapozást tud nyújtani a saját kritikai törekvéseinek. Ha viszont abból indulunk ki, hogy az emancipatív törekvések nem feltétlenül köthetők csak egy történeti cselekvési-gyakorlati formához, akkor kiderül, hogy a habermasi elképzelések gyakorlatilag egyértelműen relevánsak. A nyilvánosságformák és az információs folyamatok tényleges jelentősége és politikai súlya arra utal, hogy az a kritikai elmélet, amely saját normatív bázisát a kommunikációs folyamatokban leli fel, nem életidegen és használhatatlan.

A habermasi filozófia végig megőrizte azt az eszmét, amely egyebek mellett a korai szocialista törekvéseket is mozgatta: a dologivá és ennyiben embertelenné vált társadalmi világ értelmes elsajátítását mint célt. Amikor ma az életvilág kolonizálásáról beszél, nemcsak a szemtől-szembeni, érzelmi közvetlenséget védelmezi, hanem a racionális önrendelkezés lehetőségét is. Racionalitásról ma már nem lehet mint valami magátólértetődőségről beszélni. A racionalitás lehetősége igazolásra szorul. Az emberi világ racionálisabb berendezésében pedig csak akkor bízhatunk, ha ki tudjuk mutatni a racionalizálódás történeti-intézményes lehetőségeit. A nyilvánosság elemzésétől induló és a nyilvánosság repolitizálódásában rejlő lehetőségek felmutatásához visszatérő habermasi pálya az egyik legigényesebb, ha nem a legnagyobb igényű vállalkozás a kortársi filozófiában és szociológiában arra, hogy megbizonyosodjunk e lehetőségeink felől.

¹ Jürgen Habermas: Ein Interview mit der New Left Review, in: uő.: *Die Neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1985. 252. o.

² „Teljesen függetlenül attól, hogy a Habermas által kifejtett részletmozzanatokot hogyan ítéljük meg, én elvileg nem látom, hogy a rekonstruáló filozofálás a maga hipotetikus érvényességi igényeivel hogyan lehet alkalmas arra, hogy előállítsa a „feltétlenség ama mozzanatát”, amely nélkül a »normatív alapoknak« nem kerülhetünk a birtokába.” Herbert Schnaedelbach: Transformation der Kritischen Theorie. in: Axel Honneth–Hans Joas (Hrsg.): *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas "Theorie des kommunikativen Handelns."* Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1986. 34. o.

³ Dialektik der Rationalisierung. Ein Gespräch mit A. Honneth, E. Knödler-Bunte und A. Widmann. in: *Die Neue Unübersichtlichkeit*. 170. o.

⁴ *Dialektik der Rationalisierung*. 171. o.

⁵ Bár ott még fontos elemei megvoltak. A kritikai elméletéről írták: „A fennálló szuggeszciójától éppen azért szabad, mert a polgári ideálokat, anélkül, hogy engedményeket tenne, elfogadja, legyen szó akár azokról, amelyeket képviselők – akár eltorzított formában is – még hirdetnek, akár arról az objektív értelemről, amely minden manipuláció ellenére az intézményekben, a technikaikban éppúgy, mint a kulturálisakban, még felismerhető. Elhiszi a munkamegosztásról, hogy az emberekért van, a haladásról, hogy

- a szabadsághoz vezet. Ezért jut könnyen összeütközésbe a munkamegosztással és a haladással. Szóhoz juttatja a hit és a valóság ellentétét, és szorosan a kor által meghatározott jelenségekhez tapad." M. Horkheimer–Th. W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1969. (2. kiadás), 260. o.
- 6 Jürgen Habermas: *Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1969. 41. o.
- 7 *Dialektik der Rationalisierung*. 172. o.
- 8 1981-ben így emlékezett: „A Történelem és osztálytudatot elragadtatással olvastam, s ugyanakkor sajnálva is, hogy ezek a dolgok egy elmúlt összefüggéshez tartoznak.” *Dialektik der Rationalisierung*. 170. o.
- 9 Literaturbericht zur philosophischen Diskussion um Marx und den Marxismus. in: Jürgen Habermas: *Theorie und Praxis*. 4. kiad., Frankfurt a. M., Suhrkamp, 387–463. o.
- 10 Zwischen Philosophie und Wissenschaft: Marxismus als Kritik. in: *Theorie und Praxis*. 228–9. o.
- 11 *Zwischen Philosophie und Wissenschaft*. 276. o. L. ui. 1971-ben: „Az elmélet (ti. a történelmi materializmus – N. D.) megadja azokat a feltételeket, amelyek mellett a nem történetének önreflexiója lehetségessé vált; ugyanakkor megnevezi a címzettet, aki önmagát az elmélet segítségével saját maga és a történelmi folyamatban játszható potenciális emancipatív szerepe felől felvilágosíthatja. Keletkezési feltételeinek reflexiójával és alkalmazási feltételeinek anticipációjával az elmélet úgy ragadja meg önmagát, mint annak a társadalmi életösszefüggésnek a katalizáló momentumát, amelyet elemez; éspedig mint töretlen kényszerösszefüggést elemzi a megszüntetés lehetőségének szemszögéből.” Einleitung zur Neuausgabe. Einige Schwierigkeiten beim Versuch, Theorie und Praxis zu vermitteln. in: *Theorie und Praxis*. 4. kiad. 9. o.
- 12 L. Agnes Heller: Habermas and Marxism. in: John B. Thompson and David Held (eds.): *Habermas. Critical Debates*. London, Macmillan, 1982. 21–41. o.
- 13 *Zwischen Philosophie und Wissenschaft*. 266. o.
- 14 1971-ben így összegezte könyve alap gondolatait a nyilvánosságról: „Egyfelől az uralmat feloldó diszkurzív akaratképzés fikciója a polgári jogállam politikai rendszerében először intézményesült hatékonyan; másfelől megmutatkozott a kapitalista gazdasági rendszer imperatívuszainak összeegyeztethetetlensége a demokratizált akaratképzési folyamat követelményeivel. A publicitás elvét, amely a képzett, okoskodó és művésztételező magánemberek közönségének talaján és a polgári sajtó közegében először egyértelműen kritikai funkciójának megfelelően győzedelmeskedett az abszolutista állam titkossági gyakorlatával szemben, s így rögzítettett a jogállami szervek eljárásmódjaiban, demonstratív és manipulatív céloknak megfelelően alakítják át.” *Einige Schwierigkeiten*. 11–2. o.
- 15 Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971. 57. o.
- 16 i. m. 130. o.
- 17 i. m. 121–2., 333–8. o.
- 18 i. m. 333. o.
- 19 Kritische und konservative Aufgaben der Soziologie. in: *Theorie und Praxis*. 303. o.
- 20 Max Horkheimer: Hagymányos és kritikai elmélet. in: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest, Gondolat, 1976. 43–116. o.
- 21 Ezek között kell számontartani azt is, hogy minden csatlódása és a kelet-európai bürokratikus szocializmus elutasítása ellenére Habermas kitartott a szocializmus mint társadalmi ideál mellett. Perry Anderson és Peter Dews, a *New Left Review* szerkesztői, 1984-ben a következő kérdést tették fel: „Várhatja-e a baloldali öntől, hogy közvetlenebbül fog foglalkozni a szocializmussal? Ez a fogalom írásaiban viszonylag marginális

- marad (abban az értelemben, hogy mint olyat önmagában nem vizsgálja), noha feltehetőleg általános megközelítésmódja szempontjából központi jelentőségű." Habermas így válaszolt: „... komolyan kell vennem intésüket. Nemcsak interjúkban kellene a szocializmusról beszélnem – épp akkor, amikor egyébként ezt is alig teszi már valaki.” *Ein Interview mit dem New Left Review*. 256., 257. o.
- 22 Jürgen Habermas: Analitikus tudományelmélet és dialektika. in: *Tény, érték, ideológia*. 330. o.
- 23 Egy pozitivistá módra kettéosztott racionalizmus ellen. in: *Tény, érték, ideológia*. 443. o.
- 24 u. o.
- 25 Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung – Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichten Zivilisation. in: *Theorie und Praxis*. 332–333. o. (az idézet: 333. o.)
- 26 Jürgen Habermas: *Erkenntnis und Interesse*. (2. kiadás) Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1973. 9. o.
- 27 *Erkenntnis und Interesse*, 34–6. o. ill. uő.: *Erkenntnis und Interesse* (1965). in: uő.: *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1971. 158–9. o.
- 28 Horkheimer 1959-ben így írt: „... a szociológiának mint tudománynak a tárgya, nem kevésbé mint a megismerés más területeié, az emberiség objektív érdekei által konstituálódik. A különbség az érdekek lényegében rejlik; a szociológia az emberek helyes együttélésére utal. ... Az eszközöket, amelyek segítségével a társadalom magát fenntartja, össze kell vetnie a céllal, az élet emberhez méltó berendezésével.” Max Horkheimer: *Soziologie und Philosophie*. in: uő. *Sozialphilosophische Studien*. Frankfurt a. M., Athenaum Fischer, 1972. 85. o.
- 29 L. *Erkenntnis und Interesse*, 59–88. ill. Arbeit und Interaktion. in: *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1968. 146–168. o.
- 30 Nachwort (1973). in: *Erkenntnis und Interesse*. 382. sk. o.
- 31 *Erkenntnis und Interesse*. 241. o.
- 32 Igy pl. *Einige Schwierigkeiten*. 16. o.
- 33 „... azoknak a tárgyerületeknek a kategoriális megformálása, amelyekről az objektíváló tudományok elméleteket állítanak fel, a cselekvésre vonatkoztatott tapasztalat szintetikus apriorijáról árulkodik; ugyanakkor e tapasztalat szubjektuma ennek a nembeli és természeti történelemnek a produktuma, és olyan kompetenciákkal van felruházva, amelyeknek egyszerre kellene a logikáját utólagosan megkonstruálni és a keletkezését empirikusan megmagyarázni.” Nachwort (1973). in: *Erkenntnis und Interesse*. 378. o.; ui. *Einige Schwierigkeiten*. 28. o.
- 34 *Erkenntnis und Interesse*. 262. o.
- 35 L. *Erkenntnis und Interesse*. 292–300. o.
- 36 *Erkenntnis und Interesse*. 244. o. L. ui.: „Az ész magát mint érdekeltet az önreflexió végrehajtása során ragadja meg. Érdek és elismerés alapvető összefüggésére akkor találunk, amikor a metodológiát a reflexió tapasztalás módján bontjuk ki: mint az objektívizmus kritikai feloldását, ti. a tudományok objektívista önmegértésének a feloldását, amely a szubjektív tevékenység részesedését a preformált tárgyakban elnyomja.” u. o. 261. o.
- 37 *Erkenntnis und Interesse*. 277. o.
- 38 *Erkenntnis und Interesse*. 344. o.
- 39 *Erkenntnis und Interesse*. 319. o.
- 40 *Erkenntnis und Interesse*. 348–9. o.
- 41 Hans Joachim Giegel: Reflexion und Emanzipation. in: Karl Otto Apel és mások: *Hermeneutik und Ideologiekritik*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1971. 278. o.
- 42 *Einige Schwierigkeiten*. 43–44. o.

- 43 Dietrich Böhler: Zur Geltung des emanzipatorischen Interesses, in: Winfried Dallmayr (Hrsg.): *Materialen zu Habermas „Erkenntnis und Interesse“*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1974. 358. o. A konkrétság hiányát állapítja Trent Schroyer: „Habermas az emancipáció felé való előrenyúlása során annyira a racionális reflexió keretében marad, hogy ennek az utópiának a konkrét alkalmazása minden történeti szituációban szisztematikus vizsgálatot és politikai értékelést kíván. Az emancipációnak nincs általános elmélete!” Trent Schroyer: Die dialektischen Grundlagen der kritischen Theorie. in: Dallmayr: *Materialen*. 64. o. Hasonlóképpen a közvetlenebb politikai jelentést kéri számon Bernhard Badura: Ein neuer Primat der Interpretation? Zum Problem der Emanzipation bei Jürgen Habermas. in: Dallmayr: *Materialen*. 396–7. o.
- 44 Habermas és a diákmozgalmak 1968 körüli vitáiról beszámol Papp Zsolt: Jürgen Habermas – avagy a Felvilágosítás. in: uő.: *Hétköznapiak és filozófiaiak*. Budapest, Kossuth, 1981. 203–225. o.
- 45 L. Lukács György: Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez. in: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971. 602–660. o.
- 46 *Einige Schwierigkeiten*. 37. sk. o., az idézet 38. o.
- 47 Karl Otto Apel: Wissenschaft als Emanzipation? Eine kritische Würdigung der Wissenschaftskonzeption der „Kritischen Theorie”. in: Dallmayr: *Materialen*. 342–2. o. Henning Ottmann későbbi elemzését (a minket itt érdeklő vonatkozásban) bevallottan Apel és Böhler kritikái inspirálták. Ottmann azt állítja, hogy az önreflexió, a felszabadulásban érdekelt, az emancipációs érdek által vezérelt kritika ellentmondásokba bonyolódik bele. Ha ugyanis ez a kritika univerzális ésszerűségi igényeket támaszt, akkor fel kell adnia a közvetlen kapcsolódást a konkrét, specifikus felszabadulási folyamatokhoz. Ha viszont közvetlenül kötődne helyhez és időhöz, történetileg konkrét törekvésekhez (ahogy ezt Böhler kritikája implikálta), akkor az elmélet nem igazolhatja, hogy miért támaszt igényt az univerzális elfogadottságra. „Egy kockázatos, elméletileg megalapozatlan praxis emeli fel a fejét a tudás és érdek azonossága mögött.” Henning Ottmann: Cognitive Interests and Self-Reflection. in: *Critical Debates*. 84. o.
- 48 Thomas McCarthy: *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1978. 92–3. o. Jürgen Habermas: Nachwort(1973) in: *Erkenntnis und Interesse*. 400. o.
- 49 McCarthy: *i. m.* 94–5., 264. o.
- 50 L. McCarthy: *i. m.* 96–99. o.
- 51 *Einige Schwierigkeiten*. 29. o.; Nachwort (1973) in: *Erkenntnis und Interesse*. 411. sk. o.; L. McCarthy: *i. m.* 101. o.
- 52 *Einige Schwierigkeiten*. 30–31. o.
- 53 Jürgen Habermas: Replik auf Einwände (eredetileg a *Critical Debates* című kötetben), in: uő.: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1984. 526. o.
- 54 *Erkenntnis und Interesse* (1965). 163. o.
- 55 L. Jürgen Habermas: Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez. *Szociológiai Figyelő*, III. évf. (1987), 2. sz. 9–11. o.
- 56 *Előkészítő megjegyzések*. 6–7. o.
- 57 *i. m.* 13. o.
- 58 *i. m.* 14. o.
- 59 *i. m.* 15–16. o.
- 60 *i. m.* 17. o.
- 61 *i. m.* 18. o.
- 62 *i. m.* 26. o.
- 63 *i. m.* 27. o.
- 64 *i. m.* 28–9. o.

- 65 *Einige Schwierigkeiten.* 31. o.
- 66 *Einige Schwierigkeiten.* 31–32. o. A terápiás beszélgetést azonban – ezt kifejezetten hangsúlyozza – nem tekinti intézményesült diszkurzusnak, mert a terapeuta–páciens viszonyra nem jellemző a diszkurzus feltételezett egyenlősége. I. m. 28–9. o.
- 67 Ezt az evolucionista szemléletet aztán a *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus* (Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1976) című kötet tanulmányaiban fejlesztette tovább. L. *Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen.* 9–48. o., *Zum Theorienvergleich in der Soziologie: am Beispiel der Theorie der sozialen Evolutionstheorie.* 129–143. o., *Geschichte und Evolution.* 200–259. o., *Überlegungen zum evolutionären Stellenwert des modernen Rechts.* 260–267. o.
- 68 Jürgen Habermas: *Legitimationsprobleme in Spätkapitalismus.* Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1973. 156. o.
- 69 Ezt megtette Papp Zsolt: A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. in: Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek.* Budapest, Gondolat, 1987. 51–152. o.
- 70 Ezt hangsúlyozza Habermas *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns* című kötete előszavában, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1984. 8. o.
- 71 *Előkészítő megjegyzések.* 16. o.
- 72 Jürgen Habermas: *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest, ELTE, 1986. 98. o. (a német eredeti – *Theorie des kommunikativen Handelns.* Frankfurt a. M., Suhrkamp, 2. Bde, 1981. – kivonata, ill. fordítása); a gondolatmenet tömörebb összefoglalását l. uő: *Magyarázatok a kommunikatív cselekvés fogalmához.* Magyar Filozófiai Szemle, XXX. évf. (1986), 175–200. o.
- 73 *A kommunikatív cselekvés.* 102. o.
- 74 i. m. 101. o.
- 75 L. i. m. 103. sk. o.; a hármas csoportosítást alátámasztó gondolatmenetet a „három világról” l. i. m. 43. sk. o.
- 76 „A kommunikatív cselekvés elmélete továbbá maga elé tűzi azt a feladatot, hogy fölku-tassa a köznapi kommunikatív gyakorlatban munkáló ésszt, s hogy a beszéd érvényességi bázisából kiindulva rekonstruálja az ész megrövidíthetetlen fogalmát. ... A kommunikatív racionalitásnak ez a fogalma olyan konnotációkat hordoz magában, amelyek végső so-ron az érvelő beszéd kényszermentesen egyezkedő, konszenzusteremtő erejének köz-ponti jelentőségű tapasztalatára vezethetők vissza, amelynek során a különböző résztve-vők meghaladják saját, eleinte csak szubjektív felfogásukat, s hála az ésszerűen motivált meggyőződések közösségi mivoltának, egyúttal megbizonyosodnak az objektív világ egysége és életösszefüggésük interszubjektivitása felől.” *Magyarázatok.* 199. o.
- 77 Jürgen Habermas: *Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm.* in: uő.: *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln,* Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1983. 106. o.; a fundamentalizmus elleni érvelését l. *Theorie des kommunikativen Handelns,* Bd. II. 586 sk. o.
- 78 *Diskursethik.* 107–8. o.
- 79 i. m. 115. o.
- 80 L. részben más összefüggésekben pl. Herbert Schnaedelbach: *Transformation der Kriti-schen Theorie.* 27 sk. o.
- 81 *Theorie des kommunikativen Handelns.* Bd. II. 583–4. o.
- 82 i. m. 561–2. o. Ebben a szellemen bírálja Heller Ágneszt, aki – úgymond – a társada-lomelméletet azzal terheli meg, hogy rábízza a „szükségletek rendszerének” megkonst-ruálását. „Mivel Heller Ágnes a társadalomelméletben nem elég formalisztikus kiindu-lást választ, arra kényszerül, hogy – mivel több életforma van – ebből a tényből egy elméleti pluralizmust vezessen le. Szerintem Heller Ágneszt csak az a formalizmus, ame-lyet, úgy gondolja, kritizálnia kell, védhetné meg attól, hogy először az elmélet igényét

a filozófiai hagyomány emphatikus igazságfogalma értelmében túlfeszítse (azaz azt a túlzott elvárást fogalmazza meg, hogy az utópikus életforma-vázlatokat kínáljon), hogy aztán az épp így keletkező dogmatikus veszélyt relativizmussal hárítsa el.” *Replik auf Einwände*. 489–490. o.

83 *Diskursethik*. 113. o.

84 *i. m.* 113–4. o.

85 Charles Taylor: *Sprache und Gesellschaft*. in: Honneth–Joas: *Beiträge zu Jürgen Habermas "Theorie des kommunikativen Handelns"*. 44–6. o.; l. még ugyane kötetben Hans Joas: *Die unglückliche Ehe von Hermeneutik und Funktionalismus*. 144–76. o.

86 McCarthy: 383–6. o., az idézet: 385–6. o.; McCarthy kéziratban ismerte már a *Theorie des kommunikativen Handelns*, így bírálata arra is vonatkozik.

87 *A kommunikatív cselekvés elmélete*. 194. o.

88 *i. m.* 199. o.

89 *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. II. 571. o. Láttuk, hogy ez az adott kontextusban Adornónak címzett kritika bizonyos fokig a korai Habermasnak is szólhat.

90 *i. m.* 573. o.

91 *Ein Interview mit der New Left Review*. 256. o.

92 *i. m.* 255. o.

93 *L. Dialektik der Rationalisierung*. 208. o.

IDEÁLIS BESZÉDHELYZET ÉS EGYETEMES KOMMUNIKÁCIÓS KÖZÖSSÉG

Jürgen Habermas és Karl-Otto Apel diszkurzív
felelősségetikája

A hatvanas évek közepétől kezdődően mind Jürgen Habermas, mind barátja, Karl-Otto Apel munkásságában egyre hangsúlyosabb szerephez jut egy újonnan kialakítandó **kognitív** etika megalapozásának programja. Ez irányú kutatásaik már mintegy húsz éve egymásra épülnek s egymás eredményeit állandóan korrigálva folynak tovább napjainkig.

Apel már a hetvenes évek elejére elkészült szisztematikus formában kifejtett argumentatív etikájának vázlatával (ezt elemzi az I. rész), Habermas csak viszonylag későn, 1983-ban rendszerezte ideiglenesen diszkurzív etikájának főbb elveit. Az etika problémája azonban kezdettől fogva jelen volt Habermas korábban megjelentetett műveinek mélyszerkezetében, ezért egyik célunk Habermas nyelv-, cselekvés-, racionalitás- és kapitalizmuselméletéhez eltérhetetlen szálakkal kapcsolódó etikai nézeteinek a rekonstruálása (II. rész).

A III. rész a Habermas és Apel etikai munkásságában legfontosabbnak tartott különbségekre hívja fel a figyelmet.

A IV. részben a kommunikatív etika körüli immár nemzetközi méreteket öltött vitákban képviselt legátgondoltabb ellenérveket ismertetjük úgy, hogy egyes esetekben megadjuk Habermas és Apel lehetséges (elképzelhető) viszontválaszait is.

Az V. részben a két szerző 1983 és 1985 között megírt tanulmányai alapján kíséreljük meg összegezni a kommunikatív etika elméletét, végül (VI.) a tárgyalt elmélet néhány társadalomtudományos szempontból különösen érdekesnek tűnő implikációjáról lesz szó.

I.

Az argumentatív etika eszméjének apeli körvonalazása

Amint azt előljáróban megjegyeztük, az etika módszeres kifejtése mind Apel, mind Habermas esetében rendkívül sok szálon kapcsolódik társadalomelméleti kutatásaik egészéhez. Ugyanakkor mindketten roppantul nehéz vállalkozásnak

ítélték egy formális és normatív etika kísérletét a jelenkori társadalmi-politikai feltételek, és az uralkodó tudományos közmegegyezés miatt. Max Weber 1919-es *A tudomány mint hivatás* című tanulmányának tudásszociológiai elemzése alapján Apel az ún. „későliberalizmus” rendszereit „a nyilvános szektorban az eljárások értékmentes racionalitása, míg a privát életszférában a preracionális végső döntések”¹ révén tartja jellemezhetőnek, ahol „az értéksemleges szcientizmus határozza meg a nyilvánosan érvényes racionalitást és a szubjektivistá egzisztencializmus artikulálja a magánszférát”.² E tendencia következményeképpen a tudományos-technikai racionalitás mintegy letépi magát az erkölcsi megítélések világáról. Így a gazdaság és az igazgatás területein a normatív helyesség szempontját pragmatikus érvekkel, illetve megfontolásokkal helyettesítik, miközben az erkölcsi kérdések nagymértékben privatizálódnak. Apel úgy látja, hogy a kelet-európai társadalmi rendszerekben sem jobb, sőt, bizonyos mértékig még kritikusabb a helyzet, mivel ezekben az országokban állam és társadalom szociális terének egybecsúszása miatt nincs mód arra, hogy az állampolgárok felelősségteljes és szabad vitái alakítsák ki azon „szubsztanciális döntések” irányvonalát, amelyek meghatároznák „a legszélesebb értelemben vett politika” arculatát. A nyugat-európai társadalmakban „posztulálják ugyan a társadalom erkölcsi felelősségének szolidaritását, de az sem elméletileg, sem politikailag-gyakorlatilag nem közvetíthető az egyes emberek lelkiismeretéből fakadó döntéseivel”.³

Nem könnyebb azonban a normatív etika megalapozásának igényével fellépő filozófia dolga Humenak a tények és az értékek viszonyára vonatkozó korszakalkotó belátásának, valamint a modern metaetikáknak a fényében sem. Apel az analitikus filozófiák három ellenérvét említi meg, amelyek eltorlaszolni látszanak az utat az erkölcsi normák racionális levezetésének programja előtt. Ezek a következők:

1. Tényekből sohasem vezethetők le értékek (a humei elv).
2. Tényeknek, ti. objektív ismereteknek csak
 - a) semleges empirikus megállapítások és
 - b) logikai következtetések számíthatnak.
3. Az érvényesség tudományos-filozófiai megalapozása csak állításokból dedukált állítások révén lehetséges (K. R. Popper).⁴

A kor kedvezőtlen társadalmi és tudományos feltételei ellenére, állítja Apel – sőt, talán épp emiatt – még sohasem volt tapasztalható olyan sürgetően jelentkező igény egy univerzális etika iránt, hiszen az ökológiai gondok, az energia-problémák és az atomháborús veszély minden embert egyaránt érintő kockázatfaktorokká váltak, amelyek megítéléséhez és kezeléséhez nem elegendőek a ma inkább csak a mikroszférára – a családra, a szűkebb ismeretségi körre – kiterjedő erkölcsi normák. Nagy hiány mutatkozik a mezo- (tehát az államközi kapcsolatok szférájára) és a makroszférára (az egész emberiségre) „szabott” és elismert normatív szabályokban, holott a technológiai fejlettség mai fokán az

emberi cselekedetek várható következményei egyre inkább a makroszféra irányába tolódnak el. Így az érintettek köre fokozatosan az emberiség egészével esik egybe.⁵

Az univerzális etika megalapozásának a lehetősége az elmondottak alapján egyfelől csak a fentebb említett három filozófiai ellenérv megrendítéséhez, másfelől pedig bizonyos egyetemes, minden kulturális relativizmustól függetlenül érvényes normák fölmutatásának lehetőségén áll vagy bukik. Ezt a feladatot Apel a kanti transzcendentális filozófiának a peircei szemiotika, a heideggeri–gadameri hermeneutika és az austini–searle-i beszédaktus-elmélet sajátos értelmezése alapján végrehajtott transzformációja segítségével, az ún. **transzcendentális pragmatika** keretében kíséri meg elvégezni. A transzcendentális pragmatika azon paradigmaváltás véghezvitelén fáradozik, amit az Augustinus, Descartes, Kant és Husserl neveivel fémjelezhető ún. **tudatfilozófiai tradíció** képviselőinek az érvényesség-problémát a „módszertani monologizmus” vagy „szolipszizmus” kiindulópontjáról fölvető megoldáskísérleteinek elégtelen volta tesz elkerülhetetlenné. A tudatfilozófiai vonulat képviselői – írja Apel – a személyes én-élmény, az „én gondolkodom”, az „egyáltalában vett tudat” szintjén vélik konceptualizálhatni mind a tárgy, mind az értelemkonstitúció kérdéseit. Szerintük tehát a magányosan reflektáló, minden nyelvhasználat előtt álló, semmilyen interakcióba bele nem bonyolódott egyén képes érvényes ismeretekhez eljutni, azaz helyes fogalmakat kialakítani a valóság tárgyairól éppúgy, mint önmagáról és embertársai cselekvéseinek értelméről. Apel több tanulmányában igazolta azt, hogy a tudatfilozófiák monologikus kiindulópontját századunkban három, meglehetősen eltérő forrásvidékről származó irányzat is bíráltnak vetette alá, illetve immanens módon szegült szembe azzal.

Charles Sanders Peirce a kanti egyáltalában vett tudatot a kísérletező-interpretáló tudósok korlátlan – és alapvetően kommunikációra ráutalt – közösségének eszméjével helyettesítette. Megelőlegezve Karl Poppernek a Bécsi Kör teoretikusai által kidolgozott verifikációs elvvel (illetve jelentéselmélettel) szemben érvényesített belátásait; Peirce lehetetlennek ítélte meg „az általános fogalmak jelentésének érzéki adatokra, illetve a tudományos tételeknek az ún. »protokolltételekre« történő redukcióját”, és annak a véleményének adott hangot, hogy a tudománynak meg kell elégednie „az elméleti fogalmak »prognosztikus relevanciájával«”.⁶ Fogalmaink érvényessége ugyanis – állítja Peirce, főlelevenítve Kant alapvető belátását – csak a lehetséges tapasztalatra korlátozódik. Abból a belátásból azonban, hogy ezek szerint csak hipotetikus és fallibilis (elvileg tévedésben elmarasztható) tételekkel bírhatunk, Peirce azt az újszerű következtetést vonta le, hogy az e tételeket hordozó általános fogalmak objektív érvényességének **in-the-long-run**, tehát a tudományos közösség szakadatlan ellenőrző-értelmező kommunikációs teljesítményei közegében kell eldőlnie, illetve megmutatkoznia.⁷

Hasonlóképpen túllép a tudatfilozófiai konstrukció paradigmáján a fenome-

nológiai hermeneutika is, amely Apel értelmezése szerint „nemcsak a karteziánus-kantiánus szubjektum-objektum viszonyként tette újra láthatóvá a tudománylogika elhallgatott előfeltevéseit, hanem ezen túlmenően a reflexiónak a »megértésre« történő radikális alkalmazása révén kvázi-transzcendentális struktúrákat is fölfedezett, amelyek egyáltalán nem gondolhatók el a karteziánus-kantiánus szubjektum-objektum viszony sémája alapján”. Ezek közül Apel a legnagyobb jelentőséget a megértés Heidegger által felismert, ún. „előzetes egzisztenciális struktúrájának” tulajdonította. „Mint a »világban-való-lét« (a »világban felbukkanó létező mellett«, szándékok létrejöttét lehetővé tevő »lét«) struktúrája egyszerre implikálja az ismeretelméleti idealizmus leküzdését, mint a »mással való lét« struktúrája a módszeres szolipszizmus legyűrését, mint az »előzetes megértés« mindig is nyelvileg, s ezzel történetileg alakított struktúrája az apriorizmus és empirizmus elvont alternatívájának a »hermeneutikai kör« gondolkodási alakzata általi megkérdőjelezését, és mint az ittlét »önmagát-előző-létének« struktúrája a jövőre irányuló »gond« módusában valaminek mint valaminek az érdektelen megismerése Husserlnél még elhomályosítatlan eszméje megkérdőjelezését foglalja magában”.⁸

Végül az is kimutatható, hogy az analitikus nyelvfilozófiaikban – példának okáért Wittgenstein nyelvjáték-konceptiójában, valamint Austin és Searle beszédaktus-elméletében – végbement a tudatfilozófiai paradigmának egy olyan szemléleti kerettel történő fölváltása, amely az ún. „nyelvapriori” hangsúlyozásával már nem egyeztethető össze a monologikus kezdeményezésekkel.⁹

Az apeli transzcendentális pragmatika a filozófiai elméletképzés imént megemlített irányzatainak kritikai elsajátítása révén veti fel újra a megismerés és a kölcsönös megértés lehetőségének feltételeire vonatkozó kérdést.

Az analitikus nyelvfilozófiaik, valamint a peircei szemiotika eredményeit továbbgondolva Apel az ún. **ideális kommunikációs közösség** eszméjével helyettesíti Kant egyáltalában vett tudatát mint az ismeretek érvényessége igazolásának legfőbb lététéményesét. Az út, ami e fogalomhoz vezet, a transzcendentálpragmatikai reflexió segítségével járható be.¹⁰ Ez abból az előfeltevésből indul ki, hogy az ember – s itt Apel Wittgenstein híres tételére hivatkozik, miszerint egyvalaki egyedül és egyetlen alkalommal nem követhet semmilyen szabályt – folytonosan **kölcsönös megértésre**, illetve – például a közös helyzetdefiníciók elérésére irányuló alkudozások értelmében vett – nézetegyeztetésre ráutalt lény. A megismerő-cselekvő ember számára szükségszerű előfeltevésként, a priori jellegűként jelenik meg az a **reális kommunikációs közösség**, amelyből értelmezési teljesítményei számára történetileg áthagyományozott mintákat méríthet, s ahol saját fogalmaint, kijelentéseit önmagának másokkal való megértésének aktusaiban szembesítheti embertársai elképzeléseivel. „Egyvalaki nem képes eljutni valaminek **mint** valaminek vagy önmagának mint személyiségnek ... a kognitív tudatáig anélkül, hogy »intencionális teljesítményeivel« ne venne egyúttal részt a személyközi kölcsönös megértés nyelvi folyamatában. »Eviden-

cia » számomra csak a személyközi megegyezés mint »igazság« keretében lehet **érvényes**. A hermeneutikailag transzformált transzcendentális filozófia ennyiben a **reális kommunikációs közösség** a priori-jából indul ki, amely számunkra gyakorlatilag az **emberi nemmel** vagy a társadalommal azonos.”¹¹

A társadalmi közegben élő-cselekvő személyek a nyelvileg közvetített kölcsönös megértés reális viszonyai mellett ugyanakkor szükségszerűen előfeltételezik az **ideális kommunikációs közösséget** is, mint a kényszermentes viták során elért valóságos, tehát minden lehetséges érintett számára elfogadható, s a reális kommunikációs viszonyok szakadatlan javítása által elérendő közmegegyezés eszményét. (Itt építi be Apel az ideális beszédhelyzet Habermas által kidolgozott és a II. szakaszban részletesebben tárgyalt koncepcióját.)

A kölcsönös megértésre irányuló cselekvések kitüntetett és mintaértékű típusát Apel a racionális nézetegyeztetés folyamatait hordozó **érvelésben** pillantja meg. Ez az igazság apeli (az iménti idézetben érintőlegesen említett, később Habermas által részletesebben, de máig sem kielégítően kifejtett) ún. konszenzus-elméletében leli meg magyarázatát. A transzcendentális pragmatika – írja Apel – ahhoz a „belátáshoz” vezette őt, hogy „közülünk mindenki [ti. minden ember] a szubsztanciálisan tartalmas megismerés tekintetében empirikus tapasztalatra és a tapasztalat értelméről és igazság-érvényéről folytatott korlátozatlan nézetegyeztetésre ráutalt. S még ez a »belátás« is csak annyiban **számíthat** »igazságnak«, amennyiben azt valamennyi, a filozófia »elméleti világában« résztvevőnek a priori minden további fejtegetése alapjává lehet és kell tennie”.¹²

Az érvelés éppúgy, mint maga a nyelv megkerülhetetlen adottság, a kölcsönös megértés transzcendentális **feltétele**, amelyet senki sem tud folyamatosan megtagadni anélkül, hogy ki ne rekesztené magát a legtöbb emberi közösségből. A nyelv, illetve az érvelés a priori-jának fényében lehet csak – fűzi hozzá Apel – megítélni vagy vita tárgyává tenni a reális nézetegyeztetés folyamatainak összes többi pragmatikus előfeltételét.

Kanttal szemben tehát, aki a szemléleti formák és az értelmi kategóriák mindennemű kommunikációt megelőző struktúráit tárta fel, s a tiszta transzcendentális appercepció koncepciójával tárgytudat és öntudat egységét hirdette, Apel – Hamann, Herder és Humboldt szellemi örököseként, akik a világképek különbségei nyelvi meghatározottságát hangsúlyozták – világosan szét kívánja választani az értelmező **tárgykonstitúció**, valamint a kijelentések értelméről és igazságáról, azaz érvényességéről folytatott **nézetegyeztetés** mozzanatait.¹³ A nyelvileg közvetített történeti hagyomány, melybe életünk során mindannyian elkerülhetetlenül „belebonyolódunk”, ismereteink megkerülhetetlen, de reflexió révén tudatosítható, sőt az ideológiakritika eszközeivel meg is haladható látóhatárát képezi. **Elvileg** ugyanis mindig lehetőségünk nyílik arra, hogy rámutassunk a reális érvelő közösség keretében kialakított egyetértés hamis, illetve részleges voltára.¹⁴ Jogosan állítja Apel egyik kritikusa, hogy a transzcendentális pragmatika megteremtője a klasszikus német filozófia két nagy horderejű

eszméjéhez is hű maradt. Egyrészt ahhoz a kanti eszméhez, hogy „tudásunknak transzcendentálisan kell igazolni tudnia önmagát”, s a hegelizmus miszerint „az emberi nem nézetegyeztetési folyamatát a szellem önmegismerésének a jövőbeli kölcsönös megértés közössége irányába való haladás értelmében vett processzusaként kell elgondolnunk”.¹⁵

Apel ún. argumentatív etikája a transzcendentálpragmatikai reflexió további elmélyítése révén ölt határozottabb formát. Hogy e folyamatot jobban megérthessük, tudatosítsuk magunkban az **empirikus** és a **transzcendentális** pragmatika egymáshoz való viszonyát.¹⁶ Az előbbi azokat a konkrét feltételeket veszi számba, amelyeknek a beszélgető partnereknek eleget kell tenniök, ha azt akarják, hogy megnyilatkozásaik sikerüljenek az adott beszédhelyzetben.¹⁷ Ezen a kutatási szinten egyremegy, hogy a társalgó felek racionális vagy irracionális célokat követnek-e, s hogy e célok eléréséhez a legalkalmasabb eszközöket választják-e ki, vagy sem. A transzcendentális pragmatika sokban támaszkodik az empirikus pragmatika kutatási eredményeire. Segítségével tudomást szerez arról, hogy a kommunikációs helyzetekben milyen jellegű pragmatikai előfeltevések és kölcsönös preszuppozíciók rejlenek. Másrészt azonban a leghatározottabban a kommunikáció azon feltételeire kérdez rá, amelyek egyáltalában lehetővé teszik azt. Apel érdeme, hogy kimutatta: e transzcendentális feltételek normatív jellegűek. Vizsgáljuk meg, mennyiben és miért.

Láttuk, hogy a nyelv, valamint az általa hordozott nézetegyeztetés folyamatai az emberi élet alapvető tényei közé tartoznak. A kölcsönös megértésre irányuló cselekvések mintaszerű típusa pedig Apel szerint az **érvelés**. Mindenki, aki az érvelés talajára helyezkedik, szükségképpen el kell hogy ismerjen bizonyos normákat, hiszen ezek nélkül az érvelés minden értelmét elvesztené. Az érvek logikai, illetve gyakorlati érvényességét azonban nem lehet másképp felülvizsgálni, mint a gondolkodók közösségének előfeltételezésével, akik képesek a racionális közmegegyezés megteremtésére. Az ideális kommunikációs közösség természetesen nem áll készen rendelkezésünkre, hanem történelmileg elérendő cél, amely, ahogy azt Apel egyik igen élesszemű bírálója tudatosította,¹⁸ túllép mind a szolipszista dogmatizmus (saját álláspontunk problémátlan abszolutizálása), mind pedig a pragmatikus-hermeneutikai elfogultság (egy fennálló, önnön megismerő-értelmező képességeit tévedhetetlennek feltüntető kommunikációs közösség) előfeltevéseinek hamis végletein. Az állítások igazságtartalmával, illetve a megnyilatkozásokban nyílt vagy burkolt formában támasztott – legtöbbször bizonyos szükségletek kielégítésével összefüggő – érvényességi igények (a fogalom elemzését lásd a II. szakaszban) normatív helyességével kapcsolatban kialakított konszenzus csak akkor számíthat minden lehetséges érvelő személy szemében „valódi” közmegegyezésnek, amennyiben az az érvelés alapszabályainak betartása mellett alakult ki. Az érvelők közösségének eszméjével előfeltételezzük az összes vitapartner egyenlő jogait: minden kommunikációra képes egyént egyenrangú személyként kell elfogadnunk.¹⁹

Az eddig elmondottak lényegében tartalmazzák már a normák transzcendentálpragmatikai megalapozásának alapvető ismérveit. Szembesítsük most az eddig röviden felvázolt s menet közben folyamatosan kiegészítendő gondolatmenetet a jelen tanulmány elején bemutatott ellenérv-rendszerrel, amely az erkölcsi normák tudományos levezethetőségével szemben fogalmazódott meg az analitikus nyelvfilozófia és a modern tudományelmélet oldaláról.

Apel az első két ellenérv konjunkciójából előállított rendkívül erős ellenérvvel szemben annak az általa megkülönböztetett figyelemben részesülő tudományfilozófiai tradíciónak a belátásaira támaszkodik, amely a természet- és társadalomtudományoknak tárgyuk eltérő jellegéből következő módszertani különbségét próbálja meg bizonyítani.²⁰ Apel úgy húzza ki a talajt a tudományok értékmentességét és módszertani értelemben vett egységét hirdető álláspont alól, hogy rámutat: a társadalomtudományok számára releváns szimbolikusan strukturált adatok nem érthetők meg a tekintetben, hogy „mik” is valójában a kívülálló megfigyelő álláspontjáról. Ehhez elengedhetetlen a megismerő és a megismerendő szubjektumok kommunikációja, „az objektív adatok tartalmazta nyelvjátékban való megértő részvétel” (verstehende Teilhabe am Sprachspiel). Természetesen a természettudományok művelőinek is meg kell birkóznuk az adatok értelmezésének-kiértékelésének gondjaival. A társadalomtudományoktól azonban „nemcsak az adatok konstitúciójának a (megismerő szubjektumok nyelvrendszerében vett) nyelvrendszerrel történő egyszerű közvetítését kell megkövetelnünk, hanem az **adatok konstitúciójának** (a megismerés szubjektumai és szubjektum-objektumai értelmében vett) **kettős nyelvi közvetítését**, továbbá **mindkét konstitúciós feltétel hermeneutikai-kommunikatív közvetítését is**”.²¹

Apelnek az első két ellenvetéssel szemben felhozott ellenérve tehát abban az állításban foglalható össze, hogy nem tartható fenn a pozitivizmus ún. „egységes tudomány” koncepciója, s ez következményekkel járhat a normák tudományos megalapozhatósága kérdésének tekintetében is.

A normák transzcendentálpragmatikai igazolás-kísérlete azonban még egy, a harmadik ellenérv implikálta követelménnyel is szembetalálja magát. **Deduktíven** kellene ugyanis igazolnia vagy levezetnie normáit, mégpedig úgy, hogy eközben elkerülje a Popper-tanítvány Hans Albert által „Münchhausen-trilemmának” elnevezett logikai csapdarendszert: a körkörös érvelést (petitio principii), amikor az igazolásra szoruló premissza vagy fogalom érvényességét hallgatólagosan felhasználjuk a bizonyítás menetében; a végtelen regresszust; és végül a végső bizonyosságok előfeltételezésének hibáját. A harmadik ellenérv Apel szerint csak úgy rendíthető meg, ha a deduktív levezetés mellett felmutatható egy másfajta, de a tudományos kritériumoknak megfelelő igazolásmód lehetősége. Mint tudjuk, ilyen nem-deduktív bizonyításforma a transzcendentálpragmatikai reflexió, amely magára vállalja az érvelés transzcendentális normái **vég-ső megalapozása** felelősségének a terhét. E lehetőség felmutatása elméleti elő-

készítésének céljából Apel az Austin által kidolgozott beszédaktus-elmélet Searle révén továbbfejlesztett változatához fordul, azonban – s ezt már idejekorán hangsúlyozzuk – nem az értékek tényekből való levezetésének searle-i ötletéhez, hanem az emberi megnyilatkozások kettős (propozicionális és performatív) jellegének eszméjéhez. Mielőtt tisztáznánk a most említett kapcsolódási pont jelentőségét és helyi értékét az apeli filozófiában, talán nem felesleges ismertetni azokat az okokat, amelyek miatt Apel elutasította Searle norma-levezetési kísérletét.

Mint ismeretes, Searle *Beszédaktusok*²² című művének utolsó részében, amely egy korábban közreadott tanulmányának²³ kissé átdolgozott változata, többek között az almák osztályozása, valamint az ígértéttel példáján kívánta igazolni, hogy a humei elv ellenére mégiscsak lehetséges leíró állításokból értékelő állításokat levezetni anélkül, hogy elmaraszthalhatók volnának a Moore által elemzett ún. naturalista következtetési hibák elkövetésének bűnében. Elutasítva a jelentés Wittgenstein által kidolgozott használat-elméletét; Searle a mondatok használatának (értelmének, illokúciós, illetve performatív szerepének) és jelentésének (propozicionális, illetve lokúciós tartalmának) megkülönböztetése mellett érvelt, s azt állította, hogy propozíciókból az illokúciós aktusok figyelmen kívül hagyásával vezethetők le újabb propozíciók. (Tudjuk, hogy míg a propozicionális mondatrész segítségével a logikai igazság vagy hamisság szempontjából megítélhető kijelentéseket teszünk – Wittgensteinnel szólva – mindarról, „aminek az esete fönnforog”, addig az illokúciós [performatív] mondatrész révén társadalmi cselekvéseket hajtunk végre. Ez utóbbi mondatrész azonban már nem vizsgálható a logikai igazságérték szempontjából.)

Searle úgy gondolja, hogy – azzal a feltétellel, hogy egy adott ország belkereskedelmi minisztériuma minden A, B, C tulajdonságokkal rendelkező almát „extra minőségű”-nek fogad el – az „Ez az alma A, B, C tulajdonságokkal rendelkezik” mondatból **analitikusan** következik az „Ez az alma extra minőségű”, nyilvánvalóan értékelő állítás.²⁴ (Az érvelés szerkezete a következő: definíció, deskriptív premissza, s végül egy értékelő állítás formájában levont következtetés.²⁵) Apel azonban kétségbe vonja ennek az érvelésnek a helyességét, hiszen szerinte a minisztérium minőség-meghatározásai nem tekinthetők egyszerűen az almák empirikus tulajdonságai és az „extra minőség” közötti hozzárendelés logikai ekvivalenciája pusztá megállapításának, hanem „értékelő besorolásnak”. Searle alma-példája – írja Apel – csak azt mutatta meg, hogy „az a mondat, amelynek megformálása betölti az értékelés illokúciós szerepét, s ezért propozicionális jelentése igazolja egy értékelő állítás levezetését, a deskriptív mondat grammatikai alakjában jelenhet meg”.²⁶ Searle azon tételének tarthatatlanságát, miszerint a propozicionális jelentés független a mondat illokúciós szerepének értelmétől, Apel egy ellenpélda segítségével bizonyítja, amelyben a beszélő állító formában közöl egy parancsot: „Kovács közlegény holnap reggel átveszi a szolgálatot!”²⁷

Normatív premisszákat öntudatlan feltételezését fedezi fel Apel a searlei ígéret-példa esetében is.

1. „Jánosnak meg kell tenni x-et” állítás csak akkor következik a

2. „János megígérte, hogy megteszi x-et” állításból, ha közbeiktatjuk a következő, nem-analitikus állítást:

3. „János ígérete azt jelenti, hogy János köteles megtenni x-et”.

(Ahol a 3. állítás a bíró vagy a kultúrantropológus álláspontját fejezi ki.)²⁸

Az a searle-i gondolat, amelyet Apel a végső megalapozás elvének kifejtéséhez igénybe vesz, a *Beszédaktusok* című mű utolsó lapjain olvasható. Munkája összegzéseként Searle azt fejtegeti, hogy „az, hogy egy nyelvet beszélünk, elválaszthatatlanul összefonódik kötelezettségek fölvállalásával, megállapítások akceptálásával, kényszerítő következtetések elismerésével stb. ... Egy nyelvet beszélni annyit tesz: a mindenkori érvényes szabályokkal összhangban beszédaktusokat végrehajtani. S e beszédaktusokkal szétválaszthatatlanul összekapcsolódik azon kötelezettségek és előírások elismerése, amelyek ugyanennek a nyelvnek egyik lényeges elemét képezik.”²⁹ Searle koncepciójában azonban az ígéret, a kötelezettségvállalás, a jog, a felelősség stb. éppúgy a konstitutív szabályrendszerek mentén alakult ki, akár a futball vagy a sakk játékszabályai. Ezzel szemben Apel a fenti idézet újrafogalmazásával a beszédaktus szabályainak Searle fölfogásához képest eltérő minőséget tulajdonít: „Ha a **beszédaktusok szabályait** (ti. azok sikerének feltételeit és következményeit), köztük főleg az ígéreteit nem pusztán konvención alapuló, empirikusan leírható »institucionális tényekként« fogjuk föl, illetve tematizáljuk, hanem a transzcendentális reflexió során elsődlegesen **maga az érvelés lehetőségének normatív feltételeiként**, akkor nem kell normákat levezetnünk tényekből ahhoz, hogy megfelelő fényben tüntessük fel a nyelv és a (filozófiai) nyelvelmélet jelentőségét. Sőt megmutathatjuk, hogy **bizonyos normákat szükségszerűen mindig is el kell ismernünk, s emiatt azok minden norma-levezetés transzcendentálpragmatikai premisszájaként a priori rendelkezésünkre állanak**”.³⁰ Azt mondhatjuk ugyanis, hogy „a nyelv, illetve a kommunikáció konstitutív szabályai ... az egyes nyelvekben (»languages«) való konvencionális megvalósulásukkal ellentétben nem valaki által kitaláltak vagy konvenció révén előírtak, hanem **az intézményes szabályok konvenció általi előírása lehetőségének normatív feltételei**”.³¹

A kommunikáció normatív mélyszerkezetének beláttató föltárása érdekében Apel igen érdekes érvet alakít ki a megnyilatkozások propozicionális és illokúciós (performatív) „részei” austini–searle-i megkülönböztetésének elvéből. Már korai tanulmányában, *A kommunikációs közösség a priori-jában* utalt arra, hogy az állandósult hazugság talaján nem képzelhető el nyelvjáték.³² A hazugság esete – írja később – nem is elemezhető másképp, csakis a kommunikáció előfeltételezett normatív eszméjének fényében. Ekkor láthatóvá válik, hogy a hazugságot nem lehet az illokúciós aktusok közé számítani, azaz egyazon szinten kezelni az őszinte beszédaktusokkal és az általuk implikált kötelezettség-vállalás-

sal, hiszen nem mondhatom azt, hogy: „Most hazudok!” vagy: „Tévesen azt állítom, hogy ...” A hazugság megszegi az érvényes kommunikációs aktusok lehetőségének egyik normatív feltételét³³, mert aláássa a hallgatónak a beszélő őszinteségébe vetett hitét. A köznapi kommunikációban ugyanis — többek között — hallgatólagosan kölcsönösen elvárjuk egymástól, hogy azt is mondjuk, amit gondolunk, s azt is, hogy — legjobb tudásunk szerint — igaz kijelentéseket tegyünk — még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy gyakran vétünk e transzcendentális elvárások ellen. Megséríthetjük ugyan a kommunikáció normáit, de nem tudjuk teljes egészében elvetni őket anélkül, hogy ezzel együtt meg ne szüntetnénk lényegét s ezzel az emberi lét legfőbb specifikumát.³⁴ Fogalmazhatunk úgy is, hogy a hazugság mintegy az érvényes kommunikáció mindenki által intuitíven ismert jellemzőihez képest, az ezektől való különbségében tesz szert speciális funkcióira. Az a szkeptikus beállítottságú gondolkodó, aki azt állítja, hogy a transzcendentális pragmatika korántsem a szükségszerűség erejével, hanem csak hipotetikus imperatívuszokként vezette le az univerzális kommunikációs normák létezését (**ha** az érvelés álláspontjára helyezkedem, **akkor** valóban el kell fogadnom bizonyos normákat) **pragmatikai önellentmondásba** keveredik, hiszen egy propozicionális tartalmú kijelentést tesz, de ugyanakkor visszavonja a vele implicit módon támasztott igazság-igényt, tehát visszaél a vita szabályainak „performatív igénybevételével”.³⁵ (A szkeptikus ellenérvnek tehát nagyjából így kellene hangoznia: „Semmi értelme az érvelés szabályai ki-tüntetésének, **hiszen ...**”, vagy: „Kijelentem, hogy nem látom értelmét az érvelésnek, **mert ...**”). Ugyanígy járna Apel szerint az is, aki a klasszikus kétértékű logika alaptételeit akarná akár elvetni, akár deduktív módon levezetni. A kommunikáció és a logika bizonyos alapnormái egyrészt nem vezethetők le deduktív úton anélkül, hogy ne előfeltételeznénk evidens voltukat, másrészt pedig ezen evidenciák elutasítása nem lehetséges anélkül, hogy ne bonyolódnánk ön-ellentmondásba. A normáknak ebből a sajátos ellentmondásból való létrejöttét Apel nem apóriaként, hanem a kommunikációs szabályok transzcendentálpragmatikai reflexió útján történő **végző megalapozásaként** értelmezi. „Az a belátás — írja Apel Popper hipotetikus-deduktív rendszerével vitázva —, hogy bizonyos evidenciák nem **indokolhatók meg deduktív módon** anélkül, hogy ne kellene előfeltételeznünk azokat ..., nem a filozófiai végző megalapozás elvi lehetetlenségének bizonyítéka, hanem az érvelés **bírálatatlan alapjainak reflexív, transzcendentálpragmatikai belátása**. Eszerint, ha valami aktuális önellentmondás nélkül elvitathatatlan s egyben formállogikai petitio principii nélkül deduktíven megokolhatatlan, akkor az érvelés azon transzcendentálpragmatikai előfeltételeihez tartozik, melyeket mindig is el kellett ismernünk ahhoz, hogy az érvelés nyelvjátéka megőrizze **értelmét**”.³⁶

Apel a végző megalapozás elvével igyekszik tehát elkerülni azt a látszatot, mintha az erkölcsi normák transzcendentálpragmatikai levezetése bizonyos tényekből akarna értékeket levezetni lehetséges cselekvések számára. A kom-

munikatív etika – hadd ismételjük meg újra – reflexív úton próbálja igazolni azt, hogy bizonyos normák elismerése és az érvelés lehetősége között széttephetetlen kapcsolat van. A normákat Apel – mint láttuk – „az érvelő vita önmegalapozásának módszertani elsőlegessége” alapján vezeti le. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy „az erkölcsi normák elsődlegesen az érvelő vita normái volnának, vagy pedig hogy csak a lehetséges viták területén lennének egyetemesen érvényesek, hiszen ez a felfogás előfeltételezné, hogy az érvelő vita csak egy volna más nyelvjátekok **mellett (egy intézmény más intézmények mellett)** olyképpen, mintha tetszőlegesen dönthetnénk ezen vagy egy teljesen más »életforma« mellett. Csakhogy az érvelő vita minden más elgondolható nyelvjátekkal vagy intézménnyel ... **az implicit módon hozzátartozó meta-intézmény** viszonyában áll, tehát azt az egyetlen instanciát képezi, melynek keretében a – »monologikus« ténykedések avagy a »dialógikus interakció« értelmében vett – cselekvések **szabálykövetését** mint szabálykövetést, s ez annyit tesz: mint érthetőt lehet kimutatni, **legitimálni vagy bírálni**”.³⁷

A megkerülhetetlenül jelen lévő erkölcsi normákra való **ráeszmélés** (Besinnung) vezet el az érvelésben előfeltételezett **észelv** belátásához. Ehhez először is tudatosítanunk kell, hogy az érvelők közössége szélesebb alapot jelent, mint Peirce tudós-közössége. De látnunk kell azt is, hogy „az érvelés a priori-jában megvan az igény arra, hogy ne csak a tudomány összes »állítását«, hanem azon túl az összes emberi **igényt** (a cselekvésekben és intézményekben meglévő, embereknek emberekkel szemben támasztott implicit igényeit) is **igazolja**. Aki érvel, implicit módon elismeri a kommunikációs közösség összes tagjának minden olyan **igényét**, amely ésszerű érvekkel igazolható (különben az érvelés igénye önmagát korlátozná tematikusan). Egyúttal kötelezi magát, hogy összes saját igényét mások előtt érvek segítségével igazolja. A kommunikációs közösség tagjai, s ez implicit módon azt jelenti: minden gondolkodó lény, megítélésem szerint köteles figyelembe venni minden virtuális tag minden virtuális igényét, azaz minden emberi »szükségletet«, amennyiben azok **igényeket** támaszthatnának embertársainkkal szemben. Az emberi »szükségletek« mint személyközileg megtárgyalható »igények« etikailag relevánsak; el kell ismernünk őket, amennyiben érvek által személyközileg igazolhatók”.³⁸ A kommunikáció normái tehát azért terjednek ki az emberi szükségletek jogosságá megítélésének területére is, mivel a szükségletek olyan igények hordozói, melyeket el kell tudni fogadtatni egy kisebb-nagyobb közösség tagjaival, ez pedig **elvileg** csak viták közegeiben valósulhat meg. (Más kérdés az, hogy a történelemben még nem alakult ki olyan társadalmi rendszer, amely a szükségletek kielégítését kizárólag azok ideális feltételek mellett történő beválthatóságától tenné függővé.)

A szükségletek személyközi levezsgáztatásának igénye Apelnél egyszerre két követelményt is magában foglal. Egyrészt a személy főhajtását a korlátozatlan kommunikációs közösség egyetemes szükségletei előtt (Apel ezt az elvet a peircei „selfsurrender” követelményéből fejleszti ki, amely minden egyes tudóstól

egyfajta önfeláldozó alázatot vár el a tudományos igazság kutatásának az egyes emberi élettartamot meghaladó magasztos feladatával szemben), másrészt pedig azt az igényt, hogy valóban nyomós, szükség diktálta ok nélkül egyetlen partikulárisnak bizonyult szükségletet se áldozunk föl a közösségi érdek oltárán.

A különböző szükségletek megvalósításának jogosságáról folytatott **morális** (illetve gyakorlati) **vita** lényegét Apel abban az észelvben foglalja össze, miszerint „az emberek minden **szükségletét** – virtuális igényekként – a kommunikációs közösség ügyévé kell tenni, amelyeket érvelés útján kell összhangba hozni mindenki más szükségleteivel”.³⁹ Ez azt a követelményt implikálja, hogy csak azokat a szükségleteket lehessen igazoltnak tekinteni, amelyek interszubjektíven **univerzalizálhatók**.⁴⁰ Fentebb esett már szó arról, hogy a szükségletek „egyetemesíthetőségének” kérdése csak eszményi feltételek mellett dönthető el. A politikai életben azonban – érvel Apel – egyenesen felelőtlen és ésszerűtlen is volna úgy tenni, mintha a diplomáciai élet, a politikai akaratok államközi, illetve egy adott állam keretei közötti egyeztetése, érvényesítése ilyen ideális feltételek közepette bonyolódna.

Apel tehát megkülönbözteti az argumentatív etika transzcendentálpragmatikai megalapozásának kérdését a levezetett erkölcsi alapelvnek a **reális** kommunikációs közösség keretén belüli megvalósíthatóságának problémájától. Későbbi írásaiban Apel az első kérdéskörre vonatkozó kutatásokat az argumentatív etika „A”, míg a második problémakörrel kapcsolatos vizsgálódásokat etikája „B” részének nevezi. Az utóbbi egy olyan „hosszú távú cselekvésstratégiát” foglal magában, amely a reális kommunikációs közösség történetileg kialakult feltételei mellett törekszik az ideális kommunikációs közösség létrehozására úgy, hogy a mindenkor reális kommunikációs közösség életének biztosítása megkerülhetetlen alapkövetelmény marad. A túlélés e stratégiája képezi alapját a reális kommunikációs közösség emancipálódásának.⁴¹ Az emancipálódás előrehaladása pedig az ideális érvelő közösség alapszabályaihoz való közeledés mércéjén mérhető le önmagát. Az érvelés mint meta-intézmény tartalmazza az intézmények cselekvés- és eljárásnormái legitimációjának feltételeit is, amely abban a politikai szempontból rendkívül igényes követelményben, illetve az ehhez kapcsolódó figyelemztetésben fogalmazódik meg, hogy társadalmi intézményeink „az ésszerű beszédből jöjjenek létre, s ha ez tényszerűen nincs is így, a kommunikáció meta-intézménye mindenkor készenlétben tartja az intézmények bírálata és igazolása **lehetőségének normatív feltételeit**”.⁴² Az erkölcsi alapszabályának ez a társadalompolitikai vetülete – úgy tűnik – nem feszíti szét az ésszerű anticipáció kereteit, hiszen Apel utalhat arra, hogy a parlamentáris demokrácia lényege éppen abban van, hogy a már távolról sem megkérdőjelezetlenül működő intézmények gyakran a politikailag hatékony vita közegéből jönnek létre (gondoljunk csak a törvényhozás vagy az alkotmányozó nemzetgyűlés példájára), azaz a gyakorlati viták – természetesen nem ideális, hanem konkrét történelmi feltételek mellett – megvalósult, korlátozott racionalitásából.⁴³ A kommunikatív

etika ennyiben tudományos eszközökkel igazolja az intézményesen szavatolt, közmegegyezést kialakító demokratikus akaratképzés megvalósítására vonatkozó igény egyetemességét.

II.

A kommunikatív etika kidolgozásának útja Habermasnál (1965–1976)

Jürgen Habermas már 1965-ben, a frankfurti egyetem filozófiai és szociológiai tanszékének élére történt professzori kinevezése alkalmából elmondott ún. beiktatási beszédében⁴⁴ annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a nyelvi közvetített emberi kommunikáció mélyszerkezetében bizonyos normatív anticipációk húzódnak meg. Szerinte magában a nyelvben gyökerezik már az általános és korlátozatlan konszenzus (a valódi egyetértés) iránti immanens igény.

Ezek a gondolatok Habermas sokat vitatott „nyelvtudományos fordulatának” első dokumentumai. Mielőtt ismertetnénk e fordulat tartalmi oldalának néhány elemét, szólnunk kell arról, hogy mi tette azt szükségessé a habermasi társadalomelmélet számára.

J. Cohen értelmezését⁴⁵ a lényegét illetően elfogadva, az állítjuk, hogy *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*⁴⁵ című, 1962-ben napvilágot látott monográfia a későkapitalista korszak sokkal kevésbé dinamikus modelljét dolgozta ki, mint az 1973-ban megjelentetett *Legitimációs problémák a kései kapitalizmusban*⁴⁷ című munka. A *Szerkezetváltozás*-kötet az elemzés szintjén a polgári nyilvánosság bizonyos értelemben normatívén – ti. mérceként – fölmutatott intézményének a kései kapitalizmus korszakában való „refeudalizálódását”, állam és társadalom fokozatos egybecsúszását, a politika közvetkezményekkel terhes állampolgári megformálása lehetőségeinek szinte teljes (az időnkénti szavazásokra korlátozódó) beszűkülését állapította meg, s nyilvánosság által közvetített egyetértés helyébe lépő érdekkompromisszumon alapuló konfliktuskezelést tette felelőssé a törvények általánosíthatóságának elvesztéséért. A participációs igényeknek a kései kapitalizmus keretei között tendenciaszerűen végbemenő manipulatív aláásása azonban Habermas szerint mégsem jelenti azt, hogy a priori megíósolható volna kritikai és manipulatív nyilvánosság küzdelmének várható kimenetele. Korábban⁴⁸ úgy látta, hogy a kései kapitalizmus jelzett tendenciái – a polgári nyilvánosság állam és társadalom közötti felörlődése – ellenére mégis megmarad egy, az államtól többé-kevésbé független szociális tér az állampolgári kezdeményezések számára. A *Szerkezetváltozás* azonban nem tudta megnevezni azokat az erőket, amelyek szembeszegülhetnének a nyilvánosság állami bekebelezésének szorongató tendenciájával. Ugyanakkor – az elemzés szintjéről tekintve meglehetősen előkészítetlenül, tehát kissé dek-

laratív módon – leszögezte, hogy a politikailag működő nyilvánosság két előfeltétele: a bürokratikus meghozott döntések számának az objektív lehetőségek keretén belüli minimalizálása, valamint az érdekkonfliktusoknak a megismerhető általános érdek alapján történő relativizálása már nem nevezhető pusztá vágyalomnak.⁴⁹

Habermas nyelvtudományos fordulata olyan kísérletnek tekinthető, amely az emberi kommunikáció egyetemes törvényszerűségeinek rekonstruktív feltárása révén kísérli meg igazolni azt, hogy az emancipáció, valamint a felvilágosodás értelmében vett nagykorúság eszméi nem kerülhetnek a lejárt szavatossági idejű világképek romjai alá, mivel ezen eszmék nem kívülről, egy bizonyos politikai meggyőződés értékalapjáról rendelődnek hozzá az emberi cselekvések világához, hanem magában a nyelvben lehorgonyoztak.

Az imént jelzett programot Habermas elsősorban négy művében hajtotta végre a tárgyalt időszakban, mégpedig kutatásai új irányáról számot adó egyik korai előadásában,⁵⁰ az először ugyancsak előadás anyagául szolgáló *Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez*⁵¹ című tanulmányában, *Igazságelméletek* című, az igazság ún. konszenzus-elméletét, valamint a gyakorlati kérdések igazságra való képességének tételét megalapozó írásában⁵², végül pedig univerzális pragmatikájának alapvetésében.⁵³

Már 1969-ben, a kommunikatív etika későbbi megfogalmazásának egyes elemeit sok tekintetben előkészítő-megelőlegező előadásában utalt arra, hogy a cselekvések alapvető normáit a lehetséges személyközi dialógus szerkezetének kutatása segítségével alapozhatjuk meg. (Normákon a szükségletkielégítés társadalmilag legitim módozatait szabályozó elveket kell értenünk.⁵⁴)

A Chomsky-féle nyelvi kompetencia mellett Habermas szerint minden egyénnek rendelkeznie kell a különböző társadalmi helyzetek definiálásának és a belőlük következő viselkedés-elvárások teljesítésének a képességével, azaz kommunikatív kompetenciával. A kommunikatív kompetencia először is a „dialógust konstituáló univerzálék” (a potenciális beszélők viszonyrendszereit meghatározó személyes névmások, a lehetséges denotációk szövevényét képező deiktikus kifejezések és szavak, a megszólítás- és kapcsolatfelvételi formák, végül pedig a beszédaktusok) uralásának képességét jelenti.

Az imént felsorolt univerzálék közül a beszédaktusok rendszere az, amely lehetővé teszi a nézetek ütköztetése szempontjából oly fontos megkülönböztetéseket 1. lét és látszat (igaz és hamis), 2. lényeg és jelenség (személyek hiteles vagy őszintétlen önábrázolása), 3. van és legyen (kölsönösen vagy monologikusan elismert normák alapján való cselekvés) között. A beszédaktusok itt elsőnek megemlített osztályát Habermas egyik 1971-es tanulmányában konstatíváknak, a másodikat reprezentatíváknak, a harmadikat regulatíváknak nevezi, s hozzátesz még egyet, a kommunikatívák csoportját, amelyek az adott megnyilatkozás pragmatikai értelmének kifejezésére szolgálnak.

A dialógust konstituáló univerzálék Habermas szerint számos szimmetrikus viszonyt előfeltételeznek a beszélők között: a kommunikatív kompetencia egyben egy ideális beszédhelyzet feltételei mellett érvényesítendő beszéd- és cselekvőképességet is jelent. Az ideális beszédhelyzetben elvárjuk a dialógusban betöltött szerepek elvileg korlátlan felcserélhetőségét, azt, hogy semmilyen külső kényszer ne háborítsa a kooperatív és kizárólag érveken nyugvó közmegegyezés előállításának menetét, hogy semmilyen előfeltételezés ne vonhassa ki magát huzamosabb ideig a megmértetés alól, s végül azt, hogy bizonyos helyzetekben egyetértésre kell jutni arról, hogy mi számít általános és mi partikuláris érdeknek.

Az ideális beszédhelyzetnek ez az első megfogalmazása⁵⁵ is a fogalom **társadalompolitikai** eredetéről árulkodik. Maga Habermas utal arra, hogy az ideális beszédhelyzet jellemzői „nyelvelméleti meghatározásai annak, amit szokásosan az igazság, a szabadság és az igazságosság eszméi alá rendelünk”.⁵⁶ Félreismerhetetlen a fogalom szoros kapcsolódása a polgári nyilvánosság eszméjéhez is. A korlátozatlan, társadalmi méretű vita követelése „arról, hogy a közérdek szempontjából mire van praktikus szükség”⁵⁷ politikai filozófiai megfogalmazása annak, amit az ideális beszédhelyzet fogalma őriz meg a habermasi nyelvfilozófiában.⁵⁸

Habermas elszórt utalásaiból az ideális beszédhelyzet fogalma kialakításának kettős módszertani eljárása hüvelyezhető ki. Az első eljárás a frankfurti iskola hegelianus hagyományaihoz kötődik. Habermas *Technika és tudomány mint „ideológia”* című kötetének egy helyén arról beszél, hogy kritikai társadalomelmélete annyiban követi *A szellem fenomenológiájának* alap gondolatát, hogy a negatívumból (a történelmileg elnyomott demokratikus akaratképzés roncsaiból) bontja ki a pozitívat (az ideális beszédhelyzetet), mégpedig úgy, hogy egyben láthatóvá teszi a korlátozatlan dialógust megnehezítő vagy lehetetlenné tevő erőszak mindenkori forrását.⁵⁹

Az ideális beszédhelyzet fogalma ugyanakkor **mércéül** szolgál minden lehetséges társadalom politikai élete „szabadságfokának” megítéléséhez. A torzítatlan kommunikáció jellemzőihez történő hozzámérés segítségével éles fényben láthatjuk valóságos kommunikációs viszonyaink szerkezetét, főbb jellemzőit. Ezért írja Habermas egy sokáig kéziratban maradt tanulmányában, hogy az eltorzított kommunikáció leírásához szükségünk van a „normális”, azaz a kölcsönös megértésre, illetve a nézetegyeztetési folyamatok intézményesítésére irányuló kommunikatív cselekvés jellemzőinek ismeretére.⁶⁰

Míg tehát *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* a Habermas által később „szisztematikusan eltorzított kommunikációnak” nevezett jelenség kialakulását konkrét történelmi anyagon demonstrálta, addig nyelvelméleti tanulmányai a torzítatlan beszédnek a nyelv szerkezetében lehorgonyzott eszméjéből kiindulva rakják le a kommunikatív cselekvés alapjait. Itt újra utalnunk kell

arra, hogy a kölcsönös megértés fogalma Habermas politikaelméleti kutatásai-ból, pontosabban demokrácia-felfogásából ered. Jól látható ez a polgári nyilvánosság liberális modelljének konceptualizálásából. Ezt Habermas úgy ábrázolta, hogy annak keretei közt „a társadalmi hatalom semlegesítése és a politikai uralom racionalizálása ... egyetértést tételez fel, valamint a konkurráló érdekek objektív, általános és kötelező kritériumok szerint lehetséges összeegyeztetését”. Szerinte az egyetértést (közmegegyezést) szigorúan meg kell különböztetni a hatalmi erőviszonyok terén esetenként és időlegesen kialakuló érdekegyensúlytól vagy kompromisszumtól, „mely elvileg nélkülözi a racionalitást az általános érdek mércéje szerint”.⁶¹

Nézzük most meg, hogy a habermasi kommunikációelmélet, az univerzális pragmatika milyen érvek alapján tulajdonít a nyelvnek (illetve a beszédnek) immanens normatív szerkezetet.⁶²

„Az univerzális pragmatikának az a feladata – írja Habermas 1976-ban –, hogy azonosítsa és utólagosan megkonstruálja a lehetséges kölcsönös megértés univerzális feltételeit.”⁶³ Ez a kidolgozásra váró tudomány tehát nem a tárgytapasztalat lehetőségének feltételeit (Kant) kutatja, hanem a kommunikatív cselekvés egyetemes feltételeit.

Míg az empirikus-analitikus tudományok ellenőrzik, s ha szükségesnek látszik, módosítják vagy helyettesítik elmélet „előtti” tudásunkat a tényállások helyes ábrázolása révén, addig az univerzális pragmatika ún. rekonstruktív tudomány, mely köznapi, megkérdőjelezetlen háttértudásunk (előfeltevéseink) szerkezetét vizsgálja, azaz egy **know-how** jellegű nem tudatos tudás feltárásán fáradozik. Explicitté teszi elmélet előtti ismereteinket, azonban nem feladata ezen felszínre hozott tudás (know that) falszifikálása. E racionális rekonstrukció ugyanakkor nagymértékben ráutalt a megfigyelések, beszélgetések és kísérletek szolgáltatotta empirikus ismeretekre. A kommunikáció feltárni kívánt szabályai tehát a beszélők számára a prioriak, a kutató azonban nem lehet meg a tőlük kapott értékes felvilágosítások nélkül. Ezért Habermas – módosítva korábbi álláspontját⁶⁴ – kétségbe vonja elméletének transzcendentális jellegét.⁶⁵

Akárcsak Apel, Habermas is fontosnak tartja elhatárolni univerzális pragmatikáját mind az empirikus, mind pedig az általános pragmatika kutatási eljárásaitól. „Az empirikus pragmatika feladata először is egy meghatározott miliőben helyzettípusú beszédaktusok leíró megragadásában áll, amelyet szociológiai, etnológiai és pszichológiai szempontok alapján lehet elemezni. A pragmatika általános elméletének ama szabályrendszer rekonstrukciójával van dolga, amely egy szubjektum azon képességének szolgál alapul, hogy **tetszőleges** helyzetekben képezhessen mondatokat. Az univerzális pragmatika felnőtt beszélők azon képessége rekonstruálásának igényével lép föl, amelynek segítségével oly módon ágyaznak be mondatokat a valóságra való vonatkozásaikba, hogy felvállalhatják az ábrázolás, az önmegjelenítés, valamint a személyközi viszonyok előállításának általános pragmatikai funkcióit.”⁶⁶ Habermas szerint ugyanis a cse-

lekvő személyeknek a **kölcsönös megértésre** irányuló beszédmód során minden egyes beszédaktusukban egyetemes érvényességi igényeket kell bejelenteniük és eleget tenniük az azokban implicit módon fölvállalt kötelezettségeknek.

Minden, a racionális nézetegyeztetés szándékával beszédbe elegyedő félnek „érthetően kell megválasztani kifejezéseit, hogy a beszélő és a hallgató **megért-hessék egymást**; a beszélő szándéka az kell legyen, hogy **igaz** propozicionális tartalmat közöljön, hogy a hallgató **oszthassa** a beszélő **tudását**; a beszélőnek **hitelesen** kell kinyilvánítania szándékait, hogy a hallgató **hihessen** a beszélő megnyilatkozásának (hogy megbízhatson benne); végül a beszélőnek a fönnálló normák és értékek tekintetében **helyes** megnyilatkozást kell választania, hogy a hallgató akceptálhassa azt, s így mindketten, hallgató és beszélő egyaránt, egy elismert normatív háttér vonatkozásában megegyezhessenek egymással a megnyilatkozást illetően”.⁶⁷

Hangsúlyozzuk, hogy a normatív helyesség-igény érvényesítésének követelménye nem a tradicionális vagy normakonform viselkedés egyedül üdvözítő volta gondolatának becsempészését jelenti a kommunikatív etikába, hanem azt a racionális elvárást fogalmazza meg, hogy nézeteltérés esetén a cselekvő személy **hivatkozni tudjon valamilyen**, cselekvése vezérfonalául választott elvre vagy értékrendszerre, melyet érvényesnek és ezért követendőnek tart, s melyhez cselekvését hozzászabta.

Mint mondtuk, az érvényességi igények bejelentése egyidejűleg bizonyos kötelezettségek fölvállalásával jár együtt. Az érthetőségre vagy értelemre vonatkozó igény a **jólmegformáltságra**, az igazság iránti igény a **megokolásra**, a hitelesség (őszinteség) iránti igény a **beváltásra**, a normatív helyesség iránti igény pedig az **igazolásra** való kötelezettség fölvállalásával jár karöltve. „Egy **érvényességi igény** – definiálja később Habermas – annak az állításnak felel meg, hogy teljesültek egy megnyilatkozás érvényességének a feltételei”.⁶⁸ Vagy más szavakkal: a kommunikatív szándékkal cselekvő kezekszik arról, hogy a megnyilatkozása révén támasztott négy alapvető érvényességi igénynek képes lesz adott esetben (a hallgató kérésére) megfelelni. Ez két szinten történhet meg: a közvetlen interakció során, vagy a hermeneutikai, az elméleti, illetve a gyakorlati **vitában**. Vitákban csak (bizonyos esetekben) az érthetőség-, az igazság- és a helyesség-igény igazolható. Az őszinteség/hitelesség-igényt viszont csak magában az interakcióban, s nem annak cselekvéstől mentesített formáiban lehet elfogadtatni viselkedésünk állhatatosságával.

Az elméleti, a gyakorlati, illetve a hermeneutikai (vagy ahogy Habermas később Schnädelbach nyomán nevezi: explikatív) vitákban a nézetegyeztetés olyan formáit kell értenünk, amelyek a tények eltérő megítélésének, a közösen vallott normák elerőtlenedésének, valamint a megértés akusztikai, grammatikai vagy fogalmi alapjainak zavarából adódó beárnyékoltságának állapotában segíti hozzá a feleket egy új egyetértés kikovácsolásához. De melyek az érvényességi igények sikeres igazolásának feltételei?

Nyelvi megnyilatkozásaink a valóság három szeletére vonatkoznak: a dolgok és tárgyak, a belső, személyes én, valamint a társadalom normatív világára (értékkészletére). A beszéd pragmatikai (reprezentatív, expresszív és interaktív) funkciói akkor nevezhetők beteljesültnek, ha az őket hordozó beszédaktus értéhető, az illokúciós aktusban bennefoglalt ajánlat a hallgatót igenlő vagy tagadó állásfoglalásra készteti, s végül ha a beszélő által szándékolt kapcsolat valósul meg közte és a hallgató között.

Habermas siet hozzátenni, hogy ugyan nem minden beszédaktus sorolható be egyértelműen a pragmatikai funkciók egyike alá, az azonban állítható, hogy a beszélő mindig kitünteti megnyilatkozásával a három funkció egyikét, azaz értésére adja hallgatóságának, hogy mondandójával elsősorban a valóság mely szeletére (a „három világ” közül melyikre) hivatkozik.

A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés közegében a beszélő egyszerre mindhárom világhoz viszonyul, **kizárólag** illokúciós célokat követ, illetve illokúciós szándéka **egyértelműen** kibontakozik megnyilatkozásai tartalmából, s a beszélő felek közt hallgatólagos háttérkonszenzus uralkodik mind a négy érvényességi igényrel kapcsolatban. Említettük már, hogy Habermas szerint ezen „eredendőnek” számító beszédmódból el lehet jutni valamennyi más beszéd-, illetve cselekvésmód értelmezéséhez.

A levezetett kommunikációs formák a konszenzuális beszédmód valamely dimenziójának (azaz valamely érvényességi igénynek) a megsértéséből vagy (időleges) „nyugdijaztatásából”, illetve a létmodalitás-szintek szándékos felcseréléséből (vicc, ironia, gúny stb.) adódnak. A kommunikáción ejtett sebek azonban – erről korábban már tettünk említést – visszautalnak annak sértetlen szerkezetére. Ezért állítja szembe Habermas a kommunikatív cselekvéssel a stratégiai (sikerre orientált) cselekvést, amely a másik személyt **ellenlábasként** (nem egyenrangú félként) kezeli és annak **befolyásolására** (nem pedig érvek segítségével történő meggyőzésére) törekszik.⁶⁹ A beszédaktusok azonban – állapítja meg Habermas – csak abban az esetben válhatnak a hallgató (akár manipulatív szándékú) befolyásolásának eszközévé a **perlokúciós** hatáskeltés igénybevételének segítségével, ha a beszélő tisztában van azzal, hogy milyen formában kellene őszintén előadnia mondandóját, ha egyetértésre akarna jutni beszélgetőtársával valamivel kapcsolatban. A stratégiaileg cselekvő (akinek egyik lehetséges társadalmi szerepkörét Peter Handke *Kaspar* című drámájában a „sugalmazók” alakjában tette elemzés tárgyává) nem tudná tehát perlokúciós célját elérni, ha az illokúciós aktust nem úgy valósítaná meg, ahogy a konkrét helyzet a lehetséges egyetértés elérése tekintetében megköveteli. A perlokúciós hatásokat Habermas a **látens** stratégiai cselekvés speciális osztályaként fogja fel. **Nyíltan** stratégiai cselekvésen pedig a beszédaktusoknak azt a különleges válfaját érti, amelyek utasításokat, parancsokat tartalmaznak. Míg ugyanis a tényleges beszédaktusok révén bírálható érvényességi igényeket jelentünk be, addig a parancsok hatalmi igényekből fakadnak, amelyek szankciókon alapulnak.⁷⁰ Látens stratégiai cse-

lekvéseket kétféleképp hajthat végre a beszélő. Mégpedig egyrészt úgy, hogy felelősséget vállal illokúciós aktusáért, holott meg van győződve annak érvénytelenségéről, másrészt pedig úgy, hogy látszólag komolyan és őszintén hajt végre egy illokúciós aktust, miközben elhallgatja valós, hátsó szándékát.⁷¹

A nyelv normativitása tehát abban is megmutatkozik, hogy még az eltorzított (hazug, manipulatív, legátolt vagy cenzúrázott) megnyilatkozási formáknak is valamiképp az „eredendő” kommunikációhoz **kell** viszonyulniuk, ha egyáltalán célt akarnak érni.

Az univerzális pragmatika bizonyítani igyekezett tehát azt a tételt, miszerint a cselekvési normák igazolására vonatkozó kérdés megegyezik az azt firtató kérdéssel, hogy: „Miképpen lehet érvek segítségével igazolni a cselekvési normákkal összefonódó érvényességi igényt?”⁷² Ez a gondolat azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a gyakorlati-erkölcsi kérdések éppúgy „igazságra képesek” (wahrheitsfähig), azaz érvelő vitában mérlegelhetők, mint az elméleti problémák. Természetesen más az érvelés szerkezete az igazság- és megint más a helyesség-igények megokolás-kísérletének esetében. „A kijelentések igazsága egy felfogáshoz való egyetemes hozzájárulás lehetőségéhez, míg egy ajánlat és/vagy figyelmeztetés helyessége egy felfogás tekintetében való egyetemes **egyetértés** lehetőségéhez méri önmagát”.⁷³ A gyakorlati vita akkor veszi kezdetét, amikor az ajánlásként beterjesztett normák tekintetében nézetkülönbségek keletkeznek, és a cselekvő személyek megállapodnak abban, hogy a fennálló problémák ellenére megkísérlik kommunikatívén összehangolni cselekvéseiket. A vita során arról kell egyezsége jutni, hogy a normák (a javasolt eljárás szabályainak) érvényessége igazolható-e. „Egy norma »érvényessége« – írja Habermas egyik 1976-os tanulmányában R. Norman *Reasons for Actions* (Oxford, 1971) című könyvének egy **Narvesontól** idézett gondolatára támaszkodva – érvényességi igényének kényszermentes elismerését jelenti, amely abban az igényben gyökerezik, hogy **minden érintett jó okkal járulhasson hozzá a normához**, mivel az közös érdeküknek ad kifejezést. Azokat a legáltalánosabb normákat nevezzük »erkölcsieknek«, amelyek minden ember közös érdekét fejezik ki. Így a cselekvés morális-gyakorlati igazolása végül is egy általános, indokok és csakis indokok által motivált egyetértés eszméjére utal”.⁷⁴

Ezek a fejtegetések implicit módon tartalmazzák azt a követelményt is, hogy a gyakorlati viták a cselekvésnormák **pártatlan** levizsgáztatásának adjanak teret.⁷⁵

A gyakorlati vita menetét Habermas olyan eljárásként (procedúraként) fogja fel, amelynek során a résztvevők egyre radikálisabb formában reflektálnak önmagukra. „Az első lépés átmenetet képez a cselekvéseket képviselő problematizált parancsokról/tilalmakról azokra az ajánlatokra, illetve figyelmeztetésekre, melyek kontroverz érvényességi igényét vita tárgyává teszik (belépés a vitába). A második lépés a problematizált parancsok (tilalmak elméleti igazolásában, tehát legalább egy érvek egy megválasztott nyelvrendszer keretén belül tör-

ténő megadásában áll (gyakorlati vita). A harmadik lépés az előzőleg megválasztott nyelvrendszer [illetve fogalomrendszer] modifikációjához vagy alternatív nyelvrendszerek [fogalomrendszerek] alkalmazásának mérlegeléséhez jelent átmenetet (metaetikai vagy metapolitikai vita). Az utolsó lépést és a további radikalizálódást az arra irányuló reflexióra történő átmenet jelenti, hogy szükségletstruktúráink tudásunk (Wissen) és képességünk (Können) szintjétől függenek. A véghezvihető és elérhető dolgok játéktérével kapcsolatban rendelkezésre álló információk fényében megegyezésre jutunk szükségleteink értelmezéseiről. Hogy az információk mely osztályait akarjuk a jövőben elsődlegesen beszerezni, az ismét csak gyakorlati kérdés, amely példának okáért a tudományfejlesztés prioritásaira vonatkozik (ismeretpolitikai akaratképzés).⁷⁶

A normák érvényességének a gyakorlati vita közegében történő igazolása természetesen ugyancsak az ideális beszédhelyzet feltételeinek megvalósulása esetén lehet „valóságos”. Fontos ugyanis megkülönböztetni a normák tényszerű (áthagyományozott vagy előírt) fennállását és személyközi, érzelmileg is támogatott elismertségét. Habermas szerint az ésszerű közmegegyezést úgy lehet szétválasztani egy uralkodó csoport vagy érdekszervezet saját partikuláris érdekeitől vezérelt eljárásai és döntései számára **vindikált** látszat-közmegegyezéstől, hogy egy gondolati művelet segítségével megvizsgáljuk a kérdést: vajon valóban **minden érintett** egyetértett volna-e a meghozott döntéssel, amennyiben azt ideális feltételek mellett lefolytatott vita előzte volna meg. Ezt a vizsgálódást a társadalom kritikai elmélete vállalhatná magára egyfajta **védőügyvédi** feladat gyanánt, amely elmélet egy hipotetikus vitában az összes érintett érdekcsoport figyelembe vételével megállapíthatná, hogy mely érdekek **általánosíthatók**, s melyek fejeznek ki csak részleges, de kompromisszumképes érdekeket.⁷⁷

Ezzel voltaképpen megfogalmazódott már az ún. **univerzálás alapelve**, amely a kommunikatív etika sarkkövét képezi. Ahogy az indukció a logikában az elvileg végtelen számú megfigyelési állítások és az általános hipotézisek között, úgy képez az univerzálás alapelve az etikában **áthidaló elvet** (az elnevezés C. G. Hempeltől származik) tényítéletek és értékitéletek között anélkül, hogy megsértené a humei princípiumot.

A kommunikatív etika alapelve – fogalmazzuk meg egyértelműen – azt mondja ki, hogy csak azok a normák érdemlik meg intézményesítésüket vagy tényszerű fennállásukat, amelyek „érvényességi körükben általános elismerésre tarthatnak számot ... Az egyetemesítés alapelve ugyanis arra szolgál, hogy mindazokat a normákat, amelyek partikuláris, tehát nem általánosítható érdekeket testesítenek meg, mint nem konszenzusképeseket kizárjuk”⁷⁸ a végső döntés lehetőségei közül.

Az érdekek általánosításra való képességét firtató viták természetesen kizárják a megítélés minden monologikus formáját.

A filozófiai monologizmus problémájával Habermas egyik legjelentősebb korai tanulmányában, a *Munka és interakcióban*⁷⁹ foglalkozott. Akárcsak Apel,

Habermas is elégtelennek minősítette a kategorikus imperatívusz kanti elvét, mégpedig azon ellenérv alapján, hogy **egyvalaki nem** anticipálhatja az egész emberiség, vagy akárcsak egy szűkebb csoport javát úgy, hogy nem vesz részt a nézetegyeztetés folyamataiban. Kant univerzáló erkölcsi elvét ezért a **stratégiai** cselekvéssel hozza összefüggésbe azon megfontolás alapján, hogy mindkettő félresöpri a kommunikációs folyamatban kialakuló interszubjektivitás problémáját.⁸⁰

A diszkurzív etika univerzáló alapelve azonban nem csak a morális elvek monologikus megfogalmazásaival szemben kínál alternatívát, hanem azzal az egyre nagyobb visszhangra találó neoarisztotelianus érveléssel szemben is, miszerint az erkölcsi normák nem lehetnek egyetemesen, tehát minden ember számára egyaránt érvényesek, hanem csak egy adott nyelvjáték szereplőire nézve, hiszen felelősségünk, amelynek jellegét a legkülönbözőbb intézmények határozzák meg, intézményről-intézményre változik, s ezzel együtt gyengül a normák elismerhetősége.

Habermas a kommunikatív etika kínálta alternatívát a társadalmi fejlődés, illetve a világképek racionalizálódása elméleteiben kísérte meg történetfilozófiailag is alátámasztani.

Habermas racionalizációs elméletének egyik legfontosabb állítása az, hogy a történelemben ésszerűsödési folyamatok mennek végbe 1. a társadalom anyagi újratermelésének (a célracionális cselekvés illetékességi körének), 2. az intézményes keretnek, 3. a legitimáló világképeknek és végül 4. az egyén erkölcsi fejlődésének szintjén egyaránt. A társadalmi viszonyok racionalizálódásának jeleként Habermas a kommunikáció elé gördített akadályok (fokozatos) felszámolódását (Entschränkung von Kommunikation) említi meg.⁸¹ Ez azt jelenti, hogy a társadalmak fejlődése során a **társadalmi** integráció, a szocializáció, valamint a kulturális minták áthagyományozásának és az uralmi rendszerek legitimálásának feladata egyre inkább a nyelvi közvetített nézetegyeztetési folyamatok közegére hárul át. A rendszer-, illetve a társadalmi integráció egymástól elkülönülő és büntetlenül huzamosabb ideig egymással nem helyettesíthető követelményeinek és teljesítményeinek kibontakozásáról tanúskodik az a tény is, hogy nem egyszerűen választás kérdése az, hogy konfliktusainkat a stratégiai vagy a kommunikatív cselekvés segítségével próbáljuk megoldani. Jól érzékelteti ezt, hogy a modern társadalmak sem mondhatnak le a legitimitásukba vetett hit táplálásáról, ami viszont nem sikerülhet másképp, csak elvben megvitatásra szoruló indokok, érvek igénybe vétele-segítségével.⁸²

A hatalmas tömegeket integráló-motiváló világképek széthullásának korában már említett tendenciája Habermas szerint mintegy maga után „húzza” a morális fejlődés új fokára való átlépés ígérétét és követelményét.

Habermas 1973-ban úgy látta, hogy a kommunikatív etikában formalizált univerzális erkölcsre történő átmenet föltartóztatására már csak egyetlen, bízást ördöginek nevezhető eljárás kínálkozik elméleti lehetőségként a demokrá-

ciaellenes uralkodó körök számára. Mégpedig annak megkísértése, hogy a szocializáció folyamatát leválasszák az erkölcsi normák és a kultúra rendszeréről.⁸³ Ez egyet jelentene azzal, hogy a felnövekvő nemzedékek elveszítenék szolidaritásra való képességüket és a társadalmi folyamatokhoz, jelenségekhez fűződő, felelősségtől áthatott viszonyulásukat.⁸⁴ A borúlátásra nem kevés okot adó jelenségek ellenére Habermas nyolcvanas években közzétett írásai azt a meggyőződését kísérelték meg újra alátámasztani, hogy a nézetegyeztetésre és a kölcsönös megértésre rászoruló életterületek olyan sajátos racionalitás-potenciál hordozói, melyek, ha nehezen is, de tendenciaszerűen képesek ellenállni a gazdasági-technikai, valamint a közigazgatási szféra azon eljárásainak, amelyek egyrészt tehermentesíteni kívánják működésük egyre bővülő körét az emberi közösségek morális megítélésétől, másrészt pedig bürokratikus-jogi eszközökkel – kívülről és felülről – óhajtják kezelni az érzékeny emberi viszonylatokat.

Az, hogy a kései kapitalizmus társadalmában a zökkenőmentes tőkeértékesítés és a motivációs válság elkerülése érdekében folytatott politika nem vetette alá magának teljesen az emberi kapcsolatok és kezdeményezések finom szövésű világát, Habermas szerint abból is látható, hogy a rendszer-imperatívuszokat jogilag továbbra is le kell horgonyozni, el kell fogadtatni az életvilágban.⁸⁵

A kritikai elmélet azáltal, hogy a kommunikatív etika alapelvét alkalmazza a politikai életre, eljut az „általánosítható érdekek elnyomásának modelljéhez”, azaz formális mércét kínál annak eldöntéséhez, hogy egy-egy országban, illetve a világpolitikában milyen mértékben valósul meg az, amivel mindenki egyetért-(ene).⁸⁶

Az eddig fölvezetett gondolatmenet lehetővé teszi már egy rövid észrevétel vitára bocsátását. Úgy látom, hogy a kritikai elmélet, mint az általánosítható (de elnyomott) érdekek ügyvédje váratlan nehézségekkel találja magát szembe a kelet- és közép-európai társadalmakban. Eljárása ugyanis előfeltételezi olyan demokratikus viszonyok meglétét, melyek keretében valóban minden, egy adott probléma tekintetében számba jövő érdek szabadon és torzítatlan formában jelenhet meg a nyilvánosság előtt, s így az univerzáló elvet rájuk alkalmazni kívánó tudós vagy érdeklődő állampolgár biztos lehet abban, hogy az összes megfogalmazódott érdek mögött meghúzódó szükségletet megismerte és figyelembe vette. E feltételrendszer azonban a magasan fejlett kapitalista társadalmakon kívül – s természetesen ott sem minden gond nélkül – a világon sehol sem adott. Ezért nálunk a társadalomtudományok nyakába **érdekfeltáró–érdekbevadoló** feladatok is szakadnak, ez pedig – akaratlanul bár, de – növeli a paternalizmust, hiszen **látszólag** feleslegessé vagy legalábbis elodázhatóvá teszi az érdekmegjelenítés és -becsatornázás intézményes kereteinek kialakítását. A nyilvánosság hiánya miatt a kritikai elmélet nálunk kissé elvont marad, mivel még azokat az érdekvizonyokat sem képes hiánytalanul feltérképezni, melyek követeléseit az álmok birodalmába utalják.

III.

A kommunikatív etika apeli és habermasi felfogásának
néhány különbsége

Apel és Habermas 1976-ig megjelent etikai vonatkozású írásainak áttekintése során bizonyos különbségek is kirajzolódtak kettejük felfogásában. Az alábbiakban ezeket tárgyaljuk.

Az első nézetkülönbség (1) a kommunikáció szabályainak megalapozás-„fokával” kapcsolatos, amely szorosan összefügg (2) azzal a kérdéssel, hogy a két szerző a nyelvi kommunikáció mely „szintjéből” vezeti le a normákat, valamint (3) azzal a további kérdéssel is, hogy vajon tényleg transzcendentális státusú-e a normák racionális rekonstrukciója. Ez utóbbi probléma kétségtől (4) eltérő valóság-koncepciójukra vezethető vissza.

1. Habermas több ízben hangsúlyozta Apellel szemben, hogy az ésszerű beszéd elkerülhetetlen preszuppozícióit nem lehet véglegesen megalapozni, hiszen a kommunikáció szabályainak a pragmatikai önellentmondás beláttatására épülő levezetése „csak e szabályoknak a köznapi gyakorlat számára való **alternatíva-nélküliségét** bizonyítja, anélkül azonban, hogy ezt megalapozná”.⁸⁷ Sőt, a végső megalapozás apeli programja Habermas szerint nem tud eltüntetni egy „decizionista maradványt”, hiszen egy szkeptikus vitázó mindig hivatkozhat arra, hogy csak akkor kell elfogadni a **vita** szabályait, ha rááll erre a nyelvjátekra.

2. Habermas ezért nem a vitát tekinti annak a megkerülhetetlen kommunikációs formának, amelyből levezethetők az érvényességi igények, hanem azt állítja, hogy azok már a konszenzuális cselekvés talaján rekonstruálódtak. „Az, hogy mindig is elfogadtuk már az általános kommunikációs előfeltételek implicit módon normatív tartalmát, nem attól függ, hogy ilyen vagy amolyan vitákra határozzuk el magunkat, hanem attól, hogy egy kommunikatív életformába születünk bele.”⁸⁸

3. Korábban láttuk, hogy – Apellel ellentétben – Habermas némi bizonytalankodás után kétségbe vonta az univerzális pragmatika transzcendentális jellegét, mégpedig arra hivatkozva, hogy a kommunikáció preszuppozícióinak leírásához feltétlenül szükség van empirikus információkra. Ez az érvelés újra visszavezet a végső megalapozás apeli elvének vitájához. Apel számára nem elfogadható az érvelés immanens preszuppozíciói **empirikus** ellenőrzésének követelménye, hiszen bárhogyan gondoljuk is el azt, minden erre irányuló próbálkozásnak már szükségképpen előfeltételeznie kell e preszuppozíciókat.⁸⁹ (Az V. szakaszban megemlítünk még egy habermasi ellenérvet a végső megalapozás lehetőségével szemben.)

4. A fent említett nézetkülönbségek szorosan kapcsolódnak a valóság apeli és habermasi konceptualizálásának eltéréseihez.⁹⁰ Bizonyos különbségek az-

után is megragadhatók ez irányú fejtegetéseikben, miután Habermas Apel érvei nyomán tudatosította magában, hogy *Megismerés és érdek* című könyvében még nem tett különbséget a tárgykonstitúció és az érvényesség-problémára történő reflexió mozzanatai között.

Apel ugyanis a valóság azon peircei koncepcióját tette magáévá, miszerint az minősül reálisnak, amit minden tudós „in-the-long-run” valóságosnak ismer el egy teoretikus vita folyamatában kialakult egyetértés keretében. Ezen indirekt valóságfogalommal szemben azonban megfogalmazható az a kétely, hogy vajon ténylegesen elérhető-e valaha is egy ilyen egyetértés, és fölvethető az a kérdés is, hogy mi biztosítja, hogy az az utolsó is lesz egyben.

Apel koncepciójával szemben Habermas ismeretelméletében különbséget tesz az absztrakt tényállások igazságára vonatkozó és a tapasztalat tárgyainak evidenciájára irányuló kérdés között. Szerinte ugyanis az előbbiek reflexív érvényességi igényeket testesítenek meg, melyek elfogadhatóságáról elméleti vitákban születhet döntés, míg az utóbbiak a reflexiót megelőző interakció tényei. Habermas hangsúlyozza továbbá, hogy az a nyelvi-konceptuális keret, amelybe az érvek beágyazódnak, nem lehet ugyanabban az értelemben igaz vagy hamis, mint egy állítás.

E különbségek a konszenzus-fogalom bizonyos fokig eltérő konceptualizálásában is lecsapódnak. Míg Apel az univerzális kommunikációs közösségben elérendő közmegegyezés számos empirikus (főként politikai és motivációs) akadályával számol, addig úgy tűnik, hogy Habermas a problémákat elsősorban a személyköziség szintjén tematizálja. Ezért hiányzik Habermasnál az ideális beszédhelyzet megvalósítására irányuló stratégia körvonalazása.

Ez utóbbi probléma azonban Habermas gondolkodói habitusával is összefügg. Elméletét ugyanis nem stratégiai útmutatasként, hanem egyrészt a felvilágosodás torzítatlan, a 20. század végén is attraktív fogalmának egy hatalmas gondolati hagyomány folytonos újateremtő megújítása általi fölvezetésére irányuló kísérletként, másrészt pedig olyan vállalkozásként kell olvasnunk, amely annak a felvilágosodási folyamatnak a nyomait próbálja „biztosítani”, felmutatni a reális társadalmi viszonyok szorításában, amelyben mindannyian csak résztvevők, nem pedig tévedhetetlen útmutatók lehetünk.

IV.

Ellenvetések

A kommunikatív etikával, illetve annak néhány részletkérdésével kapcsolatban az utóbbi néhány évben rendkívül élénk nemzetközi méretű vita bontakozott ki. Az alábbiakban néhány ellenvetést és – amennyiben léteznek ilyenek – a kommunikatív etika képviselőinek ezekre adott válaszkísérleteit szeretném mertetni.

1. Több szerzőtől is igen éles bírálatban részesült Apel és Habermas Kant morálfilozófiájával szemben felhozott monologizmus-vádjá, amely abban marasztalta el Kantot, hogy a kategorikus imperatívusz a személyközi nézet- és érdekegyeztetés figyelmen kívül hagyásával, a magányos aktor szemszögéből konstruálja meg azt, ami – állítólag – mindenki számára törvénné válhatna. A kanti morálfilozófiának ez az értelmezése nem teljesen új keletű. Ismeretes, hogy már G. H. Mead szemére vetette Kantnak, hogy változatlan morális standardokat feltételez, ami viszont meggátolja, hogy történelmileg újonnan előálló helyzetekben elegendő lehessen az alkalmazkodás és az erkölcsös viselkedés szempontjából a saját cselekvésmaximáink általánosítása.⁹¹

E felfogással szemben Höffe⁹² és Nagl⁹³ arra hivatkoztak, hogy Kantnál a jogi kötelességek egyben morálisak is, s hogy Kant a jogi szférát a személyközség terrénusaként konceptualizálta. Nagl szerint Kant azon tétele, hogy a lelki ismeret kiművelésre, fejlesztésre, nevelésre szorul, arra utal, hogy a dialógus beleértetődik az egyéni döntések kialakulásának folyamatába, de nem szünteti meg annak individuális jellegét. Véleménye szerint „a vita csak a motívumok **individuálisan** félbe szakítandó mérlegeléséhez vezet, amelynek plauzibilitását az egyes cselekvőnek kell belátnia és a motívum megvalósítása révén felelősségteljesen felvállania...”⁹⁴

Ezt az állítást az interszubjektivitás sajátos felfogása alapozza meg, mely szerint „ahhoz, hogy ... önmagamat a másik szemével nézhessem, már képesnek kell lennem önreferenciára, hogy egyáltalában **partnerként** léphessek be a kölcsönös viselkedési elvárásokkal kapcsolatos tanulási folyamatba”.⁹⁵

Nagl álláspontja lényegében Piaget azon meggyőződésével mutat rokonságot, miszerint az énfelföldés menetében feltételeznünk kell egy olyan fokot – az egocentrizmus fokát –, amelyre később épülnek rá az interakciókból levont – természetesen nem mindig tudatos – következtetések. Ezzel szemben Habermas az énkép kialakulásának Mead és Wallon által képviselt elméletéhez kapcsolódik. (Tudomásom szerint a vita a pszichológiában sem zárult még le.)

Az interszubjektivitás problémájához kapcsolódik az a Luhmann által felhozott vád, miszerint „Habermas abból indul ki, hogy akarat, tehát választás kérdése az, hogy a másikkal mint szubjektummal találkozunk-e az interszubjektivitás viszonylatában, vagy pedig hogy tárgyként kezeljük”.⁹⁶

Ez az ellenvetés nem állja meg a helyét, mivel Habermas – s ebben Fichtét követi – megkerülhetetlen anticipációnak nevezi a másik személy beszéd- és cselekvőképességének minden további nélkül való elismerését. A luhmanni szemrehányás ellentmond annak a szocializáció-elméleti irányzat alapfeltevéseinek is, melyet Habermas képvisel.

2. Szenvedélyes viták kereszttüzébe került az ideális beszédhelyzet habermasi koncepciója is. Az ellenvetések egyik iránya kétségbe vonja azt, hogy a cselekvők az élet minden területén érvényességi igényeket jelentenének be, illetve tennének eleget azoknak interakcióik során

Luhmann⁹⁷ ellenpéldaként a szerelem, a veszekedés, a személypercepció, az elsődleges szocializáció stb. eseteit említi meg. Továbbá családszociológiai kutatásokra hivatkozva azt állítja, hogy léteznek az **elvárások elvárásának** szintjén feszülő konfliktusok, melyek a köznapi kommunikációban föloldhatatlanok, s e konfliktusok mégsem vezetnek szükségszerűen kirobbanáshoz. Úgy tűnik tehát, hogy nagyon is jól együtt lehet élni pl. házastársunkkal, akinek önigazolásaival korántsem értünk egyet.

Ugyanennek az érvek a meghosszabbítását jelenti Michel⁹⁸ azon megjegyzése, miszerint elviselhetetlen volna az olyan élet, melynek során mindig meg kellene felelnünk a komolyság, az őszinteség, az igazságosság stb. rigorózus feltételeinek, ahol tehát nem megengedett a humor, a gúny, az élcélődés stb. nyelvjátéka.

Véleményem szerint a fenti kifogások figyelmen kívül hagyják, hogy az ideális beszédhelyzet, valamint a négy érvényességi igény elméletei **nem** preskriptív koncepciók, hanem – mint ahogy erről volt már szó – anticipációk vagy fikciók. A kommunikatív cselekvés kitüntetettsége nem azt jelenti, hogy ez volna a cselekvéskooridnáció **minden helyzetben** mintaszerű típusa, hanem csak azt, hogy történetfilozófiai szemszögből nagyobb fokú racionalitást testesít meg, mint a többi cselekvésmód,⁹⁹ s hogy kétségtelenül egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a társadalom, sőt, a modern család életének megszervezésében.¹⁰⁰ Ez a tendencia azonban **nem** tartalmazza azt a követelést, hogy a levezetett beszédmódokat minden esetben át kellene állítani a konszenzuális cselekvés szabályaira. Erre akkor van szükség, amikor a köznapi rutin eljárások bizonyos problémák tekintetében fölmondják a szolgálatot és szükség mutatkozik a cselekvéstervek racionális összehangolására. Végül nem lehet azonosítani a kommunikatív cselekvést a folytonosan komolykodó, hűvös-hivatalos beszélgetéssel sem, ahogy azt Michel előfeltételezi. Habermas mindig is hangsúlyozta, hogy „a kommunikatív cselekvésmodell nem azonosítja a cselekvést a kommunikációval. A nyelv egy, a kölcsönös megértésre szolgáló kommunikációs közeg, míg az aktorok, midőn értekeznek egymással, hogy koordinálják cselekvéseiket, mindenkor bizonyos célokat követnek ... [A] kommunikatív cselekvés az interakciók egy típusát jelöli, melyeket beszédaktusok révén hangolnak össze, de nem esnek egybe azokkal.”¹⁰¹

Nehezebben eloszlatható kételyek merültek fel azokban az ellenérvekben, amelyek azt teszik szövé, hogy nincsenek megfelelően erős kritériumaink annak eldöntésére, hogy egy kialakult konszenzus **valóban** torzítatlannak nevezhető-e.¹⁰² Az a habermasi megfogalmazás, miszerint: „Az ésszerű konszenzus végző soron csak a kölcsönös megértésre való hivatkozással különböztethető meg a csalóka konszenzustól”,¹⁰³ inkább elkendőzi a problémát, sőt támadási felületet kínál fel ahhoz, hogy az ideális beszédhelyzet koncepcióját a körbenforgó érvelés bűnében marasztalják el.¹⁰⁴ Ezenkívül érveket lehet felhozni amellet is, hogy az érvényességnek nem elégséges feltétele az ideális beszédhelyzet, hiszen

ennek hiányában is lehetséges igaz ismeretekhez eljutni.¹⁰⁵ Megfontolandók azok a megfigyelések is, melyek szerint Habermas nem veszi kellőképpen figyelembe a kulturális „ellátottságnak”, illetve a nyelvi szocializáció társadalmi tagoltságának a – többek között B. Bernstein és P. Bourdieu által leírt – következményeit,¹⁰⁶ s hogy e szempont figyelmen kívül hagyása miatt Habermas nem látja, hogy az ideális beszédhelyzet ismét csak egyfajta rangsort fog létrehozni a vitázó felek között – mégpedig nem az érdek általánosíthatósága, hanem a gyorsabban és ügyesebben táltat érvek mentén.¹⁰⁷

Az utóbbi két, egymással összefüggő ellenvetés véleményem szerint erősen leszűkítve értelmezi az ideális beszédhelyzet koncepcióját, amely nem merül ki abban, hogy beszéd- és cselekvőképes aktorokat előfeltételez (s így bizonyos értelemben valóban eltekint a különböző társadalmi-kulturális hátrányoktól). Ugyanis nemcsak azt a követelményt tartalmazza, hogy az emberek ügyeit bevonásukkal, a demokrácia rendező elve szerint kezeljék, hanem azt is, hogy a racionalizálódás **számolja fel** a demokratikus akaratképzésbe való **egyenrangú** belépés akadályait, azaz a legtágabb értelemben vett „szimbolikus tőke” egyenlőtlen elosztását.

„A polgári nyilvánosság – írta Habermas korai alapművében – az általános hozzáférés elvével áll vagy bukik. Olyan nyilvánosság, melyből körülhatárolható csoportok eo ipso ki vannak zárva, nemcsak tökéletlen, hanem egyáltalán nem is nyilvánosság. ... A nyilvánosság akkor biztosított, ha a gazdasági és társadalmi feltételek mindenki számára egyenlő lehetőségeket biztosítanak ahhoz, hogy eleget tegyen a részvétel kritériumainak. ...”¹⁰⁸ E fejtegetések fényében már nem hat talán olyan elidegenítően az ideális beszédhelyzet egyik leglényegesebb, a felvilágosodás eszméihez tudatosan kapcsolódó követelménye,¹⁰⁹ hogy a vitázó felek a diszkusszióban már ne új ismereteket, váratlanul „bedobott” információkat, hanem csakis **érveket** cseréljenek ki egymás között.

Az ideális beszédhelyzet szkeptikus megítéléseivel szemben véleményem szerint teljesen helyénvaló Habermas azon érve, miszerint lehetséges „különbséget tenni azon **történeti** kérdés között, hogy bizonyos területeken miképpen intézményesültek gyakorlati viták, majd azon **elvi** kérdés között, hogy empirikus feltételek mellett egyáltalán megvalósíthatók-e viták, s végül azon **politikai** kérdés között, hogy egy meghatározott helyzetben hogyan emelhető a vita az akaratképzés szervező elvévé”.¹¹⁰ Habermas úgy látja, hogy a három említett kérdés által elhatárolt területről származó ismereteinkből nem lehet **eleve** pesszimista következtetésekhez eljutni a társadalmi méretű viták közege által vezérelt életforma általánossá válásának esélyeit illetően.

3. Habermas munkásságának kétségkívül egyik legavatottabb szakértője, Thomas McCarthy jutott arra a gondolatra, hogy az univerzális pragmatika által feltárt négy érvényességi igény nem tarthat számot egyetemességre, hiszen primitív kultúrákkal kapcsolatban bizonyosan nem állítható, hogy ilyen racionális elvek alapján működnek.¹¹¹ Volt már szó arról, hogy Habermas a viták intéz-

ményesülését mindig is evolúciós újtásnak tartotta, s talán nem utolsósorban McCarthy érvei hatására 1981-es művében az univerzális pragmatika terminus helyett már a **formális pragmatika** megjelölést használta. Mint kiderült, a terminus-változtatás mögött tartalmi változás húzódik meg. Kritikusai ellenvetései¹¹² adott, 1980-ban papírra vetett válaszában Habermas már nyíltan arról beszélt, hogy: „A formálpragmatikai elemzés a **modern** társadalmak hétköznapijait tekintve tipikus kommunikatív cselekvés idealizált eseteiből indul ki.”¹¹³ (A változás iránya rögtön megvilágosodik, amint e szöveghelyet összevetjük Habermas *Mi az univerzális pragmatika?* című tanulmányának bevezető soraival.)

McCarthy relativizáló ellenérvét Apel ezzel szemben irrelevánsnak minősítette. Szerinte ugyanis „csak arról a kérdésről van szó, hogy az érvelés adekvát fogalma szükségszerűen implicálja-e a megvitatandó normatív preszuppozíciókat”.¹¹⁴

4. Az érvek levizsgáztatásának Habermas és Apel kommunikációelméletében tetten érhető hiányosságára hívta fel a figyelmet G. Skirrbekk. Véleménye szerint a jobbik érv kényszermentes és interszubjektív keretfeltételek melletti keresése nem nyújt elégséges alapot annak megállapítására, hogy voltaképpen objektíven **mi** az, ami egy érvet jobbá vagy gyengébbé tesz egy másiknál.¹¹⁵

Habermas is elismeri, hogy az érvelés logikája még kidolgozásra vár.¹¹⁶ A *kommunikatív cselekvés elméletében* elkezdett ilyen irányú kutatásai azonban még csak ezen elmélet kialakításának igényéről, mintsem konkrét eredményekről tesznek tanúbizonyságot.

5. Nagl és Dallmayr¹¹⁷ úgy ítélik meg, hogy Habermas és Apel túlbecsülték a kommunikációnak a köznapi életben betöltött szerepét, racionális teljesítő-képességét. Nagl Habermas esetében Popper hatását vélte fölfedezni a kooperatív igazságkeresés optimista felfogásában.¹¹⁸ Dallmayr pedig igen érdekfeszítő párhuzamokra hívja fel a figyelmet Karl Jaspers *Filozófia*¹¹⁹ című háromkötetes művének kommunikációelméleti fejezete, valamint az apeli transzcendentális pragmatika között.

6. A kommunikatív etika koncepcióját az a rendkívül erős vád is érte, hogy az ideális kommunikációs közösségnek a reális viszonyok lassú meghaladása által történő megvalósítása eszméje **terrorisztikus** elemeket tartalmaz. Olyan cselekvésstratégiákat, „melyeknek nem is lehet más céljuk, mint világunknak egy eszmény kedvéért” történő föláldozása.¹²⁰

Ez a vád cinikus módon nem vesz tudomást Apelnak arról a vád elhangzása előtt és azóta is hangoztatott figyelmeztetéséről, hogy az ideális kommunikációs közösség viszonyait fokozatosan és az elért eredmények tiszteletben tartásával kell megvalósítani.

7. Gyakran hangoztatott ellenérv az, amely a kommunikatív etikát túlságosan formálisnak és így a mindennapi élet bonyolult problémáira, dilemmáira alkalmazhatatlannak ítéli meg.¹²¹

Apel és Habermas válasza erre az ellenvetésre nem lehet más, mint hogy a

kommunikatív etikának nem az a feladata, hogy normákat teremtsen, hanem az, hogy megalapozza ezen etika alapelvét. A többi már a valóságos társadalmi viták dolga (amelyekben a filozófus érintettként vagy esetleg szakértőként részt vehet).¹²²

8. Megfogalmazódnak olyan állítások is, hogy a kommunikatív etika a közösségi elv, valamint a feltétlenül létrehozandó konszenzus követelményének túl-dimenzionált kitüntetése miatt komoly veszélyt jelenthet a személyes szabadság és a szükségletek pluralizmusa elismerésének és védelmének elveire nézve, következésképpen etatista implikációkat hordoz.¹²³

Ez a vád azért nem tűnik számomra helytállónak, mivel az érdekek általánosíthatóságának a procedurális demokrácia feltételei mellett történő igazolására irányuló követelmény eleve kizárja ezen értelmezés lehetőségét. Ezen kívül a diszkurzív etika nem tagadja és nem bánja az érdekek, szükségletek sokféleségének jelenlétét a társadalmak életében, azonban igazolni kívánja, hogy azok megvalósításának következményei és mellékhatásai kognitíven megítélhetők az egész emberiség és az eljövendő generáció jogigényei: az emberi méltóság megőrzése és az egész világra történő kiterjesztése melletti fennmaradás szempontjából.¹²⁴

9. Végül hadd ismertessük a különböző univerzáló etikai rendszerek avatott szakértőjének, Wimmernek a materiális erkölcsi elvek általánosítása és legitimálása számára kidolgozott, rendkívül igényes feltételrendszerét. Wimmer szerint egy sikeres megalapozási kísérlet szabályainak az alábbi feltételeknek kell elegendeniük:

„1. abban az értelemben formálisaknak kell lenniük, hogy a materiális erkölcsi elvek megkülönböztetésére csakis erkölcsön kívüli meghatározásokat tartalmaznak a cselekedetek és a cselekvések következményei, a maximák, valamint a szituációk moralitásának, illetve morális helyénvalóságának megítélési kritériumaként; e kritériumokat explicit formában is a teljesség igényével kell megfogalmazni. 2. egy ilyen szabályban kritériummá emelt erkölcsön kívüli meghatározásnak a transzszubjektív igyekezet eredményeképp etikailag relevánsnak kell mutatkoznia. 3. e szabályoknak egyértelműen és kimerítően specifikálniuk kell mindenkor alkalmazásuk tartományát, ti. azon cselekvések és következmények, cselekvésmaximák vagy szituációk jellemzőit, melyek megítélésének tekintetében relevánsak akarnak lenni.”¹²⁵

Láttuk, hogy a kommunikatív etika képes elegendő tenni az alapvető normák megalapozása e roppant szigorú előírásainak. Nehézségek az erkölcsi normák szélesebb körének levezetésekor mutatkoznak, s kétséges, hogy a „jó élet” közelebbi meghatározását áhító embereket kielégíti-e Habermas azon, korábban már ismertetett kijelentése, miszerint etikája nem is kíván felvázolni eszményi életviszonyokat. Ez a tartózkodó attitűd összhangban van ugyan a korai kritikai elmélet intencióival, de megfontolást igényel annak eldöntése, hogy vajon zökkenőmentesen illeszkedik-e ilyenénképpen egymáshoz etikai formalizmus és kritikai irányultságú társadalomelmélet.

V.

A kommunikatív etika ma

Alig két évvel *A kommunikatív cselekvés elméletének* megjelenése után Habermas közzétette két nagylélegzetű tanulmány keretében felvázolt, eladdig az életmű mélyrétegeit búvópatakként kitöltő és csak fáradságos vizsgálódások árán rekonstruálható kommunikatív etikáját.¹²⁶ Az *Erkölcsei tudat és kommunikatív cselekvés* címet viselő kötet egyik darabja igen erős szkeptikus ellenérvekkel való „belharcban” igyekszik bizonyosságot szerezni az etika univerzáló elve racionális megalapozhatóságának kérdésében, míg egy másik megkísérli ütköztetni a diszkurzív etika elvárásait az ontogenetikus erkölcsfejlődés empirikus kutatások alapján kidolgozott kohlbergi elméletével.

Az újabb vizsgálódások középpontjában tehát annak a két összetartozó kérdésnek a megválaszolása áll, hogy egyrészt mennyiben tekinthetők **filozófiailag** igazoltnak a társadalmi cselekvések tisztán illokúciós aktusok általi összehangolásának ideális elvárásai, s hogy másrészt sikerül-e empirikus eszközökkel kimutatni olyan erkölcsi tudat előfordulását, amely még csak nem is az igazságosság bizonyos elvei (Kohlberg 5. fokozata), hanem a normák racionális és személyközi igazolásának alapján alakítja ki morális ítéletét.

*Feljegyzések a diszkurzusetika megalapozásának programjához*¹²⁷ című tanulmányában Habermas a morális érvelés logikáját csak úgy látja filozófiailag megalapozhatónak, amennyiben feltérképezhetők az életvilág tengerén olyan szigetek, ahol minden reflexió **előtt** már felmerülnek érvényességi igények. Mármint a **kommunikatív** cselekvés az a ritka, hátsó szándékok és/vagy hatalmi igények által folytonosan felsebzett interakciós forma, amely szempontjainkat, elvárásainkat, szükségleteinket a másik fél racionális motiválása révén szeretné elfogadtatni. Ilyenkor nem stratégiai magatartásunk eszköztárával akarunk célt érni, hanem azzal az erővel, ami mondandónkba úgy költözik bele, hogy kezeséget vállalunk azért, hogy amit mondunk, bizonyíthatóan igaz, amit tenni akarunk, az egyfajta normarendszer fényében helyes, s végül hogy önmagunkban úgy is gondoljuk, hogy fenntartás nélkül azonosulni tudunk annak értelmével, amit hallgatóságunkkal közöltünk.

Elképzelhető azonban, hogy a hallgató erkölcsi aggályokat táplál azzal a cselekvéstervvvel kapcsolatban, amelynek megvalósításához partnerünk segítő közreműködését kértük. Ilyenkor – amennyiben a hallgató jószándékúan ítéli meg a beszélő ajánlatát – a cselekvés **normában** megtestesülő érvényességi igény válik problematikussá, s kerülhet sor annak racionális megmértetésére. Mint tudjuk, a konkrét norma-konfliktusok ésszerű megoldása attól várható a kommunikatív etika szerint, ha a vitatkozó felek egyetértésre jutnak a tekintetben, hogy az immár megkérdőjelezett normatív érvényesség-igény mennyire fejez ki általánosítható érdeket. Hangsúlyozzuk, hogy nem annak megvizsgálásáról van szó, hogy **egyesek** akarják-e bizonyos normák vezérelte cselekvések elvégzését.

hiszen ez a gondolatkísérlet nem szavatolná az álláspontok objektivitását és pártatlanságát. De két, vagy akár sokszáz vitázó hogyan találhat rá az általános érdekre?

Úgy, hogy igénybe vesznek egy „áthidaló elvet”, az ún. **univerzáló princípiumot** (jele [U]), amely a normatív érvényességi igényeket **kognitíven** elemezhető javaslatokká alakítja át (ezt nevezi Habermas a normák igazságra való képességének).¹²⁸

Az [U]-elv – talán nem fölösleges újra megismételni – azt mondja ki, hogy „minden érvényes normának eleget kell tennie annak a feltételnek, hogy mindenkor **általános** követeléséből minden egyes ember érdekének kielégítése szempontjából (előreláthatólag) adódó következményeket és mellékhatásokat **minden** érintett el tudná fogadni (és előnyben tudná részesíteni az ismert alternatív szabályozási lehetőségek kihatásaival szemben)”.¹²⁹

Rendkívül fontos észrevennünk azt, hogy [U] semmiképp sem fogalmazható, illetve valósítható meg monologikusan. Az a cselekvés, mely [U]-t veszi alapul, csakis olyan viták közegében lehetséges, ahol, bár mindenki **önmaga** fogalmazza meg érdekeit, az azokban támasztott érvényességi igények nyitva maradnak a nyilvános bírálat számára.

[U]-ból külön a gyakorlati viták számára levezethető a diszkurzusetika alapelve (jele [D]), mely szerint „egy norma csak akkor tarthat számot érvényességre, ha minden potenciálisan érintett **egy gyakorlati vita résztvevőjeként** egyetértésre jut (illetve jutna) abban, hogy e norma érvényes”.¹³⁰ Hangsúlyozzuk, hogy a vita a különböző érdekeket nyíltan megfogalmazó érvek, nem pedig érzelmi befolyásolás vagy egyéb kényszer alkalmazásának a segítségével bonyolódik és ér véget. A vita sajátos szabályai, melyeket Habermas korábbi írásaiban az ideális beszédhelyzet jellemzőivel azonosított, megakadályozzák az érdekek hatalmi vagy egyéb különbségekből fakadó túl- vagy alulreprezentálását. A kommunikatív etika tehát **kognitív**, **univerzális** és szigorúan **formális**, hiszen a „jó élet” mineműségére irányuló kérdések közül csak az **igazságosságra** vonatkozót tartja meg, mint amelyet érvelően lehet eldönteni.

Habermas, akárcsak politikaelméleti írásaiban, élesen megkülönbözteti „a racionálisan motivált egyetértés diszkurzív előállításának feltételeit a kompromisszum fair kialakulásának feltételeitől. Míg az előbbi esetben előfeltételezzük, hogy a résztvevők **belátják**, hogy mi áll mindannyiuk érdekében, addig a másodikban abból indulnak ki, hogy nincs is szó általánosítható érdekekről”.¹³¹

Az eddig elmondottak a kommunikatív etika két előfeltevését is föltárták. Egyrészt azt, miszerint a normatív érvényességi igények kognitív vonatkozásokkal bírnak, másrészt pedig azt, hogy a normák igazolása intézményesült társadalmi méretű viták sorozatára (nem pedig monologikus döntésekre) szorul.

A következősen szkeptikus álláspont azonban – még akkor is, ha egyetértene az első preszuppozícióval – könnyedén elutasíthatja a viták intézményesítésének a követelését úgy, hogy a gyakorlatban nem hajlandó megfelelni transzcendentálpragmatikailag levezethető normáinak. Ekkor azonban Habermas sze-

rint megmutatható, hogy a kommunikációs közösséggel lehet ugyan egyénileg szakítani, tehát megtagadni a **moralitást**, de nem dobhatjuk el magunktól azon életviszonyok szabályait, melyek között felnőttünk, s melyek köznapi életünket mintegy mederbe terelik: az **erkölcsiséget**.

A vitákkal szemben táplált szkepszis természetesen azok **látszólagos** föl vállalásának stratégiájában is testet ölthet. Amikor egy politikai rendszer ilyen eljárások segítségével működteti a társadalom érdekegyeztetési folyamatait, a kommunikációs folyamat egy nyilvános és egy privát kommunikációra hasad szét, amely tendencia bizonyos értelemben „normalizálható”, „magától értetődővé” tehető. Ilyenkor azonban, állítja Habermas, olyan konfliktuspotenciál felhalmozódásával kell számolni, amely beláthatatlan következményekkel járhat, hiszen nem lehet szó a problémák valóban nyilvános kezeléséről.¹³²

Ezen okok miatt Habermas úgy látja, hogy „külön megalapozásra szorul az érvelés pragmatikai előfeltételeiben fölfedett normatív tartalom cselekvésszabályozó ereje”.¹³³ Habermas Apellel szemben azt hangsúlyozza, hogy az érvelés feltételeiből nem lehet közvetlenül erkölcsi alapszabályokhoz eljutni. Annak bizonyítása ugyanis, hogy a kommunikáció alapszabályainak nincs alternatívája, csak hipotetikus erejű, hiszen: „Szabályismeretünk bizonyossága nem terjed át a hipotetikus általános preszuppozíciók tekintetében javasolt rekonstrukciók igazságára, mivel ezeket nem vagyunk képesek más módon vitára bocsátani, mint példának okáért egy logikus vagy nyelvész a maga elméleti leírásait.”¹³⁴ A kommunikatív etika végső megalapozásának lehetőségéről le kell tehát mondanunk. De ebben az esetben használható-e még valamire? Habermas úgy látja: feltétlenül, mivel egyrészt hozzájárulhat az empirikus kutatások által fölhalmozott erkölcsi és jogi képzetek elemzéséhez, másrészt pedig segítséget nyújthat az erkölcs- és jogtudat társadalomtörténeti, illetve ontogenetikus fejlődésmenetét felvázolni szándékozó elméletek kidolgozásához, s így közvetett módon empirikus-kísérleti felülvizsgálására is sor kerülhet.

Ezen indirekt ellenőrzés első kísérletének tekinthető az *Erkölcsi tudat és kommunikatív cselekvés* című tanulmány, amelynek jelen értelmezés keretében csak néhány végkövetkeztetésére tudunk összpontosítani.

Említettük már, hogy Habermas modernizációs elméletének egyik sarkkövét képezi az az állítás, hogy modern társadalmakban a nagy világnézeti-ideológiai rendszerek fokozatosan elveszítik a tömegek társadalmi integrálásának funkcióját, s így – elsősorban a későkapitalista társadalmakban – rendkívüli mértékben előtérbe kerül a személyes és a kollektív identitás (a széles értelemben vett önmeghatározás, önazonosság) problémája.¹³⁵ A világgazdasági rend kölcsönös függőségi viszonyai ismeretében nem várható, hogy az új identitás egy kitüntetett territórium vagy szervezet körül jegecesedne ki. A „világtársadalom” irányába húzó folyamatok nyilvánvalóan nem építhetnek az áthagyományozott normák és értékek megkérdőjelezetlenül ható erejére (amely egyébként sem áll már igazán rendelkezésre). Ebben a helyzetben, amidőn az identitást és ésszerű

motivációt biztosító hagyományok széthullanak, már csak **reflexív** úton állíthatók elő újra a személyes és a kollektív identitás motívumai. Mégpedig olyképpen, hogy az önmeghatározás „azon kommunikációs folyamatokban való általános és egyenlő esélyekkel történő részvétel tudatában alapozódik meg, amelyben az identitás kialakulása szakadatlan tanulási folyamatként megy végbe”.¹³⁶

Kérdés azonban, hogy kimutatható-e kísérleti úton az ontogenetikus erkölcsi fejlődés olyan foka, amelyen a felnőtteknek az igazságosságra vonatkozó elképzelései – meghaladva az erkölcsi fejlődés ún. **prekonvencionális** szintjének mind a tekintély által vezérelt (parancs és engedelmesség komplementaritásán alapuló), mind érdekvézérelt alapon kooperatív (a kárpótlások szimmetriáját szem előtt tartó) fokait, s maguk mögött hagyva a **konvencionális** szint szerepalakításos (a társadalmi elvárások konform teljesítésén alapuló), illetve normavezérelt cselekvéstípusokat (a fennálló normarenddel szembeni konformitáson nyugvó) magában foglaló fokozatait – elérik a posztkonvencionális szintet, amelyen már a viták közegében vagy bizonyos (mondjuk alkotmányos) igazságosság-elvekre, vagy a normák megalapozásának eljárásaira irányulva alakítják ki a követendő normák és értékek elemeit.¹³⁷

E modell kissé módosítja a posztkonvencionális szint Kohlberg által leírt ötödik és hatodik fokát,¹³⁸ amely utóbbi fok tényleges előfordulását az Egyesült Államokban, Izraelben és Törökországban elvégzett empirikus vizsgálatok nem igazolták. A kohlbergi modell ezen és még további tanulságai és problémái¹³⁹ arra az óvatosságra készítettek Habermast, hogy a diszkurzusetika alapnormáit – egyébként az apeli végső megalapozás igényének általa nyújtott bírálatával összhangban – hipotetikus állításokként, ne pedig a morális tudat bizonyíthatóan előforduló szintjéről tett naturalisztikus kijelentéseként értelmezzük.¹⁴⁰

Apel napjainkban az első szakaszban bemutatott elméletét etikája ún. „B” részének, tehát egy egyre konkrétabbá váló felelősség-etikai alapvetésének irányába fejleszti tovább. Hangsúlyozzuk, hogy Habermas diszkurzus-etikája is tartalmazza a szándéketikáról a felelősség-etikára való átmenet szükségességének a gondolatát,¹⁴¹ de Apel az, aki ezeket a kérdéseket – főként az atomháborús fenyegetettséggel kapcsolatban – határozottabban tematizálja.

Abból az előfeltevésből kiindulva, hogy a jelenkori politikai-stratégiai feszültségek nem teszik lehetővé, hogy mindenki a négy érvényességi igénynek megfelelően cselekedjék, de egy folyamatosan létrehozandó ideális kommunikációs közösség eszméjéről mégsem mondhatunk le, Apel javasolja, hogy a köznap élet számára vezessünk le [U]-ból egy [H]-elvet (cselekvéshelyettesítő elv), amely egy valóságos körülményeink közepette követhető **morális stratégiát** alapoz meg, miközben a tisztán erkölcsi-diszkurzív és a stratégiai cselekvés közt próbál meg közvetíteni. A [H]-elv azt írja elő, hogy a cselekvő személy a gyakorlati viták ideális feltételei jövőbeli létrehozásának elősegítése érdekében minden tőle telhetőt tegyen meg.¹⁴²

Láttuk, hogy az egyetemesítő elv [U] racionális rekonstrukciója nem az ész-elv mellett vagy ellenében meghozott döntés motívumait helyezte kutatásai középpontjába, hanem ezen elv kultúránk mai fejlődési fokán beláttatható megkehlhetetlenségének hipotetikus tényét. E belátás mindenki számára evidenssé tehető, aki csak egyszer is folytatott racionális vitát. A vita vállalása állásfoglalás az ész mellett, míg elutasítása eo ipso irracionális, amely ellenőrizhetetlen következmények főlhalmozódásával, illetve az elnyomás, a csalás és az erőszak elharapódzásával fenyeget.

Egon Bahr hivatásos politikus és leszerelés-szakértő egyik Magyarországon megjelent interjújában arról beszélt Győri Sándornak, hogy az emberiség fennmaradásának érdeke napjainkban elkerülhetetlen imperatívusszá teszi „egész gondolkodásmódunk gyökeres átalakítását”. Bahr szerint ugyanis „el kell fogadnunk azt az érzékelhető, megváltoztathatatlan tény, hogy a fegyverkezés önmagában nem képes többé biztonságot teremteni. Az egyoldalú lépések korlátozottak, bármit találjon is ki az egyik fél, a másik hamarosan kigondolja és végrehajtja a megfelelő válaszintézkedéseket. Az eredmény végül nem más, mint a destabilizálódás – magasabb szinten.”

Az, amit Bahr az „egyoldalú lépések” destabilizáló hatásáról mond, Habermas és Apel filozófiájában a „módszeres monologizmus” bírálataként fogalmazódik meg.

A kiutat Bahr – a diszkurzív etikához hasonlóan – a stratégiai cselekvésről a kommunikatív cselekvésre történő áttérésben pillantja meg: „A szükséges új felfogás ellentmond az emberiség egész eddigi történelméből fakadó tapasztalatnak. Nem az ellenféllel szemben, hanem vele együtt teremthetem meg biztonságomat.”¹⁴³

VI.

A kommunikatív etika továbbgondolásának néhány lehetséges iránya

A kommunikatív etika programja – úgy érzem – számos társadalomtudományi diszciplína művelőinek körében tarthat számot érdeklődésre. A következőkben néhány olyan problémát szeretnék fölvetni, amelyek mindenképpen méltóak tünnek arra, hogy alaposabb vizsgálódások tárgyává váljanak itthon is.

1. Filozófiai-logikai szempontból izgalmas problémát jelenthet a kommunikáció elkerülhetetlen normatív preszuppozíciói végső megalapozhatóságának a kérdése. Számomra Habermas szerényebb igényű normamegalapozás-kísérlete azért tünik elfogadhatóbbnak a szigorúbb apelinél, mivel valószínűbbnek tetszik az ún. érvényességi igények nem-univerzális (mert kultúráfüggő) volta. Talán csak az értelmes megnyilatkozásra vonatkozó igényt tekinthetjük „végleg megalapozottnak”, mivel az minden – még a szándékosan értelmetlen – megnyilatkozás sikerének is előfeltételét képezi.

2. A filozófiatörténeti kutatás nyilvánvalóan alapos ellenőrzésnek veti majd alá Apelnek és Habermasnak a kanti etikával kapcsolatos értelmezését. Eközben nyilvánvalóan fel fog merülni az ún. monologikus kiindulópontú tudatfilozófiai tradíció elhatárolása jogosultságának és magyarázó erejének a kérdése is.

3. Egyik erkölcsfilozófiai tanulmányában Habermas annak a véleményének adott hangot, hogy: „Csak a társadalmi világnak a kulturális magátólértetődések folyamatáról való lekapcsolódása teszi kikerülhetetlen problémává az erkölcs autonóm megalapozását...”¹⁴⁴

Mint tudjuk, Habermas modernizációs elméletének legtöbb megállapítása a mai magasan fejlett későkapitalista társadalmakra vonatkozik. Lehetséges, hogy hipotézisei ezen észak- és nyugat-európai térség, valamint az Egyesült Államok tekintetében is kiegészítésre vagy módosításra szorulnak. A modernizáció problémája azonban olyan komplex témakör, amelynek szisztematikus kutatása hazánkban sem halogatható tovább. E rendkívül összetett problémakör – úgy gondolom – magában foglalja annak a kérdésnek a vizsgálatát is, amelyet a fentebb közölt Habermas-idézet feszeget. Valószínűleg nem teljesen értelmetlen feltenni azt a kérdést, hogy vajon az utóbbi kb. húsz év Magyarországon nem mentek-e végbe olyan változások, folyamatok, amelyek a Habermas által jelzett tendencia speciális viszonyok közepette végbemenő ekvivalenciáját képezik? A gazdasági rendszer fokozatos belső differenciálódása és a második társadalom kibontakozása bizonyos jegyeinek megerősödése sok más folyamattal – egyebek mellett a deviáns viselkedésformák, köztük az alkoholizmus szinte föltartóztathatatlan elharapódzásával – együtt számomra ennek előjeit mutatják.

Az erkölcs- és a jogtudat széles körű feltérképezése – Sajó András kezdeményezése¹⁴⁵ ellenére – nálunk még várat magára. Ugyanakkor az értéktudat változásairól és mai állapotáról Hankiss Elemér és munkatársainak kutatásai¹⁴⁶ révén már sokkal többet tudunk. Úgy tűnik, hogy a magyarországi értéktudat – struktúrák, melyeket egyelőre rendkívül kis mértékben szönek át posztindusztriális értékvonzalmak, tartósítják a nálunk jellemzővé vált teljes politikai apátiát, melyet Szabó Ildikó fiatal korosztályoknál mutatott ki.¹⁴⁷ A kutatási módszerek azonban – talán éppen a kohlbergi eljárás segítségével – további finomításra szorulnak, hiszen a baloldali hagyományok igen sok, a posztkonvencionális erkölcsi szint irányába mutató gondolati elemet közvetítettek a társadalom tagjai felé. Csalog Zsolt egyik szociográfiájában például egy fiatal munkás így beszélt rossz közérzetének okáról és az általa elképzelt megoldásról:

„Homályban élünk. Mindenki csinálja a magáét, amit viszonylag jónak gondol, de közbe nem lát semmit. És közben el is felejtünk egymásra figyelni. Van valami fölöttünk, amit nem ismerünk, csak tudjuk, hogy valahonnan onnan kapjuk a pénzt amit kapunk – de mást nem tudunk. Olyan jó lenne világosban élni! Ha mindent igazán megmondának, lehetne tudni a dolgokat, az utak ki lennének világítva, és lenne erkölcs, mert lehetne, és minden tiszta lenne – úgy lehetne élni, meg előre menni! ...

Ha ezt az úgynevezett demokráciát komolyan vennék, ha el lehetne hinni, hogy itt most TÉNYLEG elmondhatjuk a bajainkat, és odafönt ezt meg is hallanák, és TÉNYLEG akarnának segíteni rajtunk, akkor LEHETNE! De úgy, hogy akkor bevonni a munkásokat is, nem csak a vezetők, amér ők vezetők, hanem együtt azokkal, akikről szó van – úgy LEHETNE! De így, hogy »én vagyok a ti vezetőtök«, különválasztom magam, kitalálom, hogy demokratikus centralizmus, tehát hogy csak én vagyok az okos, és tudom, hogy mi legyen veletek, és ti vagy végrehajtjátok, vagy pedig én akármit csinálhatok veletek – hát így nem, így nem megy.”¹⁴⁸

A magyar társadalomban tehát csíráiban jelen vannak már a posztkonvencionális erkölcsi szint bizonyos jellemzői. Számomra ebből két kérdés adódik. Először is az, hogy vajon milyen mértékben terjedt el napjainkra az erkölcsi ítélet mondott foka, valamint hogy vajon növekszik-e, s ha igen, milyen mértékben, azoknak a számaránya, akik elérték ezt a szintet. Ennek a kérdésnek csak mintegy meghosszabbítása az, hogy vajon az emberi együttélés és a társadalmi szolidaritás milyen – esetleg merőben új – formái alakulhatnak ki a társadalom sorsáért igazi felelősséget érző – tételezzük fel egy pillanatra – tömegek megjeleneésével. Másodszor pedig az a kérdés tolatkszik előtérbe, hogy a politikai rendszer miképp reagál majd e lehetséges fejlődési tendenciára.

Hivatkozott művek jegyzéke

(Két, egymás után zárójelben álló évszám közül az első az alapkiadást, míg az utána következő az általam idézett kiadás évszámát jelenti. Ahol szükségesnek látszott, az első megjelenés évszáma **előtt kurzíválva** megadtam egyes művek keletkezési idejét is.)

Theodor W. Adorno: (1976) *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*. Frankfurt/M, Suhrkamp Verlag (a továbbiakban: Ffm, SV)

Karl-Otto Apel: (1955) *Das Verstehen. Eine Problemgeschichte als Begriffsgeschichte*. In: Archiv für Begriffsgeschichte I. 142–199. o.

uő: (1963) *Die Idee der Sprache im Denken der Neuzeit von Dante bis Vico*. Bonn, Bouvier Verlag

uő, Bormann, Bubner et alii: (1971) *Hermeneutik und Ideologiekritik*. Ffm, SV

uő: (1973) *Transformation der Philosophie I–II*. Ffm, SV

uő: (1973 a) *Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik*. In: Apel (1973) 358–436. o.

uő: (1975 a) *Der Denkweg von Charles Sanders Peirce*. Ffm, SV

- uő: (1975 b/2 1980) *Die Konflikte unserer Zeit und das Erfordernis einer ethisch-politischen Grundorientierung*. In: Apel et alii (szerk.) (1980 b) 267–292. o.
- uő: (szerk.): (1976/1982) *Sprachpragmatik und Philosophie*. Ffm, SV
- uő: (1976 a) *Sprechakttheorie und transzendente Sprachpragmatik zur Frage ethischer Normen*. In: Apel (szerk.) (1976/1982) 10–173. o.
- uő: (1976 b) *Das Problem der philosophischen Letztbegründung im Lichte einer transzendentalen Sprachpragmatik, Versuch einer Metakritik des „Kritischen Rationalismus“*. In: B. Kanitscheider (szerk.) (1976)
- uő: (1980 a) *Notwendigkeit, Schwierigkeit und Möglichkeit einer philosophischen Begründung der Ethik im Zeitalter der Wissenschaft*. In: P. Kanellopoulosz (szerk.) (1980) 215–275. o.
- uő et alii (szerk.): (1980 b) *Praktische Philosophie. Ethik I*. Ffm, Fischer Verlag
- uő: (1982) *Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie?* In: W. Vosskamp (szerk.) (1982) 326–355. o.
- uő: (1984) *Das Problem einer philosophischen Theorie der Rationalitätenstypen*. In: H. Schnädelbach (szerk.) (1984) 15–31. o.
- uő: (1985 a) *Nachwort: Grenzen der Diskursethik?* Megjelenés alatt in: Zeitschrift für philosophische Forschung. (Kézirat)
- uő: (1985 b) *Das Problem der Begründung einer Verantwortungsethik im Zeitalter der Wissenschaft*. Megjelenés alatt in: E. Braun (1986) (Kézirat)
- uő: (1985 c) *Verantwortung heute – nur noch Prinzip der Bewahrung und Selbstbeschränkung, oder immer noch der Befreiung und Verwirklichung von Humanität?* Publikálatlan előadás, Bonn 1985 október (Kézirat)
- Karl-Otto Apel: (1986) *Kann der postkantische Standpunkt der Moralität noch einmal in substantielle Sittlichkeit aufgehoben werden?* Megjelenés alatt in: W. Kuhlmann (szerk.) *Moralität und Sittlichkeit*, Ffm, SV (Kézirat)
- Aristoteles: (1976) *Metaphysik*. Ford. és sajtó alá rend. Franz F. Schwarz. Stuttgart, Philipp Reclam jun.
- Egon Bahr: (1986) *Éljünk vagy pusztuljunk együtt?* Interjú, készítette Győri Sándor. Élet és Irodalom 1986. márc. 21.
- Hans Michael Baumgartner: (1982) *Geltung durch Antizipation?* In: D. Böhler–W. Kuhlmann (szerk.) (1982) 46–53. o.
- Wolfgang Bonss–Axel Honneth (szerk.): (1982) *Sozialforschung als Kritik*. Ffm, SV
- Dieter Böhler–Wolfgang Kuhlmann (szerk.): (1982) *Kommunikation und Reflexion. Zur Diskussion der Transzendentalpragmatik: Antworten auf K–O. Apel*. Ffm, SV
- Dieter Böhler: (1982 a) *Transzendentalpragmatik und kritische Moral*. In: Böhler–Kuhlmann (szerk.) (1982) 83., 123. o.
- E. Braun (szerk.): (1986) *Wissenschaft und Ethik*; Ffm, megjelenés alatt

- Rüdiger Bubner: (1984) *Rationalität, Lebensform und Geschichte*. In: H. Schnädelbach (szerk.) (1984) 198–217. o.
- Jean Cohen: (1982) *Warum noch politische Theorie? Anmerkungen zu Jürgen Habermas*. In Bonss–Honneth (szerk.) (1982) 327–364. o.
- Csalog Zsolt: (1981) *A' tengert akartam látni. Négy munkásportré*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó
- Winfried Dallmayr: (1982) *Kommunikation und Gemeinschaft*. In: D. Böhler–W. Kuhlmann (szerk.) (1982) 191–220. o.
- Johann Gottlieb Fichte: (1795/1971) *Von der Sprachfähigkeit und dem Ursprunge der Sprache*. In: Fichtes Werke. Szerk. I. H. Fichte, VIII. köt. Berlin, Walter de Gruyter & Co. 301–341. o.
- Erwing Goffmann: (1978) *Elidegenülés az interakciótól*. In: Horányi Özséb (szerk.) (1978) 281–298. o.
- Jürgen Habermas (1958: 1961/1973) *Zum Problem der politischen Beteiligung*. In: J. Habermas–L. v. Friedeburg: Student und Politik. Neuwied/Berlin, Luchterhand. Új megjelenés helye: Habermas (1973 a) 9–60. o.
- uő: (1963/1978) *Theorie und Praxis*. Ffm, SV
- uő: (1965/1968) *Erkenntnis und Interesse* (Antrittsrede) In: Habermas (1968 c) 146–168. o.
- uő: (1967 a/1970) *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Ffm, SV
- uő: (1967 b/1968 a) *Arbeit und Interaktion*. In: Habermas (1968 c) 9–47. o.
- uő: (1968b/1977) *Erkenntnis und Interesse*. Ffm, SV
- uő: (1968 c) *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Ffm, SV
- uő: (1969/1972) *Einige Bemerkungen zum Problem der Begründung von Werturteilen*. In: L. Landgrebe (szerk.) (1972) 89–99. o.
- uő: (1970/1984 a) *Vorlesungen zu einer sprach-theoretischen Grundlegung der Soziologie*. In: Habermas (1984) 11–126. o.
- Jürgen Habermas: (1971 a) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat kiadó
- uő: (1971 b) *Vorbereitende Bemerkungen zur Theorie der kommunikativen Kompetenz*. In: Habermas–Luhmann (1971 c) 101–141. o.
- uő–Niklas Luhmann: (1971 c) *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? – Was leistet die Systemforschung?* Ffm, SV
- uő: (1971 d) *Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik*. In: Apel, Bormann, Bubner et alii (1971) 120–159. o.
- uő: (1972/1984 b) *Wahrheitstheorien*. In: Habermas (1984) 127–186. o.
- uő: (1973 a) *Kultur und Kritik*. Ffm, SV
- uő: (1973 b) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Ffm, SV
- uő: (1974 a/1976 a) *Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?* In: Habermas (1976) 92–126. o.
- uő: (1974 b/1984 c) *Überlegungen zur Kommunikationspathologie*. In: Habermas (1984) 226–270. o.

- uő: (1976 b/1984 d) *Intention, Konvention und sprachliche Interaktion*. In: Habermas (1984) 307–331. o.
- uő: (1976 c/1984 e) *Was heisst Universalpragmatik?* In: Habermas (1984) 353–440. o.
- uő: (1976) *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Ffm, SV
- uő: (1980/1984 f) *Replik auf Einwände*. In: Habermas (1984) 475–570. o.
- uő: (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns* 1–2. Ffm, SV. (Rövidített és kommentált magyar kiadása: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő gondozásában, Budapest, 1986. *A Marx és a belső gyarmatosítás tétele* című fejezet fordítását ld. Magyar Filozófiai Szemle 1986/1–2.)
- uő: (1982/1984 g) *Erläuterungen zum Begriff des kommunikativen Handelns*. In: Habermas (1984) 571–606. o. (Magyarul ld. MFSZ 1986/1–2.)
- uő: (1983) *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*.
- uő: (1983 a) *Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm*. In: Habermas (1983) 53–126. o.
- uő: (1983 b) *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. In: Habermas (1983) 127–206. o.
- uő: (1984) *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Ffm, SV
- uő: (1984 h) *Über Moralität und Sittlichkeit*. In: H. Schnädelbach (szerk.) (1984) 218–235. o.
- uő: (1985 a) *A jóságos uralkodó utópiája*. In: Filozófiai Figyelő 1985/1–2. 119–125. o.
- uő: (1985 b) *Reply to Skjei*. In: Inquiry, 28. évf. 1. sz. 1985. márc. 105–113. o.
- Hankiss Elemér: (1982) *Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó
- uő–Manchin Róbert–Füstös László–Szakolczay Árpád: (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- D. Held–J. B. Thompson (szerk.): (1982) *Habermas – Critical Debates*. London
- Heller Ágnes: (1978) *Philosophie des linken Radikalismus*. Hamburg
- uő: (1982) *Habermas and Marxism*. In: Held-Thompson (szerk.) (1982) 21. skk. o.
- Horányi Özséb (szerk.): (1978) *Kommunikáció* II. köt. Budapest, KJK
- Otfried Höffe: (1982) *Kantische Skepsis gegen die transzendente Diskursethik*. In: Böhler Kuhlmann (szerk.) (1982) 518–539. o.
- Karl Jaspers: (1932) *Philosophie I–III*. Berlin, Verlag von Julius Springer
- Hans Jonas: (1979) *Das Prinzip Verantwortung*. Ffm, Insel
- P. Kanellopoulosz (szerk.): (1980) *Aphieroma szton Konsztantino Tszatszso*. Athén

- Bernulf Kanitscheider (szerk.): (1976) *Sprache und Erkenntnis. Festschrift für G. Frey zum 60. Geburtstag.* Innsbruck
- Lawrence Kohlberg: (1981) *Essays on Moral Development* vol. I. San Francisco.
- Idézi Habermas (1983 b)
- Wolfgang Kuhlmann: (1978) *Zur logischen Struktur transzendentalpragmatischer Normenbegründung.* In: W. Oelmüller (szerk.) (1978) 15–26. o.
- Ludwig Landgrebe (szerk.): (1972) 9. *Deutscher Kongress für Philosophie.* Düsseldorf 1969. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain
- Lónyai Márta (szerk.): (1981) *Tények és értékek.* Budapest, Gondolat Kiadó
- Niklas Luhmann: (1971) *Systemtheoretische Argumentationen. Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas.* In: Habermas–Luhmann (1971 c) 291–405. o.
- Thomas McCarthy: (1980) *Kritik der Verständigungsverhältnisse.* Ffm, SV. (Eredeti kiad.: *The Critical Theory of Jürgen Habermas.* London, 1978)
- George Herbert Mead: (1973) *A pszichikum, az én és a társadalom.* Budapest, Gondolat Kiadó
- Karl Marcus Michel: (1982) *Nun spricht mal schön!* In: *Der Spiegel*, 1982. márc. 22. 17. sz. 210–215. o.
- Ludwig Nagl: (1983) *Gesellschaft und Autonomie. Historisch-systematische Studien zur Entwicklung der Sozialtheorie von Hegel bis Habermas.* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 419. köt.
- Willy Oelmüller (szerk.): (1978) *Materialien zur Normendiskussion. I. köt.: Transzendentalphilosophische Normenbegründungen.* Paderborn, Schöningh
- Claus Offe: (1972) *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates.* Ffm, SV
- Papp Zsolt: (1985) *Konszenzus és kihívás.* Budapest, Kossuth Kiadó
- Sajó András: (1983) *Jogtudat, jogismeret.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Herbert Schnädelbach (szerk.): (1984) *Rationalität.* Ffm, SV
- John Searle: (1971) *Sprechakte.* Ffm, SV
- uő: (1981) *Hogyan vezethető le a „kell” a „van”-ból?* In: Lónyai M. (szerk.) (1981) 564–589. o.
- Gunnar Skirrebek: (1982) *Rationaler Konsens und ideale Sprechsituation als Geltungsgrund?* In: Böhler–Kuhlmann (szerk.) (1982) 54–82. o.
- Somlai Péter: (1986) *Konfliktus és megértés.* Budapest, Gondolat Kiadó
- Szabó Ildikó: (1986) *Az értékek és az ismeretek szerepe a politikai szocializációban.* Budapest, Kandid. értek.
- Wilhelm Vosskamp (szerk.): (1982) *Utopieforschung. Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie.* Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung
- Reiner Wimmer: (1980) *Universalisierung in der Ethik. Analyse, Kritik und Rekonstruktion ethischer Rationalitätsansprüche.* Ffm, SV

- ¹ Apel: (1980 a) 222. sk. o.
- ² Apel: (1975 b/² 1980) 286. o.
- ³ Apel: (1980 a) 231. o., uő: (1973 a) 377. o. Hasonlóképpen vélekedik erről Habermas: (1981) 2. köt. 567. o. Szerinte a kései kapitalizmusban megfigyelhető „kommunikatív kapcsolatok eldologiasodása” helyett a kelet-európai kortárs társadalmakban „a pszeudo-politikai érintkezés bürokratikusán kiszáritott és kényszerűen humanizált területeire a kommunikatív viszonyok tettetése (Vorspiegelung) lép”. – A kommunikatív cselekvés fogalmát a II. szakaszban tárgyalom.
- ⁴ Vö. Apel: (1973 a) 378., valamint uő: (1980 a) 232. sk. o.
- ⁵ Vö. Apel: (1973 a) 360. o.
- ⁶ Apel: (1975 a) 20. o.
- ⁷ Vö. u. o. 29. o.
- ⁸ Apel: (1973) I. köt. 24. sk. o.
- ⁹ Vö. u. o. 28. sk. o. Lásd ezzel kapcsolatban még a Ch. Morrisról és a L. Wittgensteinről írt tanulmányokat in: Apel: (1973) I. Ezt a paradigmaváltást Habermas G. H. Mead javára könyveli el. Vö. Habermas: (1981) 2. köt.
- ¹⁰ E reflexió menetének leírását ld. in: Apel: (1973) I. 59. skk. o., II. köt. 215. skk. o. és 428. skk. o. Lásd erről még: H. M. Baumgartner: (1982) 46. skk. o.
- ¹¹ Apel: (1973) I. 60. o.
- ¹² u. o. 61. o.
- ¹³ Vö. u. o. 63. sk. o. és II. 96–127. o. Megjegyezzük, hogy a hermeneutika H. G. Gadamer által bejelentett univerzalitás-igényével Habermas már a hatvanas években szembe fordult. Vö. Habermas: (1967/1970).
- ¹⁴ Vö. Apel: (1976 a) 25–32. o. A kommunikatív etika bírálói egyebek mellett éppen ezt az állítást vonják kétségbe. Ld. jelen tanulmány IV. szakaszát.
- ¹⁵ H. M. Baumgartner: (1982) 47. o.
- ¹⁶ Vö. W. Kuhlmann: (1978) 24. sk. o. Lásd ezzel kapcsolatban még: Apel: (1976 a) 116. skk. o.
- ¹⁷ A köznapi beszédhelyzetekben való sikeres, ill. kudarcra ítélt viselkedés számos empirikus szabályszerűségét írja le Erving Goffmann: (1978)
- ¹⁸ Vö. D. Böhler: (1982) 111. o.
- ¹⁹ Azt a gondolatot, miszerint az interakcióban szükségképpen egyenrangú személyiségnek kell elfogadnunk a másik felet, már Fichte is jól látta. „Célszerűen és szabadon cselekvőnek [azaz embernek] csak azt a lényt fogom tekinteni, amely megváltoztatja célját, miután céloamat alkalmaztam rá. ... Más szavakkal: kölcsönhatás áll fenn köztem és a lény között. ... Ugyanis a köztünk létrejött kölcsönhatásból arra következtetek, hogy van elképzelése cselekvésem módjáról, hogy hozzáillesztette azt saját céljához, s hogy ez az összehasonlítás szükségképpen szabadsága révén cselekvéseinek most más irányt fog szabni majd.” Fichte (795/1971) 307. o.
- ²⁰ A társadalomtudományi hermeneutika történetének, főként G. H. von Wright *Explanation and Understanding* című művének kritikai ismertetését lásd: Apel: *Die Erklären: Verstehen-Kontroverse in transzendentalpragmatischer Sicht*. Ffm, SV című művében.
- ²¹ Apel: (1976 a) 36. sk. o.
- ²² J. R. Searle: (1971)
- ²³ Ld. Searle: (1981)
- ²⁴ Vö. Searle: (1971) 223. sk. o.
- ²⁵ Vö. Apel: (1976 a)
- ²⁶ U. o. 64. o.
- ²⁷ U. o. 65. o.

- 28 - Vö. u. o. 69–71. o.
 29 Searle: (1971) 294. o. Idézi Apel: (1976 a) 81. o.
 30 Apel: (1976 a) 83. o.
 31 U. o. 101. o.
 32 Vö. Apel: (1973 a) 414. o.
 33 Apel: (1976 a) 113. o. A hazugságot Habermas a tudatos megtevesztés egyik módozataként, tehát perlokúciós hatáskeltésként értelmezné.
 34 Apel szívesen hivatkozik Arisztotelész azon gondolatára, miszerint az a kételkedő, aki nem ért egyet azzal a tétellel, hogy a logika bizonyos alapszabályai bizonyíthatatlanok, s mégis szükségszerűek, ugyanakkor azonban kivonja magát a vita alól s nem próbálja igazolni álláspontját, „egy virághoz hasonlatos”. Arisztotelész: (1976) 90. o. 1006 a
 35 Vö. Apel: (1985 b) 42. o. A beszédaktusokban implicit módon támasztott érthetőség-, igazság-, helyesség- és hitelesség-igény elméletét Habermas dolgozta ki univerzális pragmatikájában, melyet a következő szakaszban ismertetünk.
 36 Apel: (1976 b) 72. sk. o. A „végső megalapozás” tételének megfogalmazását lásd még (provizorikus formában) in: uő: (1973 a) 405. sk. o., valamint uő: in: W. Oelmüller (1978) 165. o.
 Az őt ért támadásokra válaszolva Apel egyik későbbi írásában újra leszögezte, hogy az érvelés normatív preszuppozíciói transzcendentálpragmatikailag, nem pedig a formális logika szabályai alapján tekinthetők igazoltak. E különbség megértéséhez elengedhetetlen a megnyilatkozások performatív, illetve propozicionális részei közötti különbség szem előtt tartása. Vö. Apel: (1984)
 37 Apel: (1976 a) 123. o.
 38 Apel: (1973 a) 425. o.
 39 U. o.
 40 Vö. Apel: (1976 a) 126. o. Az ún. egyetemesítő próbálkozásokról az etika történetében Kanttól Hare-en és Singeren át egészen Habermasig és Apelig ld. R. Wimmer: (1980) alampművét.
 41 Vö. Apel: (1973 a) 431. sk. o., valamint uő: in: W. Oelmüller (szerk.): (1978) 161., 170–172. és 178. o.
 42 Apel: (1976 a) 103. o.
 43 Vö. Apel: (1973) I. 217. o.
 44 Habermas: (1965/1968) 163. o.
 45 J. Cohen: (1982) 330. skk. o.
 46 Habermas: (1971 a)
 47 Habermas: (1973 b)
 48 Habermas: (1958: 1961/1973)
 49 Habermas: (1971 a) 337. o.
 50 Habermas: (1969/1972)
 51 Habermas: (1971 b). Előadásként, kisebb eltérésekkel ld. uő: (1984) 83–126. o.
 52 Habermas: (1972/1984 b)
 53 Habermas: (1976 c/1984 e)
 54 Habermas: (1972/1984 b) 172. o.
 55 Az ideális beszédhelyzet elméletének későbbi megfogalmazásait ld. elsősorban in: Habermas: (1971 b) 136–141. o., uő: (1972/1984 b) 174–183. o. Habermas 1980-ban papírra vetett írásában – Hans Jonas *A felelősség elve* című munkájának [H. Jonas (1979)] hatására – az ideális beszédhelyzet fogalmának kiegészítéseként arról beszélt, hogy az ideális kommunikációs közösség nemcsak a kortársakat fogja össze, hanem a már elhalt (vö. Horkheimer és Adorno azon gondolatát, hogy az igazi felszabadulás az elment generációk szenvedései tekintetében is elégtételt szolgáltat) és a születendő (Jo-

nas) nemzedékeket is. Ld. Habermas (1980/1984 f) 500. skk. o. Jonas az 1793. június 21-i francia alkotmány azon alapelvét eleveníti fel, miszerint egyetlen generációnak sem szabad olyan döntéseket örökül hagyni az utánuk következő nemzedékekre, melyek következményei visszafordíthatatlanok. Ugyanakkor mind Habermas, mind Apel (1985 c) elutasítja Jonas azon tekintélyelvű javaslatait, melyek segítségével társadalmi méretekben remél érvényt szerezhetni belátásainak. Habermas az ideális beszédhelyzettel a „szisztematikusan eltorzított kommunikáció” fogalmát állítja szembe. Ld. Habermas: (1971 d) 135–150. o., valamint uő: (1974 b/1984 c).

Később – roppant mennyiségű filozófia- és szociológiatörténeti, valamint politológiai ismeretanyag értelmező feldolgozása után – *A kommunikatív cselekvés elméletében visszatér* az eltorzított kommunikációt az életvilág gyarmatosításaként konceptualizáló elméletéhez. Vö. Habermas: (1968 c) 98. oldalát Habermas: (1981) 2. kötetének *Marx und die These der inneren Kolonialisierung* című fejezetével. De visszatér ahhoz a korai gondolatához is, miszerint a világekék széthullása után az állampolgári tudat fragmentálódik, és a materiális demokrácia gyakorlatát, azaz a korlátozatlan vitákban kifejeződő általános érdek szerinti társadalmi tervezés kifformálását megakadályozó politikai eljárásai következtében *mediatizálódik*. Ld. Habermas: (1971 a) 260. o., illetve uő: (1981) 2. köt. id. fejezet.

1983/84-ben – erre tanulmányunkban még visszatérünk – Habermas revideálja egyik, az ideális beszédhelyzet motiváló erejével kapcsolatos korábbi előfeltevését. Azt ugyanis, hogy az univerzálpragmatikai reflexió „kényszermentes kényszerszere” által belátott normatív preszuppozíciók „automatikusan” együtt járnak egy ezen normáknak megfelelő *életforma* fölállalásával. Ld. pl. Habermas: (1983 a) 96. o.

56 Habermas: (1969/1972) 97. o. Ld. ugyanezt a gondolatot in: Habermas: (1971 b) 139. o.

57 Habermas: (1971 a) 123. o.

58 Ezt a belátást további példák sorával lehet alátámasztani. Habermas (1968 c) tanulmányaiban amellett érvel, hogy a technikai fejlődést feltétlenül uralommentes vitákhoz kell kötni (azaz szavatolni kell, hogy a technológiák valóban minden ember érdekét szolgálják). Vö. i. h. 119., 138. o.

Az ideális beszédhelyzet fogalmának politikaelméleti eredetére hívja fel a figyelmet J. Cohen is: „Habermas későbbi diszkurzív igazság-modellje, a weberi legitimitáció-fogalom újrafogalmazása és híres »linguistic turn«-je félreismerhetetlenül a polgári nyilvánosság normatív fogalmában gyökereznek, melynek vezérelve a racionális közmegegyezés, amely egy felvilágosult közvélemény korlátozatlan kifformálódásán alapul”. J. Cohen: (1982) 361. o. (24. lábjegyzet)

59 Vö. Habermas: (1968 c) 163. sk. o. Vö. még ezzel kapcsolatban uő: (1963/1978) 23. o. Theodor W. Adorno, amikor egy tanulmányában Kafka írói módszerét jellemezte, egyben összefoglalta *Negatív dialektikájának* legfőbb módszertani eljárásait is. „A kibontakozó társadalom képét [Kafka] nem közvetlenül vázolja föl ..., hanem azokból a meléktermékekből montírozza össze, melyeket a kialakuló Új választ ki az elmúlt jelenből. Ahelyett, hogy gyógyítaná a neurózist, benne magában keresi a megismerés gyógyító erejét. Az egyén a társadalom által belé égetett sebekből a hamisság (Unwahrheit), az igazság negatívumának rejtjeleit betűzi ki.” Adorno: (1976) 312. o.

60 Vö. Habermas: (1974 b/1984 c) 226., 232. o.

61 Habermas: (1971 a) 336. o. (Kiemelés nem az eredetiben.)

62 Habermas univerzális pragmatikájának értelmezéséhez nagy segítséget jelentett számomra Th. McCarthy (1980) munkája, amely a Habermas-irodalom igazi klasszikusának számít.

63 Habermas: (1976 c/1984 e) 353. o.

64 Habermas *Megismerés és érdek* című, először 1968-ban közzétett munkájához 1973-

- ban hozzászoltott Utószava tanúsága szerint ekkor még úgy látta, hogy e művében eljutott „egészenegy transzformált transzcendentális filozófia koncepciójának küszöbéig”. Habermas: (1968/b4/1977) 380. o. Vö. még uő: (1973 b) 152. o.
- 65 „A lehetséges tapasztalat alapfogalom-rendszerének minden rekonstrukcióját olyan hipotetikus javaslatként kell tekintenünk, amely új tapasztalatok segítségével ellenőrizhető. »Transzcendentálisnak« a minden koherens tapasztalatban visszatérő fogalmi struktúrát nevezzük mindaddig, amíg nem cáfolják meg a szükségszerűségét és egyetemességét hirdető állítást. E gyengébb változatban lemondunk arról az igényről, hogy ráléphetünk ennek a priori bizonyításának útjára.” Habermas: (1976 c/1984 e) 380. o. Vö. még u. o. 381–385. o.
- 66 Habermas: (1976 c/1984 e) 394. sk. o.
- 67 U. o. 354. sk. o.
- 68 Habermas: (1981) 1. köt. 65. o.
- 69 Vö. Habermas: (1982/1984 g) 571. skk. o.
- 70 Vö. Habermas: (1981) 1. köt. 408. o.
- 71 Vö. Habermas: (1985 b) 108. o.
- 72 Habermas előadása in: W. Oelmüller (szerk.): (1978) 124. o.
- 73 Habermas: (1970/1984 a) 113. o.
- 74 Habermas: (1976 b/1984 d) 325. o.
- 75 Vö. Habermas: (1981) 1. köt. 39. o. és sok más helyen.
- 76 Habermas: (1972/1984 b) 175. sk. o.
- 77 Vö. Habermas: (1973 b) 161. o. Vö. ehhez még: C. Offe (1972) 86. o.
- 78 Habermas: (1972/1984 b) 172. sk. o.
- 79 Ld. Habermas: (1967 b/1968 a)
- 80 Vö. Habermas: (1968 c) 20–22. o., valamint uő: (1973 b) 124. sk. o. Úgy tűnik, Habermas Kant-értelmezése nagymértékben Mead erkölcsfilozófiai töredékeinek szellemétől befolyásolt. Vö. Habermas: (1981) 2. köt. 147. skk. o.
- 81 Vö. Habermas: (1969 c) 98. o.
- 82 Vö. Habermas: (1976) 340. sk. o.
- 83 Vö. Habermas: (1973 b) 125., 167. sk. o.
- 84 J. Cohen: (1982) 355. o. helyesen hívta föl a figyelmet arra, hogy Habermas nem számolt azzal a lehetőséggel, amit az Új jobboldal és az USA-beli újkonzervativizmus ragadott meg „olyan tradíciók reaktivizálásával, amelyek a viselkedést normákhoz kötik ugyan, anélkül azonban, hogy megengednék azok diszkurzív érvényesítését”.
- 85 Vö. Habermas: (1981) 2. köt. 461. skk. o.
- 86 Vö. Habermas: (1973 b) 153. skk. o.
- 87 Habermas: (1983 a) 105. o.
- 88 Habermas in: W. Oelmüller (szerk.): (1978) 127. o. Vö. még uő: (1976) 339. o.
- 89 Vö. Apel: (1986) 53. o. (12. lábjegyzet)
- 90 Apel és Habermas valóság-felfogásának különbségét tárgyalja G. Skirrbekk: (1982) 59. skk. o.
- 91 Vö. Habermas: (1981) 2. köt. 147. o., valamint G. H. Mead: (1973) 473. o. Meadnak a jelzett dilemmára adott válasza, amely oly nagy hatást gyakorolt Habermasra, így hangzik: „Amikor elérkezünk ahhoz a kérdéshez, mi a helyes, akkor ... az egyetlen próba az lehet, vajon minden érintett érdeket figyelembe vettünk-e”. Mead: *i. m.* 480. o.
- 92 O. Höffe: (1982)
- 93 L. Nagl: (1983)
- 94 L. Nagl: (1983) 324. o.
- 95 U. o. 248. o.
- 96 N. Luhmann: (1971) 321. o.

- 97 N. Luhmann: (1971)
- 98 Vö. K. M. Michel: (1982)
- 99 Vö. Habermas: (1981) 1. köt. 129. o.
- 100 Somlai Péter: (1986)
- 101 Habermas: (1981) 1. köt. 151. o.
- 102 Vö. L. Nagl: (1983) 326. o., valamint N. Luhmann: (1971) 337. sk. o.
- 103 Habermas: (1976 c/1984 e) 179. o.
- 104 Vö. O. Höffe: (1982) 523. sk. o.
- 105 Vö. G. Skirbekk: (1982) 64. o.
- 106 Vö. Papp Zs.: (1985) 323. sk. o.
- 107 Vö. N. Luhmann: (1971) 332. o.
- 108 Habermas: (1971 a) 126., 127. o.
- 109 Vö. Habermas: (1981) 2. köt. 481. skk. o.
- 110 Habermas: (1985 a) 121. o.
- 111 Th. McCarthy: (1980) 368. o.
- 112 D. Held–J. B. Thompson (szerk.): (1982)
- 113 Eredeti nyelven: Habermas (1980/1984 f) 501. o.
- 114 Apel: (1985 a) 10. o.
- 115 Vö. G. Skirbekk: (1982) 63. o.
- 116 Vö. Habermas: (1981) 1. köt. 47. o.
- 117 W. Dallmayr: (1982)
- 118 Vö. L. Nagl: (1983)
- 119 K. Jaspers: (1932)
- 120 Vö. H. Krings hozzászólását in: W. Oelmüller (szerk.): (1978) 175. o.
- 121 Ld. pl. R. Bubner: (1984)
- 122 Vö. Habermas: (1984 h) 232. o.
- 123 Vö. Heller Ágnes: (1978) 165. skk. o., valamint uő: (1982) 21. skk. o.
- 124 Ld. Apel: (1985 a) 47. o. (24. lábjegyzet). Vö. ehhez még uő: (1982) és (1985 c)
- 125 R. Wimmer: (1980) 359. o.
- 126 Habermas: (1983)
- 127 Habermas: (1983 a)
- 128 Ez a korábbi rekonstrukciós kísérletek során már megismert gondolatmenet képezi elméleti igazolását annak a Habermas által is képviselt régi horkheimeri–adornói eszmének, a társadalomelmélet sajátos „önkorlátozásának”, mely szerint a kritikai elmélet a szükségtelen, a már nem indokolt szenvedést, nélkülözést és elnyomást teszi szóvá.
- 129 Habermas: (1983 a) 75. sk. o.
- 130 U. o. 76. o.
- 131 U. o. 82. o.
- 132 Habermas: (1974 b/1984 c)
- 133 Habermas: (1983 a) 96. o.
- 134 U. o. 107. o.
- 135 Habermas: (1974 a/1976 a)
- 136 U. o. 116. o. (Az eredetiben végig kiemelve.)
- 137 Vö. Habermas: (1983 b) 176. sk. o. (7. lábjegyzet)
- 138 „C szint: posztkonvencionális és elvek által vezérelt szint.
A morális döntéseket jogi formulákból, értékekből vagy olyan elvekből fejlesztik ki, melyekhez minden egyén hozzájárul (vagy hozzájárulhatna), akik egy olyan társadalmat képzelnek el, amelyet a fair és jótékony hatású gyakorlatok támogatására terveztek.
5. fokozat: Az elsődleges jogok, valamint a társadalmi szerződés vagy hasznosság foka.
A jog abban az esetben is fenntartja a társadalom alapvető jogait, értékeit és legális szerződéseit, ha ellentétbe kerülnek a csoport konkrét szabályaival és törvényeivel.

6. fokozat: Az univerzális erkölcsi elvek foka

E fok olyan egyetemes erkölcsi elvek elfogadására vezet, melyeket az egész emberiségnek követnie kellene ...” L. Kohlberg: (1981) 409. skk. o. Idézi Habermas: (1983 b) 134. sk. o.

139 Vö. Habermas: (1983 b) 182. skk. o.

140 Vö. u. o. 184. sk. o.

141 Habermasnak az erkölcsi tudat fejlődéséről szóló tanulmányában például azt olvashatjuk, hogy a tradicionális igazságosság-felfogásról a poszttradicionális fokra történő átmenet azt követeli meg a cselekvőtől, hogy „egy norma társadalmi érvénybenlévőisége helyett sokkal inkább annak érvényességét tegye cselekvésének meghatározó alapjává. Az autonómia ezen fogalmával megváltozik a felelős cselekvés képességének a koncepciója. A felelősség a számonkérhetőség speciális esetévé válik. Ez a cselekvésnek egy univerzálisként elképzelt, racionálisan motivált egyetértésre való orientációját jelenti. – Erkölcsösen az cselekszik, aki belátás alapján cselekszik.” Habermas: (1983 b) 173. sk. o. (Megjegyezzük, hogy bár valóban monologikus megfogalmazásban, de ez volt a fichte-i etika egyik legfőbb elve is. Fichte ezt úgy fejezte ki, hogy csak olyan normákat, felosztásokat szabad követnünk, amelyeket először levezgáztattunk saját lelkiismeretünk előtt.) Vö. még: Habermas: (1981) 1. köt. 317. o.

142 Vö. Apel: (1985 a) 40. o.

143 E. Bahr: (1986) 7. o.

144 Habermas: (1983 b) 174. o.

145 Sajó A.: (1983)

146 Hankiss E.: (1982), Hankiss E. et al.: (1982)

147 Szabó Ildikó: (1986)

148 Csalog Zsolt: (1981) 379. o. Az idézetben a két egymás után következő bekezdés sorrendjét felcseréltem. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az idézet második bekezdése véleményem szerint sok tekintetben köznyelvilag szabatos körülírását adja mind az ideális beszédhelyzet tartalmának, mind a politikában megvalósuló „módszerez monologizmus” habermasi–apeli bírálatának.

FELELŐTLEN VÁZLAT KÖZÉP-EURÓPÁRÓL: NOSZTALGIA VAGY REMÉNY?

Hogy miért nevezem ezt az írást felelőtlen vázlatnak? Egyrészt mert a Közép-Európáról szóló tengernyi irodalmat éppen csak hogy tanulmányozni kezdtem, s máris „nyilatkozom”. Holott tudásom semmiképp sem elegendő, hogy e kérdésről – véleményem szerint Európa mai történelmének középponti kérdéséről – „tudományos felelősséggel” megnyilvánulhassak. Teszem hát felelőtlenül: hallgatni sem lehet róla. Az írás azonban egy másik értelemben is felelőtlen, s számomra tulajdonképpen ez teszi a fenti értelemben vett felelőtlen megnyilatkozást megengedhetővé. Nem osztom már ugyanis az „írástudók felelősségének” eszméjét. Az „írástudók” a világ vagy saját közösségük sorsáért, az ilyen, vagy olyan szintű politikáért csak olyan mértékben felelősek, mint az adott egység bármely másik tagja, polgára. Milyen jogon követel magának az „írástudó” valamilyen különleges szerepet a világban? Abszurdnak érzem tehát, hogy bizonyos, az értelmiségi „kötelezettségeiből” fakadó taktikai megfontolásokból meghatározott kérdéseket ne vizsgáljunk meg vagy ne akarjunk újragondolni. Hogy mi az, ami bizonyos elméleti meggondolásokból a gyakorlati politikában következik, azt amúgy sem tudhatjuk előre. Nem szabad, hogy az „írástudók” valamifajta „ügynek” kötelezzék el magukat: csakis az igazságnak vannak elkötelezve, s ezen mit sem változtat, hogy a számomra való igazság nem is lehet más, mint ahogyan a dolgok nekem megmutatkoznak.

*

A második világháború után sokáig nem volt Közép-Európa: legfőljebb a földrajz-könyvekben volt szó ilyesmiről mint valamilyen természetföldrajzi területről. Mint kulturális egység, mint közös történelmi sajátosságokkal rendelkező terület, melynek részei társadalmilag és politikai beállítódásukat illetően is azonosságokat mutatnak fel, biztosan nem létezett. A második világháború eredményeként létrejött status quo feltétlen elfogadása nem engedte meg, hogy Közép-Európáról beszéljünk. Volt Nyugat-Európa és volt Kelet-Európa. Kontinensünknek két különböző része volt, melyeknek társadalmi-politikai berendezkedése különböző, amelyek két különböző szövetségi rendszerhez tartoznak. **Ha tehát Közép-Európa fogalmát nem geográfiai értelemben használjuk, egyértelműen azt jelenti, hogy már nem fogadjuk el a status quo-t.** Ez így van, abszurdum lenne tagadni: Ha csak Nyugat és Kelet van, akkor nincsen Közén. S a

kérdés nem is az, hogy egy Közép-Európa-koncepció, legyen bármilyen is, a hagyományossá vált beállítódás revízióját jelenti-e – azt jelenti –, hanem hogy vajon az ilyen revízió, pontosabban az ilyen revízió minden fajtája feltétlenül reakciós-e, ahogy azt például Jürgen Habermas gondolja.

„A Szövetségi Köztársaság fenntartás nélküli nyitása a Nyugat politikai kultúrája felé háború utáni korszakunk nagy intellektuális teljesítménye, melyre éppen az én generációm lehetne büszke. Az eredményt egy német-nemzeti színezésű Nato-filozófia nem stabilizálja. Hiszen ezt a nyitást éppen a közép ideológiájának meghaladásával vittük végbe, melyet revizionistáink »a németek régi európai közép-helyzetéről« (Stürmer) és »a lerombolt európai közép rekonstrukciójáról« (Hillgruber) szóló geopolitikai tam-tamjokkal felmelegítenek. Az egyetlen patriotizmus, amely nem idegenít el bennünket a Nyugattól, az alkotmány-patriotizmus. A német kultúrnemzetnél sajnos csak Auschwitz után – és Auschwitz által – tudott kialakulni az univerzalisztikus alkotmány-elvekhez való meggyőződésekből lehorgonyzott kötődés. Aki (mint Stürmer és Oppenheimer) e tény feletti szégyenérzetünket meg akarja szüntetni, olyanokat mondogatván, hogy most már egyszerűen megszállottság mindig csak bűnösségünket emlegetni, aki a németek nemzeti identitásának konvencionális formáját kívánja helyreállítani, az a Nyugathoz kötődésünk egyetlen megbízható bázisát rombolja le.”¹ Nem akarok itt az idézett szöveg nonsequiturjával foglalkozni. Nem teszem fel Habermasnak a kérdést, hogy a németiség meghatározott jellemvonásainak közép-európaiként való elismerése és pozitív értékelése miatt jelentenél **feltétlenül** az elsajátított nyugati típusú politikai kultúra feladását (amelyet magam is, Habermashoz hasonlóan, sokkal pozitívabbnak tartok, mint a németek régi politikai kultúráját). Kellemetlenebb kérdést teszek fel neki: Hogyan lehetett nem észrevenni, hogy a „Szövetségi Köztársaság fenntartás nélküli nyitásának a Nyugat politikai kultúrája felé” fonákja is van: „az NDK fenntartás nélküli nyitása” a Kelet politikai kultúrája felé. S ez nemcsak az NDK-ra vonatkozik, hanem Kelet-Közép-Európa valamennyi országára. Hangsúlyozni szeretném: azt az örömteli tényt, hogy a Szövetségi Köztársaságnak azaz a régi Németország nagyobbik részének politikai kultúrája, a felszínen legalábbis, sokkal demokratikusabbá vált, nem teszi önmagában semmissé, ha valamilyen formában ismét tudomásul vesszük a németek európai „közép-helyzetét”. **El tudom képzelni, hogy Németország a maga egészében, sőt, talán Közép-Európa valamennyi országa, lépésről lépésre egy sokkal demokratikusabb politikai kultúrát sajátítson el anélkül, hogy specifikumát, illetve specifikumaikat feladná, ill. feladnák.** Az a tény viszont, hogy Németországnak az a része, melyet ma Szövetségi Köztársaságnak neveznek, a Nyugat részévé vált, egy másik tényt implicál, nevezetesen hogy Kelet-Közép-Európa bekebelezett az Orosz Birodalomba, s ily módon nemcsak politikailag, hanem kulturálisan is alkalmazkodnia kellett az orosz civilizációhoz. Semmiképpen sem kívánom azt állítani, hogy a Közép-Európa gondolat felmelegítése egyetlen esetben sem lenne ős-konzer-

vatív céloknak alárendelve, hogy hívei közül senki sem kívánja a régi német „obrigkeitsstaatlich” politikai kultúrát visszaállítani. Ez azonban nem változtat azon, hogy a Közép-Európa gondolat újjászületése, jöllehet, mint mondtam, kétségtelenül a status quo tagadását jelenti, más, demokratikus célokat is szolgálhat, s véleményem szerint szolgál is. A háború utáni status quo-t ugyanis sajnos nem kizárólagosan az az örömteli tény jellemzi, hogy van egy demokratikus alkotmányossággal rendelkező, s kétségtelenül a régebbieknél demokratikusabb magatartásformákat felmutató Németország.

Közép-Európa újrafelfedezése az utóbbi néhány évben nem más, mint a **közép-európaiak** status quo-val szembeni **elégedetlenségének** kifejeződése. A status quo-t a Nyugat és a Kelet teremtték. Nyugat és Kelet alapjában véve elégedettek is vele. Egyikük sem fél többé Németországtól, minthogy nyugati része — úgy tűnik — minden régi sajátosságát elvesztette (azon képességét kivéve, hogy keményen és szervezetten dolgozzék), míg a másik része a Szovjetunió egy alapjában véve jelentéktelen függvényévé vált. Ezenkívül Kelet-Európa megszerezte magának Közép-Európa túlnyomó részét. Ezen a módon a közép eltűnt a felszínről, de kezd tiltakozni nemléte ellen. A kis kelet-közép-európai országok és nemzetek tiltakozását a Nyugat valamiképpen még akceptálja is, a legutóbbi három évben talán Kelet-Európában (Oroszországban) is van egy áramlat, amely mintha belátná, hogy egy valóban modern erős Oroszországot csak a birodalom feladásával lehet megteremteni; a németek tiltakozása azonban majd mindenkit felidegesít. S ki ne értené, hogy **bizonyos** német hagyományok újjáéledése a világ majd minden nem-németjének az idegeit felborzolja? A kérdést azonban a következőképpen kellene feltennünk: Vajon eleve egyértelmű-e, hogy a negatív (agresszív, más népeket fenyegető) német tradíciókat úgy kell felszámolni, hogy a világ egyszerűen nem vesz tudomást a németiség valóságos problémáiról, s arra törekszik, hogy minden német hagyományt elnyomjon? Vagy esetleg éppen az mozdíthatná elő e cél elérését, hogy a világ tudomásul veszi a német problémákat, elősegíti a pozitív német hagyományok további kibontakozását (meggyőződéseim, hogy igenis vannak ilyenek, a németiség nem azonos a porosz militarizmussal, nácizmussal, de mégcsak valamifajta ősz-konzervativizmussal sem), s ezáltal hozzásegíti a németeket ahhoz is, hogy a világot fenyegető hagyományaikat felszámolhassák? Hiszen 1929–30-ig a Weimari Demokrácia is annak igazolásául szolgálhatott volna, hogy Németország végre — ha nem is fenntartás nélkül — kinyílt a Nyugat politikai kultúrája felé. Közép-Európát tabu-témává tenni, mindazokat, akik meghatározott, ezzel összefüggő kérdéseket vetnek fel, reakciónak bélyegezni, mindez, meggyőződéseim, nem vezethet más eredményhez, mint további kollektív fojtogatásokhoz, amelyek még ugyancsak veszélyessé válhatnak. A legutóbbi néhány évben világossá lett, hogy a közép-európai népeknek (vagy legalábbis a közép-európai, különféle nemzetiségű intellektuelleknek), a németeket is beleértve, szükségletük, hogy felvessek az eltűnt Közép-Európa problémáját. Ma már ez odáig megy, hogy

legutóbb a magyar pártfőtitkár és miniszterelnök is a közép-európai népek problémáiról beszélt. Közép-Európát újra felfedezték egész Közép-Európában, Nyugat-Közép-Európában (Szövetségi Köztársaság és Ausztria) éppen úgy, mint Kelet-Közép-Európában. Hogy miként értelmezik a Közép-Európa fogalmat, az más kérdés persze. Közép-Európát többnyire sajátos kulturális egységnek tekintik, ahogy például Milan Kundera vagy Karl Schlögel. Kundera Közép-Európát „kulturális otthonnak” nevezi, s e tekintetben odáig megy, hogy megállapítja: „Közép-Európának mint kulturális otthonnak az eltűnése a nyugati civilizáció szemszögéből nézve, bizonyára az évszázad legjelentősebb eseménye”. Kundera esszéje, Schlögel könyvecskéje fel sem vetik, hogy Közép-Európa **politikai** egységnek is tekinthető. Számukra Közép-Európa, mint mondtam, kulturális egység, amely persze különféle politikai események eredményeképpen szűnt meg létezni. Kundera, amikor kulturális egységről beszél, mindenekelőtt az úgynevezett magaskultúrát tekinti, míg Schlögel a mindennapok kultúráját tartja szem előtt. De ezekben az összefüggésekben Közép-Európa mindenképpen inkább nosztalgikus visszatekintések tárgya, mintsem valamiféle eleven projektum.

Vannak azonban olyan írások is, melyekben a néhai Közép-Európa iránti nosztalgia kétségtelenül egy expressis verbis politikai kérdéshez, az úgynevezett német kérdéshez kapcsolódva jelentkezik. Habermas nem téved, amikor az általa támadott történészeknél ilyen tendenciát lát. Csakhogy ennek **önmagában** semmi köze sincsen a náci-idők vagy a német politikai kultúra alapvető értékelésének revíziójához. Amit ezek a történészek – többnyire csak közvetetten – megkérdőjeleznek, az éppen a status quo, ahol is egy egységes és politikailag öntudatos Németország híján Európa egyszerűen ketté van osztva, s mindkét része egy nem-európai nagyhatalomnak van alárendelve.² S azt akarják bebizonyítani, hogy Európának ez a kettéosztása, ami a Német Birodalom megsemmisítésén, a németeknek Keletről való elűzésén és Németország kettéosztásán keresztül történt, nem egyszerűen egy olyan háború végeredménye, melynek a végén, miután felfedezték a náci rezsim rémtetteit, megbüntették Németországot, hanem a szövetségesek eleve kitűzött célja volt. Tulajdonképpen annak a többnyire kimondatlan tézisnek a magától értetődését akarják megingatni, mely szerint Közép-Európa eltűnése szükségszerű és jogos válasz lett volna a németek e századbeli magatartására. Hogy igazuk van vagy sem, azt hagyjuk most. Csak annyit akarok mondani, hogy minden további nélkül elfogadható az a törekvésük, hogy még egyszer elemezzék az utat, amely elvezetett a status quo-hoz, különösen egy olyan időszakban kell ezt elfogadnunk, amikor a status quo-val nemcsak az állítólag érte felelős nép elégedetlen, amelynek „megbüntetése” a status quo-t eredményezte, hanem más népek is, melyeknek kulturális otthonát a status quo ugyancsak megsemmisítette.

Közép-Európa újrarahelyreállítása egyrészt, az úgynevezett német kérdés másrészről. Nem lehet vajon e két problémát elválasztani egymástól? Muszáj az utóbbival is foglalkoznunk, ha meg akarjuk oldani a Közép-Európa problémát? Nem lehetne Közép-Európát az úgynevezett utódállamokra redukálni, talán egyszerűen a régi Habsburg Monarchia magjára, Ausztriára, Magyarországra és Csehszlovákiára? Amikor például Kundera gondol Közép-Európára, abból egyértelműen kizárja Németországot; nála Közép-Európa gyakorlatilag az öreg Monarchia területével azonos. Az a kulturális teljesítmény, amelyet Kundera Közép-Európa tragédiájáról szóló esszéjében oly nagyra értékel, gyakorlatilag Bécsben, Prágában és Budapesten született. No meg még Varsóban. De semmiképpen sem Berlinben. Kundera Közép-Európájának szervező centruma Ausztria, az egyetlen német ország, amely a német egységből kimaradt. Amikor pedig azt mondja, hogy az osztrákok egy arrogáns pán-germán nacionalizmus és saját közép-európai küldetésük között voltak megosztva, akkor egyenesen úgy véli, hogy Ausztriának lett volna a küldetése, hogy Közép-Európa kulturális otthonát összetartsa. De vajon valaha is alkalmas volt-e Ausztria erre a feladatra? Egyáltalán értelmes volt-e így ez a feladat? Volt-e Ausztria valaha is valami más, mint egyike az egymástól általában is igen különböző német fejedelemségeknek, egy olyan német fejedelemség, amely igen különböző okoknál fogva rendkívül nagy nem-német területet kapcsolt magához, s ezáltal paradox helyzetbe került? Ausztria egy német fejedelemség, persze egyike a legfontosabbaknak, hiszen évszázadokon át ez adta a német-római császárt is. Természetes helye az egységes Németországon belül lett volna, azonban ki kellett hogy szoruljon az egységes Németországból, minthogy örökös tartományainak többsége nem volt német nyelvű. Miért lett volna ennek a nem túl nagy német fejedelemségnek az a küldetése, hogy egy olyan egység központja legyen, amelynek még egységes nyelve sem volt? Már a XVIII. század végén, amikor II. József vállalkozott a feladatra, hogy örökös tartományait és Magyarországot németté tegye, már akkor is túl késő volt. Két évszázaddal II. József előtt talán még lehetséges lett volna elnémetesíteni a Monarchiát, egy évszázaddal ő utána viszont már nevetséges lett volna csak gondolni is erre.

Amikor Kundera a Monarchiáról, mint közép-európai otthonról beszél, felsorolja a századforduló és az azt követő idők közép-európai kultúrájának számos szereplőjét, megállapítja, hogy azok többségükben zsidók voltak, és hangsúlyozza a zsidók rendkívül fontos szerepét ebben a világban. „A mindenütt idegen és mégis mindenütt otthon lévő zsidók, akik mintegy a nemzeti viszálykodások felett álló szellemben nevelkedtek, a XX. században Közép-Európa leglényegesebb kozmopolita és integráló eleme voltak, Közép-Európa intellektuális gittjét, szellemének összesűrűsödését, szellemi egységét alkották.”³ E szavak kétségtelenül igazak. Ha azonban Közép-Európa szellemiségét csak a zsidók cementezték össze, akkor ez az egység eleve igencsak törekeny kellett legyen! A zsidók még kedvezőbb körülmények között sem lehettek volna képesek összetartani.

Létrehozhattak egy német nyelvű magaskultúrát, mert – jóllehet többségükben asszimilációra törekedtek, meg akartak tanulni magyarul, lengyelül, szerbül stb. és meg is tanulták környezetük nyelvét – a legjobban mégiscsak németül tudtak, hiszen anyanyelvük egy német dialektus, a jiddis volt. Az általuk teremtett magaskultúrának azonban nem sok köze volt a Monarchia köznapjaihoz. Éppen ellenkezőleg. Többnyire gyanakvás tárgyát képezte. A nemzeti magaskultúrák viszont inkább a Monarchia felbomlását segítették elő.

Közép-Európa szellemi egysége amúgy sem magaskultúrájában rejlett, még akkor sem, ha e magaskultúra, bizonyos itt nem elemzendő okok folytán, olyan jelentős volt, amilyen valójában volt. Ami Közép-Európát Közép-Európává teszi, az közbülső helyzete Kelet és Nyugat között, ami kultúráját e szó legtagabb értelmében, a modern kultúrantropológia által használt értelmében illeti. Ezt a kultúrát persze nem oly könnyű leírni; magatartásformák, érintkezési formák, attitűdök, beállítódások kicsúsznak kezünk közül. S mégis ez a mindennapi kultúra az, amiről az emberek egymást kölcsönösen felismerik. Ennek ismerős vagy ismeretlen voltán múlik az, hogy az ember valahol otthon vagy idegenben érzi magát.

Természetesen rendkívül nagyok a különbségek a különböző közép-európai országok köznapai kultúrájában. S mégis van valami, ami közös. S ha ezt a meghatározatlan közöset⁴ tekintjük Közép-Európa jellegzetességének, akkor a Habsburg Monarchia volt területén kívül Németország keleti részei, egész Lengyelország és a balti államok is Közép-Európához tartoznak. Ennek a Közép-Európának nem volt olyan közös nyelve, amely egy közös magaskultúra kialakulását lehetővé tette volna. S e kis népek, egy olyan időszakban, amikor többnyire függetlenségükért küzdöttek, bizonyára nem is akarták, hogy közös legyen a magaskultúrájuk. (Valószínűleg ebben rejlenek a gyökerei – mindmáig – az értelmiségi antiszemitizmusnak is.) Saját magaskultúrájuk identitásteremtésük eszköze kellett hogy legyen. S mégis „a német nyelv egyfajta lingua franca volt a közép- és kelet-európai térségben”. A közép-európai szlávok, magyarok és románok többnyire tudtak valamennyire németül, volt egy olyan közös nyelv, amelyen megértették egymást. „Német volt a kereskedelem és az üzlet nyelve is. A közép- és kelet-európai térség – a maga tarkaságában és elemeinek oly fokú összeszővődöttségében, ami aligha jellemző más térségekre –, nem utolsósorban a német települések eredményeképpen ilyeneknek csak egy párhuzamosa van: a közép- és kelet-európai zsidóság.”⁵ **A németek és a zsidók, ezek ketten együttesen teremtették meg a közép-európai térség szellemi egységét.**

Ne feszegessük most a kérdést, hogy miféle sajátos értékeket testesít meg Közép-Európa: a kérdést amúgy is szinte lehetetlen megválaszolni. Ha egyszer Közép-Európa valami más volt, mint a földrészt egyéb területei, s ha sokak számára – ha ellentmondásosan is – az otthon érzését adta, akkor nemléte egyértelmű veszteség. A Nyugat politikai kultúrája, amely felé a Szövetségi Köztársaság most már nyitott, mint mondtam, sokkal szimpatikusabb számomra,

mint Közép-Európa politikai kultúrája, a meggyőződéses vagy éppen távolságtartó alattvalók politikai kultúrája. Miért kellene azonban, s szabad-e Közép-Európát egykori politikai kultúrájával azonosítanunk? Miért kellene Közép-Európának a maga saját színeit elveszítenie, hogy demokratikus rendet teremtsen és biztosítsa polgárainak a szabadságjogokat? Vajon valamennyi demokratikus kultúra azonos egymással?

A „haladás” (azokon a területeken, ahol Európa tendenciájaként egyáltalán körülírható) semmiképpen sem jelenti a különbségek felszámolását, vagy ha mégis ezt jelentené, akkor magam személyesen nem szeretnék „haladó társadalomban” élni. Ezt a fajta haladást már megízleltem.

De ha igaz az, hogy Közép-Európát a németek és a zsidók tartották össze, akkor vajon maradt-e belőle több nosztalgikus álmennél? Vajon „a Német Birodalom szétverése” és „az európai zsidóság vége” nem teszi-e Közép-Európának még a gondolatát is illuzórikussá? Vajon Közép-Európa eszméjének újjáéledése több-e azon status quo elleni tiltakozásnál, amelyet két nem európai szuperhatalom hozott létre? Másfelől viszont maga a tiltakozás, az eszme hirtelen újjászületése nem annak a jele-e, hogy Közép-Európa mégiscsak életképes?

*

Mit jelent tulajdonképpen Németország kettéosztása önmaga és Európa számára? Bizonyítékok nélkül sem nehéz elhinni, hogy a Német Birodalom szétverésének a náci Németország rémtetteihez semmi köze sem volt, hogy a világ Németországot már akkor is meg akarta nyirbálni, amikor a „végső megoldásról” semmit sem lehetett tudni. Szinte valamennyi európai népnek az a meggyőződése, hogy a németek veszélyesek, s ez elég ok volt, hogy tegyenek valamit azért, hogy Németország többé fel ne támadhasson, s ne kezdhesen újabb háborút. 1939 után jó lelkiismerettel lehetett ezt a célt kitűzni, minthogy Németország egy negyed évszázadon belül már másodszor kezdett világháborút, annak ellenére is, hogy az európai hatalmak hajlamosak voltak a legmesszebbmenő koncessziókra (München, 1938). „Németország kiérdemelte sorsát.” A holocaust mindenekelőtt ahhoz járult — valószínűleg — hozzá, hogy a németek többsége a háború utáni években osztotta ezt a véleményt, s ily módon elfogadta a status quo-t. A „történešzvitában”, a Közép-Európa gondolat újra felmerülésében azonban egy új tendencia jelentkezik, e beállítottág revíziójának igénye. Kétségtelen, hogy a Németország és a németek megítélésének revíziójára való törekvés a náci korszak megítélésének revízióját is jelentheti. Biztos, hogy vannak szép számmal olyanok, akik ezt akarják, a két igény azonban nem azonos egymással. Természetesen képviselhető az az álláspont is, hogy a németek a náci időkben elkövetett rémtetteikkel egyszer és mindenkorra eljátszották bizonyos jogait. Ezt azonban csak kevesen képviselik. A többség állítólag nem akar mást, mint kiküszöbölni a német veszélyt. Ez esetben azonban be kell bizonyítani, hogy a németek önmagukban agresszívebbek más népeknél, hogy

állítólagos agresszivitásuk nem csillapítható, ergo, olyan körülményeket kell teremteni, ahol ez az agresszivitás nem járhat gyakorlati következményekkel stb. Ez azonban nem bizonyítható. Az egész történelem viszont, amely állítólag szinte szükségszerűen vezetett el a holocauthoz és annak jogos büntetéseként, a Német Birodalom szétveréséhez, másképp is értelmezhető. S több, mint negyven évvel a világháború befejezése után nem látok okot arra, hogy ezt a másik értelmezést még meghallgatni se akarjuk.

Anélkül, hogy tagadni akarnánk a porosz militarizmus létét, elég kézenfekvő érveket lehetne felsorakoztatni amellett, hogy az első világháborúért az antant-országok nem voltak kevésbé felelősek, mint a központi hatalmak. Lehet, hogy Anglia, Franciaország és Oroszország vágya, hogy legyőzze Németországot, mindenekelőtt a német agresszivitástól való félelmük szülte volt, csak-hogy a harci vágyból vagy bírvágyból fakadó agresszió semmivel sem rosszabb a félelemből fakadónál. A középhatalmak különleges felelőssége az első világháborúért legenda, melyet a győztesek szőttek azzal a céllal, hogy a legyőzöttre olyan békeszerződést kényszerítsenek rá, amely állítólag megfékezi agresszivitását, a valóságban azonban egyszerűen a győztesek hatalmi céljait szolgálja. De ha ezt az értelmezési lehetőséget figyelmen kívül hagyjuk is, s azt állítjuk, hogy egyedül a központi hatalmak voltak felelősek az első világháborúért, s egyetértünk azzal is, hogy az agresszort meg kellett büntetni, még ebben az esetben is rendkívül kérdésesnek kell tekintenünk, hogy az egész békeszerződés-rendszer megfelelt volna ezen állítólag jogos céloknak. Bibót kell idéznem: „Dívat ma azt hirdetni, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy nem volt túl szigorú, hanem inkább túl enyhe volt, és éppen mert nem fékezte meg eléggé keményen a német hatalmi tébolyt, sikerült Hitlernek uralomra jutnia, és a német támadó ösztönöket még egyszer rászabadítania a világra.

Ez az egész beállítódás alapvetően hamis. Igaz belőle csupán annyi, hogy a versailles-i békeszerződés nem volt sem kegyetlen, sem cinikus, ahogy azt a németek beállították. A versailles-i békeszerződés nem azért volt rossz, mert túl szigorú volt, vagy túl enyhe, hanem mert nem zárta le a kérdést, melyből az első világháború megszületett: a német politikai keret végleges megalakulásának kérdését. Nemcsak hogy nem zárta le, de még csak meg sem kísérelte lezárni, még a leghalványabban sem tette tudatossá, hogy mi az a kérdés, amit meg kell oldani. Szinte teljességgel hiányzott belőle az a minden eddigi békeszerződésben domináló tendencia, hogy valaminek a végére pontot tegyen.

A demokratikus Európa elfelejtett valamit, amit a feudális Európa tudott: a békecsinálás művészetét.”⁶ Igen. Nem firtatva a kérdést, ki volt a felelős az első világháborúért, azt mindenképpen le kell szögeznünk, hogy a békeszerződések kísérletet sem tettek az európai konfliktusok megoldására. Még csak kiélezték őket: egy megalázott nemzet, még ha megelőzőleg a legbékésebb lett volna is, a megaláztatás által biztosan agresszívvá lesz. Nem akarom azt állítani, hogy Hitler a versailles-i békeszerződés produktuma lett volna; de nélküle egészen bizonyosan nem juthatott volna hatalomra.

A második világháborúért persze már egyértelműen Németország a felelős. Ha azonban a két háborút egynek tekintjük, a dolog másképpen néz ki. A második világháború befejezése Bibó fenti követelményének még kevésbé felelt meg, mint a versailles-i békeszerződés. Az a tény, vagy látszat, hogy a németek beletörődtek a német birodalom szétverésébe, minden bizonnyal a holocaust eredménye: a németek többségének a háború után teljes joggal rossz volt a lelkiismerete (mindenekelőtt azoké, akik nem is viseltek érte közvetlen felelősséget). De tegyük fel a kérdést: lehetséges-e, szabad-e nemzeteket megbüntetni? És ez nem erkölcsi, hanem gyakorlati-politikai kérdés. Úgy tűnik, a „szövetségi köztársaságok” elégedettek. Úgy tűnik, a fiatalabb generációk többnyire egy sajátos szövetségi köztársasági identitással rendelkeznek, egy történelem nélküli identitással; az bizonyos, hogy semmiféle hagyományos német kultúrát nem éreznek magukénak. Történelem nélküli „nyugati” identitásuk van. (A franciák s az angolok viszont, jóllehet nyugatiak, de franciák és angolok maradtak.) A nyugat-németek valószínűleg elégedettek is maradnak, amíg jól megy a soruk, amíg a Szövetségi Köztársaság minden tekintetben jól működik. Biztosak lehetünk-e azonban abban, hogy ez a békés Szövetségi Köztársaság nem puskaporos hordó, amely az első válság során felrobbanhat? Amíg valakinek jól megy a sora, amíg jól érzi magát, nem fogja feltenni a kérdést, hogy ki vagy mi hozta őt ebbe a helyzetbe. A válság pillanatában azonban mindez másképpen néz ki.

Míg Németország nyugati része — a felszínen — az identitás nélküli Szövetségi Köztársasággá vált, a másik elméletileg éppen a német kultúra „haladó-humánus hagyományaiban” keresi a maga identitását: a gyakorlatban viszont a német politikai kultúra legrosszabb tradícióihoz, az Obrigkeitsstaat eszméjéhez és a militarizmushoz kapcsolódik. A Szövetségi Köztársaságban nem illik túl sokat beszélni a náci múltról, mert nem tudnak vele mit kezdeni. Az NDK-ban meg túlon túl sokat beszélnek róla, lévén, hogy a német népnek állítólag semmi köze sem volt „a finánc-tőke legagresszívabb köreinek ehhez a diktatúrájához”, egy kis klikk kényszerítette bele a diktatúra igájába, amely alól azután a Vörös Hadsereg szabadította fel. S nem szabad a harmadik német országról sem megfeledkeznünk, a kis Ausztriáról, amelynek, bár jól él, rákényszerített státusza van, egyszerűen csak azért, mert Hitler a Birodalomhoz csatolta, melyhez eredetileg is tartozni akart. Mindenütt csak hazugságok.

De ha mindezt a szőnyeg alá akarjuk is seperi, ha be is akarjuk beszélni magunknak, hogy mindez rendben van, mert ily módon a német agresszivitás kézen tartható, akkor sem hunyhatunk szemet a berlini fal előtt, az emberi abszurditás e szimbóluma előtt, s kénytelenek leszünk belátni, hogy a német kérdés bizony nincs megoldva. Ha pedig így van, akkor talán mégsem olyan helytelen az elfojtott német identitás számára fogódzót, a németek mint németek számára valamilyen feladatot keresni, feladatot egy új Közép-Európán belül.

A legkülönbözőbb okai lehetnek annak, hogy a Szövetségi Köztársaságban feléledt a Közép-Európa gondolat. Ezen okok egyike az a többnyire kimondatlan, sőt egyáltalán át sem gondolt gondolat, hogy a Szövetségi Köztársaság polgárai talán nem lesznek mindörökre elégedettek a maguk fontos, kulturálisan azonban történelem nélküli szerepével az egységes Nyugat-Európán belül, hogy egy olyan feladatot is kellene találniuk maguknak, amely megfelel hagyományaiknak, s kielégíti sajátos ambícióikat. Biztosnak tűnik, hogy az új, még ugyancsak körvonalatlan és bizonytalan Közép-Európa projektum, részben legalábbis, reakció az „európai” egységre. A Szövetségi Köztársaság fontos része lesz az egységes Európának, elfogadja őt a haladó-demokratikus Nyugat (olyan gondolat ez, amelyben a régi büntudat együtt jelentkezik a megalázottság érzésével), ugyanakkor azonban a Szövetségi Köztársaság Közép-Európa legerősebb országa is, amely segít a többi közép-európai országnak, hogy kimáshasson a nyomorúságból. Hogy ez a gondolat gyakorlati lehetőséggé vált, az számos különböző körülményből adódik, amely között a nyugat-európai egység megvalósulása csak egy a sok közül. Az okok közé tartozik az az igen mély válság is, melybe a kelet-közép-európai országok az utóbbi években jutottak, valamint a peresztrojka és a glasznoszty a Szovjetunióban. Ennek eredményeképpen ugyanis a szovjet politika, amely sem gazdasági segítséggel, sem erőszakkal nem képes megoldani a kelet-közép-európai válságot, már nem tekint gyanakodva a szatellitországok közeledésére a Szövetségi Köztársasághoz, inkább arra törekszik, hogy elősegítse az együttműködést.

Ha viszont így áll a helyzet, akkor világosan kell látnunk, hogy Közép-Európa kulturális egységének gondolata mögött ma meglehetősen erős gazdasági impulzusok és gazdasági érdekek állnak, amelyek valamifajta realitást kölcsönöznek a nosztalgikus egység-gondolatnak. Németország eltűnt a kelet-közép-európai térségből (Poroszország nem létezik többé, s nincsen olyan ember, aki ezen változtatni akarna, bár a németek elűzése a keleti területekről abszurdum volt). Németországnak az a része, amely a legközelebb fekszik Kelet-Közép-Európához (az NDK) éppenséggel nem a segítő szerepét játssza a projektumban, az újabb közép-európai generációk egy szót sem tudnak németül (bár figyelemreméltó jelenség, hogy az utóbbi néhány évben ismét divattá lett németül tanulni). A zsidóságot, „Közép-Európa kozmopolita és integráló elemét” Közép-Európa szinte valamennyi országában kiirtották. A kulturális egység gondolata mégis, mindezek ellenére, szemlátomást újjáéled (s tegyük hozzá: olyan népek körében, amelyek mindenképpen inkább gyanakodva, mintsem bizalommal tekintenek egymásra). Kelet-Közép-Európában e gondolat bizonyára annak a legalábbis látens tiltakozásnak a produktuma, amely az ezekre a társadalmakra többé-kevésbé rákényszerített orosz életforma ellen irányul (egy olyan időben, amikor már kiderült, hogy a lázadás bármiféle formája reménytelen). Az a tény viszont, hogy a gondolat az utóbbi időben ennyire megizmosodott, egyértelműen az említett gazdasági tényezőkkel függ össze. A nyugat-közép-európai orszá-

gok segítsége nélkül, a Szövetségi Köztársasággal és Ausztriával való gazdasági együttműködés különféle formái nélkül a kelet-közép-európai országok hanyatlásra vannak ítélve. Egyrészt azért van ez így, mert a régi hagyományokat az utóbbi negyven évben lépésről lépésre kiirtották, másrészt, mert a gazdasági mechanizmusok teljes átállítása tartalékok nélkül megvalósíthatatlan. Úgy tűnik, hogy a gazdaságilag megtámogatott kulturális egység gondolata, persze mindenekelőtt e gondolat valóra váltása ezen országok egyetlen esélye, hogy elkerüljék a lesüllyedést a harmadik világba.

Közép-Európa tehát több, mint pusztá történelem és nosztalgia. Olyan projektum, amelynek megvalósítása — úgy tűnik — valamennyi közép-európai országnak érdeke. Vajon veszélyes ez a terv, pusztán csak azért, mert a régi — agresszív — Németország vezető szerepet akar játszani Közép-Európában? Ha egy demokratikus Németország (vagy demokratikus német ajkú országok) ebben talál rá új funkciójára, akkor a Közép-Európa projektum hitem szerint inkább csak hozzásegíthet ahhoz, hogy a német energiák pozitív irányba kanalizálódjanak, ne pedig gyüanyagként halmozódjanak fel.

¹ *Historikerstreit*. München–Zürich, 1987. 75–76. o.

² Vajon Habermas a kétségtelenül nemzeti-szocialista érzületű Heidegger hangját hallja, aki 1935-ben a következőket mondotta: „Oroszország és Amerika, e kettő, metafizikailag tekintve, ugyanaz; az elszabadult technikának és a normálember talajtalan megszervezésének ugyanaz a reménytelen őrjöngése. (...) Ha az Európát illető nagy döntés nem megsemmisítés útján történik, akkor csak egyféleképpen történhet: újabb történelmi szellemi erők Középből kiinduló kibontakozásának útján.” (*Einführung in die Metaphysik*. Tübingen, 1976. 28–29. o.) Lehet, hogy ezt hallja, s ebben senki sem akarja megakadályozni. Azt azonban nem tudná bebizonyítani, hogy Martin Heidegger idézett gondolata önmagában fasiszta színezetű lenne.

³ *le débat*, 1983.

⁴ Mint a bevezetőben említettem, ez egy vázlat, felelőtlen vázlat. E vázaltszerűséghez tartozik az is, hogy itt Közép-Európa e közösségét igen tudatosan meghatározatlanul hagyom. Amit róla mondani tudnék, nem foglalható össze röviden és egzaktnul, impreszjonista leírásra pedig itt nincs helyem. Európa hármas osztottságának történelmi hátterét vázolja Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című tanulmánya (Budapest, 1983.) A régiónak Nyugat-Európával szembeni kulturális különbségét Norbert Elias klasszikus műve, *A civilizáció folyamata* (Budapest, 1987.) világítja meg. Jómagam *Kelet-Közép-Európai perspektívák* című esszémben (*Hírmondó*, N° 8.) tettem kísérletet, hogy elemezzem a közép-európai magatartás-hagyományok egy bizonyos (nyugati szemmel nézve alapjában negatív) részének hatását e népek mai politikai magatartására.

⁵ Karl Schlögel: *Die Mitte liegt ostwärts*. Berlin, 1986. 78–79. o.

⁶ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. in: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1986. I. kötet, 433. o.

Molnár Gusztáv

A FELTÁMADT LEVIATÁN

Nyakszirtjén az erő tanyáz, előtte félelem ugrándozik.

Szíve kemény, mint a kő, oly kemény, mint az alsó malomkő.

Alatta éles cserepek vannak, mint szeges borona hentereg az iszap felett.

Felkavarja a mély vizet, mint a fazekat, a tengert olyanná teszi, mint a festékedény.

Maga után világos ösvényt hagy, azt hinné valaki, a tenger megőszült.

(Jób 41: 22, 24, 30–32.)

A Leviatán különös felépítésű. Teste, melyben erő és ügyesség lakozik, izmos és hatalmas; keze durva, de ha kell, fest és farag; és az ételek s a hulladék mily csodás keringése e mérhetetlen testben! Gondolják meg, hogy e nagy test millió emberből tevődik össze: vegyészek és fizikusok, kubikusok és utca-seprők végzik, amit kell, nem tudnak többet, mint amennyit tudnak, és a leg-többször nem beszélnek feleslegesen.

És e hatalmas, tökéletes egyensúlyú test legtetején egy picinyke fej mondja, megállíthatatlanul, a semmit.

(Alain)

Mindegy, hogy a fejlődés vagy a visszafejlődés nevében, de mindenképpen a múlttal radikálisan szakítani akarva léptek fel azok a jellegzetesen XX. századi szellemi és politikai irányzatok, amelyeket feltehetően az önmaga ellen forduló emberiség különös próbatételeként fog majd számon tartani az egyetemes eszmetörténet. Nem úgy, mint a Nyugat-Római Birodalom bukása után kezdődő középkort, hiszen az, az irdatlan visszazuhanások ellenére mégis csak igazi **kezdet** volt Európa és a világ történetében. Ez az élet és a halál művészetének jegyében kezdődő század csak a módszerekben hozott újat, egyébként szinte mindent készen kapott a XIX. századtól. Csakhogy míg abban még a legradikálisabb, leganarchisztikusabb szándékok is az általános szabadságtörekvések keretében jutottak kifejezésre, modern korunk különös módon épp az alapvető emberi értékeket söpörte félre olyan „új” idolumok nevében, mint a faj, az osztály és az állam, amelyek két vagy három emberöltővel korábban ugyan impozáns, de már jócskán megkopott történelmi díszleteknek tűntek.

Különös inverziónak lehetünk tanúi, ha a századunk nagyobbik felének arc-élet meghatározó, két világháború övezte korszak szellemi dokumentumait ta-

nulmányozni kezdjük. Akik kételkedtek az emberi értékek folytonosságában, és a korszerűség nevében megtagadták a XIX. századot, egy újfajta őskori vak-hit és erkölcsi skrupulus nélküliség magvetői lettek. A feltámadt Leviatán ideje volt ez, amikor a hitetlenség lett a hit és a koreszmék elutasítása a korszerűség kritériuma, amikor úgy tűnt, hogy a Rajnától nyugatra húzódó tényleges Európával szembeni hamis és megalapozatlan felsőbbrendűség, az elmaradottságból táplálkozó dogmák ellentámadása végérvényesen elpusztítja a demokratikus szellemet. Azok a német eszmék, amelyek a XIX. század folyamán a szellemi világelsajátítás rendkívüliségével nyugtázták le Európát, különös megvilágításba kerültek akkor, amikor – századunk elejétől – degradálódott, de azért felismerhető formában kezdték ténylegesen is birtokba venni a világot.

Az alább következő áttekintés nem kívánja a német kultúrfilozófia és politikafilozófia kimagasló képviselőinek a nyakába varrni a német eszmék jegyében elkövetett e századi gyalázatosságokat. Nemcsak azért, mert a német filozófia (klasszikus korszakától egészen a századfordulóig) az ókori görög gondolkodás fénykorához hasonlítható kulturális csoda, hanem azért sem, mert a nyugati (angol, francia) világ kíméletlen kritikája során számos ponton nagyon is elevenbe talált. Mindaz azonban, ami a XX. században történt, kötelezővé teszi számunkra, hogy e szellemiség afirmatív oldalát is közelebbről szemügyre vegyük, hogy felfedezzük vagy újrafelfedezzük azt a legelvontabb eszmerendszereket is átható német ideológiát, amely a nyugati kultúrával és demokráciával szemben nemcsak eszményi, hanem valóságos ellenalternatívát, ellenalternatívákat ajánlott.

A Rajnától nyugatra kialakuló kulturális és politikai értékvilágot elutasító német ideológia akár vázlatos bemutatása nem könnyű feladat, hiszen az „Európa” látványos megtagadását, a tulajdonképpen elmaradottságot kompenzáló felsőbbrendűségi igényt két, egymással élesen szembenálló formában, a szélsőséges irracionális és a totális vagy dialektikus racionalizmus formájában is kifejezésre tudta juttatni.

*

Nietzsche, az előbbi forma legjellegzetesebb képviselője számára Európa mindenekelőtt a csorbítatlan és leplezetlen uralom körét az egyén és az egyetemesség irányában bomlasztó—transzcendáló kereszténységet jelentette. A kereszténységgel világformáló erővé váló egyéni feltétlenség és egyetemes igazságosság eszméjének Európájában ő, akiben a „vissza- és hazatérés” vágya, „minden ind, görög, német filozofálás csodálatos, családi hasonlósága”-nak¹ élménye sajgott, nem érezhette otthon magát. Az autonóm erkölcs hazugság, az erkölcs eszköz az uralomra hivatottak, vagy más megfogalmazásban: a hatalmon lévők kezében. „Mindig drágán és borzasztóan meg kell fizetni, ha a vallások...

önmaguktól és szuverénül működnek, ha ők maguk végső célok akarnak lenni, nem pedig eszközök más eszközök mellett.”

Mintha I. Károlyt hallanánk, nem sokkal az angol forradalom kitörése előtt, vagy magát az utolérhetetlen Machiavellit: „Az erősek, függetlenek, parancsolásra termettek és rendeltetettek számára... a vallás csak még egy eszköz, hogy ellenállásokat legyőzzenek s uralkodni tudjanak.” Nietzsche e gondolatokkal „Firenze száraz, finom levegőjét” akarta belopni az áporodott levegőjű századvégi Németországba, a reneszánsz idejét, „amelyben a bűnöző [Verbrecher] boldogulhatott, saját erkölcsisége volt — ... a **virtú**, az erkölcs prédikációktól független erény”. „Civilizált világunkban — mondja tovább a *Der Wille zur Macht*-ban — mi szinte kizárólag csak a korcs bűnözőt tanultuk meg ismerni, akit szitok és társadalmi megvetés kísér... vonakodunk tudomásul venni, hogy **minden nagy ember bűnöző volt**..., hogy a nagyságtól elmaradhatatlan a bűntett... Minden nagy ember ismeri a veszélyt, amit a hagyományt, a lelkiismeretet, a kötelességet semmibe vevő »törvényenkívüliség« [Vogelfreiheit] jelent. De nemcsak ismeri, hanem **akarja** is...”

Az „egész keresztény-európai morál”-hoz hasonlóan bánik el Nietzsche a nyugati demokráciával is, amely „átveszi a keresztény örökséget”, következőképpen: „nem csupán a politikai szervezet hanyatlás-formája, hanem emberhanyatlás” is.

Demokráciaellenes kirohanásaiban nem az arisztokratikus póz az érdekes, amely például a törvény előtti egyenlőséget a csőcselék „minden kiváltságokkal és kényúrral szembeni ellenségeskedés”-ére vezeti vissza, hanem az a dühödt eltökéltség, amellyel a szerződésen és kooperáción alapuló autonóm társadalom pozitív eszméjét és gyakorlatát elutasítja. „Le kell vetnünk azt a rossz ízlést — írja —, hogy sokakkal akarjunk megegyezni. A »jó« többé nem jó, ha a szomszéd ajkára veszi. Hát még hogy volna a »közjó« lehetséges!” „Tartózkodni kölcsönösen a bántástól, az erőszaktól, a kizsákmányolástól, akaratomkat máséval egy sorba helyezni bizonyos durva értelemben egyének közt jó erkölcsé válhat, ha a feltételek hozzá adva vannak... De mihelyt ezt az elvet tágabb értelemben, sőt lehetőleg a **társadalom alapelveként** akarnánk venni, rögtön annak bizonyulna, ami: az élet tagadásának, felbomlási és hanyatlási elvnek. Itt az alapig kell hatolnunk, és minden érzelő gyöngeséget visszafojtanunk: maga az élet **lényegében** az idegennek és gyöngébbnek eltulajdonítása, megsértése, legyőzése; elnyomás, keménység, a magunk formáinak rájuk kényszerítése, bekebelezés, és legalább is, legszelídebben is: kizsákmányolás...”

Mivel „minden történelem **östénye**”, hogy „a hatalom akarása éppen az élet akarása”, mivel „az egyetlen valóság... a vágy: erősebbnek és hatalmasabbnak lenni”, az a társadalom, amely a John Stuart Mill és a „modern eszmék” többi ékesszóló, fürge tollú rabszolgája” által oly nagyra értékelt angol közönségességet és aljasságot („niaiserie anglaise”) hirdeti („Ne tedd azt másokkal, amit nem kívánod, hogy veled megtegyenek.”), amely azzal hivatkozik, hogy biztosítja az

egyen jogait, a lelkiismeret szabadságát és a tudományos megismerés elfogulatlanságát – az a társadalom csakis hazugságon és demagógián alapulhat. Mert – mondja Nietzsche –: „Nincs sem »szellem«, sem értelem, sem gondolat, sem öntudat, sem lélek, sem akarat, sem igazság: mind fikció, egyik sem jó semmire. Nincs szó szubjektumról és objektumról, hanem csak egy bizonyos állatfajtáról...”

Nietzsche nemcsak a vallás és az erkölcs öncélúságát tagadja, hanem a megismerését is. „A megismerés – írja – a hatalom eszközeként működik”, „a megismerésre irányuló akarat **mértéke** minden egyes faj esetében a **hatalmi akarat növekedésének mértékétől** függ: egy faj a valóságból annyit képes megragadni, amennyi fölött uralkodni tud, amennyit szolgálatába hajthat.” A megismerés nem magára a megismerésre, mégcsak nem is a tárgyra mint olyanra irányul, hanem teljességgel gyakorlati szükségleteknek van alárendelve. Hasonlóképpen a tudat sem más, mint pusztá eszköz, és „alapvető tévedés az öntudatot az élet legmagasabb értékeként mértékül állítani ahelyett, hogy eszköznek, a teljes-élet pusztá részletének tekintenék.”

Ez a Nietzsche sajátos és különös módon Marxszal rokonító reduktív szemléletmód csak uralkodást és alávetettséget lát a társadalomban, és képtelen azt szabad egyénekből összetevődő, az egyesek szabadságából konstituálódó politikai társadalomként felfogni. Nietzsche mindenben csak hatalmi kérdést lát, „egy bizonyos hatalommennyiséget, amint szemben áll egy másik hatalommennyiséggel”. „Minden jog: hódítás”, a jog annyit ér, amennyit mint egy bizonyos jogot érvényesítő hatalom ér.² Mivel Nietzsche azt tekintette eszményi állapotnak, ha a társadalom a maga egészében eszközzé válik rajta kívül álló, magasabb rendű erők kezében, csakis gyűlölettel beszélhetett az angolokról, akik az önmaguk fölött szabadon rendelkező individuumokból konstituálódó autonóm (politikai) társadalmat, a hatalom öncélúsága helyett a szabadság öncélúságát (az angol „*niaiserie*”-t) tekintették legfőbb értéknek. „Ez nem bölcselő faj – mondja róluk –, ezek az angolok: Bacon **támadást** jelent általában a filozófiai szellem ellen, Hobbes, Hume és Locke a »filozófus«-fogalom lealacsonyítását és értéksökkenését jelenti egy századnál hosszabb időre. Hume **ellen** emelkedett fel Kant, Locke volt, akiről Schelling **elmondhatta**: »megvetem Locke-ot«; az angol-mechanisztikus világelbutítás elleni küzdelemben egyik volt Hegel és Schopenhauer...”

Nietzsche őszinte felháborodásának mélységét talán az jelzi a legvilágosabban, hogy az „angol otrombaság”-gal és „morális rőfögés”-sel szemben még a franciákat is védelmébe veszi: „... az, amit »modern eszmék«-nek, vagy »a XVIII. század eszméi«-nek, vagy »francia eszmék«-nek is neveznek – tehát az, ami ellen a **német** szellem mély undorral fölkelt –, angol eredetű volt, ezt nem lehet kétségbe vonni. [...] az európai noblesse – az érzésé, az ízlésé, az erkölcsé, röviden: a szó legmagasabb értelmében vett noblesse **Franciaország** műve és találmánya; az európai aljasság, a modern eszmék plebejizmusa pedig – Angliáé.”

De ha a „liberális” nem más, mint „a közepszerű méltóképpen megfeleltetője” ha Spencer filozófiája „szatócsfilozófia” [Krämerphilosophie], ha John Stuart Mill közönségessége gyűlöletes és megvetendő, ha mindazok, akik „a szabad társadalmat akarják” „bamba álfilozófusok” — „reményeinkkel hova kell nekünk nyúlni”? Kik azok az „új filozófusok”, azok az új „parancsolók” és „vezetők”, akik képesek lesznek arra, hogy véget vessenek „az esztelenség és véletlen ama borzasztó uralmának, melyet eddig »történet«-nek neveztek”?

Reményeinkkel, mondja Nietzsche, „a vakmerő férfiaság szkepszisé”-hez kell folyamodnunk, „mely a háború és hódítás zsenijének legközelebbi rokona, s Nagy Frigyes alakjában tartotta első bevonulását Németországba”. A „szkepszis német alakja”, „amely folytatott és szellemivé fokozott fridericianizmusként Európát jó időre a német szellem s az ő kritikai és történelmi bizalmatlanságának fennhatósága alá helyezte” nemcsak a törzsi és állami szervezeteket bomlasztó—transzcendáló kereszténységgel és az annak elvilágiasodása során kialakult egyéni és társadalmi autonómiával, mint az európaiságot meghatározó kulturális hagyománnyal szemben jelentett mély bizalmatlanságot, hanem a „haladás”-sal és a „jövő”-vel szemben is. Nietzsche az ösztönszerű haladáshittel ellentétben a jövőt „mint emberi akarattól függőt”, mint tiszta akarataffirmációt fogta fel. Az eljövendő rendet a káoszra **rá kell kényszeríteni**, a világba **be kell vezetni** azt a jelentést, amelyet mi tulajdonítunk neki.

A nyilvánvaló irracionizmus és voluntarizmus mellett tetten érhetjük itt a nietzschei „alternatíva” bizonyos értelemben rokonszenvesnek is mondható nyíltságát és őszinteségét is. „Hogy ebből a káoszból felküzdje magát ez a **szervezettség** — kényszerre van szükség. Egy uralkodó faj csak félelmetes és erőszakos kezdetekből nőhet nagygyá. Hol vannak a XX. század **barbárjai**?” Ez a nyílt és őszinte barbárság alternatívája. A vérengző, de végeredményben esélytelen barbárságé, amely a szörnyűségekkel együtt az elkerülhetetlen bukást is előlegezi. Nietzsche eszményi rendjében nem az óvatos önfenntartás a legfőbb érték, hanem a „mindent legyőző akarat: elsajátítani, uralkodni, erősebbnek lenni” [Aneignen, Herr-werden, Starker-werden-wollen]. Az a társadalom, amely „végeérvényesen és **ösztönösen** elutasítja a háborút és a hódítást, a hanyatlás útjára lépett”. A mindent-kimondás valóságos perverzitása ez, amely a „hódítás szükségletét” [Eroberungsbedürfnis] nevezi jognak, amely a „liberális, vagyis közepszerű” hamis truizmusát a „zsarnoki, vagyis szabad” még hamisabb igazával párosítja.

Képzelnünk el egy olyan hatalmi rendszert, amely **nyíltan** „megveti” az igazságot, amelynek „nincs rá szüksége többé”, mert „igazság nélkül is” övé lesz „a hatalom és a dicsőség”, amely **egyenlő jogok helyett** az erősek túlságát biztosító kiválasztás kérlelhetetlenségét hirdeti alattvalóinak. Ez a kései és torz reneszánsz, ez a már-már szájalomra méltó barbarizmus sebezhetőbbnek, és éppen ezért valahogy elviselhetőbbnek tűnik, mint az önmagát az „igazság” és a „szabadság” letéteményesének deklaráló szemérmes és „erkölcsös” teljhatalom. A nyílt bar-

bárság, bármilyen rémületes is a maga közvetlenségében, tulajdonképpen esélytelen, mert az egyén és a társadalom természetével ellentétes, hogy a hatalom meztelen jelenvalóságát elviselje. Az emberi nem önfenntartását szabályozó értékek felrúgása a végveszélyt tudatosítja, és így – minden pozitív propagandánál hatékonyabban – önvédelmi harcra mozgósítja az emberiséget.

Halász Elődnek igaza van, amikor a *Világirodalmi Lexikon* Nietzsche-címzavában azt állítja, hogy Nietzsche a századfordulón mindenekelőtt apolitikusságával hatott, s hogy azok az értelmezések, amelyek a fasizmus előfutárát és ideológiáját látják benne, nem megalapozottak. Abban is igaza lehet, hogy a *Der Wille zur Macht* nem tekinthető autentikus nietzschei műnek, mert Nietzsche nővére, Elisabeth Förster-Nietzsche és Peter Gast úgymond önkényesen rendszerezték Nietzsche szeszélyesen csapongó szövegeit. A művitánál sokkal fontosabbnak érezzük azonban, hogy maguk a *Der Wille zur Macht* alapjául szolgáló szövegek kétségtelenül autentikusak,³ sőt „előjátékuk”-kal, a *Jón, rosszon túl*al együtt éppen hogy Nietzsche legautentikusabb megnyilatkozásai, hiszen bennük jutott kifejezésre a legnagyobb erővel és a legvilágosabban az is, amit ijesztőnek és az is, amit semmilyen hatalom által ki nem sajátítható értéknek érzünk benne.

Az „igazság” – mondja Nietzsche – „nem valami meglévő, amit csak meg kell találni és fel kell fedezni”, az igazság végtelen teremtés, „cselekvő elhatározás” [ein aktives Bestimmen], és nem a már meghatározott tudatosítása. Nincs semmilyen „általános folyamat”, semmilyen „egész”, amely megnyugtatóan elrendezné az okokat és a célokat, a fejlődés nem ismer semmit, ami „lett”, csak az örökös önteremtés és önpusztítás, a „késznű gyönyör” jön, rosszon túli dionüszoszi ritmusát [diese meine dionysische Welt des Ewig-sich-selber-Schaffens, des Ewig-sich-selber-Zerstörens, diese Geheimniß-Welt der doppelten Vollüste, dies mein »Jenseits von Gut und Böse«]. Ez is *A hatalom akarása*. „Fedezzük fel újra önmagunkban – hangzik Nietzsche **nagyon** is emberi felhívása – a **dél** tiszta, ragyogó és titokzatos egét; szerezzük meg újra magunknak dél egészségét és a **lélek** rejtett hatalmát; látóhatárunkat tágítsuk egyre tovább, emelkedjünk a nemzeti fölé, legyünk európaiak, emelkedjünk Európa fölé, hogy feltárulkozzon bennünk kelet és végül: a görögség. Mert a görögség volt az első nagy kapocs, az első nagy szintézise minden keletinek, és épp ezáltal az európai lélek, a mi »új világunk« kezdete”

Nietzsche nem volt a fasizmus ideológusa. Mégsem véletlen, hogy a fasizmus kisajátíthatta és felhasználhatta. Mert Nietzsche nemcsak a meglévő európai értékvilág radikális átrendezését, sőt forradalmasítását akarta véghezvinni, mint Karl Marx, hanem a teljes szakítást, minden érték „általános átértékelését”. Az európai értékek marxi átrendezése életképes rendszereket és ideológiákat hozott létre, amelyek a német elmaradottságban gyökereztek ugyan, de mégis csak Európát akarták a Nyugat által elért történelmi színvonal fölé emelni. A marxi ellen-alternatíva ezt a „túllépést” nem tudta megvalósítani (ahol megpró-

bálkoztak vele, ott ez nyilvánvaló regresszióhoz vezetett,⁴ de a kihívás, amit jelentett, kétségtelenül hozzájárult Európa tényleges megújulásához. A teljes szakítás nietzschei meghirdetésével, s még inkább a szakítás hisztérikus stílusával valami új kezdődött a német szellemvilágban: az európai realitásoktól való teljes eltávolodás, amelyben a realitásokkal számoló konstruktív barbarizmus helyett egy sérült néplélek destruktív és ámokfutó agresszivitása jutott kifejezésre.⁵

„Látom, amint minden filozófia, minden tudomány térden áll az ... életharc valósága előtt”; „gyűlölöm a kereszténységet, halálos gyűlölettel”, „nekünk van merszünk ahhoz, hogy egy erkölcstelenített világban éljünk”; „nem fogjuk szatócsmérlegesen mérlegelni, mit szabad és mit nem szabad”; „valamivel több vadállatiasságot épp oly kevésbé nélkülözhetünk, mint a bünténnyel való szomszédságot”. A „valami rettenetes végrehajtására irányuló akarat, a pszichológiai **meztelenség** bátorsága” itt még csak egy őszinteségre törekvő zseniális szellemet készítetett megszólalásra, aki bizonyára elborzad, ha a fasizmus büntényre irányuló akaratát és tényleges vadállatiasságát láthatta volna.

Egyébként érezte ezt a veszélyt. Az új „vezetők”, „a filozófusok és parancsolók új faja”-nak eljövételéről elmélkedve a következőket mondja: „Ily vezetők szükségessége, a rettentő veszély, hogy elmaradhatnának vagy nem sikerülhetnének, vagy elfajulhatnak, ezek a **mi** tulajdonképpeni gondjaink...” Egészen biztos, hogy szidalmak özönével árasztotta volna el a hitleristákat, mert véres karikatúráját valósították meg annak, amit ő meghirdetett. Őrjöngött volna a dühtől, de sohasem lett volna képes arra, hogy konstruktív módon szembe forduljon velük, mert ehhez a megtagadott európai értékvilághoz és annak modern politikai kifejeződéséhez, parlamentáris demokráciához kellett volna folyamodnia.

A német szellem mély és feloldhatatlan tragikuma mutatkozik itt meg. A „szellemi fridericianizmus” képviselői, Fichtétől Hegelig és Nietzsche-től Marxig a megváltó „rend” újabb és újabb szellemformáit hozták létre, miközben a XIX. századi Frigyesek és Vilmosok valósága a legkevésbé sem elégíthette ki őket, hiszen ők mindig valami másra, valami abszolút érvényesre törekedtek. Érezték Európa másságát, a Rajnán túli Európa felsőbbrendűségét, de nem tudták és nem is akarták Európát elfogulatlanul, a maga pozitivitásában szemlélni, hanem – hogy saját alternatív vízióikat igazolhassák – kiforgatták a maga valójából, reduktív módon, a német elmaradottságot felsőbbrendűséggé változtatva értelmezték. Ezzel hosszú időre szinte lehetetlenné tették, hogy a német demokraták és a német kultúra vonzáskörében élő közép- és kelet-európai népek nyugatos ideológusai⁶ a Rajnán túli társadalmi és politikai értékvilágra mint magától értetődő hivatkozási alapra támaszkodjanak.

Demokrácia? Hogyan is kímélhetné meg Nietzsche az európai demokrácia „attól a csendes őrjöngéstől”, amelyet kivált a „hiú”, „sivár” és „kicsinyes” német szellem és német politika, ha csak egy még hiúbb, sivárabb és kicsinye-

sebb, szabadságnak elkeresztelt rabszolgaságot tud kínálni helyette? „Európa minden országában s Amerikában... kb. annak ellentétét akarják, ami a mi szándékainkban és ösztöneinkben van... Röviden...: a nivellálókhoz tartoznak ezek a hamisan nevezett »szabad szellemek« ... Amit minden erejükkel kívíni szeretnének, az a nyáj általános zöld legelőboldogsága... Az ő két leggyakrabban leénekelte daluk és tanuk: »a jogok egyenlősége« és »részvét minden szenvedő iránt« ...”

Érdekes, hogy az angol forradalom idején szintén nivellálóknak (levellereknek) nevezték és a tényleg teljes társadalmi egyenmősítésre törekvő diggerekkel helyezték egy sorba azokat az angol demokratákat, akik az utóbbiakkal épp olyan élesen szembenálltak, mint a hatalmi előjogaihoz ragaszkodó uralkodó elittel. Régtől fogva létezett tehát az a XX. század első felében divatosá váló nézőpont, amely a kommunisztikus törekvéseket a polgári demokrácia, a liberalizmus szerves részének, természetes folyományának tekintette,⁷ és amelyre nagyon szépen rímelt a liberalizmust a kiváltságosok uralmát leleplező szemfényvesztésnek minősítő marxista ellen-elfogultság.

Az ítélkező Nietzsche számára az szolgálhatott volna világos és félreérthetetlen kritérium gyanánt, hogy az adott társadalmi és szellemvilágban a szabadság öncélúsága vagy a hatalom öncélúsága érvényesül-e. Mert bármennyi igazságtalanság csúfítsa is el az előbbit, s bármilyen igazolást keressen is az utóbbi – mindkettő mindig első látásra felismerhető. De persze csak akkor, ha egyáltalán hajlandók vagyunk **elismerni**, hogy a szabadság öncélúsága nemcsak néhány idealista fejében létezik, hanem egész történelmi korszakokon átívelő eleven hatóerő lehet – ha vannak, akik felkarolják. Az ebben a vonatkozásban a marxi szélsőséges idealizmus-kritika csapásán haladó Nietzsche szerint nem lehet, sohasem lehetett, mert minden társadalomban és a társadalom minden szegmensében kizárólag a hatalom öncélúsága érvényesül, a „harc a hatalomért és a túlerőért”. Így aztán mindazok, akik „az igazság akarása”-ra buzdítanak, akik a szabadság öncélúságát hirdetik, származásuk manipulátorok csupán: „Ez a ti egész akaratotok, ti legbölcsebbek: a hatalom akarása; akkor is, ha Jóról és Rosszról, ha értékítéletekről beszéltek.”

Az egyén feltétlen jogait s a társadalom különböző szegmensumainak autonómiáját tiszteletben tartó demokrácia, mivel szembenáll „minden kiváltságolttal és kényúrral”, Nietzsche szemében sajátos módon „egydimenzióssá” válik.

A demokráciával együttjáró „elfajulás” és „nivellálódás”, „az emberiség elgépiesedése”, ez az „általános masinéria, az összes áttételeknek ez az **emberi kizsákmányolás** maximumát jelentő szolidaritása” [jene Gesamt-Maschinerie, die Solidarität aller Räder, ein Maximum in der Ausbeutung des Menschen]⁸ nem, vagy nemcsak kétségbeejtő „végzet”, nemcsak „oly aggodalom, melyhez semmi más nem fogható”, hanem: „létfeltétel” [Daseins-Vorausbedingung], az az „állvány” [Untergestell], amelyen a mindent „összefoglaló és igazoló szintetikus ember... a maga felsőbbrendű életformáját kialakíthatja”. Aki a társadal-

mat leigázó kevesek közé tartozik, annak szüksége van „a nivellált” emberekre és a velük szembeni távolság érzésére, mert „rajtuk helyezkedik el és belőlük él. Az arisztokratizmus e felsőbbrendű formájáé a jövő.”

Hasso Hofmann szerint Nietzsche felsőbbrendű emberről szóló tanításának nincs közvetlen politikai jelentése és kiindulópontként sem szolgálhat egy lehetséges politikai elmélet számára. Amit Nietzsche a modern demokráciáról mint az állam, az ún. Obrigkeitsstaat széthullásának történelmi folyamatáról mondott, amit a magánszemélyek, a magánszféra „elszabadulásaként” felfogott autonóm társadalom eszméje és gyakorlata ellen ajánlott, a militarizmus „kúrája”, „a szociális kérdések laktanyaudvari megoldása” (Hans Barth) – mindez az általános nietzschei „kultur- és erkölcskritika” részének, vagyis alapvetően politikátlan politizálásnak tekintendő. „Nietzsche radikalitása miatt van – írja Hofmann –, hogy filozófiája még ott is apolitikus tud maradni, ahol a politikáról beszél. Amikor az eddigi politika világát mint nem-valóságot elvetette... e világ semmilyen politikája nem érintette már, vagy ha igen, úgy csak mint az élet »általános elkorcsosulásának«-nak tünete, mint a fordulat előjele vagy mint a meghaladás eszköze. A nietzschei »nagypolitika«, »a népek és azok érdekei fölötti oligarchia« ... homályos esztétikai-pedagógiai hangoltságú vízióját csak a korabeli politika elméletével és gyakorlatával szembeni ellenszenv teszi egyértelművé.”

Hofmann nyitott kapukat dönget, amikor a nietzschei filozófiát elkülöníti a nemzetiszocializmus Nietzsche-kultuszától, és abban is igaza van, hogy „Németországban a »művelődéskritikus«-t komolyan csak az első világháború után fedezték fel mint »politikus«-t”. Téved azonban, amikor a Nietzsche és kisajátítói közötti különbséget egészen az inkompatibilitásig feszíti. Vajon „az a bizonyos antiliberális ressentiment és polgárelenes indulat, az a bizonyos »forradalmi konzervativizmus«” miért éppen Nietzsche „politikaellenes filozófiájá”-t „aknázták ki politikailag”? „Műve – írta Heinrich Mann – rettenetes, fenyegetővé vált, ahelyett, hogy magával ragadna bennünket, mint valaha.” Vajon annak, amit – a Nietzsche halhatatlanságát a kisajátítókkal szemben az emigrációból védő – Heinrich Mann megfogalmazott, nincs valamilyen immanens, magukban a szövegekben bennerejlő oka is?

A kérdést nem lehet megkerülni. Mint ahogy azt a mélyebb és nagyobb horderejű kérdést sem, hogy a harmincas években különösen agresszív válnak a demokrácia- és Nyugat-ellenes politika, nyilvánvaló torzítások árán ugyan, de miért hivatkozhatott mégis Fichtétől Nitzschéig és Hegeltől Marxig épp a német szellem legnagyobbjaira? Miért nem hallottunk sohasem arról, hogy John Locket, Alexis de Tocqueville-t vagy John Stuart Millt valahol valakik meghamisították, és úgymond eredeti céljaikkal ellentétes módon „aknázták ki politikailag”?

Ahhoz, hogy a minket itt most foglalkoztató szűkebb kérdésre lehetőleg elfogulatlanul és igazságosan – válaszolhassunk, tisztán kell látnunk annak a „po-

litikai tendenciá”-nak az irányát, amelyet a nietzschei filozófia Hasso Hofmann szerint is nyilvánvalóan magában foglal. A tendencia főbb motívumai Hofmann szerint a következők: „Háború, vesztély, örök antagonizmus, hierarchia, nagyság, az erősebbek és magasabban állók elitje, heroikus-tragikus kultúra, ösztön, akarat, tett és élet, a polgári biztonság, a laissez faire, társadalmi jólét, parlamentarizmus, civilizációs haladás, egyenlőség, szolidaritás, szerződés, ész és szabadság ellen irányuló rend és uralom — mindaz, amit már Georg Brandes a Nietzsche által is használt »arisztokratikus radikalizmus« kifejezéssel illetett.”

Nevezzük „forradalmi konzervativizmus”-nak, „arisztokratikus radikalizmus”-nak vagy másnak — a lényeg ugyanaz: a polgári civilizáció gyűlölködő elutasítása és egy olyan ellen-alternatíva meghirdetése, amely ugyan kétségtelenül visszalépést jelent az elutasított civilizációhoz viszonyítva, de mindamellett önmagát a polgáriság világértelmének meghaladásának tudja. Nemcsak arról van tehát szó, hogy Nietzsche teljesen torz képet festett a Rajnán túli Európa kulturális és társadalmi-politikai értékeiről. A hamis meghaladás-alternatíva talán még az eredeti torzításnál is nagyobb mértékben járult hozzá a német történelmi zsákutca-sorozat⁹ igazolásához és permanentizálásához.

Abban, hogy e kettős torzítást századunk húszas–harmincas éveiben szinte már közhelyszerű igazsággként tartották számon Közép- és Kelet-Európában, Oswald Spengler nagy hatású könyve, a *Der Untergang des Abendlandes (A Nyugat alkonya, 1918/1922)* döntő szerepet játszott.

A *Nyugat alkonyának* kérdésfelvetése — mint Spengler az 1922-es kiadáshoz írt előszavában megállapítja — nietzschei. A nyugati („fausti”) morál lényegét alkotó **kellés** legkonkrétabb és legaktuálisabb újrafogalmazója Nietzsche. „Elég — idézi tőle Spengler —, közeleg az idő, amikor majd újratanuljuk a politikát.”

Egy olyan sajátos „nyugatiság”-ról van itt szó, amely voltaképpen a Nyugat legnagyobb történelmi vívmánya, a kereszténység szellemi és a harmadik rend ezzel szorosan összefüggő társadalmi szabadságforradalmán alapuló „demokratikus Európa” ellen irányul. De nem úgy, hogy elismeri azt a maga különös egzisztenciájában, hogy aztán — az ellenfél tényleges másságát célba véve — hadakozzék ellene. A szembenállás mindenekelőtt szellemi, pontosabban ideológiai jellegű, vagyis az ellenfél lényegének átfogalmazásával, meghamisításával kezdődik. A fentieknek megfelelően Spengler az európai demokrácia lényegét, a szabadság eszményiségét, öncélúságát beteges vágyalomnak, vagy a legjobb esetben is a tudatos politikai mesterkedés pusztá eszközének tekinti. Spengler, akárcsak a XIX. század nagy „eszményrombolói”, Marx és Nietzsche, Ibsen és Wagner, úgy véli, hogy „a valóságos élet, a történelem csak tényeket ismer”. Az Igazságosság, Erény, Szabadság mitikus fogalmain, az „absztrakt spekulációk”-on alapuló „ideológiai rendszerek”-kel szemben ő a „**politika fiziognómiájá**”-t kívánja nyújtani, „úgy ahogyan az megvalósult a történelemben, és nem úgy, ahogyan meg kellett volna valósulnia”.

Milyen tehát — Spengler szerint — a „valóságos” nyugati történelem politi-

kai fiziognómiája? „**A hódítás, a politika és a jog a hatalomvágyból, a kereskedelem, a gazdaság és a pénz a zsákmányolási vágyból született.** [...] A gazdaság gyenge, őt mindenben kiszolgáló államot akar, míg a politika a gazdaságot az állam hatalmi körébe kívánja utalni: Adam Smith és Friedrich List, kapitalizmus és szocializmus.”

Spengler jól érzékeli a társadalmi és a hatalmi szféra Európára oly jellemző kettősségét, megosztottságát, de — érthető módon — nem is akar tudni az autonóm társadalom létrejöttének és politikai társadalommá válásának forradalmi jelentségéről. Nála épp ellenkezőleg, a politika, hatalmi szféra az autonóm a társadalommal szemben, amely csupán passzív befogadója lehet annak a magasabb értelemnek, amelyet a hatalom kölcsönöz neki. Így aztán nem kétséges, hogy „**a gazdasági és a politikai közötti végső küzdelem**”-ben a politika vissza fogja hódítani már-már elveszettnek hitt birodalmát. A küzdelem kimenetele már csak azért sem lehet kétséges, mert a gazdasági—társadalmi szférában Spengler szerint valójában nem az individuális szabadság érvényesül, hanem — a pénz hatalma. Nem a szabadság öncélúsága áll tehát szemben a hatalom öncélúságával, hanem a partikuláris, szerzett, egyszóval másodlagos hatalom a primér, abszolút érvényű és kollektív hatalommal.

Az individuális szabadságok tiszteletben tartásán alapuló és a politikai intézmények birtokba vételével önmaga fölött szabadon rendelkező politikai társadalom¹⁰ „átfogalmazása”, reduktív szemlélete rendkívül jellemző a „tények” feltétlen tiszteletében még a nagy német eszményrombolókon, Marxon és Nietzsche-n is túltevő Spenglerre.

Mi a liberalizmus? „A gazdaságban: a pénzszerzés szabadsága, a tudományban: a kritika szabadsága. Minden fontosabb döntésnél, a könyvekben és a gyűléseken a szellem viszi a szót (demokrácia), miközben a pénz begyűjti a termést (plutokrácia). A végén sohasem az eszméké, hanem a tőkée a győzelem.” „A pénz mint tiszta tény feltétlenül magasabb rendűnek bizonyul az eszményi igazságoknál, amelyek pusztá jelszavak, a tényvilág eszközei csupán. [...] a demokrácia és a plutokrácia értelme ugyanaz, úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a vágy és a valóság, az elmélet és a gyakorlat. [...] az egyenlőség, a velünk született jogok fogalma, az általános választójog elve, akárcsak a közvélemény (mindenekelőtt a sajtó) szabadsága eszmények csupán. A valóságban azonban a közvélemény szabadsága nem választható el a közvélemény megoldozásának szabadságától, a sajtószabadság a sajtó birtoklásától, az általános választójog pedig a választási propagandától, ami mind pénzbe kerül, és azoknak az elvárásait tükrözi, akik mindezt finanszírozzák.”

A polgári társadalom erői, a szellem és a pénz, szétrombolják a **szerves** egészzé összeálló hagyományos rendet, és helyébe a **szervezettség** pártoktól uralt világát állítják. A társadalmi nyilvánosságot elárasztják a pártpolitikai érdekeket szolgáló társadalmi-politikai elméletek, amelyek nem az elfogulatlan megismerést, hanem a polgárok manipulálását szolgálják. „A nyugati alkotmányok alap-

vető joga, hogy a tömegek szabadon választhatják meg képviselőiket, pusztá el-mélet marad... az általános választójog semmilyen tényleges jogot nem tartal-maz, még a pártok közötti választás jogát sem, mivel az alkotmány talajából ki-nőtt hatalmi alakulatok a pénz segítségével a szóbeli és írásbeli véleménynyilvá-nítás valamennyi eszközét és ezáltal az egyénnek a pártokról kialakított vélemé-nyét is tetszésük szerint uralják...”

Miután megalkotja a demokrácia karikatúráját, az eufória halk sóhaja hagyja el ajkát: „Das ist das Ende der Demokratie.” A demokrácia vége már csak azért is nyilvánvaló, mert immár tudjuk: valójában nem is demokráciáról, hanem ál-cázott (tehát perfid) diktatúráról van szó, amelyet fel fog váltani a cezarizmus „nyílt és becsületes” diktatúrája. „Az ember unja már az undorodásig a pénz-gazdaságot, és valamilyen megváltást keres, bárhonnan jöjjön is az... mindenki, aki eléggé erős önmagában ahhoz, hogy kemény, lemondással és aggodalommal teli munkával és korlátlan hatalom birtokában – Nagy Friggyessel szólva – az állam **szolgája** legyen és mindaz, amit én mint szocializmust szembenállítot-tam a kapitalizmussal¹¹ – hirtelen soha nem tapasztalt életenergiák gyűjtő-pontjává lesz.”

A szocializmus Spengler szerint olyan par excellence politika, hatalmi létfor-ma, amely nemcsak hogy radikális ellentéte az angol típusú társadalmi létfor-mának,¹² hanem magasabb rendű is annál. S mivel magasabb rendű, elkerülhe-tetlenül szétzúzza „a pénz és politika fegyvere, a demokrácia diktatúráját”. „A hosszú diadal után, amelyet a világvárosi gazdaság érdekeltiségeivel együtt a po-litikai alakítóerő fölött aratott, az élet politikai oldala mégiscsak erősebbnek bi-zonyul. A kard le fogja győzni a pénzt, az uralmi akarat újból leigazza a zsák-mányolás akarását [Wille zur Beute]. A pénz és a jog birkózása ez, ahol a pénz erőit kapitalizmusnak nevezzük, az osztályérdekeken felülemelkedő lenyűgöző politikai-gazdasági rend életre hívásának, a **magasabb rendű** gondolkodás és kö-telesség rendszerének akarását pedig, amely szilárd formaként fogja össze az Egészet a történelem döntő ütközete számára – szocializmusnak.”

A „velejég porosz” [durch und durch preußisch], de „ma európaivá vált ál-lamszocializmus” spengleri ideológiája, amely „a harmadik birodalom, az örök reggel germán eszményé”-t kívánta megvalósítani, bár kétségtelenül egyik leg-fontosabb szellemi előkészítője volt, mégsem vált a hitleri Harmadik Birodalom, a nemzetiszocializmus hivatalos ideológiájává. Hitler 1935. május 1-jei beszédé-ben egyenesen elítélte Spenglert – pesszimizmusa miatt. A kritika kétségtelenül jogos volt. A spengleri szocializmus ugyanis, amely az élet politikai-hatalmi for-máját kívánta jogaiba visszahelyezni a „plutokrata demokrácia” szervetlenségé-vel és formátlanságával szemben, nemcsak „hősi”, hanem „tragikus” is. „Itt va-lami véget ért – írja Spengler. – Az északi lélek kimerítette belső lehetőségeit; nem maradt belőle, csak... a pusztá ösztön, a teremtés után sóvárgó szenvedély, a tartalom nélküli forma. Ez a lélek csak akarat volt és semmi más... ezért **kény-telen volt** legalább azt színlelni, hogy értelem és cél irányítja tevékenységét...”

Ibsen ezt nevezte élethazugságnak. Valami ilyesmi rejlik a nyugat-európai civilizáció egész szellemiségében. Miközben ugyanis ez utóbbi a vallási, művészi, filozófiai jövőt tartja szem előtt és társadalomkritikai céljai a harmadik birodalom megvalósítására irányulnak, legmélyén ott a nyomasztó érzés, hogy az egész feszült igyekezet nem más, mint egy nyugodni nem akaró és nem tudó lélek kétségbeesett önámítása.”

Azt az alapvető tévedését leszámítva, hogy „nyugat-európai civilizáció”-ról beszél ott, ahol valójában az élet egyén- és társadalomellenes, Európával éppen-séggel leszámolni akaró, porosz típusú hatalmi formájáról van szó – Spenglernek tulajdonképpen igaza van. Az általa körvonalmazott szocializmussal valami tényleg véget ér. Az egyén és társadalom **fölötti**, „transzcendens” hatalom utolsó látványos stációja ez. Utolsó, mert a látszólag pozitív célokra irányuló törekvés végül is nem tud önmagán, a teljhatalom permanentizálásának igényén túlmutatni. Mivel önmagát csak az egyéni és társadalmi öntevékenység fokozatos elsorvasztása árán tarthatja fenn, és így önmagát erősítve folyton gyengíti önmagát, egyre tartalmatlanabbá, egyre ijesztőbben üresebbé válik, és ha vesztét érezve megindul végzetes útján, akár a bibliai Leviatán: „maga után ösvényt hagy, azt hinné valaki, a tenger megőszült”.

Spengler világosan érezte a hatalmi életforma törvényszerű kiüresedését és pusztulását.¹³ A totalitarisztikus hatalom feltétlen dinamizmusát hirdető és örök időkre berendezkedő nemzetiszocializmus éppen ezért nem is tekintette a saját ideológusának. A célnak sokkal inkább megfelelt a „fiatal népek” Nyugat-ellenes lázadását sürgető Moeller van der Bruck, aki Spengler zavaró szóhasználatát elkerülve, immár nem az ún. nyugati (fausti) szellem belső konfliktusáról, hanem egyértelműen a Nyugattal való leszámolásról beszélt, és ebben jelölte meg Németország, a német szocializmus történelmi hivatását.

„Ha igaz az, hogy a németek elmaradtak – írta *Das dritte Reich* (A harmadik birodalom, 1922) című könyvében –, ez kizárólag azért van, mert ők maguk elmaradottnak hiszik magukat amiatt, hogy ők nem nyugatiak, csakis azért, mert nem értik meg, hogy épp abban a tényben rejlik az ő erejük, felsőbbrendűségük és jövőjük, hogy nem azok. Ehelyett mindenki azt képzelte, hogy először át kell vennünk a nyugati eszméket, és le kell másolnunk minden nyugati intézményt ahhoz, hogy résztvehessünk a civilizált világ történelmében, és befogadjanak bennünket a liberális nemzetek körébe. (...) Még úgy is, mint szocialisták, Nyugat felé tekintettünk, anélkül, hogy egyáltalán észrevettük volna, hogy a liberalizmus és a szocializmus világnézeti szempontból kizárják egymást, és a szocializmus felépítésének egyetlen lehetséges módja az, hogy nem tűrjük meg a liberalizmust.”

A liberalizmus, „a konzervatív és a forradalmár közös ellensége” egy olyan társadalom kifejeződése, „amely elvesztette közösségi jellegét”. Következésképp minden ember, „aki nem érzi magát többé valamilyen közösséghez [Gemeinschaft] tartozónak, ilyen vagy olyan módon: liberális”. A Moeller van den

Bruck-i „szocializmus” ezzel szemben: „gyökeresség, hierarchia, szervezettség” [Verwurzelung, Staffelung, Gliederung]. És természetesen: a politikai-hatalmi szféra elsődlegességének biztosítása a gazdasági-társadalmi szférával szemben. „Az államalkotó népek [Staatsvölker] — írja — sohasem engedték szabadjára a liberalizmust, hanem politikai egzsztenciájukat biztosító intézkedésekkel megvédelmezték magukat vele szemben. (...) Ugyanakkor a társadalomalkotó népek [Gesellschaftsvölker], a népiségüket valójában már elvesztett nemzetek megadták a liberalizmusnak azt a mozgásteret, amelyre szüksége van.” A német népre, az általa megvalósítandó nem „emberi”, hanem „népi” szocializmusra [Sozialismus der Völker] hárul a világtörténelmi feladat, hogy a „XVIII. és XIX. század által reánk hagyományozott demokráciával, liberalizmussal és parlamentarizmussal” leszámolva, „a technika, a túlnépesedés és a valamennyi nép által elvesztett világháború századában” megvalósítsa az „új világrend”-et.

Ez az egyszerre nemzeti és szocialista elhivatottság-tudat nem elégedett meg a német viszonyok sajátsterűségének — egyébként nagyon is helyénvaló — hangsúlyozásával. Neki mindenekelőtt a kivételesség mítoszára volt szüksége. „Nincs még egy ország a világon — írja Moeller van der Bruck —, ahol az értékek ennyire titokzatosak, ennyire érthetetlenek és meg nem értettek, ennyire félbemaradtak és mégis ennyire tökéletesen befejezettek, ennyire finomak és mégis oly hatalmas erejűek, ennyire valóságközeliek és egyúttal mégis oly eszményiek legyenek, mint Németországban. [...]

Ezek az értékek egyetlen más országban sem igénylik oly parancsolóan az egységet, melyet első birodalmunk óta sohasem tudtunk megvalósítani, amelyet elmulasztottunk a második birodalomban, és amelyet a harmadik birodalomban fogunk majd megvalósítani. A mi harmadik birodalmunk örökölt a történelmünk összes ellentmondásait, de azokat az értékeket is, amelyek lehetővé fogják tenni, hogy az egység beteljesüljön.”

A német értékek Moeller van der Bruck által kihangsúlyozott ellentmondasságát talán senki sem példázhatná inkább, mint az a Thomas Mann, aki például Spengler 1924-ben a „humanitás defetistájá”-nak nevezte „hiéna-prófétáskodásai” miatt, híres könyvét pedig egyszerűen „rémplakát”-nak [Schreckensplakat], az első világháború éveiben írott nagy esszé-naplójában, a *Betrachtung eines Unpolitischen*-ben mégis a liberalizmus és demokrácia legalább olyan halálra szánt ellenfeleként lépett fel, mint — Oswald Spengler.

Thomas Mann Németország győzelmét kanti értelemben „érdek nélkül” kívánja, és kételkedik abban, hogy hazája elhivatottsága a nagypolitika és a birodalmi lét volna. Ő egy olyan Németország oldalán áll, amely nem „hatalompolitikai versenytársa”, hanem „szellemi ellenfele” Angliának. „E háború — melynek minden lehetséges jog szerint német háború a neve — szellemi gyökerei Németország veleszületett és történelmi »protestánság«-ában keresendők — írja Thomas Mann. — Így e háború talán a legnagyobb arányú vagy — mint egyesek vélik — végső kitörése a nyugati szellemiség elleni német küzdelemnek...” A

Nyugat annyi mint politika, annyi mint demokrácia, annyi mint társadalmi szerződés. „Agresszivitás és doktrinér türelmetlenség. Az »Emberség« mint humanitárius internacionalizmus; »Ész« és »Erény« mint radikális köztársaság.” Annyi, mint „plutokrácia és a vagyonért való lelkesedés”. Annyi, mint vircsaft: kapitalizmus, vagy még inkább: imperializmus. Mi a „szabadság”, a „trois pays libres”, Franciaország, Anglia és Amerika legfőbb értéke? A pénz uralmának fedőneve. „A szabadság és a szajha — mondja Thomas Mann Büchner Dantonjával — a legközmozpolitább dolgok a világon.”

Mármost semmi sem lehet rettenetesebb, mint „a német életre ezt az ellenséges, külföldi szellemiséget [Auslandsgeist] ráerőszakolni.” Thomas Mann ugyanis abban nem kételkedett, hogy a nyugati szellem csak „németellenes” [widerdeutsch], s a nyugati politika csak a németességgel szemben „ellenséges” lehet [deutschfeindlich]. A demokrácia, maga a politika nem más, mint a német lényeg megmérgező idegenség. Így a politikával szembeni „undor és tiltakozás” egyben a „nemzeti ösztön” legmélyebb megnyilatkozása. A szellem és a politika, vagy lebontva: a kultúra és civilizáció, lélek és társadalom, szabadság és szavazati jog, művészet és irodalom közötti különbség annyi mint a német és a nem német közötti különbség. „A németesség [Deutschtum]: kultúra, lélek, szabadság, művészet, a németesség: **nem** civilizáció, társadalom, szavazati jog, irodalom.” A világháború „a »civilizáció« háborúja Németország ellen”, mely két fronton folyik: a valóságos és a szellemi csatatereken. Mivel a német nem „társadalmi nép” [Gesellschaftsvolk]¹⁴, a Nyugat szellemi és politikai inváziója sokkal veszedelmesebb rá nézve, mint a katonai, hiszen az intézményi változtatásokon túl a német néplélek és népjelleg teljes megváltoztatására törekszik. „Ez az — írja felháborodottan Thomas Mann —, amit a német zapadnyik [der deutsche Sapadnik] kíván és amiért reménykedik.” Az Európával való „szellemi kiegészés” egy olyan homogén civilizáció kialakulásához vezet, amelyben a nivellálódott nemzeti kultúrák a civilizáció világbirodalmának pusztá eszközeivé süllyednek. A „felvilágosodás” „szabadság és egyenlőség”, a „haladás”, „az emberi jogok és kötelességek elvont etikája”, a „szabadverseny”, egyszóval a „demokratizálódás” eszerint „a teljes nivellálódás, a zsurnalisztikus-retorikus elbutulás és közönséggé válás” alapvető „lelki-emberi veszélye”-t rejtí magában. A „világdemokrácia”, az „emberiség társadalma” csak római vagy angolszász jellegű lehet: „a német szellem megszűnne, eltűnne benne, darabjaira hullna — nem lenne többé”.

De ha a németesség és a nyugati, vagyis politikai létforma ennyire ellentétes, ha „a német humanizmus egészen másvalami, mint az »emberi jogok« demokráciája”, ha a demokrácia egyáltalán „magán és magáért valóan némettelen és németellenes” [an und für sich etwas Undeutsches, Widerdeutsches], akkor melyek azok az értékek és melyek azok a formák, amelyek a német léleknek és a német lényegnek megfelelnek? A legfőbb német érték — hangsúlyozza Thomas Mann — nem az egyén, hanem a metafizikai és egyénfölötti személyiség. Mind-

az, ami az emberben értékes, metafizikai és nem szociális, erkölcsi és nem politikai, személyes és nem társadalmi természetű. Mivel „a társadalmi élet a szükség, a kompromisszum, a feloldhatatlan antinómiák szférája”, a lehető legnagyobb tévedés és hamisság az egyénfölkötít a társadalmival összetéveszteni, azt teljességgel a társadalmiba áthelyezni. Így cselekedve figyelmen kívül hagynánk a metafizikai egyénfölkötít, amely a személyiségben lakozik. A nemzet és a nép mint misztikus, kollektív személyiség az általános tényleges hordozója, nem pedig az egyénekből összeálló tömeg. A társadalmi és demokratikus tömeggel szembenálló metafizikai és arisztokratikus nép mint sajátos egyénfölkötít, misztikus szubjektivitás, a nemzetközivel mint hamis általánossággal szemben a népi mint közvetlenül általános – ez Thomas Mann szerint a nemzet végső lényege.

Nilvánvaló, hogy a világi vallásosság sajátos német formájával állunk szemben. „Egyéniséget kölcsönözni az emberi közösségnek – írja Edmond Vermeil – **vallásos cselekedet**, s annyit jelent, mint világi formában visszatérni a Corpus Christianum, az egyéneket megelőzően létező közösség eszméjéhez.” Egyéb-ként maga Thomas Mann is a nemzetiség vallásos eredetéről, a „nemzeti eszméről **mint** vallásról” beszél, a „nemzeti háború”-t pedig, „amelyben az önfenntartás és a terjeszkedés nem különíthető el egymástól” „vallásháború”-nak nevezi. (A háború eredendően „teológiai funkciója”, nevezetesen, hogy „a nemzeti sajátosság megőrzését szolgálja” csak az „internacionális demokráciá”-nak köszönhetően szorult háttérbe, és így a gazdasági és pénzügyi érdekek túlsúlyba kerülése „a háború elértéktelenedéséhez és elszellemtelenedéséhez”, „erkölcs-telen erszényháború”-hoz vezetett.)

A misztikus individuumként felfogott német nép nagyon is reális „hősi harcá”-ban való „résztétel” eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy a *Betrachtung*ent átható politikamentesség, sőt politikaellenesség („A politika nyerssé, közönségessé és stupidá tesz” – mondja *A varázshegy* írója.); a „szellemi és nemzeti létnek a politikai élettől való különválasztása” távolról sem a német nép „le-kicsinylését” jelenti. Éppen ellentétes a szándék – hangsúlyozza Thomas Mann –, a némettség „hatalmi akarata és földi nagysága [sein Wille zur Macht und Erdengröße] (ami nem is annyira akarat, mint inkább sors és világszükség-szerűség)” e különválasztásban „a maga jogszerűségében és reményeiben a legtel-jesebb mértékben háborítatlan marad”.

De nem a háború nyilvánvalóan pszichológiai indíttatású igenlése érdekel most bennünket elsősorban, hanem azok az „észokok” [Vernunftgründe], amelyek – Thomas Mann szerint – „az állam igenlése” [die Bejahung des Staates], a német népi lényegnek megfelelő hatalmi rendszer elfogadása, pontosabban választása mellett szólnak. Milyen fajta az az állam, amelytől még a kultúra öncélúságát valló művész sem tagadhatja meg az „ésszerű elismerés”-t? Az állam mint „egyénfölkötít közösség” mindenekelőtt a nép hagyományainak, tapasztalatkincsének őrzője [Hüter], és mivel ezek a tapasztalatok „minden internacionalizmus ellenére... még ma is a nemzetiségtől függnék”, az államnak is –

hogy a megőrzés és védekezés „metafizikai feladatá”-nak eleget tudjon tenni – hagyományosnak és nemzetinek kell lennie.

A „német néphez illő, őt megillető és általa mélyen kívánt” államforma a „sokszor hírbe hozott »felsőbbbségi állam« [Obrigkeitsstaat]”, az „erős monarchikus uralom”. Thomas Mann nagyon is világosan megmondja, mi az, amit politikailag akar, és mi az, amit **nem** akar. „Akarom a monarchiát – írja –, azt az eléggé független uralmi formát, amely mind szellemi, mind gazdasági téren a politikai szabadság egyedüli biztosítója. [...] Nem akarom a parlamenti és pártvircsaftot, amely az egész nemzeti létet megfertőzi a politikával. [...] Nem akarom a politikát. Tárgyilagosságot, rendet és tisztességet akarok. Ha ez filiszterség, akkor filiszter akarok lenni. Ha ez együtt jár a német mivolttal, akkor Isten nevében német akarok lenni...”

Konzervativizmusa („konzervatív és nemzeti – ez egy és ugyanaz”; „a demokrácia önellentmondása, hogy egyidejűleg demokratikus és nemzeti kíván lenni”, az általános választójoggal szembeni viszolygása már az első világháború vége felé módosul némileg, egyvalamiben azonban hajthatatlan marad: „A Nyugat mechanikus-demokratikus állama – írja – sohasem válhat nálunk honossá.” A néphangulat ellenállhatatlan erejű radikalizálódása őt is magával ragadja („Ki ismerhetné ma félre – 1917 áprilisában írom e sorokat – a német szellemiség forradalmi hangulatát?”), s immár készséggel elismeri, hogy a „népállam” [Volksstaat] „a nép követelése”, de reméli, hogy „a német »népállam« a réterburzsoá demokráciájától jelentősen különbözni fog”. Szívével és eszével amellett a fiatalság mellett áll, amely a háborúból visszatérve a népállamot tevőlegesen kívánja megvalósítani, de figyelmeztet a „nemzeti veszély”-re, mely akkor állna elő, ha „a »népállam«-ot a nyugati értelemben vett demokráciával összetévesztenék”, ha arra a hamis következtetésre jutnának, hogy azt „csak a Nyugat szellemi és politikai formáiban lehet megvalósítani”.

Thomas Mann a megoldást egy olyan „etikai szocializmus”-ban látja, amely messzemenően eleget tudna tenni a nép reformköveteléseinek, ugyanakkor megvolnának az eszközei ahhoz, hogy a politikának a szellem és a társadalom fölötti eluralkodását meggátolja és így hű maradjon a „politikamentes, önzetlenül szolgáló állam” lagarde-i eszményéhez.¹⁵ Érdekes, hogy Thomas Mann a parlamentáris demokrácia meghonosítását, általában a nyugati politikai társadalom intézményeit nemcsak azért ellenezte, mert nemzetietlennek vélte őket, hanem azért is, mert azok – úgymond – „a nemzet elállamosításához”, az egyén megszűnéséhez és a társadalmi totalitás elhatalmasodásához vezetnek. Ugyanakkor nem riadt vissza attól, hogy a sajátos német szocializmust, illetve „népuralmat” [Volksherrschaft] „Németország politikailag legboldogabb korszaka” gyanánt, a „monarchiát és cezarizmust egybekapcsoló” porosz állam mintájára képzelje el. „Könnyű megjósolni – írja –, hogy Németország boldogtalan marad mindaddig, amíg e boldogságos konstelláció [mármint a monarchia és a cezarizmus egyesülése – M. G.] még egyszer elő nem áll. Ha mármost ennek hiá-

nyában és erre várva Hindenburg marsallt, a monumentális tisztesség és tárgyla-gosság eme Ekkehard-alakját kívánnák birodalmi kancellárrá tenni, senki ne várja azt, hogy én a »Szellem« iránti hűségből majd a szablya uralma ellen fordulok. Ellenkezőleg: csak a törzsökös német nagyság vonásait hordozó vezér [Führer] alatt lehet a »népállam« valami más, mint a humbug-demokrácia...”

Thomas Mann a húszas évek közepétől, ha sajátos értelemben is, de követke-zetesen szocialistának vallotta magát. Látszólag teljesen hátat fordított tehát korábbi önmagának, amikor a „népeszme politikaivá és a közösségfogalom tár-sadalmivá-szocialisztikussá tétele” mellett foglalt állást, amikor a többi „nagy szellem”-hez hasonlóan ő is az oly durván félreértelmezett „Harmadik Biroda-lom”, a világnak emberi értelmet kölcsönző szocialista „praxis”, egy olyan „mozgalom” mellett döntött, amely „szellemtörténetileg teljességgel érthető visszahatást jelent a XIX. század »liberális« eszméivel szemben”. Talán nem té-vedünk nagyot, ha mi – Thomas Mannal együtt – mégis azt feltételezzük, hogy e látszólagos törés, illetve szakítás mögött – akárcsak a *Betrachtungen* szerzője által nagyra értékelt fiatal Lukács esetében – valójában egy nagyon is német és nagyon is logikus „szövetség és paktum” keresendő a „konzervatív kultúreszme és a forradalmi társadalomfelfogás, Görögország és Moszkva”, vagy még plasztikusabb (ugyancsak Thomas Mann-i) hasonlattal: Friedrich Hölderlin és Karl Marx között.

Thomas Mann eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy a német világ nemcsak abban volt egészen különös és sajátos, amiben a legmélyebbre süllyedt, ha-nem abban is, amiben a legmagasabbra szárnyalt. Hogy a mélység és a magasság között pontosan hol is húzódik a szellemi és erkölcsi vízválasztó, nem tudjuk megmondani. Mint ahogy Thomas Mann sem tudta. Az újabb világháborút immár egyáltalán nem „apolitikusan” szemlélő, emigrációba kényszerült Tho-mas Mann írta: „Fichte romantikus idealizmusától, Vater Jahns teutonizmusá-tól és Hegel államistenítésétől egészen a bayreuthi Richard Wagner leveleig és tanítványáig, a brig renegát H. St. Chamberlainig, egészen Treitschkéig és Sybe-lig, a prusszianizmus udvari történészeiig és lakájaiig az elvadultság és a gonosz-ság lejtőjén süllyedünk egyre lennebb Nietzsche buta majmáig, Oswald Speng-lerig, a német fasizmus teoretikusáig, Karl Schmittig és Rosenberg *Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts*éig – anélkül, hogy bárki megmondhatná, hol ér vé-get a »jó« Németország és hol kezdődik a »rossz«. Hol húzódik a vízválasztó? Schopenhauernél, akiben a sötét és mély reakció a legmagasabb humanizmussal alkot oldhatatlan vegyületet? Vagy Nietzsche-nél, akinek a bismarcki birodalom-mal és a német hatalmi politikával szemben táplált gyűlöletét csak a keresztény morállal és az abból fakadó »modern eszmék«-kel, a demokráciával és a szocia-lizmussal szembeni gyűlölete múlta felül? A jó és a rossz Németország nyilván-valóan nem egymás után következnek az időben, hanem egymás mellett lako-znak, nagyon gyakran ugyanazon a szellemen belül is.”

Mi itt most a nem „rossz” Németország fölött akarunk ítélni (a Rosen-

berg típusú „hamis németek” ideológiai tákolmányai még azt sem igen érdemlik meg, hogy egyáltalán ismertessük őket), hanem a „jó”, a minőségi Németország zsákcújára kívánunk rámutatni. Arra a már Nietzsche kapcsán is említett tényre, hogy a két világháború közötti, önmagukat német eszmékkel legitimizáló szocializmusok vadságával és gonoszságával szemben a legjobb értelemben vett német szellemi hagyomány nem tudott, nem tudhatott tényleges alternatívákat kínálni, mert maga is alapvetően Európa-, vagyis Nyugat-ellenes volt, ráadásul ezt a Nyugat-ellenességet nem csupán a sajátos német viszonyok végeredményben természetes kifejeződésének, hanem a Nyugattal szembeni eszme- és világtörténeti „felsőbbrendűség” következményének tekintette.

A XIX. századi liberalizmus világtörténeti meghaladásaként fellépő totalitarisztikus német (nép)állam-eszme zsákcúja-jellege talán Carl Schmitt „a német történelem és politika megértése szempontjából példászerű” (Nicolas Sombart) munkásságából derül ki a legvilágosabban. Schmitt nem pusztán „a német fasizmus teoretikusa” volt, hanem — mint a totalitarizmus kritikusa, Hannah Arendt is kiemeli — Németország egyik legjelentősebb politológusa és alkotmányjogi szakembere. Annál sokatmondóbb, hogy „a legnagyobb erőfeszítéseket tette azért, hogy a nácioknak igazságot szolgáltatasson”. Carl Schmitt ennek a német és európai szellemiségben mélyen gyökerező totalitarisztikus irányvonalnak a képviselője, amely a primitívségeknél sokkal komolyabb kihívást jelentett és jelent a demokrácia politikai filozófiája számára.

„Az állam egységét — írja C. Schmitt — az összes filozófus, Platóntól Hegelig évezredek óta a legfőbb értéknek tekintette.” Ennek a szellemi hagyománynak felelt meg a valóságban a „földi istenség”, a „hatalmas Leviatán”, amelyet a politikai pluralizmus modern korszakában „a pártok megölték, hogy a húsából táplálkozhassanak.”¹⁶ Ugyanez a metafora tér vissza Schmitt egy későbbi művében: „A mitikus államot, a »hatalmas gépezetnek«-nek tekintett Leviatánt az állam és az egyéni szabadság szétválása ölte meg, egy olyan korszakban, amelyben az individuális szabadság szervezetei csupán eszközök voltak azoknak az egyénellenes erőknél, amelyek a Leviatánt szétzúzták, és a húsát felosztották egymás között.” Schmitt rendkívüli indulattal fordult azok ellen, akik tudták a titkot: hogyan kell a Leviatánt kezelni, akik értették a módját, hogyan kell megszélesíteni és — darabokra vágni. „Erőszak nélkül. Mágiaival? Varázslattal? A szellem hatalmával!” A XIX. században elterjedő pluralizmus „nem az egyén szabadságát és autonómiáját” hozta magával, hanem „a különböző csoportok szuverenitását”. Az egyén és az állam erkölcsiségét alapjaiban megrendítő módon, a társadalmi kötelezettségek pluralitásával, a lojalitást egyforma eséllyel igénylő csoportok sokaságával került szembe. A pluralizmus hívei szerint a különböző kötelezettségek és lojalitási elvárások konfliktusa esetén az egyén maga dönt hovatartozása felől. Vagyis nem az állam, hanem az egyén az erkölcsiség végső letéteményese, nem az egyén van alárendelve az államnak, hanem fordítva, az állam az egyén feltétlen jogainak tiszteletben tartását bizto-

sító etikai normáknak. Ez az egész ideológia azonban – hangoztatja Schmitt – merő sarlatánság, mert az abszolútnak kikiáltott etikai normák valójában azoknak a személyeknek és csoportoknak a hatalmát tükrözik, amelyek a szóban forgó normák nevében fellépnek és azokat hasznosítják. A politikai egész egységének pluralisztikus felbomlásával a különböző csoportok közötti paktumok és szerződések lépnek fel a legfőbb törvény erejével. „Az egyes csoportok autonóm politikai erőkként állnak szemben egymással, és egységként csupán a bármikor felbontható egyesülés létezik. Az effajta szerződéses etika háttérben mindig a polgárháború etikája húzódik meg.”

Sokatmondó, hogy amikor Schmitt pluralizmusról beszél, sohasem az egyén feltétlenségét és az annak szabad teret biztosító politikai társadalmat tartja szem előtt, amely a maga ténylegesen megvívott és végigvitt forradalma során teljesen megsemmisítette „az emberileg elképzelhető totalitások legtótálisabbjait”, az „Isten, ember, állat és gép” attribútumaival bíró Leviatánt, hanem egy valóban torz, a látszólagos rend mögött permanensen polgárháborús állapotot. Ebben a korábbi teljhatalom nem semmisül meg, és így annak helyébe nem az egyéni feltétlenséget tiszteletben tartó megosztott és korlátozott hatalom, az autonóm társadalom önkormányzata lép, hanem az „ember-gép és isten-állat” „élő” darabjain marakodó szervezetek, amelyek a korábban egységes organizmus egymás ellen forduló „szervei”-ként tényleg nincsenek tekintettel sem az egyén, sem pedig a társadalom autonómiájára. Mivel a maga partikuláris érdekeit követve mindegyik kizárólagos hatalomra törekszik, nem lehet béke közöttük, egészen addig, amíg magasabb rendű formában újjá nem születik a „minden totalitások legtótálisabbja”, és fel nem számolja valamennyit.

Ha ezt a Schmitt által egyetemes érvényűnek tekintett dialektikus folyamatot területileg kellőképpen betajoljuk, és mint a porosz típusú, hatalmilag integrált társadalom tradicionális formájának felbomlását és totalitarisztikus újjászerveződését tekintjük, a jobboldali hegelianus Schmitt pluralizmus-elmélete és a pluralizmus történelmi meghaladását célul kitűző ideológiája éppúgy érthetővé (és a maga „választott terület”-én igazzá is) válik, mint a *Történelem és osztálytudat* baloldali hegelianus szerzőjének „kapitalizmus”-elmélete és „meghaladás”-ideológiája.¹⁷

Schmitt nemcsak bírálta a liberalizmust, hanem egy logikailag koherens „korszerű” antiliberalis ellenalternatívát is kidolgozott. Miközben nagyon határozottan kifejezésre juttatta a liberalizmus, parlamentarizmus és demokrácia „életképtelenségét” („Legalább annyira illik tudatában lennünk a történelmi helyzetnek – írta *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus* című 1923-as tanulmányában –, hogy belássuk: a parlamentarizmus feladta szellemi alapját, és a szólás- és gyülekezési szabadság egész rendszere értelmét veszítette”), azt semmi esetre sem a hagyományos tekintélyuralmak rendszeréhez való visszatérés szándékával tette.

Schmitt az állam politikai egységét tekintette legfőbb értéknek, de világosan

megkülönböztette „a **felülről** (parancs és hatalom révén) érvényesülő, -és az **alulról**, a nép szubsztanciális egyneműségéből kiinduló egység”-et. Úgy vélte, hogy „a nép politikai egységének kérdését” nem lehet a XVII–XVIII. századi abszolutisztikus állam eszközeivel és módszereivel megoldani. A politikának nincs saját, különös szubsztanciája. A többi fölött álló külön (állami) szférának tekintett politika könnyű prédája lehet a támadásoknak. „Mert mi marad – kérdezi Schmitt – az államból mint politikai egységből, ha megfosztjuk minden egyéb – vallási, gazdasági, kulturális stb. – tartalmától? ... a **politikum csupán az egység erősségének a fokát jelöli**. [...] A politikai egység nem azért a legfelső, mert ő mindennek kizárólagos hatalmú elrendelője, hanem mert ő dönt. [...] Minden társadalmi csoport, függetlenül attól, hogy milyen jellegű és milyen elemekből tevődik össze, annyiban válik politikaivá, amennyiben részt vesz a döntéshozatalban A társadalmi csoportok javaikkal és értékeikkel táplálják a politikai egységet, amely az emberi élet és gondolkodás különböző szféráiból él, és energiáját a tudományból, kultúrából, vallásból, jogból és nyelvből nyeri. Az emberi élet bármilyen formája, még a legmagasabb rendű szellemi szférákban megnyilvánuló is csak úgy válhat valóságosan erkölcsivé, ha tétélezünk fölötte, legalábbis potenciálisan, egy államot, amely a Prométheusz májából táplálkozó sashoz hasonlóan csak e szubsztanciák és tartalmak elfogyasztása révén válhat hatalmassá.”

Schmitt a megosztottság és egység közötti különbséget és az egység új alakját a legyilkolt Leviatán 1933. januári feltámadása után megjelent *Staat, Bewegung, Volk* című művében írta le a legpontosabban, amikor világossá vált, hogy a hatalomra került nemzetiszocializmus radikálisan szakítani kíván a weimari korszak jogrendjével. Schmitt az újonnan berendezkedő hatalom elvárásainak megfelelően járt el, amikor megállapította, hogy „a Führer képviselőjének a nürnbergi pártnapon elhangzott mondata »Minden hatalom a népből ered« – egészen mást jelent, mint amit a liberális-demokrata weimari alkotmány 1. cikkelye ugyanazokkal a szavakkal kifejezett”. A tehetetlenség, a hatalom hiánya nem ruházhat fel hatalommal, „az erőnek nincs szüksége arra, hogy az erőtlenségtől kölcsönözzön legitimitást”.

Az erőtlenség és a tehetetlenség a kettős tagoltságú társadalmi-politikai berendezkedések sajátja, mert ezekben az állam és a kormányzat, valamint a nép érdekei kibékíthetetlenül ellentétesek. A jog és a hatalom, jog és állam, jog és politika, szellem és hatalom, szellem és állam, egyén és közösség, állam és társadalom szembenállása által jellemzett kettős tagoltság [Zweigliedrigkeit] az állam és a szabad individuum, az államhatalom és az individuális szabadság, az állam és az államtól független társadalom [staatsfreie Gesellschaft], a politika és a politikamentes, vagyis senkinek felelősséggel nem tartozó és senki által nem ellenőrzött magánszféra közötti ellentétén alapul. Ebből a megosztottságból fakad a polgári jogállamok alkotmányos rendjének tipikus kettéosztottsága egy, az alapvető emberi jogokat tartalmazó és egy szabályozó, normatív részre.

Előbbi a szabad individuumokból álló, államon kívüli társadalom, utóbbi a szervezett állam tartozéka. Ez a jogrend, hangsúlyozza Schmitt, az állítólagosan politikamentes társadalom érdekeit szolgálja, és az állam politikai leigázására, az állam politikai hatalmának szabályozására és ellenőrzésére irányul, arra, hogy a társadalom szabadság-szféráit, az állam „beavatkozásai”-val szemben megvédelmezze. „Azzal a tipikus kibúvóval, hogy »politikamentes« önkormányzati ügyekről van szó, a liberális polgárság kialakított magának egy az állam fennhatósága alól kivont közjogi, ám mindamellett »állammentes« szférát, amelyben más politikai eszmények, más alakító elvek voltak érvényesek, mint az államban.”

Schmitt ebben az 1933-as munkájában úgy fogalmaz, mintha az autonómiára törekvő, „államtól független” társadalom a maga politikai törekvéseit csak csalárd és rejtett módon érvényesíthetné, mintha nem lehetnének tudatosan és nyíltan vállalt politikai céljai. Márpedig az autonóm társadalom deklaráltan politikai jellegű, úgy is, mint a társadalom fölötti uralom eszméjének és gyakorlatának radikális tagadása, és úgy is, mint a társadalmi önkormányzatra való pozitív törekvés.¹⁸ Ez a minden szemfényvesztéstől mentes politikai jelleg azonban csak ott mutatkozhatott meg a maga tisztaságában, ahol a társadalom hatalmi integrálása sohasem, még a legszélsőségebb abszolutizmus idején sem tudott maradéktalanul érvényesülni. Vagyis Angliában, pontosabban egy „a »society« által fenntartott világbirodalomban, amely különbözik minden más, állami vagy népi strukturáltságú birodalomtól”.

1941-ben Schmitt már a világháború miatt is kénytelen volt a kettős tagolt-ságú politikai berendezkedés tiszta (angol) formáját is közelebből szemügyre venni.¹⁹ 1933-ban azonban Schmitt még teljesen úgy állítja be a dolgokat, mintha a torz német liberalizmus maga volna a polgári jogállam. „A kettős tagoltság a mi szemünkben nem más, mint azoknak az államtól független, de semmiképpen sem politikamentes, hanem sokkal inkább állam fölötti és gyakran államellenes erőknél és hatalmaknál az elkendőzése és álcázása, amelyek mint döntő politikai tényezők, a liberális szabadságok oltalma alatt senki által felelősségre nem vonhatóan érvényesítik titkos, névtelen és láthatatlan befolyásukat.”

Hogy a fenti jellemzés mennyire nem a „polgári jogállam”-ra mint olyanra, hanem a speciális német viszonyokra vonatkozik, félreérthetetlenül kiderül Schmitt alábbi szavaiból: „A kettős tagolt-ságú liberális jogállam és az ahhoz kötődő pozitivisták államjog külsőségei mögött a német a liberális XIX. században is megmaradt katonai és hivatalnok-, azaz hatóságilag igazgatott államnak [Verwaltungsstaat]. [...] Sőt még a liberális-demokrata weimari alkotmány és a pluralisztikus pártrendszer tizennégy éves uralma sem tudta teljesen szétrombolni a német hivatalnok-állam [Beamtenstaat] nagy hagyományát.”

Még kevésbé szűnt meg az állam Hegel által fémjelzett szubsztanciális szemléletének a folytonossága, amely következetesen elvetette a „polgári társadal-

mat” alkotó egyének szerződésén, a „society” önkormányzatán alapuló állam eszméjét.²⁰ Ez azonban – hangsúlyozza Schmitt – egyáltalán nem azt jelenti, hogy Hegelnél az állam valamiféle „bürokratikus apparátus”-ként áll szemben „a szabad polgári társadalom”-mal. „Némi idő óta – olvassuk a *Jogfilozófiá*-ban – mindig felülről szerveztek, s ez a szervezés volt a fő törekvés, de az egyének alsó, tömegszerű részét könnyen többé vagy kevésbé szervezetlenül hagyták. Pedig rendkívül fontos, hogy szervessé váljék, mert csak így erő, hatalom, különben halmaz csupán, szétforgácsolt atomok tömege.” A szerves egységnek ez a liberalizmus és pluralizmus által veszélybe sodort, „Hegel által megalapozott nagy hagyománya” került úgymond vissza jogaiba Németországban az 1933. július 14-i törvénnyel, amely kimondta: „Németországban egyetlen politikai párt létezik, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt”.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után kiépülő új politikai berendezkedés Schmitt szerint hármasságú, és mint az állam, mozgalom és nép szerves egysége nemcsak alapjaiban és világnézeti előfeltételeit illetően különbözik a XIX. századból örökölt liberális-demokrata államtól, hanem lényegi felépítésében és konkrét szervezési formáiban is. A társadalom egészét szubsztanciálisan átható politikum nemzetiszocialista formájának döntő láncszeme az „államot és népet hordozó és fenntartó mozgalom [Staat- und Volktragende Bewegung]”, illetve „az állam- és népfenntartó párt, amelyben mint különös politikai testben a mozgalom alakot ölt”. „A politikailag vezető szerepet játszó párt mint a mozgalom szervezete áthatja az állam-»apparátust«, a társadalmi és gazdasági életet, a politikai egység egészét. [...] Így az államhivatallal – és hatósággal azonosított, a XVII. és XVIII. század folyamán kialakuló állam elveszíti a **politikum monopóliumát**, és a politikai egység pusztá részévé, mégpedig az államfenntartó szervezettől függő részévé válik. [...] **Manapság nem az állam határozza meg a politikumot, hanem a politikum – mégpedig kötelezően – az államot.**”

Az új politikai alakulat tehát magasabb rendű mind a régi, abszolutisztikus államnál, mind az állami és államtól független szférák szembenállásán alapuló modern pluralizmusnál. „A nép többé nem szavazati joggal bír, de a hatalomból kirekesztett tömeg [eine Summe stimmberechtigter Nicht-Regierer]. Az államhivatalnok nem áll szemben többé, mint a monarchikus jogállamban, az önmagát »szabad«-nak nevező polgárral, amelynek szabadsága lényegében az államtól való mentességgel [Unstaatlichkeit] volt egyértelmű. [...] A hivatalnok most mint ugyanahhoz a néphez tartozó [Volksgenosse] az egyneműsége [Artgleichheit] alapuló politikai egység, mint ugyanahhoz a párthoz tartozó [Parteigenosse] pedig az állam- és népfenntartó szervezet része...” Ebben a tökéletes és teljes egységben, „amelynek sorsa a Párt sorsával van egybefonva” a politikai vezetés is egészen sajátos alakot ölt. Idegen tőle a parancsolgatás, a diktálás, a centralizált-bürokratikus kormányzás szelleme. Itt nem az uralom valamilyen tettség szerinti, hanem lényegi és szükségszerű formájával állunk szemben. Még az egyébként sok esetben szükségesnek és üdvösnek bizonyuló diktatúra fogalma

sem az igazi, mert „ezt a sajátosan német és nemzetiszocialista fogalmat az idegen kategóriák csak zavarossá és erőtlenné teszik”.

Mit kell tehát „a szó német értelmében vett politikai vezetés” alatt értenünk? „A vezetés fogalma – írja Schmitt – teljes egészében a nemzetiszocialista mozgalom konkrét, szubsztanciális eszmeiségéből [...], nem pedig valamilyen karteziánus ídeé générale-ból vagy a barokk allegóriák és képzetek világából fakad. Ez a közvetlen jelen és a reális **jelenlét** fogalma. S mint ilyen, pozitív követelményként magában foglalja a **Vezér és követői [Gefolgschaft] közötti feltétlen egyneműséget** is. Az egyneműségen alapul a Vezér és követői közötti állandó kapcsolat és kölcsönös hűség. Csak az egyneműség gátolhatja meg, hogy a Vezér hatalma zsarnoksággá és önkénnyé fajuljon; csak ő lehet az alapja a különbségnek, amely a nemzetiszocialista hatalmat egy idegen akarat mégoly intelligens vagy hasznos uralmától elválasztja.”

Mint Richard Thoma a *Die Geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*-ról írott korabeli kritikájában megállapította, Schmitt az „elavult” liberalizmussal, a „békés megegyezés polgári eszményé”-vel kétféle új, „szellemtörténetileg eleven” eszmét állított szembe: a racionális diktatúra dialektikus és a közvetlen erőszakalkalmazás irracionalista elméletét. A schmitti koncepció fenti vázlatos ismertetéséből is kiviláglik, hogy az ő politikai filozófiája a kettő szintézisét, a közvetlen és így emberi és társadalmi szempontból mindenképpen **irracionális erőszakalkalmazás dialektikus elméletét** akarja nyújtani. Ezzel a törekvésével jelentős mértékben hozzájárult a racionális és irracionális elemek örvénylő kavargásaként megmutatkozó német világ megfoghatóbbá tételéhez.

A német örvény nemcsak két világháborút robbantott ki a XX. század első felében, hanem félelmetes szívóerejével a világ szellemét is kétségtelenül önmaga felé fordította. Mégis számosan voltak olyanok, akik ellent tudtak állni az örvénylő kísértésnek, akik világosan látták, hogy ami Németországban történik, az csupán tragikus zsákutca, nem világtörténelmileg releváns eseménysor. Voltak, akik tudták és hirdették, hogy az „új eszmék” bajnokai által ezerszer eltemetett, a Rajnán túli Európára alig emlékeztető „liberalizmus”, „demokrácia”, „pluralizmus”, „polgári jogállam”, „kettős tagoltságú berendezkedés” stb. – **nem azonos** a society által fenntartott állammal, hogy a hatalom öncélúságát a szerződéses, vagyis korlátozott és feltételes hatalommal felváltó demokrácia változatlanul érvényes és eleven történelmi erő maradt.

Minél világosabban látjuk ezt a nem-azonosságot, annál égetőbbé válik viszont a kérdés, hogy akkor mi a valóságos természete ennek a „liberalizmus”-nak és „pluralizmus”-nak, és a világtörténelmi meghaladásaként bemutatott, illetve ajánlott totalitarizmusnak? A kérdésre csak a „legyilkolt” Leviatán autonóm szerveiként tovább funkcionáló hatalmi tényezők kollíziós modelljének elméleti hipotézise²¹ alapján adhatunk feleletet. E hipotézis szerint a társadalmat hatalmilag integráló „ember-gép” és „isten-állat” darabokra szakadása nem értelmetlen, kaotikus összevisszaságot eredményez, hanem az egymással össze

nem egyeztethető (részleges, de egyképpen totalitásra törekvő) érdekek és értékek olyan latens vagy nyílt polgárháborúját, amelyből bármelyik Leviatán-szerv kerüljön is ki győztesen, a kizárólagos hatalom burjánzó szövettenyészetében elkerülhetetlenül létrehozza, életre kelti a teljes Leviatánt.

Schmitt, a német hagyományok egy másik vonulatát követő racionális diktatúra híveivel együtt, ezt az elkerülhetetlenséget érezte — és nem is lett volna igazi gondolkodó, ha nem érezte volna. Csak éppen a világtörténelem csúcsának tekintette azt, ami a világtörténelem, és az erkölcsiség csúcsának azt, ami az erkölcsiség zsákutcája volt. Nem a mentségére, hanem csak az igazság kedvéért állapítjuk meg, hogy ebben a tévedésében a legújabb kor német ideológiájának mindkét fő iránya osztozott.

Volt azonban Schmittnek egy másik — ezúttal egészen sajátos — tévedése is. Nevezetesen, hogy túlértékelte a feltámadt Leviatán életképességét, azt hitte, hogy az organizmus egyneműsége és ezáltal önfenntartási ösztöne erősebbnek bizonyul, mint a Más, az idegen fölötti nyílt és leplezetlen uralom állati vágya és gépies érzéketlensége. Ezen a ponton azonban nem Schmittnek, hanem akaratlanul is Nietzsche-nek lett igaza. A nemzetiszocialista hatalmat ugyanis nem az önfenntartás, hanem a szerzés ösztöne vezette, a másfélék fölötti uralkodni vágyás, vagyis az egyneműség tagadása. Az egyneműséget valóban legfőbb értéknek tekintő hatalom mindent és mindenkit magához ölel — a leplezetlen uralom mindent és mindenkit szembeállít magával. Schmitt hasonlatánál maradva, az ember-gép és isten-állat valóban új életre kelt a nemzetiszocialista Németországban, de az embert elnyelte a gép, az istent az állat.

A Rossz egyértelmű, látható alakot öltött, világosan meghirdette céljait, nem árult zsákhamacskát, és ezzel az erkölcsi és szellemi autonómia, az emberi feltétlenség máskor alig észrevehető, a mindennapi tevé-vevésben szinte elvesző, de mégis életfenntartó lüktetése hirtelen látható alakot öltött, és épp a nyílt, egyértelmű megtagadottság vált éltető elemévé. A törvényen kívül helyezett értékek különös, evidens és megkérdőjelezhetetlen legitimitása éltette mindazokat, akik a valóságos vagy fenyegető totalitarizmus foglyaiként nem veszítették el a hitüket a demokráciában, mert érezték, tudták, hogy „a békés megegyezés polgári eszménye”, a „ne tedd azt másokkal, amit nem kívánod, hogy veled megtegyenek” szatócsfilozófiája végül is életképesebb az erőszak vallásánál.

A nyílt, leplezetlen erőszak világtörténelmi zsákutcájával tehát tulajdonképpen nem volt nehéz szembefordulni. Nem a mások fölötti uralom mámorával szemben a „korszerűtlen” józanságot választók tényleges érdemeit kívánjuk ki-sebbiteni ezzel, csak megállapítjuk, hogy a nyílt erőszak rendszerével való szembefordulás gondolkodó ember számára még akkor sem jelenthetett problémát, ha ilyen értelmű magatartása egyébként fájdalmas dilemmák elé állította.

Sokkal nehezebb, sokkal több intellektuális önállóságot és merészséget követelő feladatnak bizonyult viszont a szembenállás pozitív tartalmának körvonalazása. Itt ugyanis egy másik szemléleti zsákutcával is számolni kellett, a másik

német hagyomány, a totális, pontosabban dialektikus racionalizmus Hegelt egy-fajta pseudoempirikus nyelvre lefordító marxista irányzatával,²² amely az iracionális erőszakalkalmazás és erőszakfilozófia legharciasabb filozófiai és politikai ellenfeleként lépett fel, de úgy, hogy azt nem a demokráciától, az emberi feltétlenségtől, vagyis a tényleges európai értékektől idegennek, az európai értékek tagadásának, hanem az európai demokrácia valóságában latensen úgymond mindig is bennrejlő antidemokratikus és közvetlen hatalmi érdekérvényesítés nyílt, logikus – és elkerülhetetlen megnyilvánulásának tekintette.

Franz Neumann *Behemoth* című, a nemzetiszocializmus „szerkezetét és gyakorlatát” tárgyaló, Amerikában befejezett és kiadott könyvében például azt hangsúlyozza, hogy a nemzetiszocializmus politikája a német társadalom „osztályjellegének tudatos felismerésén” alapult, és annak elmélyítésére, „az uralkodó osztály pozícióinak megerősítésére” irányult. Neumann szerint a fasiszta totalitarizmus és a liberális demokrácia között nincs minőségi különbség,²³ az előbbi lényegében nem tesz mást, mint hogy a végsőig viszi az egész modern társadalomra jellemző bürokratizálódást. Érdemes hosszabban idézni Neumann okfejtését, hiszen abban a hetvenes évek közepéig ható utópikus radikalizmus jellegzetes motívumaira bukkanhatunk. „Ha egy szakszervezet tagjai – írja Neumann – meg akarják változtatni munkafeltételeiket, a döntéseket kezdeményező szakszervezeti vezetők javaslatai szerint fognak cselekedni. Ha egy politikai párt valamilyen véleménynek akar kifejezést adni, a feladatot a vezetőségre bízza. [...] Ez a mindent elszemélytelenítő közvetítési folyamat a kultúrára is kiterjed. A zenei életet hivatásos titkárok szervezik, akik esetleg még szolmizálni sem tudnak. A rádió pontosan előírja a közönség számára a megemésztendő kultúra adagját... A hatóságok beavatkoznak az emberek legintimebb családi viszonyaiba. A sokgyerekes családokkal, az agglegényekkel külön szervezetek foglalkoznak, és ott vannak a családi béke elősegítésével foglalkozó tanácsadó irodák, a fogyasztási szövetkezetek, a hatalmas áruház-láncolatok, amelyek gondoskodnak arról, hogy a fogyasztó bármit úgymond szabadon választhasson.

Egyszóval, a szervezetek hatalmas hálózata szövi át az emberek életének valamennyi vonatkozását; és mind elnökök, alelnökök, titkárok, pénztárosok ellenőrzése alatt áll, mind a reklámügynökségek szolgálataihoz folyamodik, és mind azt tekinti hivatásának, hogy a közvetítő szerepét játszva beavatkozzék az egyének közti viszonyokba. [...] Még a szabadságjogok gyakorlásához is egyre inkább a magántársaságok közvetítésére van szükség. Legyen szó a védelem biztosításáról egy politikai perben, a munkához való jog kiharcolásáról, valamilyen törvényellenes adó elleni küzdelemről, az átlagember megfelelő eszközök híján kénytelen védelmét valamilyen szervezetre bízni. Demokratikus rendszerben ezek a közvetítések általában nem szüntetik meg az egyén jogait, de csak annyiban nem, hogy utóbbi szabadon választhat a különböző szervezetek között. Minthogy a társadalom azonban totalitárius jellegű, az egyén, még ha papíron el is ismerik állampolgári jogait, teljesen ki van szolgáltatva a magánbürokraták kénye-kedvének.

A nemzetiszocializmus nem tett egyebet, mint hogy a magánszervezeteket, amelyek demokratikus körülmények között nem fosztják meg az egyént a spontán tevékenység lehetőségétől, autoritárius testületté alakította.”

Az abszolút, vagyis közvetlen demokrácia nézőpontjából tehát nincs minőségi különbség az autonóm szakszervezeti bürokrácia és a fasiszta államhatalomnak alárendelt szakszervezetek, a hivatásos menedzserek által szervezett és a hatalmilag irányított és ellenőrzött kultúra, a „legintimebb családi viszonyok” társadalmi és államhatalmi befolyásolása, a szervezett fogyasztásnak és a szervezett nélkülözésnek való kiszolgáltatottság között. Amennyiben a modern (polgári) társadalom — a közvetítések láncolata miatt — eleve totalitárius jellegű, a politikai hatalom totalitarisztikus megszervezése végeredményben logikus és elkerülhetetlen, a társadalomfejlődés törvényszerűségeinek megfelelő lépés.

Ez a történetfilozófiai, illetve filozófiai antropológiai álláspont koherensebb, az utópizmust materialista dialektikává átlényegítő formában a Max Horkheimer vezette Institut für Sozialforschung munkásságában jutott kifejezésre. Az előbb Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigráló intézet folyóirata, az 1932 és 1941 között megjelenő *Zeitschrift für Sozialforschung* (amelynek egyébként 1936-tól kezdve Neumann is munkatársa) rendkívül értékes eszmétörténeti adalékokkal szolgál a már említett másik német hagyomány, a liberalizmusból a totalitarizmusba való átmenet dialektikus (marxista) szemléletét illetően.

A liberális demokráciában — hangsúlyozta Horkheimer, az Intézet igazgatója és a folyóirat főszerkesztője — „az ember prototípusa a kizárólag gazdasági haszonra irányuló individuum” volt. Amit Balzac a pénz mindentudásának és mindenhatóságának nevezett, az „valóságos Istenné változott. A munka fölött az rendelkezik, akinek a birtokában vannak a gazdasági javakat termelő eszközök. A többiek szabadsága abban áll, hogy áruba bocsássák képességeiket. Az élet fenntartását és gazdagítását szolgáló javak minőségét és mennyiségét a tőke értékesítési folyamata határozza meg. Az ember életének ebben a rendszerben nincs semmilyen értéke.”

A fentieket akár Spengler vagy Moeller van der Bruck is leírhatta volna. A (lényeges) különbség az, hogy a polgári társadalom, a liberalizmus reduktív értelmezése Horkheimeréknél a társadalmi fejlődés objektív dialektikájának szilárdabb elméleti kereteibe ágyazódik. Marcuse például *Kampf gegen den Liberalismus...* c. tanulmányában azt veti a konzervatív és „heroisch-völkisch” liberalizmusellenesség képviselőinek szemére, hogy a liberalizmusban csak valamilyen kódos világnézetet látnak, és szem elől tévesztik gazdasági és társadalmi szerkezetét, vagyis valódi természetét. A liberalizmus minden országban és minden korban megmutatkozó, a felületi különbözőségeken túli „egységes alapelve: az individuális gazdasági szubjektumok magántulajdon fölötti szabad rendelkezése, és e szabad rendelkezés államjogilag garantált biztonsága. A liberalizmus valamennyi gazdasági és társadalmi követelése e stabil középpont körül forog és

változik – egészen az önmegszüntetésig. [...] A diktatúra és az autoritárius államvezetés gondolata egyáltalán nem idegen a liberalizmustól.” Nem téveszthet meg bennünket, hogy a totalitarizmus világnézeti téren éles harcot folytat a liberalizmus ellen. A totális-autoritárius állam e harc során figyelmen kívül hagyja a liberalizmus gazdasági alapszerkezetét és ezt nyilván azért teszi, mert „messzeemenően egyetért ezzel az alapszerkezettel”. Marcuse szerint a kapitalista társadalom két fejlődési szakaszáról van szó, amelyek között „hézagmentes kontinuitás” áll fenn. „A gazdasági alap egységét tekintetbe véve – írja – azt mondhatjuk, hogy maga a liberalizmus az, amely a totális-autoritárius államot létrehozza magából mint saját beteljesülését a fejlődés előrehaladottabb szintjén. A totális-autoritárius állam pedig magával hozza a kapitalizmus monopolisztikus szakaszának megfelelő társadalomszervezést és elméletet.”

Ugyanezt állítja – még félreérthetlenebb módon – Horkheimer is: „A fasizmus – írja *Montaigne und die Funktion der Skepsis* című tanulmányában – nem ellensége a polgári társadalomnak, hanem – meghatározott történelmi feltételek mellett – annak következetes formája.” Amit nemcsak egyesek, hanem egész társadalmi rétegek, sőt egész népek tragikus vereségek és veszteségek sorozataként éltek át, az ebben a dialektikus történetfilozófiában különös módon a társadalomfejlődés magasabb szintjeként jelenik meg. „Az uralkodó társadalmi forma – állapítja meg Horkheimer – saját gazdasági törvényeinek köszönhetően **eljutott arra a szintre**, amelyen az ember teljesen elveszíti azt az esetleges és absztrakt szabadságot, amelyet a liberalizmusban birtokolt.” Vagy: „A szigorúbb gazdasági szervezettséggel összefüggésben, amely ha eltorzult formában is, de történelmi szükségszerűséget fejez ki, láthatóvá válik az egyáltalán nem idealista és nem mámoros fasiszta mentalitás **felsőbbrendűsége** a liberalisztikus környezettel szemben. [...] Minthogy a hatalom vallása és a brutális realizmus – amint azt már Machiavelli is megsejtette – alkalmasabb a monopóliumok társadalmi hierarchiájának fenntartására, mint a kereszténység, a fasizmus cinikus és lelkes szkepszise **főlénybe kerül** az elmúlt évszázad idealisztikus szkepszisével szemben.” (Kiemelések tőlem: M. G.)

A felsőbbrendűséget és főlényt természetesen nem szó szerint, hanem dialektikusan kell értelmezni. A döntő mindenesetre az, hogy a totalitarizmus a jelek szerint számos olyan új elemet tartalmaz, amelyek túlmutatnak a régi liberális társadalmi berendezkedés pusztá tagadásán. Az új elemek Marcuse szerint „a liberalizmussal szembeni valódi dialektikus visszahatás előhírnökei, kibontakozásuk azonban azoknak a gazdasági és társadalmi alapoknak a megszüntetve-megőrzését [Aufhebung] feltételezi, amelyekhez a totalitárius-autoritárius állam még ragaszkodik”. Ugyanez mondható el a totalitárius ideológia megszüntetve-megőrzendő elemeiről is. Marcuse Alfred Bäumler és Ernst Kriecket, a német fasizmus vezető ideológusait idézve a következőképpen foglalja össze a „heroikus realizmus” embereszményét: „»Az elméleti ember, amelyre az általánosan elterjedt értékfogalmak vonatkoznak, merő fikció... Az ember lényegileg

politikai lény, vagyis... nem olyan lény, amelynek létét az határozza meg, hogy egy magasabb „szellemi világ” része, hanem **eredendően** cselekvő lény. « Az emberi lét totális aktivizálása, konkretizálása és politizálása válik fő követelménynyé. A gondolkodás autonómiáját, a tudomány objektivitását és semlegességét tévesnek vagy egyenesen a liberalizmus politikai csapdájának minősítik és elvetik. »Aktív, cselekvő lények vagyunk, és a semlegesség és tolerancia bűnében marasztaltunk el, ha erről megfeledkezünk.« Programszerűen hirdetik meg »mindenfajta tudománynak az élettől, a valóságtól, a történelmi feltételektől és a helytől való függőségét«-t.”

„E tézisek legtöbbje — olvassuk tovább Marcuse fentiekhez fűzött kommentárjában — régóta a tudományos társadalomelmélet eszmekincséhez tartozik; az alapjukul szolgáló tényeket a történelmi materializmus már kimutatta. Amennyiben ezeket a felismeréseket most éppen annak a társadalmi rendnek a **szolgálatába** állítják, amelynek **leküzdése** céljából eredetileg felfedezték őket, úgy ezzel az elmélet területén is jogaiba lép a dialektika [so setzt sich hiermit auch im Gebiete der Theorie die Dialektik durch]: a jelenlegi élet rendje már csak oly módon stabilizálható, hogy azzal egyidejűleg a fejlődés előremutató erői [vortwärtstrebende Kräfte] is felszabadulnak.”

Vizsgáljuk meg, hogyan segíti elő ezt a „felszabadulás”-t a fasiszta ideológia „jelke”: a totális állam elmélete. A totális államról szóló tanítás szerint a politikai hatalom tényleges birtokosa fölötte áll minden legalitásnak és legitimitásnak, ugyanakkor a politikai alapviszony, „a barát–ellenség-viszony” [Freund–Feind-Beziehung]²⁴ révén ő maga a társadalom egészét — mint sajátját — áthatja, ami pedig nem a sajátja, azt kérlelhetetlen harcban megsemmisítve „sajátítja el”. „Minden gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális viszony mögött ott húzódik a totális politizáltság. A nyilvános és magánéletnek nincs egyetlen olyan szférája, nincs egyetlen jogi és racionális fórum, amely a társadalom teljes átpolitizálásának ellen tudna állni. Ezen a ponton — szögezi le határozottan Marcuse — megy végbe azoknak az előremutató erőknek a kibontakozása, amelyekre fentebb utaltunk. A totális aktivizáltság és politizáltság széles rétegeket ragad ki a társadalmi cselekvést fékező semlegességből, és a politikai harc új formáit, a politikai szervezettség új módszereit hozza létre egy eddig példa nélküli nagyságú és tömörségű fronton. Az állam és a társadalom elválasztása, amit a liberális XIX. század próbált megvalósítani, megszűnik: az állam átveszi a társadalom politikai integrálásának feladatát. Az állam... az élet valódi lehetőségeinek a hordozójává válik. Nem az állam felelős az ember előtt, hanem az ember az állam előtt: teljességgel ki van annak szolgálatva.”

Ami az empirikus szemlélet — és a racionális gondolkodásmód — számára történelmi vakvágány, a már elért társadalmi szabadságszint hősies-vak lerombolása, tömeges kiszolgáltatottságot szülő diktatúra és **semmi több** — arról kiderül, hogy valójában a haladás irányába mutat! „Az egzisztenciafogalom tudatos átpolitizálásával — írja Marcuse —, a liberális-idealista emberfelfogás privatiz-

musának és bensőségességének lerombolásával a totalitárius államfelfogás egy olyan előrelépést [Fortschritt] valósít meg, amelynek révén ő maga a saját talaján, az általa elfogadott társadalmi rendszeren túlmutatóvá válik.”

A totális államfelfogás megszüntetve-megőrzését az emberi teljességre mint társadalmi totalitásra vonatkozó tudományos elmélet és a dialektikus módszer biztosítja. Így lesz az (emberi) teljesség-, illetve (társadalmi) totalitáselmélet a pozitív tartalmú totalitarizmus igazolása. Ez egyben a kétfajta totalitarizmus közötti legfontosabb különbségre is rávilágít. Előbbi „abszolút normája önmagának, és semmiféle racionális kritika és igazolás nem férhet a közelébe”, „egyáltalán nem kérdés számára, hogy az állam »totális« alakjában jogosan állítja-e szembe a maga követelményeit az egyes emberrel, sem az, hogy az általa minden eszközzel védelmezett uralmi rendszer a legtöbb ember számára voltaképpen csak az élet illuzórikus beteljesülését szavatolja.” Az utóbbi számára ezzel szemben döntő fontosságú a „materiális és racionális igazolás”.

„Mióta Arisztotelész – hangsúlyozza Marcuse – a *Nikomakhoszi Etika* utolsó könyvében az ember »boldogulása«-nak kérdését elválaszthatatlanul egybekapcsolta a »legjobb állam« kérdésével, és a »politiká«-t és az »etiká«-t (az előbbi mint az utóbbi beteljesülését) lényegileg egymásra alapozta, azóta tudjuk, hogy a szabadság kiválóan »politikai« fogalom. Az egyed valóságos szabadsága (és nem csupán liberális értelemben) csak egy meghatározott módon kialakított poliszban, egy »ésszerűen« megszervezett társadalomban lehetséges.” A szabadság és kötöttség politikai azonosítása azonban – folytatja Marcuse – „csak akkor több, mint egyszerű frázis, ha a közösség [Gemeinwesen], amelyhez a szabad ember a priori hozzákötődik, az élet emberi beteljesülésének lehetőségét szavatolja, illetőleg magában rejtje ezt a lehetőséget. A szabadság és politikai kötöttség azonossága (amelyet mint ilyet mindenképpen el kell ismertetni) nem feleslegesség, hanem éppenséggel parancsolóvá teszi a kérdést: milyen az a közösség, amelyhez kötődnöm kell?”

A kérdés tehát az, hogy milyen az a közösség, amelyhez kötődni kell – maga a kötődés, a közösségnek való a priori alárendelődés ugyanis nem kérdés Marcuséék számára. Nem kérdés, mert szerintük „az élet emberi beteljesülése”, egyszerűbben: az emberi teljesség nem individuális, hanem társadalmi lehetőség, illetve képesség. Így nem a társadalmi szabadságok szabályozott rendszere lesz a megfelelő eszköz, amelynek révén az egyes individuumok megvalósíthatják az emberi teljességet, hanem fordítva, az individuumok válnak az emberi teljesség objektív társadalmi megvalósulásának tudatos eszközeivé. Nyilvánvaló, hogy az emberi teljesség ilyen értelmű megvalósítására nem alkalmas sem az egyén, sem az egyénekből összetevődő autonóm, szerződésen alapuló társadalom, hanem csak és kizárólag az állam által politikailag integrált társadalom. Ez a politikai integrálás pedig mindaddig csak felemás és illuzórikus lehet, ameddig az állam végre nem hajtja „a társadalmi termelési viszonyok tervszerű átalakítását”-t.

Horkheimer Kurt Mandelbaum és Gerhard Mayer *Zur Theorie der Planwirtschaft* című tanulmánya elé írt szerkesztőségi jegyzetében ugyanerre a következtetésre jut. „Az embereknek – írja – jelenleg egyáltalán nem a liberális gazdaság és a totalitárius államrend között kell választaniuk.” Mivel e kettő lényegében egy („a totalitárius államfelfogás gyakorlata a liberális gazdaság valóságos következményének bizonyul”), az embereknek az egész „individuais momentum”-mal szemben egy másfajta, a liberális elmélet által megfogalmazottól eltérő célt, „a közösség [Allgemeinheit] életét” kell előtérbe helyezniük, „amely ma valóságosan egybeeshet minden egyén boldogságával, de parancsolóan megköveteli a gazdálkodási mód megváltoztatását”.

A változás lényege Mandelbaum és Mayer szerint a „teljes gazdasági folyamat tudatos, tervszerű irányítása”, aminek folytán a „gazdasági folyamat egész menete szabályozottá válik”. A „tervezés megkövetelt totális jellege” azonban nem korlátozódik a gazdasági életre. Itt „a teljes társadalmi történet tudatos racionális alakítása”-ról [die bewusste, rationale Gestaltung des sozialen Gesamtgeschehens] van szó, ami egyáltalán nem a megélhetési viszonyok, a társadalmi tevékenység stagnálásához, a fogyasztási szabadság elsoványodásához vezet, mint ahogy a „liberális szerzők” állítják, hanem épp ellenkezőleg, automatikusan biztosítja a termelékenység állandó emelkedését és a teljes, formális és materiális fogyasztási szabadságot. A totális szervezettségnek van azonban egy további, nem lebecsülendő előnye is: hogy a „központi hatóságok széles körű ellenőrzése és hatalma” révén meg tudja akadályozni a „komolyabb gazdasági és társadalmi zavarok” fellépését. Ennek azonban az a feltétele, hogy a tervezés és ellenőrzés hézagmentességét, mindenre kiterjedő totális jellegét ne veszélyeztessék a magántulajdonnak tett engedményekkel.

Ezek az engedmények azt jelentenék, hogy nemcsak átmenetileg, hanem a teljes szabályozottság kiteljesítése után is elismernék egy olyan „önálló vállalkozókból, kézművesekből, parasztokból és egyéb kispolgárokból” álló társadalmi réteg létjogosultságát, amely tőkéje révén elkerülhetetlenül politikai hatalmat is birtokol, és így veszélyezteti az új rend politikai stabilitását. Azok az érvek sem meggyőzőek – hangoztatja Mandelbaum és Mayer –, amelyek a teljes szervezettséget és irányítottságot „csak” a kisiparral és a paraszti kistulajdonnal akarják összeházasítani. A társadalom hatékony politikai integrálása elképzelhetetlen a „termelés szoros ellenőrzése” nélkül. Éppen ezért nagy gazdasági egységeket kell létrehozni, meg kell valósítani a kisipar és a földtulajdon tényleges szocializálását vagy olyan értelmű szövetkeztetését, ami „ugyanoda vezet”. „A szabályozottságon alapuló új gazdasági és társadalmi rend sikeres és tartós megvalósításának – írják Mandelbaumék – lényeges előfeltétele, hogy a hatalom hordozója a lehető leghomogénebb csoport legyen. Ezt a homogenitást [Homogeneität]²⁵ az intézményi és lélektani szempontból teljesen különböző csoportok egymásmellettiisége jelentős mértékben megzavarná. A tervgazdálkodás a termelési problémák racionális leküzdésére való erőteljes készséget köve-

tel meg. Ez azonban tipikusan olyan rétegek sajátja, amelyek megszokták a nagy szervezetekben való életet. A komoly tervgazdálkodásra valamennyi társadalmi réteg közül ennél fogva azok a legkevésbé alkalmasak, amelyek ténylegesen, hagyományosan vagy egyéb pszichikai közvetítő láncszemekeken keresztül a személyi különültajdonhoz kötődnek... Ezek a csoportok szerintünk sokkal kevésbé hajlamosak a tervgazdálkodásra, mint mondjuk a bürokrácia. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az soha nem épít ki magának önálló társadalmi hatalmat, hanem mindig a túlsúlyban levő réteghez csatlakozik."

Marcuse és Horkheimer elvi megállapításaiból, valamint Mandelbaum és Mayer részletes leírásából kiderül, hogy a hatvanas években nemcsak Németországban, hanem az Egyesült Államokban is oly jelentékeny szellemi befolyásra szert tevő Frankfurti Iskola képviselői a harmincas években egyáltalán nem gondoltak arra, hogy a fasiszta totalitarizmus minden autonóm törekvést elnyomó, illetve integráló gyakorlatával szemben az európai társadalmak meglévő gazdasági és szellemi erőtartalmait mozgósítsák. Ők egy olyan modellben gondolkoztak, amely a totális hatalmi-politikai integrálás meglévő elemeit emelte volna magasabb szintre. Az empirikus és eklektikus valóságnál jobban foglalkoztatta őket a feketét fehérré és a fehéret feketévé varázsoló dialektika. Hogyan is lehetnének még a liberalizmusnak erőtartalmak, hogyan is jelenthetne épp a société civile, az autonóm politikai társadalom alternatívát a fasizmusmal szemben, ha egyszer misztikus lényege (mind gazdasági, mind pedig szellemi lényege) már visszavonhatatlanul átvándorolt a – fasizmus formáiba? És ha már alternatíváról van szó, miféle mélységesen történelmietlen szemléletmód az, amely egy meghaladott formához akar visszatérni akkor, amikor nyilvánvaló, hogy továbblépést csak a totális állam meglévő elemeinek a fasiszta totalitarizmus által felszabadított „előremutató erők” által megvalósított megszüntetve-megőrzése jelenthet.

Horkheimerék nemcsak a magántulajdonnak, hanem a liberális hagyományok megvédelmezését és továbbépítését célul kitűző „újhumanizmus”-nak sem tettek engedményeket. Horkheimer „kérelhetetlen ítélet”-e Siegfried Marck *Der Neuhumanismus als politische Philosophie* (Zürich, 1938) című könyvéről világosan mutatja, hogy a Frankfurti Iskola képviselői hüek maradtak a harmincas évek első felében meghirdetett elvi álláspontjukhoz, amely szerint a fasizmus leküzdésének útja nem a liberalizmussal való szövetkezésen, hanem magán a liberalizmus fölött világméreteken győzedelmeskedő fasizmuson keresztül vezet. A liberalizmus álláspontjára helyezkedni vagy azt akár partnerként elfogadni alapvetően defenzív és történelmietlen magatartásnak tűnt az objektív dialektika hívei számára. A történelem objektív fejlődésmenetének irányában elhelyezkedő „offenzív” magatartás ezzel szemben a fasizmusnak a liberális demokráciák fölött aratott győzelmeit történelmi szükségszerűségnek, a kultúra, a lelkiismeret, a társadalom autonómiájának a politikai totalizáltság „magasabb rendű” formájába való „átcsapását” pedig a továbbfejlődés kiindulópontjának tekintette.

Az „újhumanizmus” képviselői egészen másként közelítették meg a kérdést. „A kulturális liberalizmus, a kritika, a szabadság vallása, az emberi jogok... alkotják – hangsúlyozza Siegfried Marck – a liberalizmusnak a hatalmi állammal szembenálló defenzív elemeit, amelyek... megsemmisítésével kezdődik a barbarizmus.” Ha megsemmisítésükkel a barbarizmus, társadalmi méretű kibontakozásukkal viszont az ember relatív – mert mások szabadsága által korlátozott –, de tényleges szabadsága kezdődik. Ennek megfelelően az „újhumanizmus” politikai filozófiájából egyenesen következett a barbarizmussal szembeni lehető leg szélesebb körű összefogás gyakorlata. Az „abszolút koncentráció”-nak minden „elem”-re ki kellett terjednie a kultúra, a kritika, a lelkiismeret autonómiájának klasszikus követelményétől az „autonóm történetfilozófiára és antropológiára épülő” vagyis „szabadságpárti [freiheitliche] szocializmus”-ig, a „személytelen dialektiká”-t elutasító Thomas Mann perszonalizmusától a „proletariátus »anyagi« emancipációját a kulturális felemelkedés előfeltételé”-nek tekintő összefogásig.

Az „abszolút koncentráció” álláspontját Horkheimer természetesen eklektikus és elméletellenes zagyvaságnak minősíti és elutasítja. Nemcsak, mert az „a démonikus mint excentricitás” elutasításán túl világosan kimondott formában elveti a „kritikai dialektika immanens-transzcendentális szemléletmódját” és „az embert a világszellem bábfigurájaként kezelő” hegeli típusú filozófiát is, hanem mindenekelőtt azért, mert a liberalizmusra épített akkor, amikor annak „Európában már vége van” [ist in Europa dahin]. De amikor még létezett, akkor sem az volt, aminek beállította magát, hanem „a kapitalista értéktörvény korlátlan uralma”. Az egész szabadságideológia csak arra volt jó, hogy átszellemesítse a valóságot és így elfogadtassa a valóságos szabadságnélküliséget. A középkoroknak megvolt az az előnye, hogy „az urat úrnak, s a szolgát szolgának nevezték”. Az újkorban ezzel szemben „a polgár fogalma eltüntette az egyenlőtlenséget”. Éppen ideje volt tehát, hogy a fasizmus végre tiszta vizet öntsön a pohárba, és nyilvánvalóvá tegye, hogy „az igazi liberálisok” a fasizmust közvetlenül megelőző periódusban „nem a *Frankfurter Zeitung* szerkesztőségében, hanem az I. G. Farbenindustrie direktóriumában ültek”.

A fasizmus a „liberalizmus törvényes gyermeke”, hiábavaló erőfeszítése tehát a „szabadságideológia alapján állva szembefordulni vele. A „nemzetiszocializmus – hangsúlyozza Horkheimer – nem giccsirodalom, amelyen az emigrációban gúnyolódhat az ember, hanem a jelenkor legkifinomultabb politikai rendszere [das geschliffenste politische System der Gegenwart].” A parlamentáris ideológia fasiszta elméleti kritikája és a fasiszta tervgazdálkodás, ha kifordított alakban is, de „relevánsabb a társadalmi valóság szempontjából [zeigt... mehr Sinn für die gesellschaftliche Wirklichkeit], mint ahogyan ezt az újhumanizmus egyáltalán álmodni merte volna”.

Akkor, amikor az elvi következetességet félretéve – már a baloldalon is rég a liberális demokráciával való összefogásnak, a fasizmussal szembenálló

társadalmi és szellemi erők „abszolút koncentrációjá”-nak a taktikai útmutatását követték, a „másik német hagyomány” kétségtelenül legszínvonalasabb elméleti irányzatának vezető képviselője Siegfried Marck pejorativ megfogalmazását minden további nélkül magára vállalva kijelentette: »a filozofálás dogmatikus premisszájának teljességgel megfelelő világalakítás« több igazságot tartalmaz az abszolút és éppen ezért hiábavaló koncentráció premisszáinál”.

A tanulmányunk elején említett „német ideológia”, a Rajnán túli társadalmi intézményekkel és értékekkel megbarátkozni nem tudó német szellemiség tehát még a legélesebb antifasizmus képviselőiben is hű tudott maradni önmagához.²⁶

¹ Az idézett műveket az irodalomjegyzékben sorolom fel. Az eredeti – részletes – jegyzeteléstől itt eltekintek.

² John Locke *Second Treatise on Civil Government* című munkájának a hódításról szóló fejezetében többek között a következőket írja: „A fegyverek erejét nagyon sokan összetévesztették a nép jóváhagyásával, és a hódítást a hatalom [Government] egyik forrásául ismerték el. [...] az agresszor, aki hadiállapotba lép egy másik emberrel és igazságtalanul megsérti annak jogait, ilyen igazságtalan háború folytán sohasem tehet szert semmiféle jogra afölött, akit meghódított.” (In: *Social Contract. Essays by Locke*, London, Hume and Rousseau, 1970. 148–149. o.)

³ Karl Schlehta, a háromkötetes kritikai kiadás összeállítója végül is nem tett mást, mint hogy az Elisabeth Förster-Nietzsche és Peter Gast által „szisztematikusan elrendezett” aforizmákat „kézirathű-kronologikus” sorrendben adta közre. (Vö. Karl Schlehta *Függeléke* a háromkötetes kiadáshoz. München, 1956. III. 1393. o.)

⁴ Vö. M. G.: Bretter György öröksége. Utószó Bretter György *A kortudat kritikája* című kötetéhez, Bukarest, Kriterion, 1984. 202. o.; valamint Vázlat a marxizmusról (1977). *AETAS*, 1988/1. 110–111. o.

⁵ Vö. Bibó István: A német hisztéria okai és története. In: *Összegyűjtött munkái* 1. Bern, 1981. 117. o.

⁶ Érdekes tanulmányt lehetne írni a magyar politikai kultúra fokozatos „elnémetesedéséről”, arról, hogy a reneszánsztól a reformkorig magától értetődő (nyugat-)európai hivatkozási rendszer hogyan vált a XX. század folyamán egyre kérdésesebbé az „elit”-közvélemény szemében.

⁷ „A szocializmus – mondja Nietzsche – nem más, mint az individualizmus agitációs eszköze.” (*Der Wille zur Macht*. 359. 387. §)

⁸ Ezt Kafka sem írhatta volna másként. A különbség csak az, hogy ő a legkevésbé sem érezte ezt az állapotot igazoltnak. De a „társadalmi masinéria” redukív víziója ugyanaz. Bibó István: *i. m.* 117–174. o.

¹⁰ Vö. M. G.: *Ó, Anglia, Anglia...* Esszé az angol forradalomról. Bukarest, Kriterion, 1984. 57. o.

¹¹ Spengler itt *Preußentum und Sozialismus* (1919) c. munkájára céloz.

¹² „Angliában – írja Spengler – a dzsentrí győzelme és az 1689-es *Declarations of Rights* felszámolta az államot. [...] A Tudorok alatt közkeletű state kifejezés nem használatos többé, úgyhogy XIV. Lajos és Nagy Frigyes mondásait: »État c'est moi«, illetve: »Én vagyok államom első szolgáloja« ma már nem is lehet angolra lefordítani. Ezzel szemben meghonosodott a *society*, amiben az jut kifejeződésre, hogy a nemzetet mint formát nem az állam, hanem a rendek összessége alkotja.”

- ¹³ Az élet hatalmi-politikai formájának a vége, illetve tagadása nem a hatalom és politika mint olyan végét, illetve tagadását jelenti. Thomas Mann-nál majd látni fogjuk, mennyire „velejéig porosz” az a nézet, amely szerint az emberhez méltó magatartás csak a teljes politikamentesség lehet. Az élet hatalmi-politikai formájával szemben álló európai (angol típusú) egyéni és társadalmi autonómia a legkevésbé sem politikamentes. Az autonóm társadalom politikai társadalom, sőt csak az autonóm társadalom lehet politikai társadalom, hiszen csak a hatalom zsarnoki autonómiáját felszámolva válik lehetővé azoknak a politikai intézményeknek a birtokba vétele, amelyek korábban a társadalom hatalmi-politikai birtokba vételének az eszközei voltak.
- ¹⁴ Moeller van der Bruck a *Das dritte Reich*-ban ugyanezt a megbélyegző fogalmat használja a nyugati népek megjelölésére.
- ¹⁵ Paul de Lagarde „mint előtte bármelyik nagy német”, „nem akart az államban politikát látni”, hanem csak a nemzeti ethosz önzetlen szolgálatát. „Az állam – idézi tőle Thomas Mann – pontosan olyan viszonyban áll a nemzettel, mint a háziasszony a háziúrral: neki a külsőségekkel kell törődnie, hogy a nemzet osztatlan figyelemmel fordulhasson az élet tényleges lényegisége felé.”
- De Thomas Mann nemcsak Lagarde nemes, az állam istenítése ellen az „evangélikus és germán szabadság” nevében tiltakozó konzervativizmusát tekintette példaszzerű és érvényes hagyománynak, nemcsak „az antiforradalmár, a kvietista, a fejedelmi szolgáló [Fürstenknecht]” Goethét, nemcsak Adam Müllert, a „legtartalmasabb és legigazibb” államfilozófust, hanem a „teljességgel németté váló”, „a háborúban szenvedélyesen válasszott hazája mellett állást foglaló” Houston Stewart Chamberlaint is. A külföldiek közül pedig mindenekelőtt és -fölkött: Dosztojevszkij. Aki tudta, hogy demokrácia és autokrácia nem ellentétei egymásnak, hogy az igazi, emberi demokrácia szív és nem politika kérdése, és a testvériséggel, nem pedig a szabadsággal az egyenlőséggel egyértelmű. Dosztojevszkij – hangsúlyozza Thomas Mann – „meg volt győződve róla, hogy e demokratizmus számára a patriarkális-teokratikus egyeduralom megfelelőbb államforma, mint a szociális és ateista köztársaság.” Az oroszok és franciák, a szív és a „humanitárius retorika” demokráciája közötti szövetség tehát történelmi mesalliance. Oroszországnak Németország mellett a helye. „Mennyire rokon” – kiált fel Thomas Mann – e két nemzeti lelkület viszonya »Európá«-hoz, a »Nyugat«-hoz, a »civilizáció«-hoz, a politikához, a demokráciához! Nincsenek meg nekünk is a maguk szlavofiljei és zapadnyikjai? Nem véletlen, hogy egy orosz – megint csak Dosztojevszkij – volt az, akitől a mi egész elmélkedésünk elindult, aki Németország, »e nagy és különös nép« Nyugat-Európával szembeni ellentétességét már másfél emberöltővel ezelőtt megfogalmazta. [...] Ha a lelkiség, egyáltalán a szellemiség alapjául és igazolásául szolgálhat egy hatalompolitikai szövetségnek, akkor Oroszország és Németország együvé tartoznak: egyetértésük a jelenben és szövetekezésük a jövőben... világpolitikai szükségyszerűség... Ki maradhatna közömbös egy olyan vesztélyl szemben, amely már a háború előtt az alábbi szemérmetlen megállapításban jutott kifejezésre: »The world is rapidly becoming English!«.
- ¹⁶ Schmitt végig az állam természeti (állati) szervességét tartja szem előtt. Szász János *A színhely és a tettes* című esszéjében (Bukarest, Kriterion, 1985.) idézi Kafka Elli Hermannhoz írott 1921 őszi levelét, amelyben Kafka a „családállat”-ról beszél. A család „mint minden organizmus... állandóan kiegyenlítődsére törekszik”. A szülők és gyerekek közötti kiegyenlítődség azonban sohasem lehet igazságos a családállat „részeinek egyenlőtlensége, nevezetesen a szülők iszonyatos erőfölénye” miatt. Kafka a családról írva az Obrigkeitstaaat, a német felsőbbbségi állam tökéletes modelljét rajzolja meg: „... a szülők [hatóságok] ... kizárólagos joguknak tekintik a család [társadalom] képviselőt, s nemcsak kifelé, de ugyanígy a belső szellemi szervezetben is, így tehát lépésről lépésre megfosztják gyermekeiket [alattvalóikat] a személyiség jogától, s ebből eredően képtelenné teszik őket arra, hogy ezt a jogot valaha is helyesen érvényesítsék”.

- Szembetűnő, hogy Kafka – szorongásai, metafizikai iszonyata ellenére – a társadalmi organicitás mitikus-valóságos szemléletmódján belül marad. Az e századi német gondolkodásnak nehezen lehetne két ellentétesebb alakját felidézni, mint Carl Schmitt és Franz Kafka. Mégis, talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy **ugyanannak a szellemvilágnak** a két pólusán helyezkednek el. Csak az egyik szerint az emberek gyilkolják meg a Leviatánt, míg a másik szerint a Leviatán az embert.
- 17 Vö.: M. G. Az egyneműség dialektikája. In: *Bábel tornyán*. Bukarest, Kriterion, 1983. 30–39. o.
- 18 Az autonóm társadalom politikamentességéről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben a politika a társadalom hatalmi integrálásával, illetve leigázásával egyértelmű, ha az egyéni és társadalmi érdekeket szolgáló autonóm politika – lehetetlen. De az autonómia politikai implikációja még ebben az esetben is félreérthetetlen, hiszen még tehetetlenségre kárhozthatva is egy más típusú, nem hatalmi politika lehetőségét tartja ébren.
- 19 Nicolaus Sombart szerint Schmitt a lelke mélyén nagyon is nagyra értékelte az „állammal szemben a szabad tenger mellett döntő angol nép”-et, és azt is tisztán látta, hogy míg a szabadságra és a tengerre támaszkodó Anglia az egész emberiséget, addig a szárazföld és az azzal szorosan egybekapcsolódó szuverén állam eszméje végeredményben csak a németiséget tudta meghódítani. Kérdés azonban, hogy Németországról valóban az lett volna-e a végleges véleménye, hogy „közepes európai kontinentális állam és semmi más”, hogy komolyan állította volna: „a német birodalom vicc az angol világbirodalomhoz képest”. A *Das Reich und Europa* című 1941-es gyűjteményben mindenestre egy olyan új korszakról beszél, amelyben a szárazföld és a tenger közötti régi ellentétek helyébe egy olyan új, a légítér meghódításán, a tér forradalmán alapuló „nagyterségelrendeződés” [Großraumordnung] lép, amelyben „a vezető szerep immár a német népet illeti”.
- 20 „Ha az államot – írja Hegel – összetévesztik a polgári társadalommal s rendeltetését a tulajdon és a személyes szabadság biztonságában és védelmében látják, akkor az egyes embereknek mint olyanoknak az érdeke a végső cél, amely egyesíti őket; ebből pedig éppúgy következik, hogy az ember tetszésétől függ, tagjai-e az államnak.” Az emberek szerződéses egyesülése az államban „az egyének önkényét, vélekedését és tetszés szerinti, kifejezett beleegyezését veszi alapul, s ebből folynak... a magán- és magáértvaló istenit s ennek abszolút tekintélyét és fenségét leromboló következmények”. (*A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest, 1971. 258. § 262–263. o.)
- 21 A kollízió általában kétfajta legitimitás (az önelvűsre törekvő hatalom és a szintén önelvűsre törekvő társadalom) ütközése (vö.: „*A kollízió olyan állapot, amelyen túl kell lépni...*” Beszélgetés M. G.-val. *AETAS*, 1988/1. 74–93. o.). Ahol a társadalmi legitimitás gondolatát és politikai érvényesítését elutasító teljhatalom széthullása anélkül következnek be, hogy a társadalom képes volna a maga autonómiáját érvényesíteni, anélkül tehát, hogy a diffúz, artikulálatlan társadalom (a „nép”) politikai társadalommá válna (ezt tekinthetjük a kollízió konstruktív meghaladásának), ott szinte elkerülhetetlen a teljhatalom valamilyen új, pszeudoforradalmi, a társadalmi legitimitás kisajátításán alapuló formájának a kialakulása (ezt tekinthetjük a kollízió destruktív meghaladásának, ami századunk jobb- és baloldali totalitarisztikus „forradalmi”-ban következett be).
- 22 Vö.: M. G.: *A Rajnától az Uralig... Jegyzetek A német ideológiáról*. *AETAS*, 1988/1. 98. o.
- 23 Ezzel a leegyszerűsítő véleménnyel szemben Hermann Rauschning már a harmincas évek végén figyelmeztet arra, hogy tévednek, akik a nemzetiszocialista mozgalom restaurációs jellegében reménykednek (konzervatív oldalról), mint ahogy azok is, akik a nemzetiszocializmust épp feltételezett restaurációs jellege miatt marasztalják el (forradalmi oldalról). A német fasizmus Rauschning szerint nem nemzeti mozgalom, hanem

„olyan destruktív forradalmi folyamat, amely a többi értékkel együtt a nemzeti értéket is elemészt”. Igaz, hogy drasztikusan lerombolta a munkásosztály pozícióit, de nem elégedett meg ezzel, hanem a polgárság és a régi kiváltságos rétegek politikai és társadalmi pozícióit is megsemmisítette, és azon a ponton volt, hogy gazdasági helyzetüket is teljesen és visszavonhatatlanul megrendítse. Ez a destruktív dinamizmus – hangsúlyozza Rauschning – azt vallja, hogy minden érték és minden doktrína, legyen az nemzeti vagy társadalmi – elavult és értelmetlen. Alfred Rosenberg, ez a „nem igazi német” fejezte ki talán a legpontosabban a mozgalom lényegi nihilizmusát: „A német nemzet – írta – most végre megtalálhatja saját, az angol liberalizmustól alapjaiban különböző életstílusát. A »menetoszlop« stílusa ez, a menetoszlopé, amelynek kevésbé számít, hogy milyen irányba és mi célból menetel.” De a „valódi” német Ernst Jünger szavai – „Inkább gyilkosok legyünk, mint burzsoák!” – vajon egyebet mondanak? – Vö. Hermann Rauschning: *La révolution du nihilisme*. Paris, 1940. 67–83. o.

²⁴ Carl Schmitt kategóriája (*Begriff des Politischen*). Marcuse – mint tanulmányának egyik lapalji jegyzetében ő maga megállapítja – a totális állam elméletének lényegét Carl Schmitt alapján foglalja össze. Minden egyéb – írja – csupán a schmitti gondolat „hulladéka”. Tanulmánya egy másik helyén a liberális racionalizmus schmitti bemutatását „ragyogó”-nak [glänzende Darstellung] nevezi.

²⁵ Vö.: Carl Schmitt egyneműség [Artgleichheit]-kategóriájával.

²⁶ A Nyugat-ellenesség jegyében álló német „külön út” – e tanulmányban nem tárgyalt – történet-ideológusairól lásd: Bernd Faulenbach: *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München, 1980. A teljességre törekvő irodalmi jegyzékben megtalálható a weimari korszak vonatkozó irodalma és a kérdés jelenkori (német és angolszász) szakirodalma. i. m. 444–510. o.

Irodalom

Friedrich Nietzsche

Jón, rosszon túl. Előjáték egy jövőbeni filozófiához. (Reichard Pirooska ford.) Budapest, 1924.

Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte. Studien und Fragmente. Leipzig, 1901.

A vidám tudomány; Így szólott Zarathustra (A tarantellákról). In: F. N. *Válogatott írásai*. (Szabó Ede ford.) Budapest, 1984.

Heinrich Mann: *Les pages immortelles de Nietzsche*. Paris, 1939.

Hasso Hofman: Nietzsche. In: *Klassiker des politischen Denkens. II. Von Locke bis Max Weber*. München, 1974.

Oswald Spengler

Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte München, 1980.

Karl Dietrich Bracher: *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1982.

Moeller van der Bruck

Das dritte Reich. Hamburg, 1936.

Der politische Mensch. Breslau, 1933.

Thomas Mann

Friedrich und die große Koalition (1915); Über die Lehre Spenglers (1922). In: *Gesammelte Werke, X. Reden und Aufsätze*, 2. Frankfurt am Main, 1974.

Betrachtungen eines Unpolitischen (1918); Kultur und Sozialismus (1928); Bekenntnis zum Sozialismus (1933); Deutschland (1941). In: *Gesammelte Werke, XII. Reden und Aufsätze*, 4. 1974.

Edmond Vermeil: *Doctrinaires de la révolution allemande. 1918–38*. Paris, 1938.

Karl Schmitt

Die Prinzipien des Parlamentarismus (1923). In: *Parlamentarismus*. Hrsg. von Kurt Kluxen. Köln–Berlin, 1967.

Morala statului si statul pluralistic (Az állam erkölcsé és a pluralista állam). Minerva, Iași 1930/1.

Staat, Bewegung, Volk. Die Dreigliederung der politischen Einheit. Hamburg, 1933.

Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Hamburg, 1938.

Staatliche Souveränität und freies Meer. In: *Das Reich und Europa*. Leipzig, 1941.

Richard Thoma: Zur Ideologie des Parlamentarismus (1923). In: *Parlamentarismus*. 1967.

Hannah Arendt: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. Frankfurt am Main, 1956. (Schmitttröl: 275., 543. o.)

Nicolaus Sombart: Spaziergänge mit Carl Schmitt. *Merkur*, 1984/3.

Franz Neumann

National-socialisme et classe dirigeante. In: Pierre Birnbaum–François Chazel: *Sociologie politique*. Textes. Paris, 1978.

Zeitschrift für Sozialforschung (DTV Reprint, München, 1980.)

Max Horkheimer: *Zum Rationalismusstreit in der gegenwertigen Philosophie*. III. (1934).

Max Horkheimer: *Montaigne und die Funkzion der Skepsis*. VIII. (1938).

Max Horkheimer: *Die Philosophie der absoluten Konzentrazion*. VII. (1938).

Herbert Marcuse: *Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauf-fassung*. III. (1934).

Kurt Mandelbaum—Gerhard Mayer: *Zur Theorie der Planwirtschaft*. III. (1934).

Veröffentlichung (DTV Reprint, München 1980).

Max Horkheimer: Zum Erkenntnisstand in der gegenwärtigen Philosophie III (1938).

Max Horkheimer: Montaigne und die Funktion der Skepsis VII (1938).

Max Horkheimer: Die Philosophie der sozialen Konstruktion VII (1938).

Horkheimer: Kritik gegen den Liberalismus in der modernen Sozialwissenschaft III (1934).

Kritik der bürgerlichen Gesellschaft: Max Horkheimer: Die Theorie der Philosophie III (1934).

BIRTOKLÁS VAGY EMBERSÉGES ÉLET

Az *Erdély története* köteteinek (Akadémiai Kiadó 1986. I–III.) nem azért lett nagy sikere, mert izgalmas olvasmány vagy mert valami váratlanul újat, mindent felforgató meglepetést kínál, hanem mert a nemzeti érzésvilágot mozgatja meg: fájó dolgokról szól – hosszú idő óta először.

Mint tudományos igényű és jellegű munkát lehet és kell tudományosságában mérlegelni, de ez ebben az esetben nem lehet elég. Szükség van olyan értékelésre is, amely a nemzeti problémavilágban elfoglalt helyével vet számot. Hiszen csak így táruulhat fel az az értelem, amit a fogadtatás ad a műnek. A könyv „tárgya” különben is része annak a történetnek, amelyben a magyar nemzet kialakult és a magyar nemzettudat formálódott. Ennek következtében a nemzeti összefüggések szerinti elemzés beletartozik a tudományos vonatkozású értékelésbe. Az *Erdély története* azonban nem egy, hanem két nemzet történetének és tudatának része. A magyar mellett a román nemzeti szemléletet, tudatot és ezek történetét is hivatkozási alappá és vizsgálat tárgyává kell tenni. Erdély történetében nemcsak összefonódott egymással a román és a magyar nemzet története, hanem ez a két történet részben egymással ellentétben is bontakozott ki. Erdély története egyúttal ennek a története is.

Ez esetben nem igazán egyszerű betartani az „*audiatur et altera pars*” szabályát, mert csak a hivatalos román álláspontot ismerjük. Ilyen pl. Ștefan Pascu akadémikus, Dr. Mircea Mușat és Dr. Florin Constantinescu írása – *Tudatos történelemhamisítás a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt* (a továbbiakban a *Korunk* 1987. márciusi számában, a 268–280. oldalakon megjelent szövegre hivatkozom) –, amely kétszer jelent meg románul és kétszer magyarul: napilapokban és folyóiratokban, valamint fizetett hirdetésként is, a *The Times* 1987. április 7-i számában.

A hatalomhoz való viszony már az írás egész érveléséből is kiderül, de még világosabbá válik egyik központi érvének vizsgálatából. Azéből, amely az erdélyi vajdaság értékeléséből indul ki: „Ez a szerveződés a Kárpátok mindkét oldalán sajátos román produktum, amelyet a politikai terünk középpontjába való magyar behatolás nem tudott megsemmisíteni, bár a századok folyamán több ízben megkísérelte” (i. m. 272. o.).

Ehhez kapcsolódik aztán az Erdélyi Fejedelemség (16–17. század) értékelése is, amelyet a szerzők mint „mindig is románlakta, mindig is többségi román lakosságú ősi román földet” (274. o.) jellemeznek, hogy tagadhassák annak jo-

gosságát, hogy Erdély történelmében azt „új magyar »országként« mutassák be”. (i. o.) Szerintük a Fejedelemség nem magyar állam volt, hanem egyike a román államoknak, és a „román térség és társadalom összességébe” tartozott.

Bármilyen legyen a Fejedelemség viszonya a Kárpátokon túli fejedelemségekhez, annak magyar jellegét tagadni és ezt érvként használni, csak a korra vonatkozó teljes tudatlanságra számítva lehet. Vagy tudva, a hatalom biztosítja, hogy ellene nem szólhat, vele vitába nem szállhat senki azok közül, akikhez az írás szól.

Egy érv nem meggyőző és egy hivatkozásból nem szabad általánosítani. De ez az idézett érv nem egy a sok közül, hanem alapvető elem a szerzők írásában. A történelemre hivatkozó hivatalos román önmeghatározás új elméletében ennek sarkalatos szerepe van. A hagyományos kontinuitásmélet ugyanis a román nép etnikai folyamatoságára hivatkozott és arra, hogy az előbb volt Erdélyben mintsem a magyarok bejöttek volna. A mostani elmélet ezt átalakítja, mert kiterjesztve viszi tovább. Kibővíti az államiság folyamatoságának tételével: Erdélyben mindig román államiság létezett, mondja és ehhez alapvető érvet ad a vajdaság és a fejedelemség román államiságként való értelmezése. Ebből vonják le azt a következtetést, miszerint Erdély sohasem – illetve csak a Kiegyezés és 1918 között – volt Magyarország része. A magyar államhoz tartozása tehát, mondják, „51 esztendőre szorítkozik” (i. m. 274. o.).

A könyvnek azt az állítását, miszerint „Erdély különleges etnikai és kulturális egység Közép- és Kelet-Európában, s helyzetének alakulása befolyásolja ennek a régióknak a fejlődését is...” (278. o.) „provokáció”-nak mondják, amely a Román állam szuverenitását korlátozná (i. o.).

Nagy hibát vétene az, aki ezeket a tételeket, vagy a támadó írásokat elhamarkodottan – önmagukból – próbálná értékelni. Ezek az egész problémakörnek – külön is, együtt is – csak egyik, mégpedig szélsőséges változatát alkotják. Annyit azonban az elhamarkodottság veszélye nélkül is meg lehet állapítani, hogy a három szerző említett írását – érvelését jellege szerint más szintre kell helyezni, mint támadásuk célpontját, az *Erdély történetét*.

*

Hogy valamit más szint illet meg, nem azt jelenti, hogy más világba is tartozik. Éppen ellenkezőleg, azonos vagy közös világot tételez fel. Különbségeket csak egy közös jellegen vagy valóságon belül lehet megállapítani. A szóban forgó esetben a közös világot a nemzeti tudat, a nemzeti érzések, a nacionalizmus jelenti. Továbbá ebben az esetben a közös világ nem pusztán hasonló jelleget jelent általában, vagyis nem csupán elméleti értelemben létezik. Gyakorlatilag is közös valóságról van szó: annyiban amennyiben a román és a magyar nemzeti törekvések – Erdélyben és így Erdélyre vonatkozóan is – ellentétességben összefüggnek egymással. Ezért lehet közös világról beszélni. És ebben van mind a

könyvnek, mind pedig az azt ért támadásoknak helyük. Ilyen közös világban pedig az ellentéteket kölcsönösségekből, a különbségeket rokonságokból, az összefüggéseket meg ellentétből lehet csak megérteni. Következésképpen: óvakodni kell az elhamarkodott általánosításoktól.

S éppen annyira téves lenne az említett támadásokat „A” román nemzeti szemlélettel azonosítani, mint amennyire téves lenne az *Erdély történetét* a magyar nemzeti szemlélettől függetlennek – vagyis ez esetben tiszta tudománynak – tekinteni.

Így válik érthetővé a könyv sikere is. Az olvasók számára a könyv Erdély magyar történetét, Erdély történetének magyar szempontok szerinti értelmezését, és így a magyar nemzeti tudatnak megfelelő múltképet kínál. Ezt viszont a szerzők szándékai szerint a tudomány módján és annak igényeivel teszi. A tudomány értelme kétségtől az igazság – de a történettudomány csak részleges igazságokat adhat. Jelen esetben pedig magyar igazságról – ha úgy tetszik, a magyar szemlélet igazságairól van szó. Ezeket lehet jellegének megfelelően rész igazságoknak tekinteni, de lehet abszolút Igazságnak hinni. Ha a szerzők óvatosak, az olvasók nem szükségképpen azok: és ebben a vonatkozásban gyakran nem azok.

Hogy a szerzők valóban – mondjuk egyelőre így – óvatosak, az szemmel látható. Sok mindent csak feltételes érvénnyel állítanak. De ez csak elemi igény, vagy tudományosság előfeltétele lehet. A tényleges tudományosságot valójában a módszer használata határozza meg.

A könyv szerzői mindenesetre igyekeztek tényekre szorítkozni: amelyekből viszont minél többet akartak nyújtani. Hogy ebből kerekedhessen ki a történelem folyamatának képe az olvasóban. Visszatartották magukat az általánosításoktól, óvakodtak értékelésektől, értelmezés is csak kevés van. Ami van, az is a tények különböző méretű és jellegű körei szerint létezik. Olyan mindenesetre nincsen, amely a történelem menetét a maga egészében jellemezné, vagy akár csak vázolná, amely így értelmezné a tények sokaságát. Ami értelmezés pedig van, az tulajdonképpen mind valamilyen tény tisztázását – létének vagy hiányának, annak megállapítását, hogy valami megtörtént vagy sem – szolgálja. Ami vita a könyvben fellelhető, az többé-kevésbé ebbe a kategóriába sorolható. Akkor is, ha az egyes román történészek által kialakított álláspontok, nézetek és értelmezések értékeléséhez kapcsolódik. Minden érvelés higgadt, mindenik vita a tudomány módszereit, vagy legalább annak jellegét-hangját követi. Ami azt is implicálja, hogy elvben nem is zárkozhat el hasonló jellegű ellenérvelés elől.

Az így megírt történelem, már csak anyaga gazdagsága miatt is erőt és támaszt adhat a nemzeti tudatnak: különösen szélsőséges nacionalista támadásokkal szemben. Megszilárdítja az olvasót magyar tudatában, öntudatában és érzéseiben. Erdély magyar történetének felvázolása alátámasztja és igazolja a magyar álláspontot éppen egy ellentét világában. A „magyar Erdély” története, amit az

olvasó kap – ebben a formában – elvileg nem is zárkózik el mások, a románok Erdélyének történetétől. Akkor is így van, ha ez utóbbival magyar szellemben, a magyar szemléletmód szerint foglalkozik. Aminek abban van tágabb jelentősége – és ez is fontos tényezője a sikernek –, hogy a magyar nemzet történetét nem lehet elválasztani Erdélytől. Ahogy különben Erdélyét sem lehet megérteni a magyar – és a román – nemzet története nélkül.

A könyv visszafogott jellege kétségkívül nem tetszik mindenkinek, de éppen ez erősíti az érvelés súlyát.

Ha ezt a jelleget összehasonlítjuk az említett támadó cikkel, szembeötlő, mennyire más szinten áll a kettő. De hiba lenne azt hinni, hogy egy tudományos mű áll szemben nem tudományos válaszokkal, hogy egy racionális álláspont áll egy irracionálissal szemben. Alapvetően ugyanis két – eltérő módon kifejezett, de egyképpen – nemzeti szemlélet áll egymással szemben. Ezek egyike visszafogott, a másik pedig túlfeszített. De éppen e különbségnek van kölcsönös alapja a nemzeti szemléletmódban: a nemzeti álláspontban. Mind a két álláspont egy nemzeti ellentétet alkotó viszonyon belül a másikkal szemben álló és a másik nemzeti magatartás ellen irányuló szemléletet fejez ki.

Mind a kettő egy-egy nemzeti álláspontra épül: egy közös ellentét szerint. Ugyanakkor azonban nem lehet egyiket sem azonosítani a megfelelő nemzeti magatartások rendjével, vagy akár csak közönséges formáival. Mert azok általában az egyik oldalon nem olyan felfűtöttek, mint amilyenek a támadások, a másikon nem olyan visszafogottak, mint amilyen a könyv.

Ezeknek az ellentéteknek a története a könyv tárgyához tartozik. Erdély történetének éppúgy mozgatói a nacionalizmus közönséges, vagyis általánosabb formái, mint a szélsőségesek. Ha nem tisztázzuk azt, ahogy a nemzeti ellentétek hagyományosan éltek és hatottak, hogyan fonódtak össze a nemzeti állam biztosításának törekvéseivel, akkor semmit sem lehet sem Erdély problémájából, sem történetéből érteni. Ezen belül pedig éppen a mindennapibb, általánosabb formáknak a kialakulása és ezek alakulásai a legfontosabbak, mert ezek azok, amelyek leginkább azonosak Erdély történetével.

Feltárásuk jelentős mértékben hozzájárulhat a történelem megértéséhez – ámde mindez csak és éppen a történelemből tárható fel. Vagyis a két nemzet kölcsönös viszonyainak alakulásából.

Ennek a történeti alakulásnak egyik alapvető és sokban meghatározó tényezője az volt, hogy mind a két nemzet uralkodott már Erdélyben és mind a kettő volt Erdélyben elnyomott helyzetben is, mindenik legalább egyszer el is vesztette az uralkodó helyzetét. Az is kölcsönös volt mindig, hogy amikor az elnyomás a másik nemzet igazságát erősítette és gyengítette a birtokon belüli nemzet igazságát és uralmának jogosságát, akkor az utóbbi az elnyomás erősítését választotta.

Bármennyire is ez jellemzi közvetlenül a két nemzet viszonyát, maga a viszony sokkal átfogóbb és mélyebb.

Ami azt jelenti, hogy az *Erdély története* esetében nem elégíthet ki az immans kritika. Nem elég a könyvet csak azokon az elveken lemérni, amelyek szerint megírták és megszerkesztették. Olyan mérlegelésre is szükség van, amely – sajnos éppen a könyv jellege miatt – mintegy külsőleges hozzá viszonyítva. De nem Erdély történetéhez viszonyítva: hiszen az Erdély-kérdés is Erdély történetéhez tartozik.

Ugyancsak előzetes megjegyzésként: az erdélyi századok történetének, a könyv erre vonatkozó részeinek értékelését és értelmezését eleve félretettem, hogy a számunkra legfontosabb kérdéskörre összpontosulhasson a figyelem.

1.

Az *Erdély története* előszavában olvasni: „A 16. és 17. században ez a terület a magyar kultúra egyik fellelegvára lett, és hatott az egész magyar művelődés fejlődésére. A reformáció magyar irodalma, a történeti és memoáriróadalom, az erdélyi népi irodalom és művészet az egyetemes magyar fejlődés része.” (9. o.) Mi sem igazabb ennél, sőt, valójában ez is visszafogott értékelés, mert mindez több volt, mint pusztán részesség. Az volt a nemzeti tudat kialakulásában, de jellegének formálódásában több mint nagy – bizonyos értelemben megalapozó – volt a szerepe.

Ugyancsak az előszóban áll a következő megállapítás is: „Ami az erdélyi román kulturális fejlődés illeti az ... meghatározó volt az egyetemes román kultúra szempontjából.” (u. o.) Továbbá: az Erdélyi Iskola „alakította ki a modern nemzettudatot” – mármint a románokét.

Ez a két megállapítás az Erdély-probléma történelmi kiterjedésének egyik legfontosabb összefüggését fogalmazza meg. Mert egy hosszú alakulás, az egész társadalmat átformáló folyamat – a két nemzet kifejlődése által meghatározóvá lett – momentumait jelöli meg. Az, ami akkor formálódott-alakult, az később a két nemzeti tudat előzményévé vált. Más és más módon történt ez a két nemzetnél, de azért nem összefüggés nélkül.

A könyvben (776–777. o.) egy rövidnél is rövidebb leírást lehet találni arról, hogy a 17. században az erdélyi protestáns egyházak – főleg a kálvinista – céltudatosan próbáltak a románok között téríteni. A könyvnyomtatás kezdetei, Biblia-fordítás kísérletei is ezt szolgálták volt. Mindkettőnek pedig nem kis hatása volt a Kárpátokon túl, a román Fejedelemségekben. Lehetett ez serkentő hosszabb távon, közvetlenül azonban ellentétet váltott ki. Mert: „mind az anyanyelvű oktatás, mind a könyvkiadás az orthodox egyháztól való elszakadás veszélyét” jelentette (777. o.). Így érthető az, „hogy a probléma magát a papságot is megosztja” – vagyis megosztotta. (u. o.) Igencsak elnagyolt a könyv papságra vonatkozó azon megállapítása, miszerint „az erdélyi kálvinizmushoz állt

közel, a vajdaságoké viszont az orthodox keretében maradt” (u. o.). Sajnos ennyi az egész és ez mint ténymegállapítás is kevés, azonkívül még pontatlan is. Mert az orthodoxia ellenállása Erdélyben is megvolt és ebben a fejedelemségekbeli papokkal egység létezett. Mi több, a protestáns térítéssel való szembenállásuk közös volt mindenesetre. De az erdélyiekében más is volt. Itt az orthodoxia védelme egyúttal egy, az erdélyi románságot összefogó intézményt is védett. A vallási összetartozás itt néphez tartozást is jelentett és az ebben a formában meginduló öntudatosodás kétségkívül szellemi előzménye lett sok mindennek, ami később történt. Annál is inkább, mert akkoriban minden a vallás világában történt. Ez jellemezte az erdélyi magyarság szellemi életében meginduló folyamatokat, azokat is, amelyek oly fontosak lettek a későbbi fejlemények alakulásában. Méghozzá azért, hogy a nemzettudat kialakulása ebben talált magának később sajátos alapokat.

Sokkal jobb az, ahogy az *Erdély története* a reformáció jelentőségéről – az erdélyi magyarság szellemi és öntudatbeli fejlődésével összekapcsolható módon – ír. Bő és sokoldalú ez az anyag, csak hogy ez is csak legszűkebb tényanyag, és ha nem is pontatlan, annál inkább hiányos.

Néhol egyszerűen érthetetlenül az: a reformációt gyakorlatilag pár mondat „intézi el” és az abból kibontakozó fejlődés sem jár sokkal jobban.

A 17. századi szellemi és kulturális életéről szóló nem kevés adat tulajdonképpen disparát tények sorolása. Minthogy nincsenek elemzések és értelmezések, minden tény esetlegesnek tűnik. Tulajdonképpen életvalóságuk is elszállt. Az, ahogy például az ezzel foglalkozó fejezet felsorol néhány 17. századi szerzőt és azok egyes műveit, annál is kevesebb, mint amit egy lexikon ad, noha ezek módszerét érezzük az írás jellegéből. Amit az akkori szellemi életéről meg lehet tudni, az így igencsak felszínes. Illusztrációszerű a tárgyalás, de nincs meg, amit e példák illusztrálhatnának. Sajnos ez kevesebb, mint amit a legtöbb Erdély történelmével foglalkozó mű a múltban adott.

Elég más fejezetekbe is belenézni, hogy az olvasó észrevehesse, nem esetleges ez az írásmód: módszer van benne. Amelyet valamiféle pozitívizmusnak, vagy méginkább pozitivista eklekticizmusnak lehetne nevezni. Meglehet, szerepet játszott ebben a visszafogottságra való törekvés is. Hiszen a régebbi írások, amelyeknél az értelmezések vannak középpontban, nem egyszerűen nemzeti szempontot bontottak ki, hanem azt leggyakrabban mintegy ki is élezték, vagyis szerzőik többé-kevésbé támadó szellemben fejtették ki értelmezéseiket és értékeléseiket. Ha ettől tartózkodik a könyv – és tartózkodik – azt csak helyeselni lehet. Csak hogy többről is szó van, mint tartózkodó magatartásról: módszerről. Mert függetlenül e módszer általános gyengeségeitől, már a visszafogottságot is sajátosan eltorzítja. Mert a tények felsorolása a magyar szempontnak felel meg, de ez mintegy rejtetten történik, nem pedig nyíltan, vállalva. Másrészt a tények értelmezése nem kell, hogy szükségszerűen élesen nacionalista szellemű, nem kell, hogy szükségszerűen támadó legyen. Haladhat olyan megismerés felé,

amely, ha nem lép ugyan ki a nemzeti ellentétvilágból, de, amennyire lehet, felül is emelkedik rajta azáltal, hogy reflexíven fogja át önmaga nemzeti igazságait, miközben egyúttal a vele szemben állónak is megadja – mint igazságnak – a helyét.

Visszatérve: sajnos tény, hogy a 17. századi szellemi fejlődésnek az akkori magyar kultúra alakulásában játszott szerepéről érdemlegesen alig lehet a kötetből megtudni. Egyetlen utalás átfogóbb, de az nem a kultúrára, hanem az állami életre és politikára vonatkozik. Címként irányítja ez az olvasót a sorakoztatott tények értelmezésében. Az erdélyi fejedelemség hosszú időn át a „magyar államiság” létét jelentette. Vagyis azt, ami a Rákóczi-felkelésben összmagyar értékkel és jelentőséggel bontakozott ki. A szellemi és eszmei összefüggésekről azonban még ennyit sem tud meg az olvasó.

Pedig ami akkoriban történt, az két – egymással összefüggő – szempontból is fontos volt és később még fontosabb lett. Államok léteznek és széthullanak, de ha a kultúra, amely hordozta őket eleven, újra össze tudnak állani. Az erdélyi fejedelemség jelentősége is a kultúrában volt, abban, ami keretei között a 17. században felvirágzott. Mert az ottani magyar protestáns kultúra az európai szellem fejlődésével szoros egységben élte életét. A modern európai gondolkodás egyik fontos szakaszának eredményei éppen erdélyi közvetítéssel váltak a magyar kultúra egészének részeivé. Akkor és Erdélyben alakultak ki a modern magyar szellemi élet alapjai – legalábbis a humaniorák terén. A protestáns iskolák és a protestáns könyvkiadás által. Ami pedig erre később ráépült, amiben ez folytatódott, az a nemzeti tudat kiformalódásában is döntő lett.

Hogy ez világossá váljék, elég ha a protestáns iskolarendszer kibontakozása mellé helyezi a katolikust: vagyis Nagyszombatot. Így derül ki, hogy az erdélyi protestantizmussal irányzat indul meg: egy kettősségen belül. Ekkor szakadt két irányba a szellemi élet, amely egyike a reformációhoz, a másika az ellenreformációhoz, az egyike az anyanyelviséghez és függetlenséghez, másika a latinhoz és a Habsburg világhoz és uralomhoz kapcsolódott. Az egyik – annyira, amennyire – demokratikusabb tendenciájú, a másik inkább aulikus és hierarchikus szellemű volt. A szélesebb látókörhöz persze az is hozzátartozik, hogy az ilyen kiélezett fogalmazást ne értékelésnek, hanem összefüggésekre való utalásnak vegyük. Hogy ilyen összefüggések voltak, azt a következő században történtek és azok következményei alapján lehet állítani. Vagyis azoknak a kultúrabeli – és politikai – történéseknek az alapján, amelyek során az említett viszonylagos kettősségek egyúttal halványultak is és összemosódtak is.

Ezen belül játszott fontos szerepet a bécsi udvar agresszív ellenreformációs politikája. Mert ennek eredményeképpen kényszerültek a protestánsok olyan önvédelemre, amely a Fejedelemség törvényeire és rendelkezéseire – és Diploma Leopoldinára – hivatkozott. Ennyit különben az *Erdély történetének* idevágó részeiből lehet megtudni.

A másik, ami a tényanyagból szintén kiderül, az a protestáns kultúrának a

nyugati kultúrához való kapcsolatainak szerepére vonatkozik. Arra, hogy milyen erőfeszítésekbe került az egyházaknak, hogy iskolarendjüket és a külföldi tanulás lehetőségeit megvédjék az ellenreformációs és politikai nyomással szemben. Márpedig ez volt a legfontosabb kapcsolat, amelyen a korabeli felvilágosodás szelleme Erdélybe — és részben ezáltal — a magyar kultúrába eljutott.

Az idevágó tényanyagból, amit a kötet kínál, kiderül, hogy így jutott Erdélybe az a wolfianizmus, amelynek a felvilágosodás előkészítésében már közvetlenebb, fontos szerepe volt. És más adatokkal is lehet a könyv alapján gazdagítani ezt a képet. Csak magát ezt az összefogó képet nem lehet benne megtalálni.

Hasonlóképpen fontos volt — és ez a könyv által közölt tényekből már inkább csak sejthető — a francia felvilágosodással való kapcsolat, a francia gondolatvilág „meghonosítása” Erdélyben. Különösen a volterianizmust kell számításba venni — az Enciklopédisták és később a jakobinus eszmevilág „hatásaival” együtt persze —, ha azokat a kulturális folyamatokat akarjuk érteni, amelyek már közvetlenül a polgári gondolatvilág kiformalódásához vezettek. Ez a francia kapcsolatrend pedig a 17. században kiformalódott szellemi irányultság alapján élt Erdélyben. Akkor is, ha ez akkor már nem külön erdélyi folyamat, hanem a magyar kulturális fejlődés szervesen összefüggő világának része. Olyan része továbbá, amelyben a protestáns világ ugyan jelentős, de már inkább szélesebb összefüggéseken belül az.

Kínál a könyv anyagot a nyelvmívelésről, a Társaságokról, a sajtó történetéből is. Nem is keveset. Csak éppen a nemzeti tudat alakulásában játszott szerepük elemzésével és értékelésével marad adós. És bármilyen kérdést is vizsgál az ember, ugyanerre az eredményre jut. Az, hogy a magyarság nemzeti tudata miként formálódott ki éppen a 18. század vége felé és közvetlenül azután, tulajdonképpen kívül maradt a könyv tárgyalási körén — vagyis helyesebben annak módszerén.

2.

A pozitivista, eklektikusan rendező történetírás gyengéi általában annál jobban látszanak, minél gazdagabb az egyszerű tényanyag, amit felhasználhat. Részben így van ez az *Erdély történetével* is. Ennek következménye, hogy sok függ attól, mennyire tudja az olvasó a maga értelmezéseit — többnyire előítéletei szerint — érvényesíteni. Ez derül ki a 18. század magyar vonatkozásaival foglalkozó részekből.

A 18. századi román nemzeti fejleményekről — valamint a szellemi és tudatbeli alakulásokról — konkrétabb anyagot kínál a könyv. A korabeli román szerzők már sok mindent nyíltan nemzeti fogalmakban és a nemzetre hivatkozva fogalmaztak meg. Ezek az értelmező, értékelő és elvi jellegű megfogalmazások is történelmi tények, tehát beletartoznak a módszer tárgykörébe. E tények je-

lentőségét és értelmét ez esetben is az olvasónak kell kiderítenie. Minthogy azonban az előzményekkel nem ismerkedett meg korábban, végül is nem tudja a változások jelentőségét és értelmét fontosságuk szerint értékelni. Másrészt a tárgyalási mód közvetlenül is többé-kevésbé homályban hagy olyan fontos eseményeket, mint a Habsburg-hatalom által erős nyomással létrehozott egyház-egyesülés. Annak az értelmét-következményeit, hogy a görögkeleti egyháznak és híveinek nem kis részét a görögkatolikus, az „unitus” egyház által egyesítették Rómával, nem tudjuk meg a könyvből. Pedig – noha az egész erdélyi orthodoxia beolvasztása nem sikerült – végül is erős és jelentős hatású román kulturális központ jött létre Erdélyben. Addig ismeretlen lehetőségek nyíltak meg a román értelmiség formálódása számára. Az új egyház pedig általában is fontos tényező lett a román nemzeti tudat alakulásában és a nemzeti egység gondolatának megszilárdulásában. Létrejött továbbá egy a (magyar – és nem magyar) rendiséggel szembeforduló, viszonylag önálló politikai keret. Amely sokban a bécsi udvarra támaszkodott, attól várt támogatást és segítséget.

A nemzeti tudat formálódása természetesen történt a vallás világán belül, hiszen akkor a vallás a társadalmat összefogó, közösségalkotó erő. Az erdélyi románok ekkor az egész román nép számára teremtették meg a nemzeti tudat módjait. Erdély volt, ha nem is a román nemzet, de mindenképpen a román nemzeti tudat bölcsője.

Az Unitus egyházhoz tartozók fogalmazzák meg akkor a román nép daciai-római eredetének elméletét is. Ez az elmélet a lehető legtermészetesebben jött létre: kézenfekvő, magától értetődő értelmezés volt. Kezdetei a reneszánszra mennek vissza és akkor nem is románok állították fel. Erdélyben mindenfelé találtak római feliratos köveket, humanisták igencsak foglalkoztak velük. Mi sem volt egyszerűbb, mint ezeket a román nyelv latin alapjaival egybefogni: a latinitás és a kontinuitás értelmes konklúzió volt. Kezdetben fontosabb lehetett a latinitás, vagyis a román nép római – azaz latin – eredete. A 18. században azonban ez az egyszerűbb latinitás is sajátos értelmet kapott: részben vallási okokból. Mi több, a latinitás elvének igazát a Rómában tanuló unitusok tapasztalatai is megszilárdították, akik ezt az elvet szellemi törekvéseik központjába állították. A latinitás egyházukat is erősítette, és a római egyházpolitikának megfelelő eszmét kínált: egész románságra vonatkozóan összhang volt eközött az elv és az egyháznak a román orthodoxia beolvasztására irányuló törekvései között. Ebben az egyházi törekvésben egyúttal minden román összefogásának gondolata is megfogalmazódott, méghozzá gyakorlati célként. Egyházi és birodalmi politika egybevágott tehát az erdélyi románoknak a nemzeti törekvéseivel, sőt tulajdonképpen keretet és alapot kínált hozzájuk. Ami vallási-ként egyházi törekvés lehetett, az laikusként már nemzeti volt. Ugyanakkor volt jelentősége ennek a rendi társadalom szelleme szerint is, megint egyszerre vallási és nemzeti. Mert a latinitás olyan rangot jelentett, amelyre hivatkozva, rendi egyenlőséget lehetett követelni.

Ebbe az összefüggésbe állítva tárul fel a földrajzi kontinuitás-elmélet igazi értelme, és az is, miért lett a földrajzi fontosabb, mint a nyelvi. Elég arra gondolni, hogy a románok a latinság nemességével is lehettek Erdélyben későbbben bevándorlottként: vendég és befogadott nép. A befogadottság azonban érv lehetett arra, hogy elutasítsák az azonos vagy hasonló rendi jogokra vonatkozó igényeiket, míg a földrajzi kontinuitás elve ezt a hivatkozási alapot támadta meg. Így vált ez a kontinuitás-elmélet a román nemzeti tudat és nemzeti szellem központi és összerendező tényezőjévé éppúgy, mint annak érzelmi alapjává. A kontinuitás – mint elv – a román nemzet létében konstitutív elem: függetlenül attól, hogy mi volt, vagy lehetett a helyzet Dáciában a római légiók, az igazgatás és a hatalom kivonulása után. És e kontinuitáselmélet köré rendeződve formálódott ki végül – Erdélyből kiindulva – a román nemzeti egységmozgalom is.

Hogy Erdélynek ilyen történeti jelentősége volt a román nemzet számára, azt sem lehet sajnos – az *Erdély történetéből* – megtudni. Az előző idevágó megállapításai hiába igazak: a levegőben maradnak. Ennek pedig csak részben a tényekre szorítkozó tárgyalási mód az oka, sokkal inkább az, hogy a korszakok tárgyalásában, az abból kikerekedő történelmi képben nincsen, vagy inkább csak nagyon felszínesen van helye kultúrának, szellemi életnek és mindannak, ami az eszmékkel függ össze. Amit erről mégis olvashatunk, az itt is részadatok sokasága. Mintha a szellemi életnek nem lenne jelentősége, mintha az a politika, gazdaság és demográfia mellett akár elhanyagolható is lenne. Léteznek kultúrával foglalkozó alfejezetek, de ezeket a tárgyalási módjuk másodlagossá, néha éppen érdektelenné teszi. Így pedig éppen azt nem tárja az olvasó elé a könyv, ami Erdély történetében századok óta középponti szerepet játszik.

3.

Amilyen mértékben léteznek egy tárgyalt korszakban önmagára – vagy a benne fontos szerepet játszó folyamatokra és viszonyrendekre – vonatkozó értelmezések is, annyiival paradoxabbá válik a pozitívista történetkép. Mert ezek az értelmezések belekerülnek a történész látókörébe, hiszen tények. Ez a helyzet a 19. század első felével is, amikortól mind gazdagabb a két nemzet önmeghatározó értelmezéseit, valamint a másikkhoz való viszonyokat megfogalmazó anyag. Az önmeghatározás és a célokat felállító értelmezések jellege és gazdagsága maga is jelenvalóvá teszi e fontos közösségformáló folyamatokat, az azzal kapcsolatos problémákat. Még a tényekre korlátozó szemlélet is értelmezéseket kínál: túllép saját keretein. De nem lép túl azokon a kereteken, amelyeket az ekkori értelmezések adnak és nem jut el az összefogó artikulálódások fel-tárásához.

Így az *Erdély története* e 19. századi folyamatokat a „nemzeti egységet és

polgári alkotmányosságot biztosító nemzeti államot” (1346. o.) igénylő magatartások által, valamint a „politikai nemzet” (1351. o.) megjelenésével jellemzi. Ez ugyanis az, amit az akkori értelmezések kínáltak. Hasonlóképpen a korabeli értelmezések szerint jelennek meg a nemzet jellemzői is: a nemzetet mint „egyes nyelvet beszélők fizikai valóságát” (1266. o.) határozták volt meg. Jól választott korabeli szövegek így nemcsak jól jellemzik az akkori értelmezéseket — de azokat egyben közvetlenül, reflektálatlanul a kötet értelmezéseivé is teszik.

Ez elősegíti a tájékozódást, de a megértéshez kevés, sőt néha éppen félrevezető. Csakhogy ahhoz, hogy többet lehessen mondani, ki kellett volna lépni a korabeli szemléletadta korlátok közül: értelmezni kellene a korabeli értelmezéseket. Általánosabban: értékelni kell az ekkori viszonyokat és törekvéseket — a későbbi fejlemények ismeretében.

Az mindenesetre pl. tény, hogy a szóban forgó nemzetek magukat államban teljesítették ki, vagy valósították meg. De azt értelmezés tárhatja csak fel, hogy hogyan jött létre akkoriban azonosság és azonosítás az állam és a nemzet között. Mert ennek a kapcsolatnak több módja is lehetett. A „legklasszikusabb” — a francia fejlődés szerinti szokás tekinteni: több nemzet — a magyar és a román is — ezt vette példának, amennyiben a nemzet egységét az államban igyekezett megvalósítani, vagyis az államot használta az egységesítés eszközeként.

Csakhogy, amikor a francia nemzet magát, mint politikai nemzetet konstituíta, akkor azt a középkori-rendi értelmezést, amely szerint a *natio* a szabadságokkal és jogokkal rendelkező (testületi) társadalomrészeket jelentette, terjesztették ki egyenlően mindenkire. Ebben sem nyelvi, sem etnikai tényező nem jutott szerephez. Politikai folyamat volt ez a nemzetté válás, a polgárságnak és a parasztságnak gazdasági szabadságot biztosított.

A francia nemzet a papok és a nemesség elleni harcban, politikai-gazdasági hatalmuk megtörésében, társadalmi és részben osztályjellegű harcban született. A nemzetek megteremtésében mindig szerepet játszó tagadás nem kifelé, más nemzetekre irányult, hanem belső erőkre és intézményekre. A nemzet a társadalmon belüli küzdelmek eredményeként lett olyan egység, amely az állam köré rendeződött. Tehát nem „nemzeti”, hanem társadalmi problémák megoldásában alkották meg a nemzetet.

Nem az etnikai vagy nyelvi összefogás, „minden francia egyesítése” volt a nemzeti cél, s a nyelvi egyesítésnek sem volt etnikai konnotációja — egyszerűen a centralizáló gyakorlatnak, az államrezonnak felelt meg.

Egészében más volt a magyar és a román nemzetek kialakulása — aminek következtében más lett e nemzetek jellege is. Mindkettő csak szeretett volna, de sohasem lett a franciához hasonló értelemben „politikai nemzet”.

És ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy a földek elosztása, a szabadságok — így a gazdasági szabadság — e nemzetek konstituálódása során nem jöttek létre. Európának ezen a részén a nemzet kezdettől fogva nyelvi közösség-

ben fogalmazta meg és etnikai közösségként valósította meg magát. A nyelvi, etnikai közösség azonosított az állammal. A magyar és a román nemzet magát nemzetként is és nemzeti államként is részben, a másik ellen – s államként a másik nemzet elnyomásával – valósította meg. Egyik nemzet sem nyújtott általános felszabadulást és felemelkedést: csak nemzeti, etnikai szabadságot hozott – úgy ahogy. Kölcsönösen fenyegetést jelentettek a másik számára, és fenyegetésnek érezték a következetes polgári demokrácia megvalósítását. Az azonosulások mindig etnikaiak maradtak és csak ennek közvetítésével, ezáltal korlátozva, váltak az állammal való azonosulássá. Az állam ennek megfelelően csak az uralkodó nemzet számára adott azonosságot, míg a többi nemzetet azonosságától megfosztani törekedett. E nemzeti államok etnikai alapon korlátozták a szabadságokat, hol a politikait, hol a kulturálisait, hol a gazdaságait, hol mindeniket. Mindig úgy, hogy ennek érdekében saját nemzetükön belül is korlátozták a szabadságokat – néha meg éppen a saját nemzetükhöz tartozók korlátozása érdekében korlátozták a többiek szabadságát.

Erdély, mint nemzeti cél legfőképpen birtoklást jelentett: az etnikai nemzet által lakott terület birtoklását. Mindkét nemzet demokráciát, testvériséget, megbékélést vagy éppen a viszonyok közös rendezését, konföderatív összefogást csak addig hirdetett és igényelt, amíg elnyomott volt Erdélyben. Amint uralmi helyzetbe került, rögtön lemondott e korábbi követelésekről és elvekről, arról, hogy azokat meg is valósítsa. Így tette az 1849-beliekkel a kiegyező Magyarországnak, így több gyulafehérvári ponttal a királyi Románia. A maximum, amit bárki is nyújtott, valamelyes liberalizmus volt, ami persze nem megvetendő, de kevés, mert inkább csak egyéni lehetőségeket kínált – és azt is inkább asszimilációs alapon –, közösekét viszont alig. Ezek között a keretek között mindig csak megfogalmazni lehetett a problémákat, de megoldani nem.

Ezekben a nemzeti alapmagatartásokban nincs különbség a két nemzet, a két nacionalizmus között. Ahogy abban sincs különbség – és ez sem meglepő –, ahogy a két nemzet egymással és másokkal a háborúk, így a második világháború alatt is viselkedett. Mindkét oldalon sokféle terror létezett, mindkét fasizmus (a nyilas és a vaskardista) hasonló volt, mindkét államban nagyjából ugyanannyi zsidó esett – százalékban is, abszolút számban is – áldozatul.

Az alapvető hasonlóság nem jelenti, hogy ne lettek volna, akár alapvető különbségek a két nemzet jellege és szelleme között. Ez részben abból következett, hogy a magyar nép a középkor óta viszonylag egységes volt. Korán vált annyira egységessé, hogy az ezen belül létező – nyelvbeli, szokásokban létező – különbségek ne legyenek jelentősek. Ezt az egységet a protestáns bibliafordítás nyelvéből kiinduló irodalmi nyelv, majd a nyelvújítás könnyen tudta továbbvinni. A magyar nép továbbá egy állam egységén belül élt. Nem az egység megteremtése volt tehát alapvető feladata – az 1848-as Unió is egy korábbi egység helyreállítása lehetett. A nemzetté válásnak így nem kellett belső egységesítés-sel is együtt járnia.

A román nép viszont különböző kulturális, társadalmi és politikai formák között élt: a két vallás is csak részben adott összefogást. Más és más volt a helyzete az erdélyi, a moldvai és a havasalföldi románoknak. A nyelvi egységesítést is a latinizálás kellett megvalósítsa. A nemzeti egység megteremtése belső egységesítést is igényelt, ami az ilyen folyamatokat meggyorsító, tehát erőszakosabb belső politikát ösztönzött. A nemzeti szellemi–kulturális–társadalmi jelenség alakulása erősen függött attól, hogy a nemzet melyik része válik az egységesítés alapjává. Egy fejlettebb, kulturáltabb rész dominanciája szélesebb körű felemelkedést tehet lehetővé és szabadabb belső szellem válhat uralkodóvá. Ha fejletlenebb, kevésbé kulturálódott rész egységesít, ez sokak számára nem felemelkedést, hanem frusztrációt, elnyomást, sajátos nemzeti hivatkozású és értelmű diktatúrát, szélsőséges nacionalizmust jelenthet, és türelmetlen formáknak szolgálhat alapul és eszközzül.

Ilyen veszélyeket a román nemzet fejlődése is rejtett, mert noha a nemzeti szellem kialakulása és a megfelelő mozgalom Erdélyből indult volt, az állami egységet a Havasalföld köré rendeződve valósították meg, ez a rész lett az egységesítés központja és (részben) alapja is. Mindez persze kivezet Erdély történetének köréből, de mégis hozzátartozik, hiszen abban a román nemzet története is alapvető szerepet játszott.

Mindenesetre olyan összefüggések ezek, amelyek az *Erdély története* által körülhatárolt tárgy körén nyilvánvalóan túllépnek. Ami azt jelenti, hogy Erdély történetének megértéséhez nemcsak a könyvben vállalt közvetlen módszer túlhaladására van szükség, hanem a magyar szemlélet korlátjai közül is ki kell lépni.

4.

De a történelemnek, vagyis a valaha történetekről kiformált összefoglaló képeknek és elképzelésnek, a múlt gondolati rekonstruálásának olyan összefüggései vagy kiterjedései is vannak, amelyek, jellegüknél fogva, általában ki szoktak maradni még a legtudományosabb történetírás látószögéből is. Ez azzal függ össze, hogy minden múltkép jelenbeli valóság is, és sohasé független az emberek közös szemléletmódjaitól. A múltképek annyiban alkotnak eleven múltat, amennyiben az emberek mindenkori közös valóságukat ehhez a múlthoz viszonyítva és önmeghatározásként fogalmazzák meg. Ez azt jelenti, hogy az eleven múltnak, a múltból kialakított közös elképzeléseknek, mindig van mítosz jellegű kiterjedése. A nemzet közös tudata továbbá mint önmeghatározás olyan sokrétű, bonyolult és mindig változó mítoszvilág is, amely a múltra vonatkozó közszemléletet, a nemzet történelmének képzeletvilágát formálja.

Ebbe belefonódik és beletartozik a tudományos történetírás is; alig van e tudomány számára nagyobb veszély, mintha ezt a tényt nem véve kellőképpen figyelembe, hamis képet alkot önmagáról. Mítosszá alakul a tudományosság, ha

azt hiszi, kizáró, végletes és abszolút ellentét van közte és a mítoszszerű elképzelések között. A hit igazságai és az emberi világra vonatkozó tudományos igazságok között, minden különbség ellenére sincsenek biztos és éles határok. Nincsenek ilyenek sem a megkülönböztethetőség, sem pedig a kölcsönhatások és összefonódások szempontjából.

Általában – vagyis valamennyire is kiegyensúlyozott társadalmi életben – a közszemlélet mitikus elemei és történet-elképzelései, értelmezései és fejtegetései között sokféle fajtájú és mértékű kapcsolat, hatás és befolyás létezik. A közszemlélet mindig a történetírásból táplálkozik, a történetírás pedig igencsak követi a közszemlélet változásait. Bármilyen történelmi problémához nyúlnánk is, rábukkanhatunk ezekre a változásokra. Hogy csak néhányra utaljak: Széchenyi, Kossuth és Görgei – három mitikus hivatkozáspont az önmagában is mitikus 1848 és 1849 értelmezésében. Váltakozó jelenlétük mind a közszemléletben, mind pedig a tudományos történetírásban megfigyelhető. Vagy hogyan lehetne a mitikusat a történelemtudományostól megkülönböztetni az utóbbi száz év Erdéllyel foglalkozó irodalmában. Mitikus alapú az is, ahogy a történettudomány „Mohács”-csal foglalkozott – hogy az „őshaza” ide-oda tologatását az Ural körül ne is említsem. Tudományos nézetek is válhatnak mítosszá, vagy megfordítva, mítoszok válhatnak a történetírás rendező alapelveivé.

Könnyen megtörténhet ez akkor, amikor egymással szemben álló nemzeti törekvések konfrontációjában az egyik, vagy mind a két oldalon úgy érzik, hogy alapvető, vagyis létkérdés a tét. Erős érzelmi töltet és állampolitika együtt odavezethetnek, hogy az ellentét maga is mítosszá változik. Történhet ez úgy, hogy azok a mítoszok, amelyek különben – hol kisebb, hol nagyobb mértékű – járulékos szerepet játszanak, azáltal, hogy a nemzeti konfliktus történeti alakulásához kapcsolódnak, a konfliktusbeli érdekek és magatartás igazolásaivá alakulnak és ekként már döntő, vagyis átfogó, az önmeghatározást többé-kevésbé rendező tényezőkké válnak. Az egyik oldal mitikus értelmezései a másik hasonló értelmezéseit erősíthetik. Az idők folyamán sokféle vita volt, de a kontinuitás elmélete körüli vita több-kevesebb intenzitással végighúzódtott a közös (nemzeti) történelmen és a két történetírás viszonyának egész történetén.

Nem hiszem, hogy tévedek, azt állítva, hogy az *Erdély történetének* leghatásosabb része ezzel a kérdéssel foglalkozik. Mindenesetre tény, hogy a legkörültekintőbben és valóban sokoldalúan érvelő része az, amely a dáciai római uralom utáni időkkel foglalkozik. Bőven vizsgálja a kontinuitás mellett szóló érveket és gazdagon érveli meg annak tagadását. Nyelvi, régészeti, írásbeli anyagok bőségére hivatkozik – ennyiben alkalmas lenne tudományos vitára. Hogy önmagában meggyőző-e? Minden megfelelő gonddal kidolgozott elmélet az szokott lenni – függetlenül attól, hogy igaz vagy sem. Csak egy valóságos vita, vagy az érveknek az „ellenfelek” által történő közös elemzése alapján lehet erről véleményt alkotni. Mert míg a megfelelően koherens érvelés elégséges a hihetőséghez, a hasonló érvelések konfrontációjából kiderülnek a gyenge pontok. Az olvasó különben pedig hajlandósága szerint kell döntsön.

Azt hinni azonban mindenképpen hiba lenne, hogy – bármilyen is a tényleges konfrontáció – ebben az esetben mítosz állna tudományossággal szemben. Ahogy a tények szerinti vita sem kell egyértelműen tudományos legyen, úgy ennek hiánya sem bizonyítja egy elmélet alap nélküli voltát. A mítosz hatékonysága pedig nem függ amúgy sem össze a történelmi tények létével vagy hiányukkal. Egyazon eseményt állító és azt tagadó elméletek egyaránt válhatnak ezért mítosszá.

A kontinuitás elmélet körüli vitában sem csak az egyik oldalon vannak mítoszok. A magyar múltszemléletben ez eléggé nyíltan is megjelent, amikor a kontinuitást vitatók az Ezeréves Magyarország elvét állították azzal szembe, hogy a román területi kontinuitás cáfolásával a magyar elsőbbséget tegyék magától adódóvá. Mert a vitában az elsőbbségről volt szó.

Ez az alapálláspont a birtoklás igényére rendeződött és rendeződik, ámde a román és magyar lakosság földrajzi helyzete olyan, hogy mindkét népet kielégítő megoldást nem lehet a birtoklás elve alapján kialakítani. Demokratikus viszonyok részleges formát kínálnak csupán, átfogóbbat a helyi önrendelkezésre építve lehet találni. Vagyis a megoldás feltétele annak elismerése, hogy egyik nemzet sem uralkodhat a másik része felett, hogy az Erdélyben élők helyzete egyik nemzetnek sem „belügye”: az mindkettő belső és egyben külső ügye. Ezen az alapon sokféle megoldás lehet – a közös birtoklástól az autonómiáig.

Követelni a többség jogát, ez demokratikus követelmény, de csak akkor, ha vele jár a kisebbség jogának elismerése. A kisebbség jogát követelni megintcsak akkor demokratikus követelmény, ha együtt jár vele a többség jogának elismerése. Demokratikus módon követelni megoldást csak a másik fél elismerése alapján lehet. Márpedig az „elsőbbség”, a birtoklás a másik felet mint „idegent” kizáró uralom a másik minden jogtól való megfosztásának indoklására szolgált mindig.

Ebből a szempontból teljesen mellékes, hogy mi a történelmi igazság az „elsőbbség”, a „kontinuitás” kérdésében. Csak akkor lehetséges valóban tudományos vita erről, ha egyik válasz sem „jogalap” semmire.

A kontinuitás-elmélet és az ezeréves országról szóló elmélet ellentétének, ezen belül a tudományos vitáknak az értelme nem az ezer és ezerötven évvel ezelőtti történetből, hanem csakis a legutóbbi háromszáz év történetének vizsgálatából táruhat fel.

*

Azt mondhatnánk, hogy Erdély történetének három arca van. Csak a három együtt adja valóban Erdély történetét, ezek egyetlen folyamat tudati, érzelmi és értelmezésszerű vetületeit jelentik.

A három közül a legvalóságosabb – ha lehet így mondani – az erdélyi helyzet mai állása. A két nemzet egymáshoz való viszonyainak, konfliktusainak az erdélyi viszonyokban való történelmi összecsúszódása ebben a vonatkozásban

aköré rendeződik, hogy Erdélyben milyen életet élnek románok és magyarok – magukban véve és együtt –, milyen lehetőségeik vannak, hogy emberséges életet éljenek. A másik történeti értelmezésmód a két nemzet kialakulásának és egymáshoz való viszonyainak a története. Ez a kölcsönös magatartásrendszerek története. A harmadik a legtágabban történeti, mert ez az Erdélyben élő népek általános történetét fogja össze, a két nép kölcsönös történeteként.

A történet bármilyen is legyen, azzal foglalkozik, ami a mai nemzettudat – mindkét nemzet tudatának – történeti alapját, önmeghatározó és többé-kevésbé mítoszokkal gazdag tartalmát alkotja és alakítja.

Az olvasók saját jelenbeli nemzettudatuk szerint olvassák a történetet és abba építik azt bele. Minden végül a jelenlegi helyzethez kapcsolódó tudat szerint rendeződik el: akár tudatosan, akár nem tudatosan történne is ez.

Mindezt tudva, az *Erdély történetéről* csak azt lehet mondani, hogy csak részlegesen fogja át tárgyát és részleges marad a megoldásaiban is. Ez részben tudatos döntés eredménye: a jelenbeli helyzettel – sőt annak közvetlen, félszázadnyinál is hosszabb előzményeivel, az 1919 óta történetekkel – nem foglalkozik. Az utolsó fejezet csak *Kitekintés*. Címe szerint is más tehát, mint ami a problémakörnek megfelelhett volna. Az az érv, hogy nincs a tárgyaláshoz elég „anyag”, nem meggyőző. A két háború közötti időről van nem is kevés anyag: bőségesen van tényanyag is, és a román meg a magyar korabeli és történeti irodalom gazdag feldolgozó értelmezésekben is. Azt meg lehetne indokolni, hogy amíg Erdély Magyarország része volt, addig a magyar történelemírás az egész problémát természetszerűen fel tudta ölelni. Amikor viszont Erdély már Románia része volt, akkor az átfogó vizsgálat már a román történetírás körébe tartozhat. De ekkor is: marad az erdélyi magyarság története. Ha tehát lehet amellett érvelni, és nem is jogtalanul, hogy ezt a korszakot ne tárgyalja a magyar történelemírás Erdély történetének egésze szempontjából, amellett azonban nem szólnak meggyőző érvek, hogy ne foglalkozzék a magyarság helyzetének alakulásával, az erdélyi magyarságnak mint kisebbségnek történetével. Erdély történetét tehát 1945-ig mindenképpen le kellett volna írni.

A történeti vizsgálódás a jelen küszöbéig juthat: de addig el is kell jusson. Persze annak meghatározása, hogy hol van a „jelen küszöbe” nem könnyű, mert nincs magától adódó evidencia. Így akár az 1945. évet is el lehetne határpontnak fogadni. Amelytől már indokolt volna a „Kitekintés”. De a kitekintés a kisebbségi helyzet alakulását kellene vázolja: röviden ugyan, de alaposabban és lényegbevágóbban. Amire szintén van „anyag”-beli lehetőség.

Hogy az *Erdély története* minderről lemond, az azt jelenti, hogy lemond arról, hogy kifejezett formában meghatározza, vagy inkább megvalósítsa a maga – jelenbeli és általában az Erdély-kérdésbeli – értelmét. Ez nem jelenti, hogy ilyen értelmet nem valósít meg, hanem hogy azt csak implicit módon teszi: azal, amit tartalmaz és azzal, amit nem visz végig.

Döntő mindig az, amit a könyv tartalmaz. Csakhogy annak értékelése, amit a könyv tartalmaz, összefügg azzal, amit a tárgy maga kínál. És éppen erről van szó a történet második „arcá”-nak értékelésével. De ebben az esetben a hiány nem a nem tárgyalásból, hanem a másként tárgyalásból következik.

Az *Erdély története* a két nemzet és a két nemzeti tudat, a velük összefüggő ellentétek történeti kialakulását és változásait nem fogja össze és nem tárgyalja átfogó módon. Bőséges — de messziről sem teljes, vagy kielégítő — anyagot kínál ahhoz, hogy az ember ezen gondolkodjék és hogy erről véleményt, elképzelést alakítson ki, de az összegezést maga nem végzi el. Pedig ez is szorosan a történetírás feladatkörébe tartozna. De módszere miatt nem teszi meg és nem is tudja megtenni.

Végezzék el legjobban munkájukat a történetírók, a módszerrel, ami az *Erdély történetét* jellemzi, ezzel az alapvető és lényeges kérdéssel nem tudnának megbirkózni. Mert az nem esik érdeklődésük körébe: a módszer eleve kizárja abból. Hogy mennyire így van, az abból is meglátszik, hogy a könyv nem kínál ilyen értelmező rendezéshez szükséges tényanyagot. Mert a „tények” közötti válogatás, vagyis a tárgyalt „tényeknek” azok kínálkozó sokaságból való kiválasztása is jellemző. Ez pedig azt jelenti, hogy még azok között a korlátok között is, amelyek között a megírás mozog, sokkal, de sokkal többet lehetett volna nyújtani: az Erdély probléma megértéséhez is és a történelmi kép kialakításához is.

Mi az, ami így mérlegelve a könyv belső értelmét jelenti és jellemzi? Éppen az, aminek sikerét köszönheti, amiben értéke áll: hogy a magyarság erdélyi szerepét, jelenlétét és valóságát — tehát ehhez kapcsolódó jogait — történetileg vázolja és egyben ezeket megerősíti és újra megalapozza. Vagyis a magyarságtudatban megerősít és igazol: Erdéllyel kapcsolatban és Erdélyre vonatkozóan. Ez mindenképpen tiszteletet érdemel. Csak megelégedettséget nem. Mert a történet a megszokott és hagyományos nemzeti szemléletben és szembenállásban marad bezárkózva: azt újítja és erősíti meg. Éppen ez az, ami kevés, amivel nem lenne szabad megelégedni.

Végül is furcsa helyzet alakul így ki. Egy olyan problémakör tárgyalásánál, amely a múltban kezdődik, a még régebbi múltba nyúl vissza, hogy a jelenben álljon össze, éppen ez a jelen hiányzik és az van legjobban jelen, amihez mindenki csak visszanyúl, aminek tartalmában legkisebb a súlya. A könyv azt a hagyományos látszatjátékot viszi tovább, amelyben minden a valóságos viszonyok fordítottja. Mintha valóban az lenne fontos, ami évezredekkel előbb volt és nem az, ami ma van. Mintha a múltról, nem nagyon is a máról lenne szó.

Másrészt — és talán ez a súlyosabb — az a szemléletmód, ami a hagyományos formát jellemzi és amit a könyv akarva-akaratlanul érvényesít — még akkor is, ha ellene szeretne szegülni — a kérdések középpontjába a birtoklást teszi. Kinek van joga Erdélyt birtokolni és hogyan? Erről szól a kontinuitás-elmélet körüli

vita. Márpedig arról kellene szó legyen, hogy hogy lehet ezt a szemléletet meghaladni: nem a történeti igazság nevében — bár az sem érdektelen és jelentéktelen —, hanem az Erdélyben élő népek igazai és igazságai érdekében.

Mert nem az a kérdés, hogy legalább az egyik rész számára kell a lehetőséget és az emberi méltóság szerinti életet biztosítani, hanem az, hogy azt mindenki számára biztosítani lehessen. Hiszen Erdély történetéből az is kiderül, hogy minden ilyen részleges törekvés végül oda vezetett, hogy senkinek se legyen emberhez méltó élete, hogy mindenki megfosztassék annak lehetőségeitől.

AZ ELSŐ MEGHIÚSÍTOTT REFORMKÍSÉRLET **Az 1953-as kormányprogram**

1953. június 28-án a magyar kommunista párt (akkor Magyar Dolgozók Pártja) központi vezetősége kétnapos ülés után nagyjelentőségű határozatot hozott, amely fordulatot jelentett az ország életében. A határozat szigorú bírálatot gyakorolt az addigi politika felett, elmarasztalta a legfelsőbb vezetést, különösen, személy szerint Rákosi Mátyást, a párt főtitkárát és lényegbevágó, jelentős változtatásokat eszközölt politikai, társadalmi, gazdasági és személyi téren. A határozat alapján fogalmazta meg és hirdette meg az országgyűlésben 1953. július 4-én Nagy Imre, a Rákosi helyébe lépő új miniszterelnök kormányának elképzeléseit, terveit. Ez a történelmi jelentőségű beszéd, mint az 1953-as kormányprogram ment át a köztudatba, az ezzel megindított folyamatot pedig hivatalosan közel másfél évig az „új szakasz” politikájának nevezték, ezzel is hangsúlyozni akarván, hogy a hatalmat gyakorló kommunista párt a régitől különböző, új politikát kíván kezdeni.

Az új szakasz nemcsak magyar viszonylatban volt jelentős fordulat, hanem figyelemreméltó eseménye a nemzetközi életnek is. Hiszen a legújabbkori történelemben, a sztálini uralom kezdete óta ez volt az első eset, hogy egy uralmon lévő kommunista párt a nyilvánosság előtt elismerje, súlyos hibákat követett el, egész politikai és gazdaságpolitikai koncepciója téves, sőt – sok szempontból – egyenesen káros volt, és egyben bejelentse szándékát, hogy gyökeres változtatásokra készül. A Rákosi-kormány tehát **megbukott** és a Nagy Imre-kormány új politika ígéretével lépett a színre.

Pluralista rendszerben az uralmon lévő párt, irányzat, személy **bukása és felváltása** nem rendkívüli eset és általában nem is okoz különös megrázkódtatást. A szovjet típusú szocialista struktúrában azonban az elkövetett hibák kijavítását is szükségszerűen csak a hibákat elkövető, hatalmon lévő, **hegemón párt** válalhatja.

Az 1953-as kormányprogram volt az első nagyszabású, átfogó tervezet, amely a szocialista rendszeren **belül** szándékozott új, a sztálini modelltől eltérő társadalmi-gazdasági berendezkedést létrehozni. Ez volt az első reformkísérlet a kommunista táborban. Ezért jelentősége túlterjedt az ország határain. A reformkísérlet kimenetele, sorsa egyrészt jelzője lehetett az új szovjet vezetés nyitási, változtatási törekvésének, másrészt próbaköve is szándékai komolyságának. Csupán a pillanatnyi szükséglet diktálta taktikai, átmeneti módosításokról

van-e szó, vagy a szocializmus megvalósítása egész stratégiájának átgondolásáról, korszerűsítéséről, ami messzemenő, nemzetközi horderejű átalakulások kiindulópontja lehet és megváltoztathatja az egész világhelyzetet. Magyarországon valóban új szakasz nyílik-e, vagy a lejáratott, régi folytatódik-e új cégér alatt?

Sajátságos, hogy a kormányprogram – korabeli történelmi jelentősége ellenére – úgyszólván teljesen kihullott az emlékezetből. Nemcsak a hazai retrográd, ortodox, közlési jogosítvánnyal rendelkező ideológusok igyekeznek fátyolt borítani emlékére, hanem a reform-készségű gondolkodók sem szentelnek neki kellő figyelmet, a szakemberek, történészek, gazdaságtörténészek pedig csak érintőleg foglalkoznak vele. A külföldi szakirodalomban is alig több eseménytörténeti adaléknál. E különös feledékenység motívumai között egyaránt találhatunk politikai célzatosságot és nem megfontolt tömeglélektani reakciókat.

Az utóbbi kategóriába sorolható a leglényegesebb ok. Az 1956-os forradalom jelentősége mellett elhalványul az 1953-as kormányprogram emléke. Pedig az új szakasz kibontakozása, majd elfojtása, szerves előzménye az 1956-os robbanásnak. A reform reményének felcsillantása, majd a kísérlet erőszakos meghiúsítása teremtette meg azt a légkört, amelyben elszabadult a népharag. Az első magyar reformkísérlet önkényes meghiúsítása szemléltető példája annak a történelmi axiómának, hogy az uralom gyakorlóinak nem biztosít tartós hatalmat az a rendezés, amely csak az erőn nyugszik, és az erő helyzetéből meg gondolatlanul és felelőtlenül azt a megoldást választja, amely pillanatnyilag és átmenetileg a legcélszerűbbnek, legegyszerűbbnek, legkényelmesebbnek tűnik, valójában azonban ezzel csak elodáznak és elmélyítik a válságot.

Hozzájárul a korszak feledéséhez az a lélektani mozzanat is, hogy a nemzeti tudatban Nagy Imre emléke az 1956-os forradalomhoz kötődik, és e mítosz mögött háttérbe szorul igazi arculata, a valósabb, hitelesebb 53-as, reformer Nagy Imréé. A néplélek különben is fogékonyabb a drámai, forradalmi fordulatokra, mint a prózaibb, kevésbé mutatós, evolucionalista folyamatok iránt.

Van azonban az emlékezet-vesztésnek tudatosabb előmozdítója is. Hivatalos történetírásunk periodizációjában az 1953 júniusától 1956 novemberéig tartó szakasz egyszerűen **eltűnik**, nem létezik, pontosabban: beleolvad abba az elmosódott fogalomba, amely „az 50-es évek” pejoratív mellézköngéjű publicisztikai gyűjtőneve alatt hatolt be a köztudatba. E hivatalos interpretáció szerint „az 50-es évek”, szaknyelven „a személyi kultusz kora” közkeletű elnevezéssel „a Rákosi idők” 1948-tól 1956-ig tartott és az „új” később, Kádár János rendszerében alakult ki. Valójában, ha nem is fogadjuk el névértékén Rákosinak és Révainak utólag, 1949-ben elhangzott öngazoló „felértékelését”, amely szerint a népi demokrácia voltaképpen már 1945-től tartalmazta a proletárdiktatúra lényeges elemeit a pluralista demokrácia homlokzata mögött, annyi bizonyos, hogy a „népi”, – ez esetben – fosztóképző által valóban már eleve korlátozott

demokrácia az első nagy koncepciók politikai per a „Magyar Község” perével és következményei által, tehát már 1947 elejétől likvidálódott és alakult át — egyes külső jegyek fokozatos elhalása mellett — rohamos ütemben a proletárdiktatúra államrendszerévé. Nagy Imre és a reformer kommunisták eredetileg ezt a népi demokratikus rendszert szándékoztak megreformálni. Nem kívánták visszaállítani a többpártrendszert, a koalíciós kormányzást, a demokráciát még az 1945–47-es formájában sem, hanem olyan rendszert képzeltek el, amelyben a demokrácia elsősorban és legelőbb a kommunista párton belül érvényesül maradéktalanul és a párt irányításával valósul meg fokozatosan országosan, a törvényhozásban csakúgy, mint a közigazgatásban és a mindennapi életben. Nem feladatomb most ezen reformelképzelés elméleti, történet-bölcséleti érvényességét taglalni, sem megvalósíthatóságának realitását vizsgálni. Különböben sem lehetséges az első kommunista reformkísérletet több mint három évtized távlatában, az akkori összefüggésekből kiragadva vizsgálni, hiszen erről a problémáról azóta folyik nemzetközi méretekben az a vita, amelynek lényege így foglalható össze: lehetséges-e tényleges demokrácia a szocializmusban, megvalósítható-e az egyén szabadsága a szocialista államrendszerben, összeegyeztethető-e az egyéni szabadság a társadalmi tulajdonnal stb. 1953-ban ezek az elméleti kérdések még nem vetődtek fel a marxista elemzésben, sőt szélesebben a baloldal körében sem, és első ízben élesen az élet, az 1956-os események dinamikája tüzte őket napirendre. Elméletileg, elvontan tehát az 1953-as kormányprogram, sőt a nyomában keletkező politikai viták, harcok nem hoztak újat, de gyakorlatilag nagy változást jelentettek az ország életében. 1953 új fordulatot ígért a „fordulat éve” után. A Rákosi-korszaknak vége szakadt és megnyílt egy új periódus, amely magán hordta ugyan az ideiglenesség, a bizonytalanság, az átmenet jegyeit, gyakran kísértett a múlt szelleme is, de mégis egy emberibb, demokratikusabb, biztató lét felé mutatott.

Nem figyelt fel 1953-ra, sőt mai napig sem vesz tudomást róla világviszonylatban a baloldali progresszió tábora, a nemzetközi munkásmozgalom, még az eurokommunisták, de a szociáldemokraták, szocialisták sem. Pedig a szocialisták már akkor megérthették vagy legalábbis megérezhették volna, hogy a tényleges munkásegység helyreállításának, a munkáspártok szövetségének feltétele a munkásmozgalom radikális, forradalmi szárnyának egyértelmű demokratikus elkötelezettsége. Ez a kérdés a mai napig nem veszített időszerűségéből, sőt a latin-amerikai fejlemények különösen sürgetően emlékeztetnek aktualitásukra. A különböző irányzatú újító szándékú kommunistáknak, az eurokommunistáknak és egyéb „eretnekek”-nek pedig vállalniuk kell az 1953–56-os korszak örökségét. Ezt mindaddig elkerülték. Elsősorban taktikai megfontolásokból. De amúgyis kikezdett politikai hitelüket csorbítja, megkérdőjelezi szándékuk őszinteségét, ha nem vizsgálják felül álláspontjukat és nem rehabilitálják nyilvánosan, politikailag az első kommunista reformereket, Nagy Imrét és harcostársait.

Bizalmatlanul, a legjobb esetben óvatos várakozással, de nemegyszer ellenségesen fogadta már akkor a magyar kísérletet a szocialista tábor többi országa és annak megkezdését, fejleményeit többnyire elhallgatta, beleérve a Szovjetuniót is, amely pedig kezdeményező szerepet játszott a folyamat elindításában. Hiszen nyilvánvaló volt, hogy a magyar vezetés helytelen politikájának szigorú bírálata alapján érvényes a többi, uralmon lévő kommunista pártra is. A nagy erőfeszítést, kezdeményező bátorságot, kockázatvállalást kívánó reformkísérlet helyett inkább a stabilnak tűnő fosszilis nyugalmat, az ásatag, önámító mozdulatlanságot vagy legfeljebb csekély látszatkiigazításokat választották. Katasztrofális következményekkel – mint azt a történelem a későbbiekben bebizonyította.

Teljes érzéketlenséget és érdektelenséget tanúsított az 1953-as kormányprogram és további sorsa iránt a nyugati politika. Felszínes megközelítésben nem láttott benne mást, mint újabb kommunista manővert, kísérletet a csőd leplezésére és a tömegek félrevezetésére, sok hűhót semmiért. Ezt a beállítottságot jellemzően érzékelteti a budapesti amerikai követség ügyvivőjének, George M. Abbotnak a State Departmenthez intézett 1953. július 10-i összefoglaló jelentése.¹ Bár bevezetőjében leszögezi, hogy a Nagy Imre által meghirdetett „Új Gazdaságpolitika nagyjelentőségű változást” jelent, majd négy oldalon keresztül szakszerűen és tárgyiasan ismerteti a program gazdasági összefüggéseit, végső következtetését így fogalmazza meg: „Nem tűnik túlzásnak úgy ábrázolni a rendszert, mint a leleplezett megbecstelenítőt, aki bevett szemmel fogadkozik, hogy megjavul és ezentúl a számára szokatlan udvarlás technikájával: kísérletezik korábbi áldozataival szemben.” A szellemesnek szánt példázat nemcsak az amerikai diplomata elfogultságáról tanúskodik, hanem bizonyos kezdetlegességet, felkészületlenséget és tájékozatlanságot is tükröz. Primitív, de éppen szimplicitásában hatásos az a leegyszerűsítő módszer, amely elemzés, vizsgálódás helyett hangzatosan úgy intézi el a kérdést, hogy ezek az újítók ugyanazok a kommunisták, akik azelőtt...

Nem keltett nagyobb visszhangot az 1953-as kormányprogram és Nagy Imrének meg híveinek a Rákosi-klikk elleni harca az 1956 előtti emigrációs irodalomban sem. Ez a figyelem-kihagyás ismét elsősorban lélektani indítékokkal magyarázható. A demokratikus emigráció is érthető bizalmatlansággal viseltetett minden iránt, ami a kommunistáktól indult ki. Nagy Imrének sem hittek inkább, mint Rákosinak. Azonkívül, amikor emigrációba kényszerültek vagy a menekülés, a kivándorlás útját választották, ezt abban a tudatban tették, hogy a helyzet reménytelen, minden erőfeszítés hiábavaló, végleg lezárult annak a lehetősége, hogy az ország sorsában belátható időn belül változás álljon be. Emberileg érthető, hogy nehezen ismerték fel és ismerték el: alig néhány esztendővel elűzetésük vagy eltávozásuk után kényszerűen otthagytak hazájukban olyan változások következnek be, amelyek jogos, új reményeket keltenek és a Rákosi-korszak a magyar történelemnek sem végleges, gyászos zárófejezete. Ráadásul ezt a változást kommunisták kezdeményezik.

Adósa marad az 1953 júniusától 1956 októberéig terjedő korszak megelevenítésével a hazai társadalomtudomány, irodalom és művészet is. Nem önhibájából. Nem állnak rendelkezésre a szükséges források. (Nem hozták például nyilvánosságra hivatalosan még az 1953. június 28-i KV határozatot – legelőször a *Hirmondó* 1986/2. száma publikálta –, sem az 1955. április 14-i KV határozatot, amely Nagy Imrét megbélyegezte és megfosztotta minden tisztségétől).² Nem jelentkeznek ilyen igények az állami irányítás alatt álló intézmények (folyóiratok, könyvkiadók, színház, film, tudományos intézetek) részéről sem. A kényesnek minősített témát általában inkább elkerülik vagy elkenik, illetve beleőrlik a szabványosított Rákosi-szidalmazás felszínes frázishalmazába, elposványosítják, „merészen” beleszorítják unalomig elcsépeelt infantilis tanmese modellekbe.

A történelem, különösen a közelmúlt történelme iránt érdeklődők száma az utóbbi időkben erőteljesen növekszik, elsősorban a fiatalabb nemzedékek körében. Ezek hazai olvasmányok hiányában külföldi kiadványokat kutatnak fel. Nem rendelkeznek azonban általában sem kellő tájékozottsággal, sem kritikai mércével, hogy a különböző irányzatú és színvonalú művek értékét (vannak közöttük kitűnő, érdekes írások) megítéljék. Legfőbb ideje volna, hogy a magyar olvasók a Rákosi-rendszer egyes kirívó tüneteinek leleplezése mellett megismerjék a maga valóságában azt a korszakot, amikor magyar kommunista reformerek elsőnek kísérelték meg a megújulást, felvették a harcot a retrográd és vétkes vezetők ellen, jelentős eredményeket értek el és visszanyerték a nemzeti közvélemény részleges bizalmát. Tegyék megközelíthetővé a forrásokat a kutatók számára. Adjanak zöld utat az alkotóknak. Kicsinyes személyi szempontok és kérészerűtű aktuálpolitikai megbontolások nem akadályozhatják e folyamat kibontakozását.

A sztálini örökség

A magyar fordulat is következménye az 1953-as esztendőben bekövetkezett rendkívül fontos nemzetközi változásoknak. A II. világháború befejezése után nyolc esztendővel az 1953-as év újra sorsdöntő volt a világ számára. Sztálin halálával megindult egy folyamat, amely alapvető változtatásokat kezdeményezett a Szovjetunió bel- és külpolitikájában, a szovjet–amerikai viszonyban és ezáltal a nemzetközi helyzetben is. A Szovjetunió külpolitikája tengelyébe a két rendszer békés egymás mellett élésének és békés versengésének elvét állította, ellentétben a korábbi konfrontációs, az egymással szembenálló táborok elméletén alapuló kurzussal. A bel- és gazdaságpolitika fő irányvonalaként pedig a lakosság életszínvonalának emelését jelölte meg. Ez az általános politikai váltás kihatott az egész világra, elsősorban a szovjet befolyás alatt álló országokra, így természetesen Magyarországra is. Még hozzá nem is közvetetten, áttételesen, hanem közvetlen közbelépés formájában.

A szovjet kormány emlékezetes 1956. október 30-i nyilatkozatában utólag maga is elismerte és helytelenítően kommentálta, hogy a Szovjetunió nagyhatalmi helyzetből cselekedve függőségi, egyenlőtlen kapcsolatokat létesített a többi szocialista országgal. Ennek jegyében avatkozott be számtalanszor a szocialista országok belügyeibe, így Magyarország belügyeibe is.

Magyarország 1953-ban nem volt szuverén ország. Nem folytatott önálló külpolitikát és minden lényeges belpolitikai, gazdasági elhatározás a szovjet vezetés kezdeményezésére vagy jóváhagyásával született meg. Ezért nem hatott a meglepetés erejével, hogy a Sztálin halála után megalakult új szovjet pártelnökség tanácskozássra szólította Moszkvába a magyar párt- és állami küldöttséget, amelynek személyi összetételét is maga jelölte ki. Az is a kialakult ügyvitel menetébe illett, hogy a szovjet vezetés tanácsadás formájában előírta a meghívott delegációnak a soron következő magyarországi teendőket, ha a kívánt változtatások ezúttal sokkal mélyrehatóbbak és átfogóbb jellegűek voltak is a korábbiaknál.

A Szovjetunió beavatkozása ezúttal egyértelműen **kedvező** előjelű volt, akkor is, ha az intervenció elvileg semmilyen körülmények között nem igazolható és nem fogadható el a nemzetközi kapcsolatok normális rendszerében. A szovjet–magyar kapcsolatok kialakult gyakorlatában azonban reálisan a pozitív változás is csak a Szovjetunióból indulhatott el. A szovjet vezetés pedig nagy külpolitikai változásokra, kezdeményezésekre készült és elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy a tárgyalóasztalhoz ülve konszolidált, szilárd háttérrel rendelkezzen. Ezért igyekezett rendet teremteni a saját háza táján. Ezért kezdeményezte a változásokat Magyarországon és ezért védelmezte a továbbiakban az „új szakaszt” közel másfél esztendeig, Rákosi fáradhatatlan, kulisszák mögötti manővereivel, intrikáival szemben (Rákosi ebben az időben – betegeskedés ürügyén – hónapokat töltött Moszkvában, hogy ott ágáljon az új politika és különösen Nagy Imre személye ellen), valamint a magyar vezetőség többségének ellenállásával és az apparátus szabotázsával szemben. Az új szovjet vezetésnek gyorsan és nagy eréllyel kellett cselekednie, hogy konszolidálja belső és külső helyzetét Sztálin halála után.

Sztálin megbetegedésének, majd drámai gyorsasággal bekövetkezett halálának híre váratlan szenzációként érte a világot. Ha a közvéleményt meglepte a betegség bejelentése és a halálhír (az első nyilvános közlés és a végső közlemény között nem telt el 36 óra sem) és a szűkszavú hivatalos jelentésekből nem sokról értesülhetett, a szovjet felső vezetést a fordulat **nem** érte felkészületlenül. A rendkívüli jelentőségű személyi és szervezeti döntések olyan rohamos gyorsasággal következtek be, hogy az előzetes tárgyalásokat és megállapításokat feltételez. Ezekre egyébként Hruscsov is utal visszaemlékezéseiben.³ Már másnap, március 7-én megjelent a minisztertanács, a központi bizottság és a legfelső tanács elnökségének közös közleménye, amely alapvető változtatásokat tartalmazott. A Sztálin által a XIX. kongresszuson, alig fél évvel korábban, 25 főre fel-

duzzasztott pártelnökség (prezidium) létszámát 10-re csökkentették (négy póttaggal!), lényegében a régi gárdára korlátozták és a sztálini új kreatúrákat kihagyták. Megszüntették a prezidium szűkebb létszámú irodáját és a szervezőbizottságot, mint olyan szervezeteket, amelyek „nem felelnek meg a párt szervezeti szabályzatának”, ami szintén a sorok közötti kritikája volt a sztálini gyakorlatnak. Megalakították a minisztertanács elnökségét, amely az elnökből és az első helyettesekből áll. Egyesítettek több minisztériumot és élükre olyan régi vezetőket helyeztek, akiket Sztálin miniszterelnökhelyettesé nevezett ki ugyan, de közben eltávolította őket a minisztériumok éléről és ezzel kiküszöbölte a területre gyakorolt közvetlen hatásukat. A minisztertanács elnökévé Malenkovot nevezték ki (akiről a Pravda a harmadik oldalon közepes nagyságú arcképet közölt), első helyettesévé: Beriját, Molotovot, Bulganyint, Kaganovicsot; Hruscsovot felmentette moszkvai első titkári tisztsége alól, megerősítette állásában a KB titkárságában és kimondta: „szükségesnek kell nyilvánítani, hogy N. Sz. Hruscsov kizárólag a Központi Bizottságban végezzen munkát”. Visszaadta Molotovnak a külügyek közvetlen intézését is, Vorosilovot kinevezte a Legfelső Tanács elnökévé és rendkívüli módon megnövelte Berija hatalmát, akit mint a miniszterelnök első helyettesét belügyminiszterként az egyesített államvédelmi és belügyi tárca élére állított. Ezenkívül számos más lényeges személyi cserét is végrehajtott. A leglátványosabb emelkedés Zsukov marsallé volt, aki Sztálin idején, 1945 után kegyvesztett lett, és most egy távoli garnizonból, a feledésből a hadügyminiszter első helyettesévé léptették elő. A legfeltűnőbb bukás Leonyid Brezsnyevé, akit Sztálin a XIX. kongresszuson moldvai első titkárból a KB titkárává léptetett elő és a prezidium irodájának is tagja volt, most a másodrangú fontosságú haditengerészeti minisztérium politikai főcsoportfőnökévé degradálták.

Sztálint március 9-én délben már el is temették. A gyászszertartás mindössze egy óra hosszát tartott. A ceremóniát Hruscsov nyitotta meg és zárta be. Három rövid beszéd hangzott el, sorrendben: Malenkov, Berija és Molotov búcsúztatta röviden és mérsékelt megrendüléssel a generalisszimust, aki néhány napja még rettegésben tartotta őket is, meg az egész világot. Nemcsak a szocialista országokban, hanem szerte a világon nagyobb pompával emlékeztek meg Sztálinról. A Kínai Kommunista Párt határozatban kötelező olvasmányként írta elő tagjainak a temetésen elhangzott három beszédnek, Csü Te beszédének és Mao Ce Tung cikkének tanulmányozását, javasolt irodalomként szerepeltek egyéb cikkek, beszédek és részvétlétiratok. A szovjet sajtóban megjelent cikkek, vezércikkek nagyon mértéktartóan említették Sztálint, főleg mint Lenin tanítványát, inkább az egység, az összefogás, a kollektív vezetés fontosságát hangsúlyozták. Elméleti cikkek, tanulmányok, dicsérő poémák nem jelentek meg, nem úgy, mint például a magyar sajtóban. A kincstári elparentálás sem tartott tovább három napnál és március 11-én már nagy arcképes, ünnepélyes elméleti eszmefuttatás jelent meg a *Pravdában* Marx Károlyról halála 70. évfordulója alkalmából.

A protokoll névsor, amely egyben a hatalmi rangsort is jelezte a nyilvános megjelenéskor (díszőrség, gyászszertartás, a koporsó elhelyezése) így festett: Malenkov, Berija, Molotov, Vorosilov, Hruscsov, Bulganyin, Kaganovics, Mikoján. Malenkov azonban csak nyolc napig tarthatta meg Sztálin kettős vezető funkcióját. Már március 14-én le kellett mondania titkári tisztségéről és szerepét a párt titkársága élén Hruscsov vette át.

Sztálin utódaira rendkívül súlyos örökség maradt. Nyugtalanságuk, szorongásuk érződik a korabeli sajtón is, amely szüntelenül az egységet, az összeforrottságot, a kollektív vezetés erejét, a fegyelmet hangsúlyozta és óvott a pániktól, zűrzavartól. A megoldatlan problémák évek alatt felhalmozódtak, a kül- és belpolitikai helyzet fenyegető feszültségekkel volt terhes. A nehézséget csak fokozta, hogy a hivatalos propaganda évek óta azt szuggerálta a közvéleménybe, hogy „nincs a földön gazdagabb, szebb ország”, mint a Szovjetunió és Sztálinnak, a „népek atyjá”-nak bölcs vezetése alatt a béke és a szocializmus birodalma feltartóztathatatlanul és diadalmasan menetel a kommunizmus végső, világméretű győzelme felé. Az új vezetőkre várt a kijózanítás háládatlan feladata és annak ódiума, hogy míg Sztálin alatt látszólag minden tökéletesen működött, az ő intézkedéseik nyomán egymást érik a bajok, konfliktusok. Pedig a helyzet megkövetelte az intézkedéseket, mert az utódoknak csődtömeget kellett felszámolniuk.

Hibás volt a sztálini külpolitikai stratégia, mert abból a téves feltevésből indult ki, hogy a háborús konjunktúra után válság tör ki a tőkés világban. Munkanélküliség, elégedetlenség, felfordulás támad és a kommunista pártok közreműködésével a nagy európai országok, elsősorban Olaszország, Franciaország és Nyugat-Németország érett gyümölcsként hullanak a Szovjetunió ölébe, az Egyesült Államok pedig kiszorul Európából és visszahúzódik elszigeteltségébe. Ennek pontosan az ellenkezője következett be. Az amerikaiak katonai elkötelezettségével, aktív fegyveres és anyagi segítségével az európai tőkés országok talpraálltak, politikailag stabilizálódtak, a védelmi készség szükségességére hivatkozva katonai szövetségek létesítésébe kezdtek és az anyagi felépülés útjára léptek, amit az egymást követő „gazdasági csodák” jeleztek. Bekövetkezett a hidegháború korszaka, amely befagyasztotta az egymással szemben álló hatalmi tömbök vonalait és kizárta bármilyen terjeszkedés esélyeit.

Eközben a kudarcok sorozata érte a sztálini külpolitikát.

Görögországban nem sikerült a Kommunista Párt előretörési kísérlete és a monarchia, amerikai támogatással, 1948–49 telén felszámolta a hegyekbe szorított kommunista partizán hadsereget.

1947-től kizsorították a nagy nyugat-európai kommunista pártokat a háború után alakult koalíciós kormányokból és ezek a pártok veszítettek befolyásukból. Az Olasz KP az 1953 májusi választásokon a szavazatoknak csupán 22,8 százalékát kapta. 1948-ban kudarcha fulladt a Finn Kommunista Párt hatalomátvételi kísérlete.

A berlini léghíd létesítésével 1948 júniusában a nyugati szövetségesek megíúsították a Szovjetuniókn azt a szándékát, hogy megszüntesse az amerikai, angol, francia jelenlétet Nyugat-Berlinben és kinyilvánították, hogy sehol nem hajlandók meghátrálni.

Nem járt sikerrel az 1950-ben indított harc Korea egyesítéséért az észak-koreai szocialista állam égisze alatt. Az amerikaiak közvetlen katonai beavatkozással íúsították meg ezt a tervet és helyreállították a félszigeten a területi status quót.

A legsúlyosabb tekintélyvesztés azonban Sztálint a jugoszláv kommunistaék ellen 1948-ban indított nemzetközi méretű politikai hadjáratának kudarcával érte. A szocialista országok megszakították Jugoszláviával a diplomáciai kapcsolatot, gazdasági bojkott alá helyezték. Az SZKP irányításával a nemzetközi kommunista mozgalom féktelen propagandakampányt folytatott Tito ellen. A jugoszláv párt- és kormányvezetés hajthatatlan ellenállásával, függetlenségi elszántságával szemben Sztálin tehetetlennek mutatkozott. Csalódott abban a várakozásában, hogy „újjának egyetlen mozdulatával” megsemmisíti Titót. A legszélsőségesebb retorika sem bizonyult hatásosnak, más eszközökhöz pedig a sztálini külpolitika nem mert nyúlni. A jugoszláv fiaszó még a kommunista pártokban is érezte hatását. A fiatal Kínai Népköztársaság egyre erőteljesebben kezdte hangsúlyozni függetlenségét és külpolitikai önállóságát, külön státuszát a szocialista táboron belül. Az Olasz Kommunista Párt vezetősége visszautasította azt a szovjet kívánságot, hogy Togliattit Moszkvába rendeljék nemzetközi pártfeladat ellátására és helyére, a főtitkári tisztre egyik helyettese, a balos, dogmatikus, Sztálin bizalmát élvező Pietro Secchia kerüljön. A hazai fegyveres partizánharcot vezető tekintélyes és népszerű francia kommunista vezetők (Marty, Tillon) szembefordultak a Moszkva feltétlen bizalmát élvező Thorezzel és Duclos-val.

Végül 1952-ben megindult Nyugat-Németország integrálása a nyugati katonai rendszerbe és az NSZK felfegyverzése. Ez nagy nyugtalanságot keltett a Szovjetunióban, ahol még elevenen éltek a II. világháború emlékei.

Sztálin élete vége felé maga is érezte, hogy külpolitikai koncepciója korrekcióra szorul. 1952-től szorgalmazta a koreai fegyverszünet megkötését az eredeti kettéosztás elismerése alapján és 1952 tavaszán javaslatot tett az egységes, semleges Németország megteremtésére nemzetközileg ellenőrzött, szabad választások útján. De a nyugati nagyhatalmak és az NSZK kormánya komolyan meg sem vitatta ezt a javaslatot. A nyugati politika ekkor már más irányt követett. Az 1953 januárjában hivatalba lépő új Eisenhower-kormány külügyminisztere, Dulles, a „feltartóztatás” eddigi defenzív politikája helyett a „visszagöngyölítés” offenzív politikáját hirdette meg. Eisenhower elnök pedig Kelet-Európában szabad választásokat követelt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy nem ismeri el a kialakult fennálló helyzetet.

A kép teljességéhez tartozik, hogy a Sztálin alatt bekövetkezett gazdasági

pangás közepette lemaradás mutatkozott a haditechnika fejlődése terén is, ami a Szovjetunió szempontjából hátrányosan befolyásolta a katonai erőviszonyok alakulását.

Nagy erőfeszítést, kezdeményezőkézséget, diplomáciai találékonyságot, kompromisszumokat és engedményeket igényelt e kedvezőtlen kurzus megfordítása. A szovjet **külpolitika** azonban elérte célját: két év múlva, 1955 júniusában Genfben összeült a nagyhatalmak kormányfőinek csúcsértekezlete, a konfrontációt felváltotta a békés egymás mellett élés elve, a status quo kétoldalú elismerése, és a nemzetközi politikában megkezdődött az úgynevezett enyhülés első időszaka.

Nem kisebb gondok neheztedek az új vezetés vállára a belpolitikában és ezekkel nem is sikerült kielégítően megbirkózni. A problémák már a sztálini „aranykorban” is felszínre kerültek. Az 1952 novemberében összehívott XIX. kongresszus ugyan Sztálin bálványozása jegyében zajlott le (a szorongatott helyzetben lévő Mikoján rekordot javított: beszédében 27-szer említette Sztálin nevét és tíz bekezdést Sztálin névvel intonált), de nem volt olyan felszólalás, amely ne számolt volna be súlyos visszaélésekről, mulasztásokról is. Kiderült — a nagy hozsannák közepette —, hogy a Szovjetunió köztársaságaiban virágzik a bűnözés, a korrupció, a nepotizmus, a tervjelentések meghamisítása, az elmaradás a teljesítésben, lustaság, hanyagság, részegség stb. Sztálin — nagy politikai rutinjával — megérezte a felgyülemelő feszültségeket, de képtelen volt másképpen reagálni, mint a megszokott módszerek alkalmazásával. A XIX. kongresszuson újabb őrségváltást készített elő, új terrorhullámot szabadított el és a bajba jutott rezsimiek bevált gyakorlatát követve a cionizmus elleni harc ürügyén országos antiszemita kampányba kezdett. „Fehérkámzsás gyilkosokként” neves, tekintélyes orvosprofesszorokat tartóztatott le és olyan légkört teremtett, amelyben mindenki — közvetlen környezete is — új, monstre koncepciók perek megrendezésére számított.

Az antiszemita uszítással egyidejűleg már gyakran bukkantak fel a sajtóban balsejtelmű utalások egyes párt- és állami szervek önelégültségéről, könnyelműségéről, az éberség hiányáról. Nem lehetett tudni, hová csap le a villám. A téboly elszabadulására jellemző, hogy a *Pravda* 1953. január 18-i számában a Joint (Nemzetközi Zsidó Segélyszervezet) szervezetét „Auschwitz haszonélvezői”-nek, a cionizmust Hitler szövetségesének minősítette.

A mélyen gyökerező társadalmi és politikai problémákat azonban ilyen eszközökkel nem lehetett megoldani. Mint Hruscsovnak a XX. kongresszus zárt ülésén elmondott — máig hivatalosan nem publikált — beszédéből és visszaemlékezéseiből kiderül, ezt a zsákutcát Sztálin legközelebbi munkatársai is felismerték, és vezetőjük alkalmatlanságát, káros cselekedeteit előrehaladott korának és paranoiájának tulajdonították.⁴

Sztálin halálát radikális intézkedések követhették. Már március 27-én széles körű amnesztiát hirdettek meg, amely vonatkozott minden öt év alatti bünte-

tésre, az 55 évnél idősebb férfiakra, az 50 évnél idősebb nőkre, a fiatalokúakra (18 éven aluliak), terhes anyákra, gyógyíthatatlan betegekre. Megkezdtek a bűntető-táborok felszámolását. Ezek az intézkedések több millió embert érintettek (számuk nem megállapítható). Április 5-én közlemény jelentette be, hogy az orvosprofesszorokat „helytelenül, minden törvényes alap nélkül” tartóztatták le. A vádak hamisak. „Megengedhetetlen nyomozási módszereket” alkalmaztak. Az orvosokat szabadlábra helyezték, a bűnösöket letartóztatták. Ignatyev volt állambiztonsági minisztert, akit egy hónappal korábban választottak be a párttitkárságba, „szájtátiság és politikai vakság” bélyegével felmentették tisztségéből, Rjumin volt állambiztonsági miniszterhelyettest mint „kalandort és titkos ellenséget” letartóztatták. Tyimasuk orvosnőt az állambiztonsági szervek munkatársát, akinek feljelentése nyomán Sztálin elrendelte a professzorok letartóztatását és akiről alig másfél hónapja azt írta a *Pravda*: „neve a szovjet hazafiság és éberség jelképévé vált” és magas kitüntetésben részesült, megfosztották a Lenin-rendtől és eltüntették. „A szocialista törvényesség sérthetetlen” – hirdette a *Pravda*.

A sajtóban megszűntek a Jugoszlávia elleni támadások. Június 15-én helyreállították Jugoszláviával a diplomáciai kapcsolatot. Július 26-án megkötötték a fegyverszünetet Koreában. Izraellel is helyreállították a február 14-én megszakított diplomáciai kapcsolatokat, Sztálin neve egyre ritkábban szerepelt a sajtóban. Még a május 1-jei jelszavak között is Sztálin világszerte terjesztett, a béke-mozgalom jelmondatává lett banalitása: „A világ békéje fennmarad és tartós lesz” stb. szerzője nevének feltüntetése nélkül szerepelt. Sztálin teteme alig hűlt ki, politikáját és tekintélyét máris kikezdtek.

Április 22-én Vorosilov, a Legfelsőbb Tanács elnöke az új amerikai követ, Charles E. Bohlen bemutatkozó látogatásakor kijelentette: „a rendezést kívánó valamennyi kérdést barátságos módon lehet megoldani”. Április 25-én a *Pravda* teljes terjedelmében közölte Eisenhower elnök beszédét – amire korábban nem volt példa a szovjet sajtóban – nem hagyva ki olyan élesen kritikus kitételeket sem, amelyek szerint a szovjet kormány „célja a hatalmi fölény – minden áron. A biztonságot úgy akarják elérni, hogy megtagadják azt más nemzetektől. Az eredmény tragikus volt az egész világra nézve és ugyanakkor ironikus is a Szovjetunióra. A szovjethatalom növekedése az agresszió új veszélyére ébresztette a szabad nemzeteket és arra kényszerítette őket, hogy önvédelemből példátlan mennyiségű pénzt és energiát fordítsanak fegyverkezésre. Arra kényszerítette őket, hogy olyan háborús fegyvereket teremtsenek, amelyek már most alkalmasak arra, hogy azonnali és szörnyű megtorlással sújtsanak le bármilyen támadásra.” (Eisenhower itt a hidrogénbombára utalt, amelyet akkor monopólium helyzetben birtokoltak az amerikaiak – V. M.) De az amerikai elnök ebben a beszédében azt is leszögezte, hogy a „vítás kérdések közül, legyenek azok nagyok vagy kicsinyek, egyetlenegy sem megoldhatatlan... Újból kijelentjük: az Egyesült Államok kész vállalni igazságos részét.” A *Pravda* ugyanabban a szám-

ban polémikus szerkesztőségi cikket közölt, amely cáfolta és visszautasította Eisenhower vádjait, de kijelentette: „Ismeretes, hogy a Szovjetunió mindig késznek mutatkozott arra, hogy barátságos módon megvitatassák és megoldják az égető nemzetközi kérdéseket, azzal a feltétellel, hogy az e kérdések megoldására irányuló javaslatok — bárkitől induljanak is ki — **valamennyire is** (kiemelés — V. M.) elfogadhatók legyenek és ne ellenkezzenek a szovjet nép életbevágó érdekeivel...” Nyilvánvaló, hogy a két fél hangsúlyos **tárgyalási** készsége teret nyitott a párbeszéd megindítására.

A Szovjetunió belső életében is társadalmi és gazdasági változások jelei mutatkoztak. A szellemi életben megindult — Ehrenburg szavaival — az „olvadás”. Az új vezetés meghirdette a beruházások nagyszabású átcsoportosítását a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak javára, a mezőgazdaság sokkal erőteljesebb támogatását, az életszínvonal emelését. Ez a folyamat azonban nem mélyült el a szükséges társadalmi, gazdasági reformok, az elméleti elemzés irányában, hanem eltolódott adminisztratív, technikai-termelési, szervezési, gyakorlati intézkedések felé. A belső reform megakadt, sőt Malenkov bukásával (1955 február) átmenetileg kompromittálódott.

Mivel azóta a Szovjetunióban minden reformkísérlet lényegében ugyanerre a sorsra jutott, legfeljebb részeredményeket ért el, érdemes három évtized távlatából figyelmet szentelni ennek a kérdésnek. 1953 óta Malenkov, Hruscsov, majd a Brezsnyev-éra elején Koszigin, végül Andropov kísérletezett reformprogrammal. Különböző okok folytán, eltérő körülmények között minden kísérlet megkezdett. A hivatalos és félhivatalos kommentárok általában az ilyenkor elkerülhetetlen hibákkal és a nemzetközi helyzettel magyarázták a kísérlet megszakítását, vagy egyszerűen a hallgatás csendjével borították, elsüllyesztették. Akárhogy is történt, a felsorakoztatott indokok csak ürügyül szolgáltak a megkezdett kísérlet elhantolására. Túloznak és egyoldalúan ítélik meg a kérdést azok a külső megfigyelők is, akik a konfliktusokat és a bukásokat csak személyi hatalmi vetélkedésre, elvi ellentétekre (A–B szektor viszonya, az iparfejlesztés prioritása, a tervgazdálkodás értelmezése stb.) vagy hatalmi szövetségek, csoportérdek összeütközésére vezetik vissza. A vitákban a reform buktatóit ugyan gyakran vetik be érvként vagy éppen ledorongolásként, de valójában nem ez az ütközési pont. Az alapvető, történelmi akadály az, hogy a cári rendszerre épült sztálini struktúrában valóban nagyon bonyolult és kockázatos egy átfogó reform kísérlete. A sürgető és ésszerű nyitások is országos megrázkódtatást, felbolydulást idézhetnek elő, társadalmi válságokhoz vezethetnek. S az idő múlásával, pontosabban eltékozlásával a feladat egyre súlyosabbá válik; a megkövesedett, ásatag, bürokratikus szerkezet mind kevésbé alkalmas a felújításra. Nemcsak a szakemberek, tudósok, közgazdászok, szociológusok, technokraták sürgetik a reformok megkezdését, időnként a legfelső vezetés is felismeri, hogy az országnak, a Szovjetuniónak, mint nagyhatalomnak gazdasági és társadalmi reformokat kell végrehajtania, hogy megőrizze nemzetközi rangját, világpolitikai

befolyását. A helyzet megítélésében átmeneti egyöntetűség alakul ki. Amikor azonban hozzáfognak a megvalósításhoz és jelentkeznek a bajok, bonyodalmak, veszélyek, akkor megtorpannak, visszariadnak és a felelősséget egyes személyekre, csoportokra hárítják. S ez elsősorban nem politikai, hatalmi kérdés, nem is az elzánás kérdése, hanem a nyomasztó sztálini örökség legsúlyosabb átka: a realitások felmérésének és a tárgyilagos elemzésnek hiánya. A szükséges változásokat ma már nem lehet felülről elrendelni, diktatórikus módon, erőszakos, adminisztratív eszközökkel végrehajtani, mint a sokkal primitívebb intézkedéseket, amelyeket még a sztálini korszakban is vérrel és vassal lehetett hajszolni. A modernizáció csak demokratikus feltételek mellett, a csoportérdekek szabad érvényesülése és ütközése folyamatában lehetséges, ami mindenütt társadalmi megrázkódtatással, átalakulással jár. Nemcsak a Szovjetunió tragédiája, hanem az egész emberiség is, ha a Szovjetunióban nem sikerül a régen esedékes reformot beindítani. Mert csak egy korszerű, fejlődő, gyarapodó, kulturáltabb, civilizálódó, demokratizálódó szovjet társadalom lehet a világ tartós egyensúlyának biztosítója. Ráadásul igen nyomós tényezők hatnak a megnyugvás tartósításának irányába. A Szovjetunió mérhetetlen gazdagsága, népeinek többszörösen próbára tett határtalan tűrőképessége, igénytelensége növelik a mozdulatlanság, a megmerevedés vonzását, aminek természetes, de csak utólag, késetten érzékelhető következménye a stagnálás és a lemaradás.

A rendelkezésre álló dokumentumok (elsősorban a szovjet sajtó) mindenestre azt tanúsítják, hogy közvetlenül Sztálin halála után a szovjet vezetés **egyöntetűen** felismerte a váltás szükségességét és változtatási szándékait gyors, határozott cselekedetek követték.

Amikor nem követik a példát

Éveken keresztül a szocialista tábor sajtója, rádiója (a tévé akkor még hozánk nem jutott el) visszhangzott a Sztálin bölcs tanításait és a Szovjetunió példáját dicsőítő tirádáktól. A szocialista államok vezetői visszatetsző módon vetélkedtek egymással a szervilizmusban, az utánzásban, majmolásban. Sztálin halálával egyszeriben megváltozott a helyzet. A sztálini kreatúrák megéreztek a vasmarok szorításának lazulását, fel is lélegzettek, hogy a „gazda” eltávozott, de felismerték, hogy az új szovjet vezetést mennyire lekötik saját belső gondjai, nem is becsülték sokra az új vezetést, élén az ötvenéves „újonc” Malenkovval, aki Sztálin személyes titkáráként (1925–30) kezdte pályafutását. Kezdetben egy időre el is maradtak a sűrű direkt utasítások, bár a Szovjetunióból érkező jelzések világosak voltak. De Rákosinak, Ulbrichtnak, Gheorghiu-Dej-nek, Cservenkovnak, Bierutnak és társaiknak nem voltak ínyére a Szovjetunióban végbemenő változások. Hiszen rendszerüket a sztálini modellről mintázták, a hatalom az egyszemélyi vezetésen, a klikk-uralmon és a terroron alapult. Gaz-

daságpolitikájuk is a sztálini koncepció mása volt. Sztálin azonban már nem létezett és helytartói tisztán látták, hogy a helyi sztálintalanítás logikusan és elkerülhetetlenül saját politikai létüket is fenyegeti. Ezért a manőverezés, a kivárás és a bukott ellenállás módszereihez folyamodtak. Most ezt a taktikát választották a túlélés érdekében, a korábbi feltétlen engedelmesség és túlbuzgóság helyett.

Rákosi, aki a sztálini időkben a szolgálatteljesítés, szófogadás, sőt túlteljesítés bajnokaként tündökölt, hirtelen váltott: nem reagált a Szovjetunióból érkező jelzésekre (pedig rendkívül szorgos és rendszeres olvasója volt a világsajtónak, tehát tudta, mi történik a világban), sőt tüntetően folytatta a régi politikát, még külsőségeiben is. Igaz – szokás szerint – nem is rendelkezett kellő hivatalos, közvetlen információval a Szovjetunió politikai elképzeléseiről. 1953. április 4-én a díszszemlén, majd május 1-jén a régi „szentháromság” uralta a dekorációt: Lenin, Sztálin és középen alattuk Rákosi hatalmas méretű arcképei. A május elsejei jelszavak (24 darab) között az élen szerepelt: „Éljen népünk bölcs vezére, a béke első magyar harcosa, Rákosi Mátyás!”. A második jelszó így szólt: „Dicsőség a szabadság, a béke, a szocializmus vezérlő csillagának, a **halhatatlan** (kiemelés – V. M.) Sztálinnak”, míg Moszkvában Bulganyin hadügyminiszter sem május 1-jei beszédében, sem május 9-i napiparancsában (a német fegyverletétel évfordulója!) meg sem említette Sztálin nevét, akit a szovjet jelszavak (számszerűen 47 darab) is csak olyan összefüggésben említettek, hogy „Lenin – Sztálin zászlaja alatt”, de külön nem. Sorra jelentek meg a magyar sajtóban Sztálin elméleti jelentőségét, emberi kiválóságát méltató elvi tanulmányok, cikkek. A koronát a dicsőítésre Fogarasi Béla akadémikus filozófus tette fel, aki a *Szabad Nép* április 3-i számában megjelent felmagasztalásnak nemes egyszerűséggel ezt a címet adta: *Sztálin – a tudomány geniusa*.

Rákosi tökéletes informálatlanságára egyébként jellemző, hogy két héttel Sztálin halála után, március 20-án (!) *Bűnös orvosok felelősségrevonása* cím alatt közölte a *Szabad Nép*: Őrizetbe vették dr. Zádor Imre főorvost, a Kútvölgyi úti Állami Kórház zárt elmeosztályának vezetőjét és felfüggesztették állásukból Babits professzort és Lenhof igazgató főorvosokat.

Május 5-én jelent meg a Magyar Függetlenségi Népfront választási felhívása és a képviselőjelöltek listája. Rákosi **négy** helyen szerepelt listavezetőként: Budapesten (a főváros), Borsodban (az ország legjelentősebb ipari megyéje), Békésen (Viharsarok), és Zalán (itt Rákosi 1945-ben megbukott és ezt nem tudta elfelejtetni). Dobi István két helyen vezette a listát, a többiek (Gerő, Farkas, Révai, Nagy Imre, Molnár Erik, Hegedűs, Piros, Darvas, Bognár, Erdei stb.) csak egy-egy megyében. Még Veres Péter is a második helyre szorult Hajdú-Biharban a jelentéktelen, moszkvai emigráns Szabó István altábornagy mögé. A május 10-i budapesti nagygyűlésen a Kossuth téren, amelynek szónoka természetesen Rákosi Mátyás volt, a parlament homlokzatát Lenin, Sztálin és Rákosi hatalmas, festett arcképe dekorálta. Rákosi beszédében nyoma sem volt a válto-

zásnak, józan helyzetfelmérésnek, önbírálatnak. A régi politika sikeres folytatásával biztatta hallgatóit. Közben a választási kampány során a pártpropaganda az arányokat vesztett öndicsőítés, irreális ábrándozás, megtévesztés és nagyvási hóbort csúcsteljesítményeit nyújtotta. A *Szabad Nép* rendszeresen grafikontokat közölt. Április 13-án egy ábra azt hirdette, hogy a II. ötéves terv végére (1959-re) az egy főre jutó ipari termelés ötszöröse lesz az 1938-asnak és négyeszerese Franciaországénak. Az április 19-i számból megtudhattuk, hogy ugyanerre az időpontra Angliát is elhagyjuk az egy főre jutó acéltermelésben. A képviselőjelöltek között Bozsik Józseftől (a labdarúgó válogatott kapitányától) Beresztóczy esztergomi általános érseki helytartón, Nádasdy Kálmánon, Buchinger Manón át Szekfü Gyuláig mindenki szerepelt, akinek neve belevívánkzott a protokoll-listába.

A választási komédia május 17-én természetesen a M. F. N. F. óriási győzelmével végződött. A 6,5 millió szavazásra jogosult állampolgár 98 százaléka élt jogával és ebből 98,2 a Frontra szavazott. De ha valaki – Rákosi Mátyás ismerete ennek a „népszavazásnak” valódi értékét. Ő tudta, amint azt szűkebb környezetében nem is titkolta, hogy „elvtársak, nagyon vékony az a jég, amin mi táncolunk”.⁵

Az utolsó kompetitív – ha nem is tiszta – választás Magyarországon 1947. augusztus 31-én zajlott le. Az ellenzék az egyenlőtlen választási harc ellenére a szavazatoknak 39,2 százalékát nyerte el, a kormánykoalíció 60 százalékot. A legnagyobb pártként a Magyar Kommunista Párt került ki a választásból 22,2 százalékkal. Ebben az eredményben azonban jelentős szerepet játszott a terror és a visszaélések (választói névjegyzékek összeállítása, kék cédula), amelyek a kormánykoalíción belül önkényesen az MKP javára módosították az arányokat. Bizonyos, hogy a valós százalékos részesedés ennél lényegesen alacsonyabb volt. Ami pedig ezután következett, az csak arra volt alkalmas, hogy ez a támogatás is rohamosan csökkenjen.

A választás után egy éven belül a kommunista vezetés felszámolta az ellenzéki pártokat, feloszlatta, részben beolvasztotta a koalíciós partnereket (paraszt-párt, szociáldemokrata párt) és megszüntette a pluralista demokráciát. Az 1949-es májusi választáson már csak egyetlen egységlista létezett, a Magyar Függetlenségi Népfronté. Közben megindult falun az erőszakos kollektivizálás, az üzemekben a rendszeres normarendezés, elharapódzott az önkény, a törvénysértés, csökkentek a reálbérek, az úgynevezett ágazati átszervezéssel és a szindikalizmus meg a szociáldemokratizmus elleni harc örvén lényegében államosították a szakszervezeteket, süllyedt az életszínvonal, romlott a közérzet. Ezek a jelenségek semmi esetre sem voltak alkalmasak arra, hogy növeljék a kommunisták népszerűségét; a hatalom tömegbázisa rohamosan zsugorodott. A felső vezetés azonban nem törődött ezzel. Abból a képtelen sztálini elméletből kiindulva, hogy a hatalom megragadása után, a szocializmus építése során éleződik az osztályharc, teóriájuk alátámasztására valósággal kreáltak az osztályellenséget, pro-

vokálták a konfliktusokat, hogy ezzel igazolják a terror fokozását. Nem elégedtek meg a diktatúra létével, hanem — uralmuk ingatagságának tudatában — szükségét érezték, hogy szüntelenül éreztessék a lakossággal elnyomatását, kiszolgáltatottságát. A terror félelmetes volt, de nem értelmetlen. Az adott struktúrában, a kialakult belső erőviszonyok közepette a „forradalmi erőszak”, a korlátlan önkény az uralkodás nélkülözhetetlen, alapvető eszközévé vált. A tömegek támogatását nélkülöző önkényuralmak gyakorlatában, a tényleges ellenség leküzdésénél sokkal fontosabb a semlegesek, közömbösök, sőt az ártatlanok és a hívek üldözése, mert ez teremti meg az általános bizalmatlanság, bizonytalanság és a rettegés légkörét, a feltétlen engedelmisséget a fenyegetett lét érdekében, az önmegalázást és a lealacsonyodást.

Ebbe a katasztrofális helyzetbe sodorták Rákosi és társai az országot az úgynevezett 50-es években. A sajtót, rádiót, mozit, színházat elárasztó hazug „boldogság-propaganda” ellenére számos jelzés figyelmeztetett a kiábrándulásra, az elégedetlenségre, a nyugtalanságra. Így például az ún. tartalékföldek, vagyis az elhagyott és meg nem művelt szántóföld területe elérte a 890 ezer katasztrális holdat, az ország egész szántóterületének több mint kilenc százalékát. Mód Aladárnának a *Társadalmi Szemle* 1953 májusában megjelent tanulmányából kiderült, hogy 1951-ben, a **legjobb** háború utáni esztendőben is a mezőgazdaság hozama alacsonyabb volt öt százalékkal az 1938-asnál. Az üzemekben fokozódott az ellenállás a bércsökkenést jelentő sorozatos normarendezésekkel szemben. Vadsztrájkok törtek ki, a normájukat nem teljesítő munkásokat, mint az imperializmus ügynökeit szégyentáblán pellengérezték ki és bevezették a pénzbüntetés rendszerét. A terveket nem lehetett teljesíteni, a tervjelentéseket meghamisították. A begyűjtési rendszer úgy kifosztotta a parasztokat, hogy falun sem volt elegendő hús, tej, kenyér. Ugyanakkor a városokban sorok álltak az üzletek előtt az alapvető élelmiszerekért. A *Szabad Nép* 1953. február 5-i száma filmkritikájában ugyan elmarasztalja az *Állami Áruház* című zenés filmvígjátékot sekélyességéért, igénytelenségéért, sziruposságáért, de eredményként ismeri el a „vásárlási pánik visszaverését”. A TASZSZ pedig azt írja január 27-i értékelésében: „Az *Állami Áruház* leleplezi a hazug, provokációs Amerika Hangját és bemutatja a magyar dolgozók harcát az új szocialista kereskedelemért”.

A *Szabad Nép* 1953. február 27-i cikkében tanulságos körképet ad az „ellenesség garázdálkodásáról”. A riportázból kiderül, hogy Kiskőrösön a hatóságok egyszerre 600–700 parasztot idéztek be értelmetlenül, megvárakoztatták őket és elvonták a munkától. Kecelen sok dolgozó parasztot egyik nap a mezőgazdasági csoport, másnap a pénzügyi csoport, harmadnap a begyűjtési csoport, negyednap a tanácselnök rendelt be a tanácsolására. A faluban összesen 3585 a termelők száma, ebből 3000-re szabtak ki eddig büntetést. A tanácsi tisztviselők bürokrataik, pallopók, „züllött csirkefogók” — így a *Szabad Nép* —, akik rántottás ebédet csaptak a beszolgáltatott tojásból. Egy másik községben annak a dolgozó parasztnak, aki nem lép be a szövetkezetbe, felemelik az adóját. A já-

rás szántóföldjének jelenleg csupán 12 százaléka szövetkezeti tulajdon, de a vezetők kiadták a jelszót: néhány hét alatt az egész járást szövetkezetivé kell átalakítani. Mindez — a tudósítás szerint — természetesen az ellenség provokációja, a régi urak és a kulákok aknamunkája.

Kapcabetyárok címen számol be üzemi visszasságokról a *Szabad Nép* március 26-i száma. A Maxos csiszolópapírgyár egy év alatt annyi 150-es finomságú csiszolópapírt állít elő, amennyit az ipar 20 év alatt használ el. A Rákosi Mátyás kerékpárgyár 12 millió forint értékű alkatrészt gyártott, amit senki sem igényelt. A Budapesti Fehérneműgyár fődiszpécsera, hogy a beralaptúllépést leplezze, csaláshoz folyamodott. Ezért a vállalat igazgatója 8 hónapi, a fődiszpécsera egyévi börtönbüntetésben részesült.

Ezek természetesen csak morzsák. A sajtóban elrettentésül a visszaéléseknek, képtelenségeknek csupán egy töredéke jelent meg, mert különben az ilyen közlemények a rózsás összképet rontották volna. De a néhány napvilágot látott híradás érzékelteti az országos helyzetet.

Kedvezőtlen volt a légkör a szellemi életben, az értelmiség körében is. A műbírálatok a kulturális élet vezetőinek elégedetlenségét, türelmetlenségét tükrözik. Az 1952 őszén az MDP Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközössége által szervezett, több ülésen át tartó „Vita irodalmunk helyzetéről” a vádak valóságos özönét zúdította a kommunista és az útítárs írókra. Más ugyanis már nem maradt a porondon, mindenkit elhallgattattak. Most a kommunistákra került sor. Az irodalompolitika követte a nagypolitika gyakorlatát.

A vita Révai József zárszavával ért véget, aki felszólalását azzal kezdte, hogy „a vita eredménye inkább negatív, mint pozitív”. Déry Tibor *Felelet* című regénye II. kötetével kapcsolatban a vitát az jellemezte, hogy „a felszólalások egészen tekintélyes csoportja meglehetősen éles ellenállást tanúsított a párt álláspontjával szemben” (kiemelés — V. M.). A *Felelet* legfőbb hibája a „hamis pártábrázolás”. „Az is párttörténet, amit Déry írt — mondta Révai —, de milyen párttörténet? A mostani olvasó, akit mi nevelni akarunk, nem a párt múltjának nagyszerűségét... tanulja meg belőle, hanem az ellenkezőjét.” Révai tehát történelemhamisítással vádolja Déryt és kifejezetten apologetikát követel az írótól. Örkény István *Lila tinta* című novelláját „rothadt és hazug” írásnak bélyegezte. Hajnal Anna, Zelk és Benjámín egy-egy versrészletét kipécézve kifogásolta, hogy „a magánérzések és a magánfájdalmak költészete egyeseknél egyenesen halálhangulatba torkollik bele”. Élesen kikel Reményi Béla *A nép figyel* című verse ellen, amelyről kijelenti: „ez méreg, nem költészet”. A légkörre jellemző, hogy a vitában csak néhányan (Benjámín, Zelk, Kónya, Keszi, Eörsi, Veres Péter, Illés Béla) mertek Déry védelmére kelni. Ha más dokumentum nem maradt volna fenn, ez az egyetlen híven tükrözi egy korszak politikai hangulatát: az „éles ellenállást”, „az irodalom eltávolodását a politikától”, a „halálhangulatot”, „a polgári befolyást”.

A kifogások természetesen nem korlátozódtak az irodalom területére, min-

den művészetre kiterjedtek. A harmadik magyar képzőművészeti kiállítás kritikusak például (*Szabad Nép*, 1953. január 9.) általában elégedetlen volt a szocialista realizmus érvényesülésével, de itt is külön kipécézte a régi, illegális kommunista Beck Andrást, „különködő hatásvadászattal”, „az örület határát érintő egzaltáltsággal” vádolta meg Bartók-szobraért és közben odasuhint a világhírű zeneszerzőnek is: „A nagy zeneszerzőhöz méltatlan ez a beállítás, amely nem a legjobb, hanem a legrosszabb oldalát emeli ki (ha egyáltalában volt ilyen oldala)” – töpreng a műbírálat.

A belső feszültségek tehát vésszen fokozódtak az élet minden vonatkozásában s ezt a vezetők tudták a legjobban. De Sztálin halála után egyre több nyugtalan, figyelmeztető jelzés érkezett Moszkvából is, ahol attól tartottak, hogy Magyarországon népfölkelés robban ki, amint az Hegedűs András visszaemlékezéséből is kiderül.⁶ Sőt, 1953 májusában Rákosit már kihívták Moszkvába és ott fejezték ki előtte nyugtalanságukat a szovjet vezetők, és kívánságukat, hogy ossza meg hatalmát és mondjon le főtitkári tisztségéről. Mindez azonban süket fülekre talált. Így került sor a magyar párt- és kormánydelegáció moszkvai megbeszélésére 1953. június 14. és 16. között.

A kormányprogram – a párt programja?

Ilyen előzmények után érthető a szovjet vezetés ingerültsége, türelmetlensége a megbeszélés feszült légköre, nyers, goromba hangneme, a tanácsok utasításjellege. A találkozás lényegéről három különböző forrás azonosan számol be.⁷ A prezidium tagjai között nem volt különbség – egyes későbbi célzatos híresztelésekkel ellentétben – sem a kritika szigora, sem a hangnem élessége tekintetében. Hruscsov és Molotov ugyanolyan keményen bírálta a magyar pártvezetést és különösen Rákosit, mint Malenkov és Berija. A teendők megjelölése nem tűrt ellentmondást. Rákosit leszidták, megalázták, sőt meg is fenyegették. Alig engedtek szóhoz jutni. Száználmas önkritikáit is gúnyos közbekiáltásokkal szakították félbe. Az alárendeltségi viszonyra jellemző, hogy Rákosi nem mert célozni sem arra, hogy a korábbi politikát is a szovjet vezetés útmutatása és helybenhagyása alapján hajtotta végre. A megbeszélésekről (két napon, kétszer találkoztak) Gerő Ernő készített feljegyzést, s ennek alapján fogalmazták meg a KV határozatát.

A moszkvai felelősségrevonás és ledorongolás villámcsapásként érte Rákosit és klikkjét. Nyugtalanították őket ugyan a korábbi negatív jelzések és különösen baljós előjelnek érezték, hogy a meghívottak listáján nem szerepel az uralkodó négyesfogathoz tartozó Farkas Mihály és Révai József, ugyanakkor benne voltak olyan outsiders, mint Dobi István, Szalai Béla, Földvári Rudolf és a párthierarchiában másodvonalbeli Nagy Imre, de ilyen hevesességű kirohanásra és ilyen méretű politikai és személyi változtatásokra nem számítottak. Magát Nagy Imrét is váratlanul és felkészületlenül érte a magas megbízatás.

Felmerül a kérdés, miért Magyarországot választották ki a legerélyesebb beavatkozásra, a legradikálisabb változtatások végrehajtására, a Probeknabe szerepére, hiszen nyilvánvaló, hogy ugyanezeket a hibákat, vétkeket felróhatták volna bármelyik szocialista ország vezetésének. Szomorkás önróniával gyakran szoktuk emlegetni, hogy a honfoglalók kedvezőbb zugot is választhattak volna annak idején letelepedésük helyéül, mert kedvezőtlen földrajzi helyzetünk egy évezreden át sok szerencsétlenség okozója volt. (Bár ez a panasz indokoltan hangzik el sok más nép részéről is: az egész Balkán, a balti államok, a Németalföld, Itália népei, a németek, lengyelek, csehek, szlovákok, egyszóval Európa többsége.) Most mindenesetre a geopolitikai helyzetünk előnyünkre szolgált. Határocsak voltunk két olyan országgal – Jugoszláviával és Ausztriával –, amelyekkel a szovjet külpolitikának távolabbi tervei voltak. Jugoszláviával normalizálni kívánták viszonyukat és perspektivikusan már foglalkoztatta őket az osztrák államszerződés megkötésének gondolata. Diplomáciailag tehát **frontország** lettünk és ezért volt a legsürgősebb feladat a magyar belső helyzet stabilizálása. Igaz, ugyanez vonatkozott az NDK-ra is, ahol április 16-án a *Neues Deutschland* közölte Walter Ulbrichtnak a „kemény vonal” folytatását hirdető cikkét, májusban még egy új ipari várost Sztálinról neveztek el, de már június 9-én a NSZEP Politikai Bizottsága közvetlen szovjet közbelépésre konkrét formában napirendre tűzte a politikai irányváltoztatás szükségességét (az „új szakasz” megjelölés az NDK-ból ered) és június 16-án a Politikai Bizottságban megrendült Ulbricht pozíciója.⁸ A provokatív normarendezés által kirobbantott június 16-i berlini tüntetés, majd a 17-i országos felkelés hatására azonban a rend helyreállítása került előtérbe, és ez megakasztotta a megújulási folyamatot. Csehszlovákiában a kommunista párt hagyományos, történelmi erejében biztosítékot láttak a stabilitásra. A kényes lengyel kérdéshez viszont éppen a helyzet instabilitása miatt nem mertek hozzányúlni. Ilyen politikai és földrajzi feltételek mellett helyeződött a hangsúly Magyarországra.

A személyes döntés, Nagy Imre kiválasztása az egyetlen reális személyes alternatívaként kínálkozott. A magyar kommunisták hazai vezetői közül a legtekintélyesebbeket kivégezték vagy eltűntették, a possibili moszkvai emigránsok közül Nagy Imrének, a Politikai Bizottság tagjának, miniszterelnökhelyettesnek, a párt adminisztratív osztálya vezetőjének volt a legnagyobb súlya, ha nem is tartozott az élvonalba. Politikai hitelét csak növelte, hogy 1948-ban nyíltan szembefordult a vezetés esztelen politikájával, az erőszakos kollektivizálással, a birtokos parasztság diszkriminálásával a paraszti tulajdon védelmében, a parasztellenes irányvonallal, és ezáltal az egész gazdaságpolitikával, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az erőltetett, az ország összeomlását előidéző iparosításnak feltétele a mezőgazdaság kiuzsorázása, az ipari munkaerő-szükséglet biztosítása a parasztságnak a faluból való menekülése révén.

Nagy Imrében fel sem merült annak a gondolata, hogy – az általa ismert kedvezőtlen tárgyi és személyi körülmények ellenére – a megbízatást ne vállalja

vagy feltételekhez kösse. Jellegzetesen XIX. századi romantikus, messianisztikus forradalmár volt, aki rendíthetetlenül hitt a kommunista társadalom felsőbbrendűségében, és történelmi feladatát misszióként fogta fel, hogy népét, nemzetét ő vezesse – most már a helyes úton – a boldogulás felé; olyan etikus, népi, humanista szocializmus útján, amelyet tizenöt esztendő múltán „emberarcú”-nak kereszteltek el. Megbízott az új szovjet vezetés újítási szándékainak komolyságában, az általa meghirdetett új politika népszerűségében, s ezek tudatában elég erősnek érezte magát, hogy szembe szálljon minden nehézséggel.

A Központi Vezetőséget villámcsapásként érte és megdöbbenetette a Politikai Bizottság határozattervezete, amelyet rutinszerűen egyhangúan elfogadott, az országos közvéleményt pedig meglepte a kormányprogram, amely vegyes fogadtatásban részesült.

A határozat a párt politikájának egészét tette bírálat tárgyává és nem csak annak egyes – főként gazdasági – aspektusait, mint később igyekeztek beállítani. Megállapította, hogy „az utóbbi évek folyamán a párt vezetése, élén Rákosi Mátyás elvtárrsal, politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában komoly hibákat követett el”, ami megrontotta a párt és a dolgozó tömegek viszonyát.

A legfontosabb hibák felsorolását azzal kezdte, hogy az MDP II. kongresszusán túlzott ütemű iparosítást írtak elő. A nyersvas termelését az 1949-esnek több mint háromszorosára kellett volna emelni 1954-re, ugyanezt a képtelen ütemű növekedést kívánták meg az egész gyáripártól és ezen belül még nagyobb, 380 százalékot a nehézipártól. Az eredetileg megállapított 50,9 milliárdos termelési beruházást 1951-ben 30 milliárddal, vagyis 60 százalékkal (!) 85 milliárdra emelték. Ezen belül a nehéziparra 37,5 milliárdot, a mezőgazdaságra mindössze 11 milliárdot, a könnyű- és élelmiszeriparra együttesen csupán 3,5 milliárd forint beruházást szántak. A határozat ezt az esztelen iparosítást „nagyzási mániának és kalandorpolitikának” minősítette.

A mezőgazdaság elhanyagolása folytán csökkent a megművelt szántóterület, és a mezőgazdaság visszaesett. A túlzott ütemű, erőszakos kollektivizálás bizonytalanságot okozott a dolgozó parasztság körében, a középparasztok és a nagygazdák elhanyagolták gazdaságukat. 1953 tavaszára a meg nem művelt szántóföldek felülete megközelítette a 900 ezer holdat.

A helytelen gazdaságpolitika következtében – ellentétben a propagandával és az ígéretekkel – csökkent az alkalmazottak és a munkások reálbére. 1953 első felében az iparcikkfogyasztás az előző év hasonló időszakához képest lényegesen visszaesett. 1952-ben a kiskereskedelmi áruforgalom, a piaci forgalommal együtt 1951-hez képest 57 százalékkal, tehát egy év alatt több mint a felére csökkent. Közben romlott a minőség, a választék, míg az árak emelkedtek. 1950 óta évről évre kevesebb lett az állam által épített lakások száma. A túlfeszített tervek teljesítését a Munkatörvénykönyv rendelkezéseinek megszegésével rendszeresen túlórázással és vasárnapi munkával igyekeztek biztosítani, ami a határozat szerint „jogos elégedetlenséget” idézett elő a munkásság bizonyos köreiben.

Az elszomorító gazdasági helyzetkép logikus következménye volt „**az adminisztratív módszerek elharapódzása, az önkényeskedés a lakossággal szemben.**” 1951 és 1953. V. 1. között a rendőrség mint kihágási bíróság 850 ezer esetben szabott ki büntetést, amelyből 19 ezer szólt elzárásra! A bíróságok 1950 és 1953 I. negyede között, három és negyed év alatt, 387 ezer személy ügyében hoztak elmarasztaló ítéletet. Ezeken kívül folytak az internálások és zajlottak a kitelepítések. Ezek az adatok azt jelentették, hogy gyakorlatilag nem volt család az országban, amelyet az önkény és a törvénytelenység ne sújtott volna. A fekete humor az ország lakosságát két táborra osztotta: aki már le volt tartóztatva és aki ezután kerül börtönbe.

A bajok okai közül a dokumentum, elkerülve a mélyebb analízist, csak a kollektív vezetés hiányát, a személyi kultuszt, különösen Rákosi vezetési módszereit elemezte. Rákosiról elhangzott ez a súlyos és vészterhes megállapítás is: „Helytelen volt, hogy Rákosi elvtárs közvetlen utasításokat adott az Államvédelmi Hatóságnak arra, hogy hogyan nyomozzon, kit tartóztasson le, **utasítást adott letartóztatottak fizikai bántalmazására** (kiemelés — V. M.) amit a törvény megtilt.” Ez a kitétel bármikor vádirat kiinduló pontja lehetett és jogállamban az is lett volna.

Rossz ügyet szolgálnak, akik a „kontinuitás” jegyében védelmre próbálják az 1953 júniusi határozatban megbélyegzett gyászos korszakot és azzal érvelnek még ma is, hogy mindennek ellenére akkor is a „szocializmus épült”. Nem szorul bizonyításra, hogy az önkény, az elnyomorodás, a törvénytelenkedés, a demokrácia felszámolása nem tartozéka a szocializmus eszmerendszerének. Társadalmilag és erkölcsileg tehát semmiképpen sem a szocializmus épült. Ami pedig a szűkebb értelemben vett gazdasági építkezést illeti, az értelmetlen, hasztalan tékozlás, a nemzet vagyonának elherdálása, az esztelen iparfejlesztés, az objektív feltételeket, adottságokat figyelmen kívül hagyó gigantománia csak mennyiségi növekedést, látványos létesítményeket, új városokat produkált, de a felesleges költségek és építkezés a mai napig kiható nem orvosolt eltorzulásokat, károkat okozott a társadalomnak.

Nem fogadható el az az érvelés sem, amely a vétkes politikát a nemzetközi helyzet élesedésével próbálja igazolni, menteni. Az irtózatok árán előállított néhány tízezer tonna vas, acél, szén; a magyar fegyveres erők fejlesztésére fordított százmilliók nem befolyásolták a nemzetközi erőviszonyokat, viszont végzetesen szétzilálták a belső frontot és szembeállították a kormányzatot a nép többségét, aláásták a rendszert.

A teendők logikus következményei voltak a hibák feltárásának, bár az ipar területén csak irányelveket szabtak meg. Ezek alig tartalmaztak konkrét adatokat, számokat, arányokat. Ez bonyolult feladat volt, a gazdasági vezetést felkészületlenül érte, megoldása (helyzetfelmérés, elemzés, alternatívák kidolgozása) a jövőre várt, jöllehet a határozat ebben a vonatkozásban is egyértelmű volt.

Annál konkrétabbak voltak a mezőgazdaság területén javasolt intézkedések. Meg kell szüntetni a termelési szerződések kényszerjellegét. Az önkéntesség el-

vének jegyében meg kell engedni, hogy aki a termelőszövetkezetből ki akar lépni, a gazdasági év végével ezt megtehesse. Engedélyezni kell olyan szövetkezetek feloszlátását, ahol a tagság többsége ezt kívánja. A termelőszövetkezeteknek az állammal szemben fennálló mintegy 450 millió forintnyi adósságából 200 milliót törölni kell. Ugyancsak törölni kell a téeszek, valamint az egyénileg termelő parasztok 400 millió forintos adótartozását. Egy gazdasági év időtartamára felfüggesztenek mindennemű tagosítást. Vissza kell adni a tartalékföldről az egykori tulajdonosnak a visszaigényelt földet; a haszonbérlet öt évre szól. 1954-től új, egyszerűbb, több évre érvényes begyűjtési rendszert kell kidolgozni. Meg kell szüntetni a kulákklistát és a kulákok zaklatását, csökkenteni kell adójukat és beadási kötelezettségüket.

Igen lényeges konkrét intézkedéseket hozott a KV a megrendült törvényesség helyreállítására. Széles körű amnesztiatörvényt helyezett kilátásba (ez nem valósult meg, a júniusi amnesztia csak a két évnél alacsonyabb büntetésekre vonatkozott). Kimondja, hogy törvény útján meg kell szüntetni a rendőrbíráskodást. El kell törölni az internálások rendszerét és fel kell oszlatni az internálótáborokat. Lehetővé kell tenni, hogy a kitelepítettek szabadon válasszák meg lakóhelyüket. A koncepciók perekről és a törvénytelenül elítéltekről a határozat még nem tett említést.

A párton belüli intézkedések közül a leglényegesebb az volt, hogy „létre kell hozni a kollektív vezetést”, meg kell szüntetni a személyi kultuszt. Ennek érdekében meg kell szüntetni a politikai vezető szerv szerepét betöltő Titkárságot és a Szervező Bizottságot. Át kell alakítani a Politikai Bizottságot. Létre kell hozni a Központi Vezetőség Titkárságát, amely nem tölthet be vezető szerepet, nem helyettesítheti a Politikai Bizottságot.

A KV határozat szellemében írta meg Nagy Imre az országgyűlésen elmondott bemutatkozó beszédét. Kiemelte, hogy a jövőben fokozottabban kifejezésre kell juttatni a **nép szuverenitását** és nagyobb szerepet kell juttatni a parlamentnek és a felelős kormánynak. Meg kell szilárdítani a **paraszi termelés és tulajdon** biztonságát, helyt kell adni a magánvállalkozásnak. És kijelentette: az új gazdaságpolitika alapja a lakosság életszínvonalának állandó emelése, nem elvont ábrándok hajszolása. Viszont kimaradtak a beszédből a párt belső életére vonatkozó részek, Rákosi tevékenységének kritikája is, kevesebb konkrét adatot, tényt közölt és általában tompította a bírálat hangnemet. Így az országos közvélemény, beleértve a párt tagságát is, sokkal kevesebbet tudott meg a múlt hibáiról és bűneiről, mint a felső vezetés.

Nagy Imre megjelenése, stílusa, világos, egyszerű okfejtése, nem utolsósorban ízes, somogyi hanglejtése így is széles körű rokonszenvet keltett. (A beszédet nem közvetlen adásban, délelőtt a parlamentből, de délután 5-kor a rádió is közvetítette és sok helyütt, különösen vidéken, a hangszórót ekkor kitétték az ablakba, miután a lényegesebb változások híre futótűzként terjedt az országban a rádió déli hírei alapján.) Érdekes, hogy sokszor milyen nagy horderejűek apró,

hangulati mozzanatok. Széles visszhangra talált Nagy Imrének az a megfogalmazása, hogy a népiskola fejlesztésére azért kell több figyelmet és anyagiakat fordítani, hogy a „kis magyarok” elemi oktatásának jobb feltételeket biztosítsanak. Hiába tűzdelte tele korábban Rákosi — Sztálin példájára — beszédeit népi szólásokkal, bombasztikus magyarkodással, a szelektált nemzeti hagyományok hirdetésével, sohasem tudott ilyen hatást elérni. Most viszont az emberek megérezték, hogy ez a miniszterelnök a „kis magyarok” említésekor az ő nyelvükön beszél.

A fogadtatás ebben az esetben igen lényeges tényező. Mert végül is hogyan nevezhető magyar reformkísérletnek, nemzeti törekvésnek a változásoknak az a rendszere, amelyet szovjet kezdeményezésre a pártvezetés hirdetett meg? A perdöntő történelmi bizonyíték e kérdés megválaszolásakor: hogyan fogadta a nemzeti közvélemény a változásokat és magáévá tette-e a célkitűzéseket? A válasz nem egyértelmű és nem is egyszerű, mert a fogadtatás távolról sem volt egyöntetű.

Bizalmatlanul fogadta a kormányprogramot, elbizonytalanodott, majd később — mint látni fogjuk — kifejezetten ellene fordult az apparátus. Nemcsak a pártszervek funkcionáriusai és az erőszakszervezetek tagjai, hanem az állami apparátus és a tömegszervezetek tisztségviselői is, a gazdasági élet felső- és középszintű vezetői, hiszen nagy többségük személyesen kompromittálódott a pártvezetés helytelen, káros és népszerűtlen politikájának végrehajtása során. Ezek együttesen, közvetlenül érdekelt hozzátartozóikkal együtt több százezers tömeget tettek ki. Különösen érzékenyen érintette az új program a kiemelt kádereket, akiknek arányszáma megnőtt. Egy 1962–64-ben végzett vizsgálat adatai szerint, ha az apák 1938-as foglalkozását vesszük alapul, a budapesti vezető állásban lévő kádereknek 40 százaléka munkás- és paraszti származású.⁹ Ugyan ezen vizsgálat szerint országosan a vezető, szellemi munkakört betöltő dolgozók 27 százaléka „kiemelt” munkás és ezeknek csak a fele kvalifikált (érettségi, felsőfokú diploma).¹⁰

A funkcionáriusoknak nemcsak a száma volt tekintélyes, ők töltötték be a hatalmi kulcsállásokat is. Joggal féltették hatalmukat, kiváltságaikat. De voltak közöttük szép számmal jóhiszemű, fanatizált kommunisták (főleg régi mozgalmi káderek), akik a megrázkódtatástól a népi demokráciát féltették, és a szocializmus megvédésének egyetlen hatékony eszközét az erőszakban látták. Voltak közöttük olyanok is, akik később — belső válság után — megváltoztatták álláspontjukat, belátták a reform szükségességét és melléje álltak.

Mindenesetre rosszul „emlékeznek” a múltra azok, akik annak minden vétkéért egyedül Rákosi nyakába varrják a felelősséget és az általános alany alkalmazásával említik az 50-es évek hibáit. Rákosi 1953 júliusa után is erős és aktív támogatással rendelkezett. Enélkül, a júniusi határozatot követő időkben nem is tudott volna talpon maradni.

Egyöntetűnek mondható a parasztság reagálása. Egy tanulmány pártdoku-

mentumokra hivatkozva azt írja, hogy a Somogy megyei Göllén Nagy Imre beszéde után a dolgozó parasztság mulatozásba kezdett és a lakosságnak közel 30 százaléka több napon át részegeskedett. A Szolnok megyei Fegyvernek hasonló mulatság színhelye lett, nemcsak a tehetős gazdák, hanem a szegényebb parasztok, sőt a párttitkár részvételével. A kuláklista eltörlésének hírére némely helyen többen felkeresték a téeszcsé vezetőit és követelték a közös gazdaságokban tagosított földjeik kiadását. Ugyancsak a beszéd után sok téeszben taggyűlést hívtak össze, ahol a kilépést vagy a felosztatást latolgatták.¹¹ Nagy Imre beszéde a falu számára nemcsak a mezőgazdasági politika alapvető megváltozását jelentette, valóban „új szakaszt” ígért a társadalmi struktúra módosítását felülről jött kedvező intézkedések nyomán, lehetőséget nyújtott az egyéni kezdeményezés, aktivitás kifejtésére is. A reformnak tehát a falu volt a bázisa. Hatalmas tömegbázis, de szétaprózottsága folytán, modern társadalomban nehezen szervezhető olyan egységbe, amely mennyiségével és jelentőségével arányos súlyt biztosít az országos politikában.

A városi lakosság is haszonélvezője volt a kormányprogram által meghirdetett kedvező változásoknak. Az önkény megszüntetése, a törvényesség helyreállítása, az internálás és a kitelepítés felszámolása, az életszínvonal emelésének ígérete közelebről érintette – ténylegesen javított életfeltételein, közérzetén. E téren a változás nem kevésbé volt érzékelhető, mint falun. Csak éppen nem adott konkrét programot, nem jelölte meg a cselekvés lehetőségét. A parasztság tudta, mit kell tennie a maga háza táján. A munkásság csak várta, mi történik az iparban. Helyenként bizonyos nyugtalansággal is, mert az átcsoportosítás, az iparfejlesztés ütemének fékezése munkahelyeket fenyegetett. Azonkívül a munkásság még nem tért magához az államosítás utáni kiábrándultságból. Az 1947-es lelkesedést és várakozást iszonyú csalódás és elkeseredés követte. A hatalmat az ő nevében gyakorolták, de helye, szerepe, szava az üzemben nem változott, sőt, a szakszervezetek és a bizalmi rendszer gyakorlati felszámolásával a munkásság tényleges befolyása csökkent. Nem érezhette magát a gyár tulajdonosának és a programbeszéd még csak utalást sem tett arra, hogy például tisztázásra vár a társadalmi tulajdon fogalma és mit jelent a valóságban a „munkásosztály hatalma”. Igaz, akkor az a kérdés nem volt még napirenden a nemzetközi kommunista mozgalomban, sem az elvi tisztázás, sem a gyakorlati megvalósítás szintjén. Hacsak nem említjük a béna jugoszláv munkás-önigazgatást, amelynek legfőbb annyi az érdeme, hogy meghonosította a fogalmat.

Az értelmiség körében általános megkönnyebbülést váltott ki a kormányprogram. A törvényesség helyreállítása az állandó félelem, a létbizonytalanság, kiszolgáltatottság megszüntetésével biztatott, sőt reményt ébresztett, hogy az értelmiség kvalifikációjának megfelelő munkakörben dolgozhassék, a felkészültség, hozzáértés többet nyomjon a latban, valóban elnyerje az addig csak jelszavakban hangoztatott megbecsülést. De korábbi tapasztalatai alapján ez a réteg óvatos, bizalmatlan, tartózkodó maradt. A meghirdetett új szakaszt a kommu-

nisták belügyének tekintette és bár a belharc kimenetele nem volt közömbös számára, óvakodott a nyílt állásfoglalástól. Igaz, erre nem is igen nyíltott alkalma, lehetősége.

Kezdetben csupán az értelmiségnek egy töredéke aktivizálódott: a kommunista és társutas – főleg fiatal – újságírók és írók, irodalmárok, akiket előbb a humán értelmiségiek más rétegei (történészek, filozófusok, közgazdászok), majd a műszaki értelmiségiek különböző csoportjai követtek. Tárgyi és személyi feltételek teremttették meg ezt a sajátos helyzetet. Az egypártrendszer akkori merev és rideg feltételei között az MDP meg a közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt működő tömegszervezetek (elsősorban a DISZ) és az intézmények, szövetségek (sajtó, egyetemek, Írószövetség) voltak a politikai tevékenység, véleménynyilvánítás egyetlen legális fórumai. Emellett megindult egy zárt áramkörű mozgás, „mélytengeri” áramlás (hírek terjesztése, politikai viccek, kombinációk), amely azonban a felszínen nem gyűrűzött.

A kommunista újságírók és írók egy része nemcsak átérezte sajátos helyzetét, hanem élt is a lehetőséggel és vállalta a kiállást a kormányprogramért. Mint a fentebb idézett 1952-es irodalmi vita érzékeltette, az írók körében már korábban elégedetlenség, feszültség, Révai szavaival „ellenállás” jelentkezett. A Sztálin halála után bekövetkezett események, a kormányprogram, a KV üléséről kiszivárgott hírek elemi erővel hatottak. Sokan katartikus válságon mentek keresztül. A felismerés, hogy hazug, rossz ügyet szolgáltak, hogy visszaéltek tájékoztatanságukkal, jóhiszeműségükkel, buzgalmukkal, a lelkiismeret háborgása, a „jóvátenni a jóvátehetetlent” szándéka, önvád és vád szenvedélyes kitörését váltotta ki belőlük. Igaztalan és igazságtalan a felülről irányított, de gyakran kihegyezett fülre találó, hamis beállítás, hogy ezeknek a kommunistáknak és társutasoknak többsége opportunistá, karrierista szélkakas volt. Ezt hallani olykor a régi rákosisták és a haroktól tartózkodó „előkelő idegenek” részéről egyaránt. A kompromittálás legkézenfekvőbb módszere természetesen idézetek felsorolása egyes írók és újságírók korábbi, később szégyenkezve megtagadott írásából. Sajátos módon azonban ezzel a technikával főleg azokat pécézik ki, akik az 1953–56 közötti harcok idején és a forradalom napjaiban bebizonyították elhűségüket, eltökéltségüket és bitófán végezték életüket, börtönbe kerültek, emigrációba kényszerültek. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a közép- és kelet-európai szocialista országok tömbjében magyar kommunisták indították meg és jó ideig egyedül vívták a párton belüli harcot a párt és az ország megújításáért, a kommunista írók és újságírók előőrsei voltak a szellemi szabadságért vívott küzdelemnek.

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy a lakosság nagy többsége aktívan vagy óvatos tartózkodással a kormányprogramot támogatta, ami természetes, hiszen ennek tartalma kézzel fogható javulással biztatott. A hatalom állásait viszont túlnyomórészt olyanok birtokolták továbbra is, akik az újat ellenérzéssel fogadták. Nem kétséges, hogy az apparátus jelentős része lassan megemésztí a

változást, ha a felső vezetés megnyilatkozásai egyértelműek. Ennek azonban éppen az ellenkezője következett be.

Kötélhúzás és szakítás

A magyar belpolitika további alakulását ismét külső esemény határozta meg. Július 10-én közölte a TASZSZ a moszkvai hírt, hogy Beriját államellenes tevékenység miatt leváltották minden tisztségéből és bíróság elé állítják. Rákosi rögtön felismerte a kínálókozó lehetőséget és sebtiben intézkedett. Addig csak arra tellett energiájából, hogy mindenféle mesterkedésekkel megakadályozza a KV határozatának nyilvánosságra hozatalát (végül is a párttagság zöme csak szeptemberben részesült kivonatos, megszűrt, a lényegét elhomályosító szóbeli tájékoztatásban). Azonban közvetlenül a KV ülése után még júniusban és július 1-jén megtartották a zártkörű (Budapesten mintegy 300, a megyékben 100–120, a járásokban 40–50 fős) aktívaüléseket, amelyeken nem közölték egészében, de ismertették a KV határozatát országosan néhány száz funkcionáriussal, a nyilvánosság kiiktatásával. Meglepetésszerűen érte tehát a Központi Vezetőséget is, amikor július 11-én reggel váratlanul arról értesült a *Szabad Nép* címloldaláról (a fejléc melletti keretes „monokli”-ból), hogy aznap délután öt órára pártaktívát hívtak össze az Építőipari- és Faipari Dolgozók szakszervezetének székházába (évtizedekig ez volt a pártkongresszusok színhelye). Az előadó: Rákosi Mátyás. Az újság azt is közölte, hogy a rádió ezúttal egyenes adásban közvetíti az aktívát, majd az adást este 8-kor megismétlik. A lap felszólította a pártszervezeteket, hogy szervezzék meg a rádió **csoportos** hallgatását. Szembeszökő a különbség a júniusi határozat elhallgatásával és a kormányzati program sokkal diszkrétebb publikálásával.

Rákosi azzal indokolta hirtelen elhatározását, hogy nyilvános fellépésével és állásfoglalásával meg akarja szüntetni a kétértelműséget, a zűrzavart, és tudtára kívánja hozni az országos közvéleménynek, hogy a párt a kormányprogram mögött áll.

A tömeggyűlés – a teremben 1300 hallgató fért el – valójában harci riadó volt, mozgósítás az ellentámadásra. Az elbizonytalanodott funkcionáriusok most már tisztán láttak. Rákosi beszéde a párt szavát hallatta. Ez pedig ellenkezett tartalmában is, hangvételében is a KV határozatával és az arra épülő kormányprogrammal. Csak futólag érintette az elkövetett hibákat, obligát módon rítusszerű, kurta, súlytalan önkritikát gyakorolt, azt is inkább dicsekvő alaphangon – a nagy munkába belecsúsznak a hibák is –, aztán melldöngetve, demagóg öntömjénezéssel sorolta fel a múlt nagyszerű eredményeit, dicsőítette a dicsitelen múltat, szinte provokatívan hencegve éppen a kollektivizálással meg azokkal a nehézipari létesítményekkel, amelyek a gazdaságpolitika legsúlyosabb, máig ható torzulásait okozták. A funkcionáriusok – vagyis a hallgatókó-

zönség – ujjongtak. Megtépázott tekintélyük helyreállt, erőfeszítéseik visszanyerték értéküket és értelmüket. Rákosi elvtárs megóvta a Párt becsületét meg az övékét is. Tetőpontjára emelkedett a hangulat, amikor a „régí” Rákosi hallatta hangját. Derűtség és viharos taps fogadta szavait, midőn szabadjára engedhette indulatait és harsogva deklarálta: „A kulák kulák marad listával és lista nélkül”, beígérte „az ellenség kijózanítását”, meg azt is, hogy „letörjük a megnőtt szarvakat”. Nagy Imre kényszerű – a pártegységet szolgáló – általánosságban helyeslő hozzászólása a hangzatos tiráda árnyékában erőtlően hatott, jelentéktelen volt. Az elbizonytalanodott, megingott funkcionáriusok most már tudták, mi a „vonal”: Rákosi elvtárs példájának követése. Formálisan el kell fogadni a kormányprogramot, mivel a „helyzet” most éppen ezt követeli a párthű funkcionáriustól, de lényegében aláaknázni, szabotálni. A „jó elvtársak” nem tántorodhatnak meg egy rájuk erőszakolt határozattól, amelyről úgyis kiderül majd, hogy hibás.

Ezzel megkezdődött az a közel másfél évig tartó, áldatlan belső harc, huza-vona, amely a párt válságához vezetett és felmérhetetlen kárt okozott az országnak.

Felmerül a kérdés, mitől bátorodott fel hirtelen a korábban összeomlott, magába roskadt Rákosi. Az események igazolták eddigi magatartásának és a szívós kivárás taktikájának helyességét. Az egység és a kollektív vezetés mellett ki nyilatkoztatott fogadkozások ellenére a Berija-botrány azt bizonyította, hogy a szovjet vezetés egysége ingatag, a hatalom kérdése nem dőlt el, a politikai vonalvezetés nem tisztázott és szükség esetén felelevenednek a régi úzusok is. A követendő magatartás ebben a cseppfolyós szituációban: a hatalmi állások megőrzése, a funkcionáriusok bizalmának megszilárdítása; langyos, formális, alig elkötelező igéne a hivatalos politikának; óvatosság, szívós aknamunka a háttérben, a kértelműség fenntartása, Nagy Imre lejáratása, cselekvőképességének bénítása.

Rákosi és az apparátus felelősségének mentetegetése céljából és Nagy Imre utólagos kompromittálására a hivatalos történetírás kifundálta azt a tézist, hogy a politikai légkört rontotta, a program végrehajtását akadályozta Rákosi és Nagy személyi vetélkedése. Ez azonban hamis, kiagyalt, tényekkel alá nem támasztható beállítás, amely azt célozza, hogy elmossa a történelmi felelősség kérdését; a bizonytalanságért, a huza-vonáért, a politikai légkör romlásáért Nagy Imrét is felelőssé, Rákosi bűntársává tegye. A harc ugyanis **elsődlegesen** politikai jellegű volt. Tétje: a kormányprogram végrehajtása. A reform, az „új szakasz” hívei álltak szemben a változást ellenzőkkel, vagy ahogyan akkor nevezték őket: a „visszahúzó elemekkel”. Nagy Imre és Rákosi Mátyás neve a két szembenálló tábornak volt a jelképe. Az ilyenkor elkerülhetetlen személyes vonatkozások csupán következményei, mellékrezgései voltak a politikai ellentéteknek. Végül is nem bizonyítható, hogy Nagy Imre egyszer is nem a júniusi határozatok szellemében járt volna el. Rákosi viszont lépten-nyomon akadályozta az új szakasz politikai érvényesülését.

Az apparátus megtette a magáét: lassított. Például majd három hónapig tartott, amíg a KV határozatának sterilizált változata eljutott a tagsághoz. A funkcionáriusok a kormányprogramot negligálták, a Nagy Imre kormányt összekacsintva „ideiglenes kormányként” emlegették. A *Szabad Nép* tudatosan elhanyagolta a kormányprogram népszerűsítését, magyarázatát. A személyi kultusz leleplezésében nem ment tovább egy-egy középfunckionárius bírálatánál. Megkapta a magáét Dávid Szolnok megyei és Jegyinák Csongrád megyei titkár a személyi vezetés túlzásaiért és érdemtelenül Biszku Béla a X. kerület akkori fiatal, 30 éves titkára. A *Társadalmi Szemlének*, a párt ideológiai folyóiratának 1953 július–augusztusi kettős számában utalás sem történik a KV júniusi határozatára. A szeptemberi számban lényegében ugyanaz a helyzet, bár itt már megjelenik egy nagyon általános jogi szakcikk a törvényességről. Az október–novemberi kettős számot új szerkesztőbizottság jegyzi, élén Révai Józseffel. Itt jelenik meg Rákosinak a KV október 31-i kibővített ülésén elhangzott beszámolója a június 28-i (nem ismert!) határozat végrehajtásáról. A beszéd képmutatóan elmarasztalja az alsó kádereket passzivitásukért. Az egyetlen komoly elemző írás Köböl Józseftől származott, a szakszervezetek megváltozott szerepéről az „új szakasz”-ban. Az új, követendő taktikát azonban Révai érzékelteti: *Harcban az új feladatok megvalósításáért* című tanulmányában. Részletesen foglalkozik a népgazdaság problémáival, közli, hogy „az elvi tisztázás megindult”, de ő — aki éveken át az ideológia és a kultúra „pápája” volt — erre a területre, valamint a politikára egyáltalában nem tér ki, hanem unalmas, általános „elvi” gazdasági fejtegetésre szorítkozik. Az elméleti vizsgálódás legmesszibbre akkor jutott, amikor elvi vita indult, nem napirenden lévő kormányprogramról, hanem a húszas évek új szovjet gazdaságpolitikájáról, a NEP-ről. A továbbiakban ennek az irányvonalnak a szellemében működik a párt sajtója és propagandája. Igyekszik a kormányprogram hatókörét a gazdaság kiigazítására, technikai intézkedésekre zsugorítani, nem elemzi a korábban elkövetett hibák ideológiai motívumait, nem tárja föl a történelmi előzményeket (például az 1948-as agrárvitát, vagy a szövetségi politika felszámolását), elhallgatja az új szakasz politikai-társadalmi összefüggéseit, megcsonkítja a reformot. Nyílt támadásra csak ritkán kerül sor. Ilyen Illés Béla *Buboá és társai* című aesopusi állatmeséje a *Szabad Nép* július 16-i számában. Az öreg patkányról, Buboáról szól, aki a sülyyedő hajóról elmenekülve nem társai példáját követi, akik egy úszó roncsba, gerendába kapaszkodva próbálják menteni az irhájukat, hanem másik hajót szemel ki magának, ez azonban balszerencséjére egy tengerallattjáró, amely lemerül, magával rántja az öreg patkányt, és Buboá elpusztul. A mese morálja: „A patkányság erkölcsi szabályai követelik — írja Illés —, hogy senki sorsában ne osztozkodjék a patkány, ha ez a sors rossz vagy veszélyes.” A Buboá-célzás egyértelmű volt, azokra utalt, akik úgy igyekeznek menteni az irhájukat, hogy másik hajóra menekülnek, de Rákosi sem örült annak, hogy a példázatban remekműve léket kapott és elsülyedt. Így aztán Illés hosszabb betegszabadságra elvonult az *Irodalmi Újság* főszerkesztői székéből, ami hasznára vált a hetilapnak.

A kormány nagy lendülettel látott munkához. Július 12-én törölte a beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítéseket, elengedte a beadási hátralékokat, 10 százalékkal csökkentette a téeszek beadási kötelezettségét. Ugyanazon a napon javaslatot tett a jugoszláv kormánynak a határincidensek megelőzését szolgáló rendszabályok kidolgozására. Ez volt az első lépés a kapcsolatok normalizálására (a Szovjetunió már június 15-én helyreállította a diplomáciai viszonyt!). Július 25-én megjelent a törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról a két évi büntetést meg nem haladó politikai bűncselekményekért. A rendelet mintegy húszezer embert érintett. Az amnesztia szűkmarkú volt, de sok kisembert kiszabadított. Ugyanazon a napon eltörölték a belügyminisztérium felügyeleti jogát a helyi tanácsok felett. Július 30-án törvényerejű rendelet mondta ki, hogy a törvényesség felett az újonnan létesített Legfőbb Ügyészség örökdik, amely tevékenységéért a **törvényhozásnak** felelős. Augusztus 2-án rendelet szabályozta újra a háztáji gazdaságok működését, területük kiterjedését az eddigi 1/2–3/4 katasztrális holdról 1 holdra emelte. Több, mint három hétig tartó tárgyalás után augusztus 27-én megszületett a megállapodás a magyar–jugoszláv vegyes bizottság felállításáról a határincidensek kivizsgálására. Közben augusztus 23-án minisztertanácsi rendelet intézkedett a parasztság adójának csökkentéséről. Szeptember 6-án tízezer iparcikk árát szállították le 5–40 százalékkal – közöttük számos fontos közszükségleti és ruházati cikkét. A törvényerejű rendeletek, intézkedések a továbbiakban is sűrűn követték egymást. Kettőt emelünk ki közülük. 1953 decemberében lényegesen (10–50 százalékkal) csökkentették a téeszek és az egyénileg gazdálkodó parasztok beadási kötelezettségét. December második felében életjelt adott magáról (levél, csomag, beszélő) sok, 1949 nyara óta nyomtalanul eltűnt kommunista politikai fogoly. A börtönökben általában javult a politikai foglyok helyzete.

Fél esztendő alatt tehát sok minden történt, ha az intézkedések gyakran magukon viselték is a helyzet felemás voltának, a belső ellentéteknek a nyomait. (Az amnesztia korlátozottsága, a jugoszláv–magyar kapcsolatok rendezésének vontatottsága, az egyénileg gazdálkodók kevesebb kedvezményben részesültek, mint a téesz-tagok, az első gesztus a politikai foglyok irányában a kommunistákra korlátozódott, azoknak is csupán egy részére – Donáthról, Harasztiról, Kádárról és a nem kommunista politikai foglyok többségéről még nem volt hír.)

A kormány aktivitása erőteljes volt és hatékony. Ezt különösen azért kell hangsúlyozni, mert Nagy Imréről és első kormányzásának időszakáról egyes tárgyalagos, sőt jóindulatú megfigyelők körében is hamis kép alakult ki. Rokonszenvet és megbecsülést vált ki a joviális, közvetlen modorú, cvikkeres professzor, a népbarát alakja, de már e derűs képzeletbeli portré kivetítése mögött is leplezetten megbújik a később gyakran hangoztatott fenntartás: a naiv, jóhiszemű, tempós magyar, az akadémikus, az elméleti katedra-tudós alkatilag alkalmatlan volt történelmi feladatok teljesítésére, képtelen volt megbirkózni a nehézségekkel, különösen a Rákosi-szerű ravasz, gátlástalan intrikusokkal. A tények nem igazolják ezt a széles körben elterjedt sematizálást.

Nagy Imre erélyesen és eredményesen harcolt, cselekedett és másfél esztendő alatt olyan változtatásokat eszközölt, amelyeknek hatása máig elevenen él. A **rendszer reformjának** gondolata és lehetősége az első Nagy Imre-kormány tevékenysége idején bontakozott ki. Bizonyítják ezt az első elhatározások, a konkrét intézkedések és a szellemi légkör, amelyben politikusok, írók, újságírók, szakemberek, tudósok újra szabadabban kezdtek gondolkodni, vitatkozni, alkotni.

A politikai harc középpontjában kezdettől fogva a kormányprogram állott. A tét ennek megvalósítása, illetve logikus továbbfejlesztése volt, vagyis egy országos méretű politikai, gazdasági, társadalmi reform kibontakoztatása. Rákosi ezzel állította szembe saját platformját. A tudatosan elsekélyesített, rutinszerű feladat-végrehajtás arra szorítkozott, hogy az elkövetett kisebb-nagyobb – részben elkerülhetetlennek minősített – gazdasági tévedéseket ki kell javítani, a követelményekhez kell igazítani a gazdaság arányait, meg kell szüntetni a kirívó képtelenségeket, torzulásokat.

A harc Nagy Imre számára kedvezőtlen feltételek közepette indult. Sem a legfelső pártvezetésben (KV, politikai bizottság, titkárság), sem a kormányban nem volt az „új szakasz” politikájának szilárd, elkötelezett híve. Ha végigtekintünk a miniszterek és vezető pártfunkcionáriusok névsorán, nem találkozunk egyetlen új névvel sem. Valamennyien a Rákosi–Gerő rendszer kreatúrái, káderpolitikájának kiválasztottjai voltak. Már az is feltűnést keltett, ha egyeseknél bizonyos jelei mutatkoztak az új iránti hajlandóságnak (Apró, Ács, Földvári, Köböl, Mező, később átmenetileg bizonytalanul Farkas Mihály, Berei, Horváth Márton, Komócsin Zoltán; Erdei, Darvas, Molnár Erik, Kiss Árpád). A sajtóban egyetlen orgánus tette magáévá egyértelműen és aktívan a kormányprogramot, az Írószövetség lapja, az *Irodalmi Újság*. Molnár Miklós szerkesztésében már a nyáron és kora ősszel jelentek meg Csoóri Sándor és Kuczka Péter kritikus és lelkiismeret-vizsgáló versei, Galgóczi Erzsébet éles, leleplező falusi riportjai, Örkénynek az írói szabadság kérdéseit elemző vitacikke. Az irodalmi hetilap egésze a bajok leleplezésének, az új gondolatok, utak keresésének szellemét sugározta. Ebben azonban 1954 tavaszáig magára maradt. Óvatosan és bátortalanul hallatta olykor hangját a *Magyar Nemzet*.

A kor légkörére jellemző dokumentum az 1954. március 15-i terjedelmes szerkesztőségi cikk a *Szabad Népben*: *Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről*. A korábban oly fürge és tevékeny kultúrpolitika most háromnegyed évig várt, hogy nyilvánosságra hozza a párt felemás hivatalos állásfoglalását. Az eklektikus, kompromisszumos dokumentum eleget kívánt tenni minden óhajnak és ezért nem nyerte el senki tetszését. El akarta kerülni a korábbi irodalompolitika és személy szerint Révai József bírálatát és ezért nem elemezte a múltban okozott károkat. Ezt a kérdést azzal intézte el, hogy „az irodalompolitika tévedései lényegében a párt helytelen politikájának talaján születtek”. Hangsúlyozta ugyan, hogy tiszteltetben kell tartani az alkotói szabadságot, de egyben leszó-

gezte, hogy a **szabadságnak osztálytartalma van** és nem lehet szabadsága a polgári nézetek, a pesszimizmus és a dekadencia terjesztésének. Fellépett a politikamentesség, az eszmenélküliség ellen. A zsdánovi és a lukácsi irodalomszemlélet összehangolására törekedve azt fejtegette, hogy a pártos irodalom és az írói szabadság nem egymást kizáró követelmény. A „márciusi irodalmi platform” végül is a balos, szektás kultúrpolitikusoknak túl liberális, az írók nagy többségének — toleránsabb szelleme ellenére — túlságosan konzervatív és tiltó irányzatú volt.

Felmerül a kérdés: hogyan sikerült Nagy Imrének kedvezőtlen helyzetből indulva, hátrányos erőviszonyok közepette oly sokat megvalósítani a kormányprogramból? Szinte minden egyes lépésért keményen meg kellett harcolnia és még így is sok határozatot nem sikerült kielégítően végrehajtani. Így például az internálótáborok felosztatásakor számos volt internáltat bíróság elé állítottak és hamis vádak alapján utólag elítéltek. A fővárosból kitelepítettek elhagyhatták ugyan kényszerlakhelyüket, de nem térhettek vissza Budapestre, mert nem rendelkeztek letelepedési engedéllyel. Az iparban alig történt változás, tudatosan szabotálták a strukturális változtatások kérdéseinek napirendre tűzését. Falun a helyi hatóságok nemegyszer adminisztratív eszközökkel igyekeztek megakadályozni, hogy a parasztok kilépjenek a téeszekből.

A mégis jelentős, részleges siker titka személyi és tárgyi feltételekben rejlett. Nagy Imre meggyőződéses, sőt rajongó kommunista volt. Hitéből fakadt konoksága és optimizmusa. Rendíthetetlenül hitt a szocializmusban, mint felsőbbrendű társadalmi formában és úgy vélte, hogy az eszme szolgálatában és nemzete javára a kormányprogram az alkalmas és lehetséges magyar átmeneti forma, amely kihat a megvalósuló végső célra is. Mert természetesen más az a szocializmus, amelyet széles néptömegek ellenállásával szemben vérrel és vassal erőszakolnak rá az országra, és más az a kollektív társadalom, amelyet széles tömegek konszenzusával valósítanak meg. Nagy Imre tehát a kormányprogramban nem taktikai manővert, ideiglenes visszavonulást, kiigazítási kísérletet látott, a NEP kései, magyar megismétlését, hanem az eszme megvalósításának új, eddig nem alkalmazott lehetőségét.

Hitében megszilárdította, hogy politikája végrehajtásában a Központi Vezetőség határozatára támaszkodott és természetesen az a biztonságérzet, hogy törekvéseit a szovjet vezetés támogatja. A tapasztalat megerősítette bizakodásában. 1953 júniusától 1954 novemberéig minden lényeges kérdésben érvényesíteni tudta törekvéseit, a belső harcokban felülkerekedett, valahányszor kiéleződött ellentéte Rákosival, a szovjet vezetés az ő álláspontját támogatta. Másfél esztendő alatt három ízben jártak együtt Moszkvában (utoljára 1954 májusában a párt III. kongresszusa előtt) és Rákosit minden alkalommal elmarasztalták. Igaz, meghagyták tisztségében, s ezzel tartósították a hatalom kettősségét és fenntartották maguknak a döntőbíráskodás jogát, de az utolsó alkalommal Hruscsov félreérthetetlenül tudtára adta Rákosinak, ha nem változtat magatar-

tásán, nem maradhat a helyén.¹² Az ellentét mélységére és tartósságára jellemző, hogy az 1953 augusztusában eredetileg 1954 februárra, majd áprilisra kitűzött kongresszust kétszeri halasztás után végül május 25-én nyitották meg. Az ellentétek a Központi Vezetőség beszámolójának szövegében csúcsosodtak ki, amelyet Rákosi Mátyás készített el és többször át kellett dolgoznia.

Nagy Imre tisztában volt helyzete fonákságával és reálisan ítélte meg lehetőségeit. Az első pillanattól kezdve tapasztalta, hogy programjával szemben a legnagyobb ellenállást saját elvtársai, elsősorban az apparátus fejt ki. Bízott abban — nem alaptalanul, ismerve a funkcionárius alkatát —, hogy sikerei, eredményei és mindenekfelett erejének, hatalmának, háttérének érzékelése fokozatosan a kormányprogram szolgálatába vonja az erőviszonyok alakulására érzékenyen reagáló apparátust. Számított a közvélemény növekvő bizalmára és támogatására és kereste a módját, hogy ez a létező, de nem szervezett, tapintható, de nem érvényesülő amorf politikai tömegsúly formát öltjön és alkotmányos keretek között, a struktúrába beilleszkedve ténylegesen erőtényezővé váljék. Végül a legfelső szinten jelentkező ellenállás leküzdésére kiaknázta a vetélytársak egymást keresztező érdekeit és törekvését is. Az egyik kulcskérdésben, a koncepciók perek felülvizsgálatában például Rákosival és Farkassal szemben őt támogatta a kevésbé kompromittált és az 1953 júliusa után a belügyminiszeri állást betöltő Gerő Ernő. A gazdaságpolitikai változásokat éppen Gerővel szemben Farkas is szorgalmazta. A korábbi politika egészének bírálatában Gerő is, Farkas is rugalmasabb volt Rákosinál, aki most fizette meg a vezérkedés, a bálványozás, a rendszer és személye azonosításának árát.

Nagy Imre azonban felismerte a programjával szemben megnyilvánuló tartózkodást, bizalmatlanságot nemcsak a magyar kommunisták körében, hanem a nemzetközi kommunista mozgalomban is. Ezért körültekintően, elővigyázatosan kellett eljárnia. Egyesek túlzott óvatosságot vetettek a szemére. Tény az, hogy mereven ragaszkodott a pártszerű magatartáshoz, miniszterelnöki posztján a hivatalos ügyrend betartásához. Nehéz volt hozzáférni, kapcsolatot teremteni vele. Rákosi hihetetlen agilitásával és gátlástalanságával szemben Nagy Imre visszahúzódnak és nehézkesnek tűnhetett. Gondosan kerülte mindenfajta szabálytalanságnak, a pártfegyelem megsértésének még a látszatát is. Sajátságos módon, viselkedésének forrásai olyan tulajdonságok, beidegzettségek voltak, amelyeket külső megfigyelő legkevésbé feltételezett volna. Egyrészt túlságosan **magabiztos volt és optimista**. Alkatilag is erre termett, de túlbecsülte az új szovjet vezetés újítási eltökéltségét, állhatatosságát, következetességét és ennek jegyében a személye iránti bizalom mértékét. Fejlődés-bölcséleti szemléletéből fakadóan, szilárdan hitte, hogy — a káros sztálini közjáték után — a bolsevik párt most visszatér az igazi marxizmushoz, a leninizmus útjára. Ezért lebecsülte, tüneti jelenségekként bagatellizálta Rákosi példátlan mozgékonyágát, lankadatlan energiáját, nagy nemzetközi rutinját, taktikai érzékét és kapcsolatait. Nem tulajdonított kellő jelentőséget meg-megújuló mesterkedéseinek, sűrű

moszkvai látogatásainak, manipulációinak. Ezeket elhanyagolható, kicsinyes, nevetséges epizódokként könyvelte el. Nem vette figyelembe, hogy Rákosit nem nyugtatja meg az a nyilvánvaló tény, hogy Nagy – Moszkva intencióinak szellemében – nem kezdi ki tekintélyét, nem kívánja őt kiküszöbölni a politikai életből. Rákosi tudta, hogy a kormányprogram következetes végrehajtása és szükségszerű továbbfejlesztése az ő politikai pályafutásának **menthetetlenül** a végét jelenti, s ezért számára létkérdés a folyamat lassítása, feltartóztatása.

Nagy Imrének a másik alaptulajdonsága a bizalmatlanságig, elzárkózásig terjedő **óvatossága** az emigrációs évek tapasztalataiból fakad. Az alapjában és látszatra derűs, barátságos, nyílt tudós-professzort a mozgalmi életében oly sok csalódás, megrázkódtatás érte, annyi pálfordulásnak volt szemtanúja, hogy – legszűkebb családján kívül – zárkózott, gyanakvásra hajlamos egyéniség lett. Nem bízott meg igazán senkiben s így miniszterelnökségének másfél esztendeje alatt nem élt eléggé a lehetőséggel, hogy olyan munkatársi, elvbaráti gárdát alakítson ki, amelyre bizton építhet. Sokan túlságosan komótosnak tartották és úgy vélték, elhanyagolja a szervezeti teendőket. Ez a bíráló nem alaptalan, de egyoldalú. Tagadhatatlan, hogy hatalmának másfél évét aktívabban is kihasználhatta volna, de nem volt tétlen. A minisztertanács apparátusában hozott létre új intézményeket, miután egyértelművé vált, hogy a pártapparátus elzárkózik politikájának tervezgetése elől. Átszervezte a minisztertanács titkárságát: fiatal, tehetséges és tevékeny szakemberek együttesének élére a félreállított, erélyes, gyorsan intézkedő Vas Zoltánt állította. Ezáltal áttekintést és beavatkozási lehetőséget nyert az egész kormányapparátusba. Megteremtette a minisztertanács Tájékoztatási Hivatalát, az állami sajtó és propagandairányítás csúcsszervét. Elnökségét az 1945 óta követi minőségben külföldre száműzött, tekintélyes régi vezetőre, Szántó Zoltánra bízta. Különösen operatívan és intenzíven foglalkozott a mezőgazdaság területén működő minisztériumok, intézmények munkájával. Hegedűs András erre így emlékszik vissza: „Nagy Imre... akinek 1953-ban még nem nagyon voltak emberei, vagy ha voltak is, nem tudta mozgósítani őket, 1954-re már fokozatosan összeszedi a maga szakértőit. Főleg mezőgazdasági területen sikeres a választása. Tehát hiába vagyok én 1954 októberéig földművelésügyi miniszter, Nagy Imre tanácsadói testülete révén létezik már egy második földművelésügyi minisztérium.”¹³ Nagy Imre sokat és eredményesen tevékenykedett, pedig energiája javát a politikai küzdelem kötötte le.

A politikai harcnak három fő hadszíntere volt: a koncepciók perek felülvizsgálása, a gazdaságpolitika és a szövetségi politika. Mindhárom területen – ha késhegyig menő viaskodás árán is – keresztülvitte akarátát. A siker 1954 nyarára és őszére érett meg.

E harcnak csupán másodlagos tünetei voltak az aktuálpolitikai feszültségek, csaták, a gazdaságpolitikai koncepciók ütközése, a taktikai eltérések, sőt a személyi és hatalmi vetélkedések is. Nem hatol az ellentét mélyére, sőt gyakran annak éppen a lényegét mossa el, aki a szembenállókat szektásnak, dogmatikus-

nak, talmudistának, balosnak, illetve jobboldali elhajlónak, reformistának, revizionistának titulálja sablonszerűen és a kompromittálás szándékával. Az ellentét alapvető. Eredendő forrása a kommunista mozgalmon belüli végletesen ellentétes szemléleti különbözőség. A mozgalom végzetes belső rombolásának következménye, hogy ezek az ellentétek sohasem emelkedtek a nézeteket tisztázó elvi vita szintjére, hanem fokozatosan és feltartóztathatatlanul a vádaskodás, megbélyegzés, gyanúsítás és rágalmazás posványába süllyedtek, s alkalmasszerűen adminisztratív-fegyelmi eljárásokhoz, koholt vádakhoz, koncepciók perekhez, véres önmegtizedeléshez, fizikai megsemmisítéshez vezettek. Az igazság kritériumát nem az érvek, hanem pillanatnyi erőviszonyok határozták meg.

A kommunista mozgalom végső célja elvileg az osztály nélküli társadalom, amelyben nincs kizsákmányolás, elnyomás, és amelyben ténylegesen, gyakorlatilag megvalósul az ember tökéletes szabadságának és egyenlőségének eszméje. Az utópista költők és bölcselők által az utókorra hagyományozott varázslatos társadalmi látomás időtlensége, a távoli jövőben lebegő elvontsága tág lehetőséget nyit a megvalósítás módszerének önkényes alkalmazására. Abban egységesek a kommunista teoretikusok és politikusok, hogy a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet államformája a proletárdiktatúra. Sőt, elvileg, egységes a mozgalom a fogalom lenini értelmezésében is, amely szerint a proletárdiktatúra diktatúrát jelent az osztályellenséggel szemben, ugyanakkor a demokrácia kiteljesedő érvényesülését a dolgozó osztályok számára. A gyakorlatban azonban a hatalomra került kommunista pártok mind tágabban értelmezték és alkalmazták a diktatúra elnyomó funkcióját és rohamosan szűkítették a dolgozók demokráciájának tartalmát. Így jutottunk el – történetileg igen rövid idő alatt – ahhoz a hatalmi struktúrához, amelyet a hivatalos párttörténetírás szemérmesen a „személyi kultusz korszaka” homályos elnevezéssel illet, de amely valójában azt jelzi, hogy az, ami eredetileg és elvileg a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály diktatúrájaként élt az elméletben, gyakorlatilag előbb a párt diktatúrájává, majd a párt vezető testületének és apparátusának diktatúrájává, végül egyetlen személy önkényuralmává fajult. E folyamat fonákja a diktatúra tömegbázisának szükségszerű, vésses ütemű szűkülése, aminek törvényszerű következménye, hogy az elszigetelődő vezetés és apparátus az erőszak semmi által nem korlátozott alkalmazására kényszerül.

Nagy Imre komolyan átgondolta, a maga teljességében hitte és vallotta Leninnek a proletárdiktatúráról szóló tanítását. Fenntartás nélkül magáévá tette a proletárdiktatúra osztályuralkodó elnyomó feladatát egy meghatározott történelmi korszakban, de ezt a hatalmi erőszak funkciót szervesen kiegészítette a munkás–paraszt demokrácia, amelyet nem jelszónak, teoretikus feltételezésnek tekintett, hanem reális, megvalósítható politikai programnak, a proletárdiktatúra alapvető, az erőszakkal egyenlő értékű tételének. Csakis marxista, elkötelezett szemléletének az ismeretében elemezhetjük Nagy Imre elméleti és gyakorlati tevékenységét. Így például az egykori miniszterelnök emléke a köztudatban

mint elsőrendűen paraszt-politikus, a parasztság érdekeinek oltalmazója él. Ez a kép nem pontos és főleg nem teljes, ami legszemléletesebben talán éppen Nagy Imre falusi politikájával bizonyítható. Mert igaz ugyan, hogy Nagy kezdettől fogva elkötelezett pártfogója volt a magyar parasztnak, a földreformtól az erőszakos kollektivizálás elleni tiltakozáson át az 1953-ban szorgalmazott jelentős támogatásig, de ugyanakkor meggyőződéses és rendíthetetlen híve a falu szocialista átalakulásának, a kollektív, nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésének, és bírálta azokat a polgári nézeteket, amelyek a paraszti magántulajdon, a tőkés kisárutermelés örökervényűségének elvén nyugodtak. A magyar parasztság jövőjét tehát egyértelműen a kollektív mezőgazdasági nagyüzemben látta. S ha szót emelt az erőszak, az önkény, a túlkapások, a paraszt sanyargatása ellen, azt az alkatából fakadó humánus és osztályához, a parasztsághoz fűződő természetes kötelékén túl **elsősorban** az a meggyőződése diktálta, hogy az átmenet korszakában is a pártot kötelező legfőbb törvény: a dolgozók egyetértése és támogatása. Történelmi derűlátásának gyümölcse, hogy — a negatív gyakorlati tapasztalatok ellenére — mélységesen bízott abban, a parasztságot csel, fufang, nyomás, erőszak nélkül meg lehet győzni érveléssel, példákkal és türelemmel a marxista tudomány akkori állása szerint egyedül helyesnek minősített kollektivizálás szükségességéről és előnyeiről. Ennek a koncepciónak a magva nem a végső célban (kollektivizálás), nem az eszközben (felvilágosítás), nem is az érzelmekben rejlett, hanem a kommunista párt és a nép szövetségének sérthetetlenségében. Nagy Imrét a Rákosi-vezetéssel és a hasonló kommunista pártok politikájával nemcsak azok **parasztellenessége** állította szembe, hanem az a gyakorlat, hogy **általában** semmibe vették a nép akarátát, szükségleteit, elképzeléseit, amikor nevében, helyette és ellenére cselekedtek; a miniszterelnök krédója viszont a „néppel a népért” jelszavában foglalható össze. Ebben a felfogásban más tartalmat nyer a proletárdiktatúra értelmezése. Ez a szemlélet ma naivnak tűnhet és tudományossága megkérdőjelezhető, de az 1953-as Nagy és hívei politikai arculatának és praxisának elemzésekor nem hagyható figyelmen kívül.

A harc különböző aspektusai a kommunista szemlélet kétfajta koncepciója ütközések voltak a vetületei. Az ellentét a legélesebben a koncepciók politikai perek felülvizsgálatának komplexumában nyilvánult meg. Nagy Imre a felülvizsgálását a rendszer erkölcsi-politikai válsága, a törvényesség, a bizalom helyreállítása kulcskérdésének tekintette, a megújulás egyik elengedhetetlen feltételének. Ezért törvényes, szabályszerű vizsgálatot és perújrafelvételt követelt. Rákosi és bűntársai pontosan tudták, hogy ez merő formalitás, hiszen az 1947 utáni politikai perek során az ő utasításaik nyomán, koholt vádak alapján ítélték el törvénytelenül ártatlanokat. Őket nem az nyugtalanította, hogy ártatlanokat végeztek ki, mások ártatlanul börtönben senyednek, hanem, hogy a leleplezés — így állították be — árt a párt presztízsének. Nyilvánvaló volt, hogy a törvényesség betartásának ígértét az hitelesíti, ha a korábban elkövetett törvénytlenégeket feltárják. Nagy Imrét tehát igazságérzete, erkölcsi felelősségtudata és humánus

beállítottsága mellett az a politikai meggondolás vezette, hogy a közvélemény csak akkor adhat hitelt a kormányprogramnak, ha azt tapasztalja, hogy ezen a téren is új korszak következik. Jóllehet Nagy Imre a júniusi határozat szellemében kezdettől fogva sürgette, hogy a kérdést tűzzék napirendre, majd egy esztendőnek kellett eltelnie, míg Rákosi és hívei – a szovjet párt erélyes fellépésére¹⁴ – közvetlenül a III. kongresszus előtt, 1954 májusában beletörődtek a súlyos döntésbe. Gerő Ernő előterjesztése nyomán a Politikai Bizottság ekkor határozatot hozott „a politikai elítéltek ügyeinek felülvizsgálatáról” és ennek értelmében Molnár Erik a Legfelsőbb Bíróság elnökének vezetése alatt megkezdődött Rajk László, Kádár János és mások (mintegy 300 elítélt) perének rövidített eljárás útján történő felülvizsgálása, 1954 júliusától sor kerül az életben maradt kommunisták szabadon bocsátására és rehabilitációjára, de a kivégzettek (Rajk, Szőnyi, Szalai, Sólyom, Pálffy stb.) politikai rehabilitációja további két esztendeig váratott magára. Nem folytatták a felülvizsgálást a nem-kommunista politikai elítéltek ügyeiben (a volt szociáldemokraták szabadlábra helyezését külpolitikai események kényszerítették ki 1956 tavaszán), és Rákosi irányításával megindult a diverziós kampány, amely a terror és a törvénytelenségek minden ódiúját az ÁVH-ra igyekezett hárítani, s hogy magáról elterelje a figyelmet, „Péter Gábor és bandája” ellen fordította a hangulatot a párton belül is. A kiszabadult kommunisták közül többen elkötelezték magukat a júniusi határozatok és a kormányprogram mellett. Kiemelkedett közülük a veterán Haraszi Sándor, aki nagy erkölcsi és politikai tekintélyével és törhetetlen akaratával Nagy Imrének egyik legjelentősebb harcostársa lett a későbbiekben és a súlyosan beteg szabadult Losonczy Géza, aki önfeláldozóan vállalta az új harcokat.

A kormányprogram gazdaságpolitikája ellen változatos taktikai módszerekkel, de meghatározott stratégiai célkitűzés megvalósításáért folyt a harc. A változást célzó intézkedések akadályozásával, lassításával először kompromittálni akarták a kormányprogramot, majd megbuktatni. Kezdetben, 1953 nyarán Rákosi, Gerő és az irányításuk alatt működő apparátus a bizonytalanság állandósítására, a passzivitás, tehetetlenség, a burkolt szabotálás fedezésére szorítkoztak. Védelmezték a vonakodó funkcionáriusokat, az átállás objektív nehézségeire hivatkoztak és csökkentették az elkövetett hibák jelentőségét. Később fokozatosan nyílt ellenállásba mentek át. 1954 elejétől bírálták a meghozott intézkedéseket, egyoldalú, „parasztpolitikával” vádolták Nagy Imrét, az ipar területén nem hajtották végre a beruházások átcsoportosítását, nem tettek semmit a struktúraváltás érdekében. 1954 nyarán pedig már nyílt ellentámadásba lendültek. Azzal vádolták a kormányprogramot, hogy anarchiát idézett elő, felbomlással fenyegeti a népgazdaság egyensúlyát, túlzottan megnövelte a parasztság vásárlóerejét, az infláció veszélyét idézi fel, megalapozatlan ígéretekkel illúziókba ringatta a közvéleményt. A reálbérek befagyasztását, illetve a parasztságnál azok csökkentését javasolták, nagyarányú elbocsájtásokat, szigorú takarékos-

got, az átgondolatlan, „kalandor” strukturális változtatások leállítását, összegezve: a kormányprogram felszámolását.

Az ellentét lényege azonban az „új szakasz” fogalmában és annak értelmezésében rejtett. Nem véletlen, hogy 1954 decemberében, amikor megkezdődött Nagy Imrének és az általa képviselt politikának visszaszorítása, az apparátus első önkényes, adminisztratív intézkedése az volt, hogy központilag megtiltotta az „új szakasz” elnevezés használatát. Rákosi ugyanis a **kontinuitás** jegyében azt hangoztatta, hogy a párt politikájában nincs „új szakasz”, a régi, bevált politikát folytatják a szükséges kiigazításokkal. Nagy Imre ezzel szemben azt vallotta, hogy 1953 júniusában valóban valami új, más kezdődött és fordulatot hajtottak végre, szemben a régi politikával. Nagy Imre és politikájának hívei a nagy jelentőségű politikai, gazdasági és társadalmi intézkedéseket egy történelmi folyamat kiindulópontjának tekintették, de maguk is menetközben kezdték felmérni a változás horderejét és következményeit. Harminchárom esztendővel ez előtt a kommunista mozgalom sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem készült fel ilyen történelmi fordulóra. A nemzetközi életben nem volt rá precedens, hogy uralmon lévő kommunista párt alapvető kérdésekben nyíltan elismerje tévedéseit és módosítson egész politikai szemléletén és gyakorlatán. A történelem formálta reformerekké azokat a kommunistákat, akik kezdetben maguk is csak a múlt súlyos örökségének radikális felszámolását tűzték ki célul. Számukra az „új szakasz” fogalma – mondhatni hónapról hónapra – mélyebb értelmet nyert, megváltoztatta szemléletüket, új távlatokat nyitott előttük. Szinte önkéntelenül sodródtak a reform irányába és lettek előfutárai a nemzetközi kommunista mozgalomban a sokkal későbbi reformtörekvéseknek.

A népfrontpolitika-kérdésben lezajlott vita is élesen tükrözi a kétfajta szemlélet konfrontálódását. Sokat mondanak a külső körülmények, az evidenciák is. Az elsorvasztott Magyar Függetlenségi Népfrontot hirtelenül és váratlanul varázsolták elő a teljes feledés homályából 1949 áprilisában az első egységlistas, nem pluralista országgyűlési választás lebonyolítására. A Front szolgált cégérül a szavazás megszervezésére. Létrehozása tehát technikai-funkcionális volt. Ezért születése pillanatában már magán hordta elmúlása, pontosabban tetszhalála jegeit. A szavazás után még egy röpké, halovány felvillanás következett az 1950-es októberi tanácsválasztásokon. Ezután újra hosszú évekre letűnt a színpadról, majd ismét előkotorták az 1953. évi tavaszi országgyűlési választások alkalmával, midőn újólág tiszavirágéletű sorsra kárhoztatták. A KV júniusi programja után tíz hónapig tartott, amíg a Politikai Bizottság Nagy Imre kongresszusi beszámolójának előkészítése alkalmával napirendre tűzte a népfrontpolitika kérdését, de átfogó, részletes határozatot ebben a kérdésben csak 1954 szeptemberében, egy hónappal a népfront-kongresszus előtt hoztak.

A népfrontnak ez az önfelszámolása sem igényelt külön politikai döntést, adminisztratív intézkedést. Logikus következménye volt annak, hogy a pártvezetés elejtette a szövetségi politikát. A kommunista párt vezetése olyan politi-

kát folytatott, amely életérdekeiben sértette a parasztságot, az értelmiséget, a középrétegeket, a kispolgárságot. Ilyen körülmények között valóban értelmetlen és fölösleges, sőt abszurd és veszedelmes lett volna olyan mozgalom élesztgetése, amelynek feladata éppen az eltaszított és szembefordított társadalmi osztályok, rétegek aktivitásának ösztönzése, támogatásának megnyerése. Ugyanilyen logikus volt viszont Nagy Imrének az a törekvése, hogy feltámassza és újjáformálja a népfrontot és így aktivizálja azokat a tömegeket a kormányprogram támogatására, amelyeknek helyzetén az „új szakasz” egyértelműen, jelentősen javított. A népfrontpolitika felújítása egyik legjelentősebb és leglátványosabb bizonyítéka volt a régi politikával való szakításnak. Ez a régi, a nép érdekeit és kívánságait figyelmen kívül hagyó politika egyébként jelentéktelenségbe süllyesztette a formálisan működő, de tényleges, alapvető funkcióitól megfosztott tradicionális szakszervezeti mozgalmat és a többi tömegszervezetet is.

A szövetségi politika értelmezésében, a népfrontpolitikában megnyilvánuló alapvető ellentéteket legszemléletesebben a szembenálló felek saját állásfoglalásai tükrözik. Rákosi Máttyás 1954 áprilisában megismételte már 1949-ben kifejtett álláspontját, amely szerint a népfront egyik feladata annak idején – tehát 49-ben – éppen az volt, hogy segítse elhalni a konkurens pártokat, s így tevékenységének visszaszorulása szükségszerű volt.¹⁵ Ebből a felfogásból értelemszerűen következik, hogy Rákosi nem szánt szerepet a népfrontnak a szocialista rendszerben és továbbra sem tekintette indokoltnak a szövetségi politika felülvizsgálatát. Annál érdekesebb Nagy Imrének a jövőbe tekintő koncepciója: „...Új Függetlenségi Népfrontot kell létrehozni – mondotta –, amelynek mint széles népi társadalmi és politikai mozgalomnak **demokratikus** elvekre kell felépülnie, **országos és helyi** szervekkel, melyek formájának kialakításában **tág teret kell engedni a tömegkezdeményezésnek és a hagyományos formák, gazdakörök, olvasókörök stb. felelevenedésének.**” (kiemelések – V. M.) A továbbiakban újra megemlítette mint a népfront potenciális alkotóelemeit a meglévő tömegszervezetek mellett a különböző népi bizottságokat, termelési bizottságokat, lakóbizottságokat stb. Az elgondolás lényege, hogy az új népfront új, demokratikus népi kezdeményezéseket ösztönözzön, alulról épüljön, új erőket szabadítson fel, s ne a felülről erőltetett, protokolláris szervezetek számát szaporítsa.

1954 kora őszen a pártvezetésen belüli harc rendkívüli módon kiéleződött, kenyértörésre került sor és októberben Nagy Imre politikai pályafutásának legnagyobb győzelmét aratta.

Augusztustól kezdve a felszínre törtek azok az ellentétek, amelyeket korábban elkendőztek vagy törékeny kompromisszumok árán átmenetileg elsimítottak. A válságot Gerő Ernő és hívei robbantották ki a gazdaságpolitika területén. A Minisztertanács július 23-i ülésén Nagy Imre elnöklete alatt megállapította, hogy a gazdasági életben veszedelmes jelenségek tapasztalhatók (árualap hiánya, beralap-túllépés, beruházási keretek túllépése). Ezért az illetékes minisztériumok a felelősek, amelyek nem hajtották végre az előírt intézkedéseket. Szigorú

hangon figyelmeztették a felelősöket kötelességeik teljesítésére. Hangsúlyozták az 1953 júniusi határozatok helyességét és az életszínvonalpolitika folytatását. Nagy Imre ezután szabadságra ment és egy hét múlva a Politikai Bizottság puccsszerűen, négy rendes tagja (Nagy, Ács, Farkas, Hidas) távollétében tárgyalta az 1955-ös népgazdasági terv irányelveit és az ezzel kapcsolatos közvetlen teendőket. Súlyos bajokat állapított meg és a gazdaságpolitika sürgős módosításának kidolgozására operatív bizottságot létesített. A Gazdaságpolitikai Bizottság elnöke maga Gerő lett, helyettese Szalai Béla, aki a Tervhivatal elnökeként kerékkötője volt az új szakasz politikájának, titkára pedig Friss István, a párt Terv-, Pénzügyi- és Kereskedelmi Osztályának vezetője, aki kezdettől fogva nyíltan megkérdőjelezte az új gazdaságpolitikát. Nagy Imre nem is volt tagja a bizottságnak. Ezzel beindult a gőzhenger. Augusztus 1-jén a *Szabad Népből* Gerő Ernő „Készüljünk fel a télre” címmel a gazdasági nehézségeket és a szükséges megszorító intézkedéseket jelző, pánikkeltő vezércikket írt. 3-án a Minisztertanács Gerő elnökletével tartott ülésén úgy osztotta fel a munkaköröket, hogy valamennyi gazdasági tárca, beleértve a Tervhivatalt is, Gerő alá tartozzék és Nagy Imrének csak a földművelésügy felügyeletét hagyta. Ez egyértelmű jelzés volt a párt- és állami funkcionáriusoknak. Gerő irányításával ezután munkához látott az apparátus. A PB augusztus elején olyan határozatot hozott, hogy a munkásosztály, a műszaki értelmiség és a velük egy elbírálás alá eső rétegek életszínvonala **ne csökkenjen**, de a parasztság vásárlóerejét **csökkenteni** kell. Ezenkívül a központi államapparátusban, a vállalati és szövetkezeti apparátusban 1954–55-ben mintegy 110 ezer fős létszámcsoökkentést kell végrehajtani, de a beruházások csökkentése folytán feleslegessé válik 60–70 ezer fizikai munkás munkaereje is. Ezeket más területeken kell elhelyezni. Teljesen vagy részlegesen megszüntetik a közvetett társadalmi juttatásokat. Összegezve: elbocsátás, munkanélküliség, reáljövedelem-csökkenés, kedvezmények megvonása. Merénylet a kormányprogram ellen, Nagy Imre lejárata s mindez nem közvetlen politikai kihívás formájában, hanem sürgős gyakorlati gazdasági intézkedések örvéen.

A visszafordítási kísérlet olyan nyílt és durva volt, hogy még a csonka Politikai Bizottság sem merte vállalni, sőt a Gazdaságpolitikai Bizottságon belül is ellenállás jelentkezett. Amikor pedig Nagy Imre visszatért szabadságáról, a legélesebben szembefordult Gerőék kísérletével. Kívánságára a kérdést a Központi Vezetőség elé terjesztették.

Az október 1–3-i KV-ülés Nagy Imre koncepciójának átütő sikerét hozta. Rákosi közvetlenül az ülés után kéthónapos betegszabadságra a Szovjetunióba távozott, Gerő már korábban beteget jelentett, Hegedűs András párt- és kormánydelegáció élén Kínában tartózkodott. Nagy Imre élesen megbírálta a magukra hagyott és visszavonuló „ellenállókat”, Friss Istvánt, Szalai Bélát, Hidast és társaikat; csatlakozott hozzá Farkas Mihály és Berei Andor, akikről feltételezték, hogy ismerik a szovjet párt vezetőinek intencióit. A KV ezek után egy-

hangúlag magáévá tette a Nagy Imre kezdeményezésére született határozati javaslatot. Ezt követte a kormány átalakítása. Hegedűst és Hidast felfelé buktatták miniszterelnök-helyettesnek. A földművelésügyi miniszter Erdei Ferenc, igazságügyminiszter Molnár Erik lett. Szalai Béla helyére az Országos Tervhivatal élére Berei Andor került. Leváltották Friss Istvánt a párt gazdasági osztálya éléről és a létesítendő Közgazdaságtudományi Intézet vezetőjévé nevezték ki. A Gazdaságpolitikai Bizottságot feloszlatták. A Politikai Bizottság tagjai, Farkas, Ács, Szalai egymás után tettek hitet a KV októberi határozata mellett. Sőt, Gerő Ernő egy szolnoki népfrontgyűlésen egyenesen azt követelte, hogy „félre kell söpömi az útból” azokat, akik nem szolgálják szívvel-leléssel a júniusi politikát. Miután ennek a KV határozatnak a közzétételét is húzták-halasztották, október 20-án a *Szabad Népb*en megjelent a Politikai Bizottság hozzájárulásával „A Központi Vezetőség ülése után” című vezércikke, amely első ízben nyílt, éles támadást tartalmazott azok ellen, akik a kormányprogram megvalósításának, az új szakasznak útjában állnak. A gazdasági bajokat annak tulajdonította, hogy a párt addig **felemás** politikát folytatott; sem a régi, hibás gazdaságpolitikát nem hagyta abba, sem az újat nem valósította meg következetesen. „A KV ülésének az ad nagy jelentőséget — írta —, hogy véget vet az ilyen bizonytalan politikának, a liberalizmusnak, „tabula rasa”-t csinál és sok huza-vona után végre egyértelműen és határozottan megjelölte a júniusi KV és a III. kongresszus határozatai alapján nyugvó gazdaságpolitika elvi és gyakorlati célkitűzéseit, valamint gyors és erőlyes megvalósításának útját.”

Igen fontos megállapítása volt a cikknek, hogy a vezetés nem támaszkodik eléggé a párt tagságára, nem vonja be a politikai kérdések megvitatásába, „lényegében kiskorúságra kárhoztatja”.

A KV ülését követte október 24-én az új népfront, a Hazafias Népfront alakuló kongresszusa. Ezen Nagy Imre beszédében többek között ezeket mondta: „A honszeretet történelemformáló erejét érezzük itt e teremben. Kilenc és félmillió magyar szívének együttdobbanását, kilenc és félmillió magyar lelkének együtt lelkesedését... Van-e magyar hazafi, ki ne állna e nagy célok szolgálatába, ki félrehúzódná, mikor a legjobbak a háromszínű lobogó alatt gyülekeznek?!... Az elmúlt évtized nagy tanulsága, hogy ha a nép saját kezébe veszi sorsának irányítását, arany betűkkel írja be hazája nevét az emberi haladás és kultúra élenjáró országainak sorába. ...Beteljesül az a költői gondolat, hogy ha a föld isten kalapja, drága hazánk lesz a legszebb bokréta rajta.” Utóbb ezek a mondatok lettek a Nagy Imrét nacionalizmussal vádoló propagandahadjárat legfőbb bizonyítékai. A Hazafias Népfrontnak Nagy Imre abban jelölte meg a feladatát, hogy nemzeti és demokratikus szellemben a **népszuverenitást** kell megvalósítania, a széles **nemzeti** összefogást kell szolgálnia, **szabad fórummá** kell válnia, az ország lelkiismeretének kell lennie.

A KV októberi ülése több volt fontos gazdaságpolitikai tanácskozásnál, a HN alakuló kongresszusa több volt a népfront-gondolat felébresztésénél. Nagy

Imre átlépte a Rubicont. Vezércikkével és a kongresszuson elmondott beszédével nyíltan a közvélemény elé tárta a vezetésen belüli ellentéteket, kifejtette saját koncepcióját, a kommunisták és az egész nemzet támogatását kérte elképzelései megvalósításához a „visszahúzó” Rákosi-klikk és az ellenálló apparátussal szemben. Szavai főképpen a kommunista értelmiségiek soraiban olyan szellemi felszabadulást és pezsgést idéztek elő, amelyhez hasonlót csak több mint egy évtized múltán tapasztalhattunk Csehszlovákiában. Viharos taggyűléseken nyílt, őszinte légkörben éles kritikák, követelések, javaslatok hangzottak el. Felvetődtek a rehabilitáció és a felelősség kérdései, gazdasági–társadalmi reform-elgondolások. A párt központi lapjának, a *Szabad Nép*nek taggyűléséről jegyzőkönyvet készítettek, amelyet elküldtek más pártszervezeteknek és a Központi Vezetőségnek. A viták mindenütt a szocialista rendszer továbbfejlesztésének és megerősítésének talaján folytak. A minisztertanács titkársága gazdaságpolitikai programtervezetet dolgozott ki, amely a helyzetet elemezve, felvetette a **gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének** szükségességét, a reform gondolatát és kritikusán vizsgálta az egész ár- és bérrendszert, a hitel- és pénzügyi szervezetet, valamint a tervezés korszerűsítésének kérdéseit. Nagy Imre és a minisztertanács kezdeményezésére a különböző területeken tudósok és szakemberek bevonásával megindult a szocialista fejlődés módszereinek és távlatainak tanulmányozása.

Magyarország a fordulat küszöbére érkezett. Első ízben nyílt alkalom arra, hogy az uralmon lévő kommunista párt a **politikai stabilitás** jegyében kísérletet tegyen a társadalom és a gazdaság megreformálására, a szovjet modelltől eltérő, a nemzeti adottságoknak és sajátosságoknak megfelelő, korszerű, hatékony, széles körű konszenzusra épülő szocialista rendszer létrehozására. Ez azonban már akkor meghaladta a szovjet vezetés tűrőképességét. A Moszkvában tartózkodó Rákosinak most sikerült elérnie azt, amire hasztalan törekedett másfél éven át. A szovjet vezetés fokozódó nyugtalansággal és ingerültséggel követte a magyarországi fejleményeket és megrendült Nagy Imre iránti bizalma.

Az események ezután már a szokványos forgatókönyv szerint zajlottak. A *Szabad Nép* 1954. november 21-i számában nagyterjedelmű publicisztikát írtak Darvas Józseffel, a pártonkívüliként szereplő népművelési miniszterrel, azok ellen a kispolgári beállítottságú értelmiségiek ellen, akik túlhajtják a régi hibák bírálatát. Jellemző, hogy Darvas ekkor még képmutatón az fejtegette, az „új szakasz” jövőjét félti a jobboldali túlzásoktól, amelyek a balosok malmára hajtják a vizet. November 30-án kéthónapos betegszabadságról hazatért a Szovjetunióból Rákosi Mátyás és lázas tevékenységbe kezdett. A köpönyegforgatók (Farkas, Berei, Kovács I.) ismét „váltottak” és felsorakoztak melléje. Az apparátus elemében volt. A párt belső szabályzatának durva megszegésével puccsszerűen sorra foganatosították a júniusi határozatokkal, a III. kongresszus határozataival és az októberi KV-ülés elhatározásaival ellentétes intézkedéseket. Szabályszerű államcsínyt hajtottak végre. Hetek alatt visszaállott az egysemmélyes vezetés, az önkény és a törvénytelenység. Elfojtották a kritikát, el-

mozdították állásukból a bírálókat, megtiltották az „új szakasz” fogalomnak még az említését is, fő veszélynek a kispolgári, jobboldali elhajlást deklarálták ellentétben a korábbi, hivatalosan többször megerősített politikával, amikor Rákosiék szektás baloldali elhajlására összpontosították a bírálatot. Január elején Rákosi, Nagy és a vezetés néhány tagja ismét Moszkvába utazott. Ezúttal Nagy Imrét marasztalták el és nyilvános önkritikára akarták rábírní, illetve arra, hogy tisztsége megtartásával határolja el magát a jobboldali jelenségektől, vagyis a demokrácia, a szabadság és a nemzeti érzés azon megnyilvánulásaitól, amelyeket maga idézett elő. Hasonló eredménytelen puhítási kísérletek ismétlődtek meg heteken keresztül a budapesti szovjet nagykövet és a PB különböző megbízottai részéről. Nagy Imre hajthatatlan maradt, de a kiállott izgalmak hatására február elején szívkoszorúér bántalmak léptek fel, amelyek néhány napos pihenésre kényszerítették. Február 20-án megjelent a sajtóban a dr. Rusznyák István egyetemi tanár, az MTA elnöke által jegyzett hivatalos orvosi jelentés, amely szerint: „Nagy Imre elvtárs a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke e hó elején coronaria trombosiban megbetegedett. Egészségi állapota azóta lényegesen javult és előreláthatóan április hó folyamán újra munkaképes lesz.” Az akadémiai orvosi segédlettel végrehajtott alantas politikai manőver azt a célt szolgálta, hogy Nagy Imrét elszigetelje és kizárja a közügyekből. Egészsége megőrzése ürügyén nem volt szabad állam- és pártügyekkel foglalkoznia és látogatót fogadnia. Gyakorlatilag a miniszterelnököt házi őrizet alá helyezték. E rákényszerített „kímélet” örvén nem jelenhetett meg sem a KV március 3–5-i ülésén, amely megbélyegezte, mint jobboldali elhajlót, sem az április 14-i ülésén, amely kizárta a PB-ból, a KV-ből és visszahívta minden funkciójából. Még az ülésekre készült határozati javaslatokat sem kézbesítették otthonába. Április 18-án az országgyűlés előtt Dobi István jelentette be, hogy Nagy Imrét az Elnöki Tanács felmenti, mivel nem látta el megfelelően tiszttét. Az új miniszterelnök Hegedűs András lett.

Ez volt a formális záróaktusa annak a visszataszító flagrns törvénysértésektől terhes folyamatnak, amely felszámolta az első magyar szocialista reformkísérletet. Rákosi megszilárdította helyzetét, rehabilitálta politikáját, az országot pedig a katasztrófa útjára taszította.

Sokféle verzió kering Nagy Imre bukásának hátteréről. Megfelelő dokumentáció híján egyik változat sem hiteles, nem elfogadható, csak találgatásokra, szubjektív benyomásokra, valószínűsített összefüggésekre támaszkodik. A legáltalánosabban elterjedt és legplauzibilisebbnek tűnő beállítás Nagy Imre bukását a Malenkovéhoz köti. Valószínűsítette ezt a feltevést a kronológiai egyidejűség. Rákosiék híresztelése Nagy és Malenkov állítólagos személyes kapcsolatáról (korábban – mikor az látszott kompromittálónak – ugyanilyen „különleges” Berija–Nagy viszonyról szivárogtattak ki értesüléseket Rákosiék). A hasonlóságok a két kormány politikája között, meg az is, hogy több vonatkozásban a hivatalos propaganda azonos vétkekért marasztalta el őket. Ezek a magyarázatok

azonban nem meggyőzőek. Erre nem térünk ki itt részletesen, csupán annyit jegyzünk meg, hogy Malenkov két esztendeig, Nagy Imre másfél évig nem a saját, hanem a párt politikáját hajtotta végre, Malenkov visszaszorítása és Hruscsov hatalmának kiterjedése közvetlenül Sztálin halála után megindult, Malenkovnak nyolc nap múlva le kellett mondania, és lecsúszott titkári állásáról. 1953 őszén fordulóponthoz érkezett, amikor Hruscsovot első titkárnak nevezték ki. Végül, 1954 novembere előtt elsősorban Hruscsov volt az, aki minden esetben megvédte Nagy Imre politikáját Rákosi kísérleteivel szemben. A Malenkov-kapcsolatra utaló magyarázatok tehát nem helytállóak, személyes síkra terelnek politikai kérdéseket. Politikailag pedig Malenkov bukása után a szovjet vonalvezetésben nem történt tartós, alapvető változás, sőt Hruscsov átmeneti taktikai engedmények és retorikai tirádák után intenzívebben folytatta az enyhülés politikáját, és egy év múlva az ő személyisége ütötte rá bélyegét a XX. kongresszusra, amely mindmáig a desztalinizálás kiemelkedő eseménye maradt. Nem történt tehát olyan lényegbevágó változás a Szovjetunió kül- és belpolitikájában, amelyre vissza lehetne vezetni a magyar helyzet megítélésében bekövetkezett fordulatot.

A tényleges változás 1954 októberében a **magyar belpolitikában** történt. Mivel magyarázható, hogy a magyar pártvezetés a szovjet egyetértés tudatában Nagy Imre oldalára állt, vagy legalábbis meghátrált a miniszterelnök előtt abban a vitában, amely az októberi KV ülésén Nagy Imre javára dőlt el, majd alig másfél hónap múlva a Moszkvából érkező negatív jelzések nyomán szembefordult vele? Hogyan történhetett az a politikai botrány, hogy ugyanaz a Központi Vezetőség, amely 1954 októberében egyhangúan támogatta Nagy Imre politikáját, 1955 márciusában megbélyegezte, megalázta a miniszterelnököt, majd áprilisban kiiktatta a közéletből?

A kérdés nyitja a magyar belpolitika alakulásában rejlik. Hegedűs András visszaemlékezésében elmondja, hogy 1954 novemberében Kínából visszajövet Moszkvában felkereste Rákosi Mátyást, aki azzal vádolta Nagy Imrét, hogy át akarta venni a vezetést és megpróbálta megváltoztatni a párt politikai vonalát. Hegedűs megemlíti, hogy: „Rákosi Nagy Imre nyakába varrta egy, a *Szabad Nép* szerkesztőségében lezajlott emlékezetes ülés eseményeit is.” Tovább: „Úgy mondta, hogy a szovjet elvtársak nagyon helytelenítik Nagy Imre magatartását és veszélyesnek tartják a Magyarországon kialakult helyzetet. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak az írók és újságírók megmozdulásának. Később magam is tapasztaltam, hogy a szovjet vezetők valóban így gondolkodtak. Az Európai Biztonsági Konferenciát előkészítő tárgyalás alkalmából Molotov ... ugyanezt mondta, amit Rákosi, nyilván tőle hallotta, hogy mi a helyzet Magyarországon. Szerinte meg kell állítani ezt a folyamatot, mert baj lesz belőle, véget kell vetni az írók, újságírók lázadásának.” Arra a kérdésre pedig, hogy mi okozta a szovjet vezetők véleményváltozását, Hegedűs így válaszolt: „Azt hiszem, attól féltek, hogy veszélybe kerül Magyarország a monolitikus rendszer.”¹⁶

A szovjet vezetés nyilván nemcsak Rákosi útján tájékozódott, hanem hasonló jellegű értesüléseket kapott szovjet forrásokból s ezek alapján ijedelmében hozta meg hirtelen, elhamarkodott, szélsőséges döntéseit, amelyeknek következményei hamarosan súlyos tehertételt jelentettek a szovjet politikának is. Hegedűs Andrásnak helyes az a megállapítása, hogy féltették a „monolitikus rendszer” jövőjét Magyarországon. Ezt a későbbi események is újra meg újra alátámasztják. A nagyvonalúságot és higgadságot nélkülöző, végzetesen káros, hibás döntéseket sok esetben az önbizalom hiánya szüli.

Nagy Imre 1954 október második felében az október elején a KV ülésén aratott nagy győzelem hangulatában nem mérte fel október 20-i vezércikkének és a HN kongresszusán mondott beszédének hatását, sem a pozitív, sem a negatív reakciókat. Ezek a megnyilvánulások ugyanis felvillanyozták a társadalmat, különösen az értelmiséget és felvetették a rendszer strukturális módosításának, valamint a nagyobb nemzeti autonómia kivívásának perspektíváját. Nagy Imrét magát is nyugtalanították egyes jelenségek, így például helytelenítette a *Szabad Nép* taggyűlésének tónusát és elhatározásait. Ami pedig az előre nem látott kedvezőtlen visszahatást illeti: nem táplált olyan illúziót, hogy Magyarországon lényeges kérdésben szovjet hozzájárulás nélkül vagy egyenesen ellenére lehessen cselekedni, de túlbecsülte az új szovjet vezetés nagyvonalúságát, rugalmasságát, a játéktér bővülésének határait és arra semmi esetre sem számított, hogy Moszkvában a magyarországi marginális fejlemények ilyen heves, szélsőséges, eltúlzott reakciót váltanak ki és — a szokástól eltérően, meghallgatás nélkül — ilyen súlyos, rögtönzött, visszafordíthatatlan döntéseket hozzanak.

A súlyos politikai vereség előidézésében szerepet játszott Nagy Imre személyisége, politikai határozatlansága, túlzott önmérséklete is. Igaz, a reformprogram megvalósításának útja rögös volt és a magyarországi változások így is sokkal jelentősebbeknek bizonyultak, mint a többi szocialista országé. Nagy Imre azonban nem használta ki kellőképpen miniszterelnökségének másfél esztendejét, hogy megszilárdítsa helyét, befolyását. Erejének javarészét a konstruktív intézkedések mellett lekötötte a Rákosiék intrikái, manőverei elleni defenzív elhárítás. Eközben — erejében bízva — az apolitikusságig mereven ragaszkodott a pártserűség formális előírásaihoz, ami ellenfelei gátlatlanságával szemben korlátozta cselekvésében. Az 1954 október legelején összehívott KV ülés teljes és látványos politikai győzelmet hozott, de az ebből kínálkozó politikai lehetőségeket, ellenfelei meghátrálását nem aknázták ki.

Ha felidézzük, hogy 1953 júliusában a vesztes, szinte reménytelen pozícióba szorult Rákosi, Berija bukásának hírére, hogyan ugrott talpra egy szemvillanás alatt és alig 24 óra múlva diadalmasan tért vissza a politika porondjára, akkor elgondolkodtató Nagy Imre önfegyelme, mértéktartása 1954 októberében. Igaz, október 20-i cikkével és a népfrontkongresszuson elmondott beszédével maga mellé állította az országos közvéleményt, különösen az értelmiséget, de nem számolt le radikálisan politikailag a reform ellenségeivel és a párt és állami veze-

tésben, valamint az apparátus hatalmi posztjain nem sikerült – nem is törekedett eléggé – politikája támogatására elkötelezett, szilárd, megbízható híveket szerezni. Ez a továbbiakban megbosszulta magát. November folyamán a hatalmát visszahódító apparátus nem vette figyelembe sem a párthatározatokat, sem az országos hangulatot, félrerántotta a kormányrudat és elbánt azokkal, akik szembeszegültek puccsszerű adminisztratív intézkedéseikkel.

Több, mint három évtized távlatából még nyilvánvalóbb az 1954–55-ös magyarországi fordulat kedvezőtlen hatása. Félbeszakítottak egy kis országban biztató eredményekkel járó kísérletet, amely sok hasznos tapasztalatot ígért és évtizedekkel hozhatta volna előbbre a később elodázhatatlannak ítélt gyökeres társadalmi és gazdasági reformok beindítását.

Katasztrófa-politika

Nagy Imrének az MDP Központi Vezetőségéhez 1955 nyarától intézett beadványainak, vitairatainak, elméleti cikkeinek visszatérő mozzanata, hogy a Rákosi-féle vezetésnek 1955 márciusa–áprilisa óta folytatott politikája kalandorság és katasztrófa-politika, amely romlásba taszítja az országot. Ez a vésztijszó, súlyos figyelmeztetés nem publicisztikai fordulat volt, amellyel a szerző nyomatékot kívánt adni érvelésének. Az intelmet belső szorongás, kétségbeesés, felelősségérzet táplálta. Túl a személyi üldözésen és az éleződő, romboló párt-harcon, Nagy Imrét az ország sorsa nyugtalanította. Aggodalmait drámaian igazolták az események.

A márciusi és az áprilisi határozatok kieroszakolásával Rákosi elérte közvetlen célját. Megakasztotta és derékba törte az 1954 októbere után lendületet vett reformfolyamatot, eltávolította közeléből Nagy Imrét és helyreállította saját hegemoniáját, személyi diktatúráját. A nyíltan nem hangoztatott, de nyilvánvaló célkitűzés az 1953 júliusa előtti állapotok visszaállítása volt. Két év alatt azonban alapvetően megváltozott a közeg, amelyben ez a törekvés érvényesülni próbált. Ezt a változást Rákosi képtelen volt fölfogni. A visszahódított hatalom birtokában győzelemittasan, gyűlölködő indulattól hajtva, vakon rohant a vesztébe, magával rántva a válságba az önkénynek újjólág kiszolgáltatót országot. Feltámadt a „rég” Rákosi, aki – a Bourbonok példájára – a történelemből semmit sem tanult és semmit sem felejtett. Leginkább az a tulajdonság hiányzott belőle, amelynek emlegetését személyével kapcsolatban a legszívesebben hallotta: a bölcsesség. Újfent hatalomra kerülve nem azt akarta bizonyítani, hogy a tapasztalatok birtokában tud ésszerűen és célszerűen cselekedni, hanem azt, hogy méltánytalan sérelem érte, érdemtelenül detronizálták, és ott folytatta, ahol 1953-ban abba kellett hagynia. A nyugtalan kényszercselekvés megszállottja volt, a gyors és látványos eredmények rabja. Hamisítatlan „perccember”. Agilis napipolitikus, rutinos professzionista, aki nélkülözi a bifokális látást.

Csak azt észleli, ami közvetlen látókörébe esik, de vakcin botorkál, amikor a távlatok felmérésére kényszerül. Az évtizedek gyakorlatában kimunkált taktikai érzék nem párosult stratégiai szemlélettel. Amint a teljhatalmat ismét birtokába kerítette, rögvést működésbe léptek a beidegződött reflexek.

Első gondolata a számlák rendezése volt: a bosszúállás és a példastatuálás. A „rendcsinálás” örve alatt büntetőhadjáratot indított politikai ellenfelei és bírálói ellen. Nem rettent vissza semmilyen alkalmazható eszköztől. Ismét lábbal taposta a törvényességet és a párton belüli szabályokat, a fennen hirdetett „lenini normákat”. Amint annak idején türelmetlenül sürgette és fenyegette az államvédeli kihallgatókat, ha nem sikerült idejekorán kikényszeríteniük a kívánt vallomásokot az áldozatokból, vagy összeroppantani, megsemmisíteni a megátalkodott engedetleneket, úgy korholta és zsarolta most a pártszerveket (KEB pártbizottságok), ha nem teljesítették elég fürgén parancsait. Az adott körülmények között nem rettent vissza semmilyen visszaéléstől.

A hajtóvadászat fő célpontja természetesen Nagy Imre volt. Hajsztát indított ellene, betegségbe kergette, a betegség ürügyén gyakorlatilag házi őrizet alá helyezte, megrágalmazta, megalázta, megfosztotta a védekezés minden lehetőségétől, leváltatta pártfunkcióiból és miniszterelnöki tisztéből, kizáratta előbb a Központi Vezetőségből, majd a pártból is, mindenfajta vádaskodás és gyalázkodás szabad prédájává tette, végül még egyetemi katedrájától és akadémiai tagságától is megfosztotta. Néhány hónap leforgása alatt — a rendszer nagyobb dicsőségére — üldözött vad lett az, aki közel két esztendeig a kormány feje volt. Nagy Imre hivatalos politikai kivégzése szabályszerű koncepció pernek volt az eredménye. A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy Rákosi bűnös manipulációjának végrehajtását megkönnyítette Nagy Imre elvi és politikai hajlíthatatlansága. Kezdetben, 1954 végén még hajlott a kompromisszumra, hajlamos lett volna a jobboldali veszély jelentkezésének és ezen belül a reá háruló felelősség elismerésére. Amikor azonban nyilvánvaló lett, hogy Rákosiék a „jobboldali veszély” ürügyén vissza akarják fordítani a történelem kerekét, restaurálni kívánják a régi, sztalinista struktúrát és meg akarják hiúsítani a júniusi határozat végrehajtását, a kormányprogram végrehajtását, őt erkölcsileg le akarják járatni és elválasztani leghívebb követőitől, akkor mereven elzárkózott mindenfajta konvencionális önkritikától. Az ügy érdekében kapható lett volna bizonyos átmeneti politikai engedményekre, rugalmas magatartásra. Saját pozíciójának esélyeit azonban alárendelte a reformprogram sorsának. Nem volt hajlandó asszisztálni, személyes részvételével szentesíteni a kormányprogram felszámolásának politikáját. Erre a „nem”-re épült személyiségének mítosza.

Rákosi keze elért mindenkit, aki útjában állott. Személyes bosszújában elment a lehető legvégő határig. Nyugdíjaztatott, leváltott, áthelyeztetett, elbocsátott, vidékre száműzött. Haragja lesújtott a Központi Vezetőség tagjaira, felelős állami- és pártfunkcionáriusokra, fő- és felelős szerkesztőkre, ismert és tekintélyes értelmiségiekre, írókra, újságírókra. A különböző büntetésekkel súj-

tottak között szerepeltek: Vas Zoltán, Szántó Zoltán, Fehér Lajos, Haraszi Sándor, Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós, Molnár Miklós, Gimes Miklós, Méray Tibor, Hámos György, Aczél Tamás, Déry Tibor, Benjámín László, Zelk Zoltán, Szervánszky Endre, Kende Péter, Kornai János, Novobáczky Sándor, Szilvási Lajos, Laki Teréz, Erdős Péter, Lőcsei Pál.

A *Magyar Nemzet* 35 újságíróból álló gárdájából 21 belső munkatárs, közöttük Boldizsár Iván főszerkesztő, Magyar Pál, Antalffy Gyula, Matolcsy Károly, Mátrai-Betegh Béla, Radó István, Fazekas György, Duttka Mária, Gáti Károly; Márton Endre és felesége, Földes Péter, Ember György, Tóbiás Áron a Rádiótól és mások. Megszüntette a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalát, lefokozta és jelentéktelenségbe süllyesztette a Minisztertanács Titkárságát. Betiltott színházi előadásokat; könyveket, folyóiratokat zúzatott be. Gyűléseket, aktívákat szervezett, határozatokat hozatott a közvélemény megfélemlítésére. Haragja nem kímélte meg Farkas Mihályt sem, aki pedig kulcsszerepet játszott Rákosi hatalma helyreállításában, de korábban, átmenetileg a kormányprogram szolgálatába szegődött.

A sztalinista restaurációra irányuló elszántság tehát feléledt és formálisan helyreállt Rákosi hegemoniája is, de hatalma a megváltozott közegben, a módosult körülmények között nem tudott hatékonyan érvényesülni. A kormányprogram, létének húsz hónapja alatt, kitörölhetetlen nyomokat hagyott. A szabadság és a demokrácia szelleme kiszabadult a palackból. A lakosság életszínvonala emelkedett, különböző rétegek jelentős anyagi kedvezményekhez jutottak. Rákosi kiküszöbölhette a politikai szóhasználatból az „új szakasz”-t és megtilthatta Nagy Imre miniszterelnöki tevékenységének, a KV 1954 októberi határozatainak még nyilvános említését is, de a kormányprogram lényeges vívmányait nem merte érinteni. A terror légköre fellazult. A politikai életből kiküszöbölődött – sajnos csak átmenetileg – a viták eldöntésének legnyomatékosabb „érve”: a börtön és a bitófa. Rákosi ugyan kétszer is kísérletet tett a nyílt erőszakra: 1956 elején őrizetbe vétette Erdős Péter újságírót, amivel letartóztatási hulálmot akart elindítani, júliusban pedig összeállított egy listát a letartóztatásra kiszemelt személyekről. Mindkét kísérlet megghiúsult, sőt visszafelé sült el. Előbb a XX. kongresszus, majd saját bukása akadályozta meg tervének végrehajtásában.

A cselekvésében korlátozott, legfőbb ütőkártyáitól megfosztott Rákosi Mátyás már nem volt a régi, rettegett kényúr. A hajdan karizmatikus, bályányozott, csalhatatlan, magabiztos vezér szerepkörében egy nyugtalan, elbizonytalanodott, megroggyant öregember kapkodott. Sorra érték a csapások a bel- és külpolitikában. Araszolva hátrált a tények és terhelő bizonyítékok súlya alatt, s ha ellencsapásra szánta el magát, kísérlete rendszerint kudarcot vallott, vagy ami rosszabb: nevetségbe fulladt. Többször nekiveselkedett, hogy kimagyarázkodjék a koncepciós perekben való felelőssége alól és egyre mélyebbre süllyedt a valótlanságok hínárjában. Végül odajutott, hogy egy fiatal, addig alig ismert

tanár kommunista gyűlésen felszólította: távozzon a helyéről, mert eljátszotta a nép bizalmát. Úton-útfélen gyilkosnak, Júdásnak, bűnözőnek nevezték és gúnynevéen emlegették. Dicstelen uralma úgy ért véget, hogy a szovjet vezetés utasítására — magas vérnyomására hivatkozva — 1956 júliusában le kellett mondania és sietősen, lopakodva elhagynia az országot.

Az újra feltámasztott Rákosi-féle vezetésnek legsúlyosabb, következményeiben végzetes politikai tévedése az volt, hogy a külpolitikai helyzet alakulásának felmérésében bedőltek saját propagandájuknak, valóságnak vélték vágyálmaikat. Nyilvánvaló, hogy a magyarországi „rendteremtés” sürgősségének és parancsoló szükségességének legfőbb motivációját a nemzetközi helyzet éleződésével lehetett indokolni. Vészhelyzetben a belső stabilitás a legfőbb követelmény. Ilyen körülmények között nincs helye reformoknak, kísérleteknek, vitának, társadalmi mobilitásnak, az értelmiség „okoskodásának”. Mindenek felett a rend biztosítása a feladat — kemény kézzel. Ezt sugalmazta Farkas Mihály irányítása alatt 1954 november közepétől a pártpropaganda, a sajtó és a rádió. Ennek esett áldozatul hamarosan az „új szakasz” fogalma, a felesleges „vájkálásnak” minősített kritika és a gazdaságirányítás módszereinek korszerűsítéséről kezdeményezett vita. Az „éleződési” tételt bizonyos mértékben plauzibilissé látszott tenni a nyugati hatalmak elhatározása, hogy a Német Szövetségi Köztársaságot felfegyverzik és integrálják a NATO-ba. Ennek logikus következményeként lehetett számítani arra, hogy a Szovjetunió is az erő demonstrálásával válaszol, ami meg is történt 1955 májusában, a varsói szerződés aláírásával. Csakhogy a két katonai blokk szembenállásának formai kinyilatkoztatása nem hozott új mozzanatot, csupán az esztendőök óta folyó hidegháború záróakkordjaként rögzítette a tényleges helyzetet, a kialakult katonai szövetségi rendszerek formális szentesítésével. Csalódtak tehát azok, akik a szovjet vezetésben 1955 februárjában bekövetkezett személyi változástól a külpolitikai irányvonal módosítását remélték. Ellenkezőleg: Hruscsov vezetésével a Szovjetunió — érdekei tudatában — sokkal energikusabban és aktívabban szorgalmazta a feszültség csökkentését, mint korábban a pozíciójában megrendült Malenkov tette.

A szovjet vezetés valóban elsőrendű feladatának tekintette — különösen az exponált és gyengélkedő „frontországok” — belső stabilitásának biztosítását. Az alternatívák a helyzet pillanatnyi értékelése nyomán eléggé rapszodikusán és végtelenen váltakoztak. Az NDK-ban előbb le akarták váltani Walter Ulbrichtot, majd megrettenve az 1953 júniusi lázadástól, minden erőt latba vetettek hatalmának megszilárdítására. Csehszlovákiában a súlytalan és jelentéktelen Novotny főtitkárrá választásával és támogatásával próbálták háttérbe szorítani a népszerűtlen sztalinista régi gárdát (Zápotočzky, Siroky, Kopeczky). Lengyelországban Bierut főtitkárnak 1956 márciusában bekövetkezett váratlan halála után nyugtalanul figyelték a fejleményeket, a megindult zajlást. Magyarországon előbb háttérbe szorították Rákosi klikkjét, majd az erjedési folyamattól megrettenve újra előrángatták. A belső stabilitás abszolút prioritásának indítéka

azonban éppen ellenkező előjelű volt, mint a Rákosi propagandistái által terjesztett konfliktus-pánik. A Szovjetunió nem a feszültség éleződésétől tartva, hanem fontos diplomáciai tárgyalásokra készülve és az enyhülésre számítva kívánt rendet, fegyelmet, egyöntetűséget saját táborán belül. Így például semmiképpen sem lett volna inyére a látványos szovjet–jugoszláv kibékülés távlatában olyan fejlődés Magyarországon, amely a nemzeti sajátosságok hangsúlyozásával és gazdasági–társadalmi reformgondolatokkal bizonyos titóista velleitásokról árulkodik.

A nemzetközi helyzet Rákosiék várakozásával ellentétesen alakult, számukra előnytelenül, sőt egyenesen végzetesen. Mintha egy előre megírt forgatókönyv eseménysorozatát követnék, egymást érték a fordulatok. Alig írta alá a magyar kormány a Varsói Szerződést, 1955. május 15-én megkötötték az osztrák államszerződést, amely előírta valamennyi külföldi haderő kivonását Ausztria területéről és biztosította a szomszédos közép-európai ország önállóságát és semlegességét. Két hét múlva váratlanul Belgrádban termett a Hruscsov vezette párt- és állami küldöttség és a két ország között helyreállították a baráti, elvtársi kapcsolatokat, egymás önállóságának és függetlenségének kölcsönös tiszteletben tartása alapján. Július 18. és 23. között zajlott le Genfben a nagyhatalmak kormányfőinek első találkozója, ami a nemzetközi enyhülésnek történelmi jelentőségű pozitív fejleménye volt. Szeptemberben a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. A nemzetközi feszültség fokozódására spekuláló Rákosi-vonal ellenszélbe sodródott. A világpolitika nem igazodott az Akadémia utcai pártközpont rémlátomásaihoz, illetve vágyálmaihoz.

Hiú ábrándoknak bizonyultak azok a remények is, hogy Malenkov bukása a belpolitikai kurzus megváltozását, bizonyos resztalinizálást von maga után. Rákosiék ezúttal is tájékozatlanok voltak, illetve túlbecsülték a szovjet vezetésen belüli harcot színező retorika jelentőségét. A belső gazdasági reform ugyan átmenetileg megakadt, de a nemzetközi feszültség csökkentését szorgalmazó külpolitikával párhuzamosan folytatódott a desztalinizálási folyamat, amely a XX. kongresszuson tetőzött.

Az SZKP XX. kongresszusa zavart okozott a nemzetközi kommunista mozgalomban és általában ellenállást váltott ki a kommunista pártokból. A magyar párt helyzete ezen belül is különleges és egyedülálló volt. A XX. kongresszus eseményei és következményei ezt a pártot mély belső válság közepette érték. A magyar kommunista párt volt az első uralmon lévő párt, amelynek politikáját – szovjet kezdeményezésre – szigorú kritikai vizsgálatnak vetették alá, új politikai irányvonal kidolgozására bírták rá, majd húsz hónap eltelte után visszafordulásra készítették. Az 1953 júniusi határozat váratlanul érte és súlyosan megrendítette a pártot, de feltárta a megújulás távlatait, amelyek fokozatosan világosodtak meg mind több kommunista előtt. Az 1955 márciusi és áprilisi határozatok, a visszazuhanás oly mély erkölcsi-politikai válságba sodorta a pártot, amelyből nem tudott többé kilábalni.

A lelkiismeretlen kalandorság gyógyíthatatlan sebeket ejtett és a katasztrófa felé sodorta az országot. A felelőtlen magatartást az a rövidlátó mentalitás diktálta, amely a – mégoly röpke – látszatsikerekkel önmagát megnyugtatta, ebben kereste politikája alkalmazhatóságának egyetlen fokmérőjét. E szatócs-machiavellizmus jelszava: a siker szentesíti az eszközt. Különösen veszélyes e teória kísértése a monolitikus rendszerekben, ahol a hatalom az erő birtokában ellenőrzés nélkül, kénye-kedve szerint valósítja meg szándékait, hajtja végre cselekedeteit, s nem számol a következményekkel. A hegemon Rákosi 1955 januárjától látszólag azt csinált, amit akart, s e lehetőséggel élve másfél esztendő alatt tönkretette az országot.

Hogyan érvényesült a helyreállított egyszemélyi diktatúra? Ugyanaz a Központi Vezetőség, amely 1954 októberében lelkesen és egyhangúan támogatta Nagy Imrét, alig négy hónap alatt teljes fordulatot hajtott végre – elfogadható indok nélkül, Rákosi parancsára, meggyőződése ellenére. Ugyanaz a pártvezetés, amely 1954 májusában a III. kongresszuson még magasztalta a párt egységét, egy év múlva már azzal vádolta Nagy Imrét, hogy kezdettől fogva eltorzította a párt irányvonalát és saját politikáját érvényesítette a párttal szemben. Ugyanaz a párt- és államvezetés, amely húsz hónapig a magáénak vallotta a kormányprogramot, most ebből a programból kiindulva szerkesztette meg a volt kormányfő bűnlajstromát. Azt hangoztatták, hogy már a kormányprogram is elhajlást jelentett a júniusi határozathoz képest, az utóbbit viszont nem hozták nyilvánosságra. Több mint két hónapig tartott, amíg erről a határozatról tájékoztatták a párt tagságát, a márciusi és áprilisi határozatokat viszont rendkívüli gyűléseken órákon belül teljes terjedelmükben ismertették. A Központi Vezetőség 1953 júniusában elítélte Rákosi Mátyást a törvényteleniségek miatt és az ÁVH irányításában betöltött szerepéért. Két év múlva a legfelsőbb pártszervek tudomásul vették, hogy Rákosi a koncepciók perekért a felelősséget „Péter Gábor és bandája” nyakába varrja, és a bűnösöket zárt tárgyaláson, ugyancsak koncepciók per eredményeképpen elítélik. Aminthogy a KV egyhangúlag tudomásul vette Rákosinak azt a képtelen és arrogáns állítását az SZKP XX. kongresszusa után, hogy a magyar párt már régebből az ott meghirdetett irányvonalat követi. Nem talált ellentmondásra az a perfidia sem, amellyel Rákosi a koncepciók perekért az áldozatokat vádolta, mivel azok – az általa elrendelt kínzásoktól megtörve – valótlan vallomásokot írtak alá és ezzel megtévesztették a pártot. Ugyanazon vezető párt- és állami funkcionáriusok, akik 1956 nyarán nyíltan dicsérték a Petőfi Kört bátor, elvszerű kiállásáért, néhány nap múlva hamut szórtak a fejükre, megbélyegezték a pártellenes szervezkedést és ünnepelték Rákosi Mátyást, a nagy eszme védelmezőjét, majd utóbb, néhány nap elmúltával ugyanígy ünnepelték Rákosi bukását és bűntársának, Gerőnek első titkárrá választását.

Az 1953-as kormányprogram sorsa történelmi tanulságokkal szolgált. A kezdet sikerei azt bizonyították, hogy a reform alternatívája reális. Az 1955 tavaszi

bukás arra emlékeztetett, hogy az átalakulás ellenségei erősek és elszántak. Az elszalasztott lehetőség nem tért vissza. A reform meghiúsítása és elodázása végzetesnek bizonyult. Az idő túllépett rajta. A kormányprogram véglegesen valójában nem 1955 tavaszán bukott meg, amikor durva önkény és erőszak szakította meg végrehajtását, hanem 1956. október 23-án, amikor az annyiszor becsapott nép, a türelmét és bizalmát vesztett tömeg már nem elégedett meg a reform ígéretével, hanem azonnali radikális, strukturális változásért fogott fegyvert.

A kommunista reformerek

Az 1954–55 telén megszervezett puccsal és a hatalomban végrehajtott változást utólag szentesítő 1955 tavaszi statáriális pártbíraskodással új helyzet teremtdött Magyarországon. Olyan váratlan esemény következett be, amelyre sem Rákosi, sem a nemzetközi kommunista mozgalom, a szovjet pártszervezet sem számított, de fejleményeit azok sem látták előre, akik a fordulat előidézői voltak. A szembenállás kibontakozása a Rákosi-féle vezetés politikájával szemben, a pártellenzék létrejötté ugyanis eredetileg nem tudatos elhatározás eredménye volt, hanem erkölcsi, emocionális felindulás szülte és a politikai harc logikájának volt következménye. Hasonló jelenségre nem volt példa a szocialista országok történetében Sztálin egyeduralmának megvalósítása óta. A magyar kommunista reformerek nem adták fel a harcot bukásuk után sem. A bukás ezúttal nem jelentett megsemmisülést. A fizikai megsemmisítést nem tették lehetővé a megváltozott körülmények, a reformerek pedig nem törődtek bele a politikai megsemmisülésbe. A harc folytatására ösztönözte őket a másfél éves tapasztalat által alátámasztott hit, hogy Magyarországon az adott helyzetben megvalósítható az eszményi társadalom, amely a társadalmi igazságosság érvényesülése mellett biztosítja a nép szuverenitását, a demokráciát és az egyéni szabadságot. A célkitűzés utópisztikusnak tűnhet, harmincvalahány esztendeje azonban milliók hittek realitásában.

Kezdetben a morális felindulás volt a hajtóerő, csak a későbbiek során bontakoztak ki a politikai célkitűzések. Mindnyájan szembesültünk az önváddal a sztalinista politika végrehajtásában vállalt szerepünkért, bár egyikünk sem foglalt el olyan felelős, vezető beosztást, mely részvételt biztosított az országos döntésekben. Ám lélektani folyamatról lévén szó, a felelősség mértéke **másodlagos** volt. A júniusi határozatok megnyitották a felvilágosodás és a tisztulás útját, s most éppen ezt akarták ismét elrekeszelni. Egyéni becsület és a mindenkori jóhiszeműség próbája volt, hogy az a kommunista, aki korábban a rossz vak eszköze volt, most hajlandó-e levonni a felismerés következményeit és — kockázatot vállalva — a jó ügy szolgálatába állni. Most mutatkozott meg, hogy a kommunista meggyőződés sokak számára nem politikai-világnézet, hanem hit volt.

Az 1953-as esztendő sokkal többet jelentett számunkra, mint egy hibás, vétkes politika felülvizsgálását. A gyötrelmes intellektuális önfaggatást, a tudat tisztázását a lelkiismeret katarzisa váltotta ki. S e belső válság mélységét jelzi, hogy nem egy kommunistát a mártírium útjára indított.

A kör központi alakja természetesen Nagy Imre volt. Miniszterelnökségének rövid másfél éve alatt megérdemelt megbecsülésre és széles körű népszerűsége tett szert. Törhetetlen állhatatossága fokozta személyiségének varázsát. A magyar progressziónak a XX. században nem volt ilyen karizmatikus egyénisége. A magyar államférfi eszményének megtestesítője, aki nem engedett népe védelmében, sem külső, sem belső nyomásnak. Ifjú korától szocialista, marxista szellemben nevelkedett, a munkásmozgalom az iskolája. 1918-ban Oroszországban a KMP megalakulása előtt belép a bolsevik pártba. Hivatásos forradalmár, pártmunkás lesz. A Szovjetunióba emigrál. Élete a párt, szellemi fegyverze a marxista kultúra. A párt utasításait mindig fegyelmezetten végrehajtó közlegény vagy alsóbb parancsnok. Soha nem keveredett frakcióharcokba. A szovjet vezetés bizalmának letéteményese. Kezébe adják Magyarország sorsát. Azt a feltétel nélküli engedelmességet várják el tőle, amelyről annyiszor tanúbizonyságot tett – jobb meggyőződése ellenére is. S most választania kell a pártfegyelmet, a formális párthűség és az eszme meg a nemzet iránti elkötelezettsége között. Átéli a döntés súlyát. Hosszan vívódik. A legmagasabb tisztség betöltésének idején mereven elzárkózott mindenfajta baráti, bizalmas kapcsolat elől – legközelebbi munkatársai esetében is –, amely nem egyezett a pártszerűség, a hivatali rendtartás előírásaival. Ebben is külön kívánt maradni az intrikáló, „frakciózó” Rákosiéknál. Ő sem értett egyet az úgynevezett „túllicitálókkal”, akik a pártszerűség szűk korlátait feszegették, de ahhoz nem járult hozzá, hogy a tudatosan eltúlzott „jobboldali” veszélyt a kormányprogram elleni manipulációkra használják fel, és ennek ürügyén elválásszák célkitűzéseinek leghívebb és legkövetkezetesebb követőitől.

Tisztában volt elhatározásának horderejével, amikor 1955 április végén, politikai híveinek **ismételt sürgetésére** hozzájárult, hogy azok felkeressék és megvitassák vele az időszerű kérdéseket. De akkor is csak személyes beszélgetésekre, eszmecserékre vállalkozott. Együttesen a teljes kör **egyetlen** alkalommal találkozott, 1956. október 23-án délelőtt és az ott kialakított álláspontot sem tartotta Nagy Imre magára nézve kötelezőnek. Visszatérve a felső vezetésbe, még aznap este ellenkező értelemben cselekedett, nemcsak szervezeten, hanem átmenetileg szellemileg is integrálódott a Központi Vezetőségbe.

A személye körül kialakult mag emelte politikai **mozgalommá** Nagy Imre személyi ellenállását. Gimes, Haraszi, Jánosi, Losonczy, Szilágyi, Vársárhelyi nemcsak vitapartnerei voltak az eszmecserék során, hanem harcostársai és Rákosival szemben kifejtett ellenállás megvalósítói. Támogatásuk nélkül Nagy Imre szimbólum marad, belső száműzésre ítélt, elszigetelt, tétlenségre kárhoztatott magányos. A két alkotóelem együttes hatása tehát nélkülözhetetlen feltétele volt az ellenállás kibontakozásának.

Kezdetben a kör tevékenysége beszélgetésekre, találkozásokra szorítkozott. Nagy Imre rendszeres és demonstratív látogatása egyben a szolidaritás megnyilvánulása is volt. 1955 nyarán már terjesztették Nagy Imrének a KV-hez intézett, gépen másolt beadványait, vitairatait, majd elméleti írásait.

Az első nagy politikai akció a KV-hez intézett memorandum volt, amelyet kommunista írók, újságírók, művészek, értelmiségiek írtak alá. A kemény és tömeges megtorlás nem rettentette vissza a kommunista reformereket. Körük állandóan bővült. Mozgalmukban fordulatot hozott az SZKP XX. kongresszusa: a fejlődés a pártvezetéssel szemben őket igazolta. Az elvi-politikai győzelem új szakaszt nyitott tevékenységükben. Most már nyíltan és offenzívan léptek fel pártszervekben, tömegszervezetekben és egyéb keretek között. Legfontosabb fórumuk a XX. kongresszus után aktivizálódott, a DISZ értelmiségi vitaklubjaként működő Petőfi Kör volt. Az itt rendezett vitákon a pártvezetés politikája defenzívába szorult és a marxista kritika nyílt érvényesülése a politika és a társadalomtudományok területén hatékonyan hozzájárult Rákosi Mátyás bukásához. A szocialista rendszerben feltámadt a demokrácia szelleme. A régi sztálini rendszer alapján rendült meg.

A Rákosi helyébe lépő pártvezetőség Gerő irányítása alatt nem mérte fel a politikai és társadalmi válság mélységét. Azt remélte, hogy megszabadulva Rákosi személyének ballasztjától, kisebb-nagyobb személyi változások és az ellenzéki értelmiség által kicsikart engedmények árán, meggyengítve és megosztva az ellenzékét, alapvető változtatások nélkül stabilizálhatja a helyzetet. Szűklátókörűségében főleg azt nem ismerte fel, hogy a belső feszültség fokozódásának nem a reformerek az előidézői, ellenkezőleg, azok legfőbb gondja éppen az, hogy kiutat keressenek a válságból és megelőzzék a katasztrófát. 1956. október 23-ig senkit sem helyeztek vissza állásába, vagy más felelős pozícióba azok közül, akiket 1955 tavaszától fegyelmi úton távolítottak el helyükről. A rehabilitációk is (visszavétel a pártba, fegyelmi büntetések törlése) teljesen formálisak voltak, senkinek az ügyét nem voltak hajlandók érdemben megvizsgálni. Ami a leglényegesebb: a pártvezetés a legmerevebben elzárkózott attól, hogy – akár zárt keretek között, belső pártügyként – megvitassa az 1955 márciusi, áprilisi KV határozatokat és az azóta folytatott politikát, illetve Nagy Imrének ezzel szemben írásban kifejtett álláspontját. A pártvezetés a hatalom birtokában is oly gyengének érezte magát, hogy nem merte megkockáztatni általános politikájának megvitatását és a szükséges következtetések levonását.

Miben rejlett a reformerek ereje? Kiszorították őket a politikai élet peremére, megfosztották őket a véleménynyilvánítás minden lehetőségétől, eltiltották szakmájuk, foglalkozásuk gyakorlásától, többségükre családjukkal egzisztenciális gondok neheztedek és perekkel, hatósági üldözéssel fenyegették meg őket. Hasztalan: politikai ellenállásukat erkölcsi felindulás fűtötte. Szenvedélyesen gyűlölték megcsalásuk előidézőit, eszményeik megcsúfítóit és rendíthetetlenül hittek továbbra is az eszme megvalósíthatóságában, az „igazi” szocializmus-

ban. A leghatékonyabb történelemformáló erő, a politikai realizmus és az idealizmus sajátos kölcsönhatásában edzett akarát vezérelte cselekedeteiket. Hittek ügyükben, de – felmérve küzdelmük esélyeit és kockázatait – hittek ügyük győzelmében is. A történelmi fejlemények növelték harci elszántságukat. 1955 kora nyarán alig néhányan merték átlépni Nagy Imre éjjel-nappal megfigyelés alatt álló házának küszöbét. Egy év múlva ugyanebben a házban népes és díszes vendégserег, élén a magyar szellemi élet kiválóságaival, ünnepelte a volt miniszterelnök 60. születésnapját. A pártvezetés utasítására néhány hónap leforgása alatt három felelős szerkesztő váltotta egymást az *Irodalmi Újság* élén (Molnár Miklós, Hámos György, Enczi Endre), de az Írószövetség hetilapja változatlanul az értelmiség kritikus elégedetlenségének szócsöve maradt, és felsorakozott melléje az írók havi folyóirata, az *Új Hang* is. 1955 telén a pártvezetésnek a Vasas székházban (a Rajk-per egykori színhelyén) még sikerült olyan lincshangulatot teremtenie a memorandumot aláíró kommunista értelmiségiek ellen, hogy senki sem mert föl szólalni magatartása védelmében, de már 1956 tavaszán a reformerek új erővel támadták a kompromittált, vétkes felső vezetést. 1956 elején még letartóztatták azt az újságíró, aki magántársaságban becsmérlő jelzőkkel illette Rákosit, de tavasszal előbb Litván György, majd Lukácsy Sándor, Szilágyi József és nyomukban mások, nyilvános rendezvényeken követelték az első titkár távozását. Rákosi Mátyás bukása után pedig bekövetkezett a politikai áttörés: a régi vezetés bírálata és Nagy Imre rehabilitációjának követelése áterjedt a taggyűlésekre, pártiskolákra, egyetemekre, tömegszervezetekre, minisztériumokra, intézményekre. A belső elégedetlenség nőttön-nőtt, a feszültség fokozódott. Tetőfokát az október 6-i Rajk-temetésen érte el, ahol a százezres tömegdemonstráció kiáltó bizonyítéka volt az ország hangulatának. A pártvezetés azonban minderre nem reagált, nem hajtotta végre a parancsolóan sürgető politikai fordulatot, megrendült hatalmát és presztízsét féltve, bűnös felelőtlenséggel sodródott a katasztrófa felé. Közvetlenül a forradalom előtt értelmetlen, céltalan és – Hegedűs András tanúbizonysága szerint¹⁷ – feleslegesen elnyújtott protokolláris látogatásra utazott Jugoszláviába, a párt- és állami vezetést a felkészületlen, alkalmatlan Ács Lajosra hagyva. Kihívták maguk ellen a sorsot. A robbanásért a felelősség a hatalmat birtokló és gyakorló pártvezetést terheli.

Osztozik ebben a felelősségben az apparátus és főként azok a funkcionáriusok, akik felismerték a vezetés hibáit, a fordulat elkerülhetetlenségét, látták a tornyosuló viharfelhőket. Elégedetlenségüknek, nyugtalanságuknak egyre sürűbben hangot is adtak, de csak szűk körben, magánbeszélgetések formájában. Nem fordult elő egyetlen alkalommal sem, hogy ellenvéleményük bármilyen párt-, állami- vagy társadalmi fórumon hivatalos keretek között megnyilvánuljon. Szembenállásuk a zúgolódásra, zsörtölődésre, a folyosói sustorgásra korlátozódott és nem emelkedett a nyílt, hatékony politikai fellépés szintjére. Képtelenek voltak politikai erővé szerveződni és befolyást gyakorolni az események

alakulására. Nem volt politikai súlyuk a párton belül sem. A félreértelmezett pártszerűség, a konformizmus megbénította őket és így gyakorlatilag átengedték a teret a vezetésnek. Erőtlenségükre, tehetetlenségükre jellemző, hogy végül is az SZKP Politikai Bizottsága képviselőjének kellett személyesen megszabadítania őket Rákositól. Aztán ellenvetés nélkül tudomásul vették Gerő első titkárrá történt kinevezését, amit maguk is balkezes választásnak ítélték az első pillanattól fogva.

Az elégedetlen funkcionáriusok különböző csoportosulásait alapvetően az különböztette meg Nagy Imrétől és híveitől, hogy míg az utóbbiak vállalták a nyílt és aktív elvi, politikai és személyi szembefordulást, az előbbiek nem szánták el magukat a cselekvésre, sőt helytelenítették azt, nem kötelezték el magukat sem a vezetés, sem az ellenzék mellett, a tétlen kivárást választották. A fegyveres felkelés — miként az országos közvéleményt — a reformereket is váratlanul, felkészületlenül érte. Nagy Imre — aki otthonából a minisztertanács titkárságáról érte küldött gépkocsin a felső vezetés kérésére érkezett a helyszínre — életének alighanem legdrámaibb mozzanatát élte át, amikor megszólította a parlament előtt felsorakozott többszázézes tömeget. Elérkezett a történelmi igazság, a nagy elégtétel órája. A kényszerhelyzetbe került pártvezetés, több kudarcba fulladt kísérlet után, hozzá folyamodott segítségért. Igaz, nem azért, hogy választ adjon a nép követelésére és megoldja a politikai válságot, hanem csupán azért, hogy lecsillapítsa a népharagot és szétoszlassa a fenyegető sokadalmat. Nagy Imre átérzte a veszélyt, a felelősséget is, de tudatában volt erejének. Ő volt az egyetlen kommunista vezető, akinek szavát hallani akarta a háborgó tömeg, amely mást szóhoz sem engedett jutni. Amikor Nagy Imre megjelent az oroszlanos főkapu feletti erkélyen, a tér elnémult. Elvtársak! — kiáltotta és a tömegben végigzúgott a moraj. — Nem vagyunk elvtársak! A varázslat egy pillanat alatt szertefoszlott. Elillant a békés kibontakozás utolsó reménysége. Elszállt a reform esélye, ütött a forradalom órája.

A reformerek ugyan váltig hangoztatták, hogy a vezetés bűnös politikája a katasztrófa — a forradalom és a forradalom eltiprásának — végzetes útjára sodorja az országot, de maguk sem ismerték fel, hogy az elodázás, az idő rohanása a reformok ellen dolgozik. Ami még október 23-ának reggelén is kielégítőnek tűnhetett, az estére időszerűtlenné vált. Szinte jelképes jelentőségű, hogy 23-án délelőtt, miközben rendeződtek már a tüntetés sorai, Nagy Imre és hívei a KV-ben végrehajtandó szerény személyi változások lehetőségéről tanácskoztak, este felé pedig, amikor már az utcákon és tereken a nép akarata érvényesült, egy hivatali helyiségben reform-közgazdászok a kormányprogram időszerű feladatait vizsgálták. A reformerek nem voltak forradalmárok, a mécsesek meggyújtói nem arra termettek, úgy úrrá legyenek a tűzvészen. A forradalom árja elsodorta a lázadó írókat, újságírókat, művészeket, a reformereket, a mérsékletre intő papokat, ifjúsági vezetőket, volt koalíciós partnereket. A szó a fegyvereké lett.

Csökkenyenék a reformerek és a forradalmárok, a Nagy Imre hívei és a nép

túlnyomó többsége közötti ellentétek jelentőségét, ha a különbségeket a módszerekre korlátoznánk, bár adott esetben ez is döntő horderejű. Ha összevetjük a reformerek elképzeléseit és a pontokba foglalt népi követeléseket, a két alapvető probléma között egyben észlelhetünk lényegbevágó eltérést. A független és semleges szocialista Magyarország gondolatát ugyanis nemcsak Nagy Imre írásai vetik fel, ezt támasztja alá híveinek politikai gyakorlata is, akik 1955 tavaszától nem teljesítették a szovjet vezetés kívánságait és a nemzet érdekeihez igazították cselekvésüket. A nemzeti függetlenség és önállóság kérdésében tehát adtak voltak az elvi egyetértés feltételei. Más volt a helyzet a belső struktúra kérdésében. A szabad választások, a többpártrendszer, a demokrácia követelésével szemben Nagy Imre és hívei a szocialista modell demokratikus átalakításának távlatában gondolkodtak. A kommunista reformerek nem kívánták sem a forradalmat, sem a radikális forradalmi változásokat, el akarták kerülni a nyílt erőkonfrontációt. Szembefordultak a sztalinista önkénnyel és elkötelezték magukat a függetlenség és szabadság mellett, de hittek abban, hogy céljaikat megvalósíthatják fokozatosan, békés úton. A forradalom fejleményei nyomán ismerték fel – akadozva és megkésve – a történelmi tanulságot: a progresszió, a demokrácia és a nemzeti függetlenség egymástól elválaszthatatlan. A reform nem haladhat előre az autonómia kihívása, a demokrácia intézményes biztosítása nélkül. A békés kibontakozás, a fokozatos fejlődés az előnyösebb, kevésbé kockázatos átalakulási folyamat egy nemzet életében. Amikor azonban ennek az útnak a lehetőségét a hatalom erőszakkal torlaszolja el, akkor az egyetlen alternatíva a forradalom, amely súlyos kockázattal, veszteségekkel, tragédiákkal terhes, de a társadalmi ellentétek túlfeszítésének legkiéleztettebb fokán elkerülhetetlen. E felismerés jegyében talált egymásra – átmeneti elszakadás után – a felkelt nép és az 1953-as reformnemzedék. A szövetséget életük és szabadságuk feláldozásával pecsételték meg a szerződők, a népfelkelés szellemi úttörői és a forradalmárok. Így lett szétválaszthatatlanul eggyé, egységes folyamattá a magyar történelemnek az a korszaka, amely az 1953-as kormányprogram reformjaival indult és az 1956-os forradalomban teljesedett ki.

¹ Department of State. Foreign Service Despatch. 864.00/7–1053. Hoover Institution.

² A júniusi határozat hivatalos publikálásának adatai: *Propagandista*. Az MSZMP KB Agitációs és propaganda osztályának folyóirata. 1986/4. május. 136–167. o.

³ *Khrushchev Remembers*. London, Sphere Books Limited 1971. Visszaemlékezéseiben Hruscsov a „Félelem és intrika a belső körökben” (272–281.) és „Sztalin halála” című fejezetekben többször utal arra, hogyan konspiráltak egymással és egymás ellen a felső vezetés tagjai és hogyan készültek a hatalom átvételére Sztalin halála után. Figyelemre méltó kijelentése: „Évről évre nyilvánvalóbb lett, hogy Sztalin szellemileg és fizikailag egyre gyengébb lesz.” (278. o.)

- 4 N. S. Khruscsev: *The „secret” speech*. London, Spokesman Book, 1976. Hruscsov az SZKP XX. kongresszusának végén, 1956. február 24-ről 25-re virradó rendkívüli zárt ülésén, miután részletesen felsorolta Sztalinnak az 1930-as évek elejétől elkövetett bűneit, hozzátette: „... még bonyolultabb lett a helyzet a háború után. Sztalin még szélsélyesebb, ingerlékenyebb és brutálisabb lett, különösen gyanakodása fokozódott. Üldözési mániája elképzelhetetlen méreteket öltött.” (59. o.)
- 5 Donáth Ferenc személyes közlése.
- 6 Hegedűs András: *Élet egy eszme árnyékában*. Zsille Zoltán kiadása. Wien, 1985. 188–189., 191. o.
- 7 Földvári Rudolf személyes elbeszélése. Hegedűs András: *u. o.* Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek. 1955–1956.* A Magyar Füzetek kiadása. Párizs, 1984.
- 8 Arnulf Baring: *A kelet-németországi felkelés*. Budapest, AB Független Kiadó. 1983. 23. és 57. o.
- 9 Orbán Sándor: *A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után – Társadalmi struktúrák fejlődése*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1981. 92. o.
- 10 Orbán Sándor: *u. o.* 72. o.
- 11 Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitikai és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953 júniusi ülése után. *Párttörténeti Közlemények*, 1981/2. sz. 11–12. o.
- 12 Nagy Imre: *u. o.* 187. o.
- 13 Hegedűs András: *u. o.* 204. o.
- 14 Nagy Imre: *u. o.* 187. o.
- 15 Szabó Bálint: Gazdasági, politikai változások az 1953 júniusi fordulat után és az MDP III. kongresszusa. *Párttörténeti Közlemények*. 1984. 1. sz. PI Archívum 276 f. 53/171 ö. e. 79. o.
- 16 Hegedűs András: *u. o.* 220. o.
- 17 Hegedűs András: *u. o.* 249. o.

1956 ÉS A MAGYAR FALU*

A címben jelzett témára vonatkozó megállapításaim a kalocsai és a dunavecsei járásban szerzett tapasztalataimon alapulnak. Arra azonban már e korlátozott bázison nyugvó ismeretek is elegendőnek tűnnek, hogy leszámolhassunk néhány közkeletű félreértéssel, utólag kialakult és gyökeret vert előítélettel. Ezek szerint 1956 októberében vidéken nem történt semmi említésre méltó, a falu átaludta a forradalmat, s november 4-e után sem tanúsított semmilyen jellegű ellenállást. Más indíttatású kommentárok meg, ellenkezőleg, abban marasztalják el a falut, hogy október 23-át követően menekülésre, bújkálásra kényszerített és megfélemlített jószírel minden helyi párt- és tanácsi vezetőt, függetlenül azok tényleges közéleti előéletétől. Próbáljunk hát közreadni egy más, az iménti állítások által sugalltaktól eltérő forgatókönyvet!

*

Mind a városi—pesti eseményekkel való párhuzamosságok, ill. különbségek, mind a falusi események saját történetének megértéséhez hasznosnak tűnik az október 23. és november 4. közti időszakot három szakaszra bontani.

Az első szakasz a forradalom kitörése és az azt követő egy-két nap. Ez a falusi téren kívül zajlik, s mint annyi más „történelmi” esemény, ez is kívülről-felülről éri a falut. A pesti események hatására eltűnik a védőernyő a helyi hatalmi szervek feje fölül, ám e hatalmi vákuumot még csak felemás, bizonytalan módon érzékelik.

A második — talán legrövidebb szakasz — valamikor október 25. és 27. közt zajlik le egy-két nap alatt. Ennek tartalma a hatalmi vákuum tudatosodása a falu számára, és a helyi hatalom tényleges összeomlása. Ekkor válik a telefon hatalmi eszközből újra pusztai technikai játékszerré, mikor a segélykérő szóra már sem pártutasítások, sem kiegészítő rendőrségi vagy ÁVH-s alakulatok nem várhatók. Ezzel párhuzamosan — többnyire egy tömegdemonstráció keretében — zajlik a hatalom helyi szimbólumainak az eltávolítása: bizonyos szobrok, emlékművek ledöntése, csillagok, vörös zászlók eltávolítása, a begyűjtési iratok elégetése...

Ezt követi a harmadik szakasz, melyet rendszerint egy falugyűlés vezet be. Ezen közfelkiáltással vagy a közvetlen demokrácia más módszereivel megválaszt-

ják a Nemzeti Bizottságot, ezt követően megalakítják a Nemzetőrséget stb. Vagyis konszolidálják a forradalmat és kiépítik új intézményeit.

*

E három szakasz a magyar falun nemcsak eseménytörténetileg különíthető el, hanem az egyes periódusokban egészen más és más rétegek viszik a primet, s válnak szinte kizárólagos meghatározóivá az éppen adott szituációnak. Ebből a szempontból alapvetően különbözik a pesti szintől, ahol – ha eltérő súlyokkal is –, de a legkülönbözőbb rétegek állandó szereplői az eseményeknek.

Először is a forradalom nem a falun tör ki, s mégcsak részben sem ott vívják meg. A falu egyrészt a rádión keresztül, másrészt vasutasok és ingázó munkások révén értesül a történetekről.

A második szakasz meghatározó elemei a falu részben földhözjuttatott napszámos vagy egykori cseléd rétegei, valamint lumpen elemei, akik közül szép számmal verbuválódtak a begyűjtési apparátus „fizikai dolgozói” csakúgy, mint az MDP-ben vagy megkapaszkodó vagy abból a későbbiekben kiszoruló „kispárttagok”. Mindkét réteg közös élménye a csalódottság érzése volt. Akár azért, mert azon a néhány juttatott holdon képtelenek voltak megkapaszkodni, s 1951–52-re egységnyi területre eső beszolgáltatási és adóterhek elérték, sőt meghaladták a kulák-terhek 1948–49-es szintjét, miközben híján voltak igakerőnek és gazdasági felszerelésnek. Akár azért, mert a hatalmi hierarchia aljára történő besorolásuk jelentős részük számára nem hozta meg az általuk remélt előnyöket, kiváltságokat. E két réteg közös vonása csak eredendő szegénységük volt, és ingerültségüket, agresszivitásukat ugyan más-más gyökerű, de egyaránt mély frusztrációjuk okozta. Mindkét réteg hamis csekket kapott – az oly régóta óhajtott önálló gazdálkodó, ill. kisapparátcsik létre –, amit egyikőjük sem tudott beváltani.

Ezzel szemben a harmadik – a Nemzeti Bizottságokhoz kötődő – szakasz élményeinek meghatározói és hordozói a középrétegek. Nekik nemigen voltak illúzióik, különösen 1948-at követően nem. Ők nem beváratlan ígéretek csalódottjai, hanem túlélési stratégiák óvatos mesterei. A falusi tér legfőbb sajátossága, hogy a forradalom megszilárdult intézményeinek képviselői nem kivívják a forradalmat, hanem konszolidálják azt! „Harcos” forradalmi élményük és tudatuk nincs is, s ez meghatározó különbség a pesti szintérhez képest. Annak ellenére, hogy megkönnyebbüléssel, együttérzéssel fogadják a pesti események hírért és eredményét, a forradalom falusi változatának második szakaszát lebonyolító rétegektől határozottan, sőt hatékonyan határolják el magukat. Az ő elégedetlenségük nem artikulálatlanul és pusztán negációként ömlik a politikai színre, hanem rend és rendszerteremtő módon jelenik meg: az egyesületi hagyományokon felnőtt, nem is olyan régen még a legkülönbözőbb olvasókörokhöz, egyletekhez tartozó középparaszti és iparos rétegek a „dèja vu” természetességével

vezénylik le a forradalom új intézményeinek — a Nemzeti Bizottságnak és a Nemzetőrségnek — a létrehozását.

*

Abból az alapvető tényből, hogy a falu számára a forradalom kívülről-felülről érkezik, az nem az ő tettük, hogy a konszolidáló, intézményteremtő közép-rétegek amolyan rendparti forradalmárok, néhány további következmény is adódik.

1. Nem foglalkoznak országos ügyekkel, „nagypolitikával”. Ha a társadalom valamilyen szegmensére igaz, hogy a történelmet csak elszenvedik, hogy az a fejük fölött zajló felhőjáték, melynek eredményeképpen hol süt, de rendszerint inkább csak esik, akkor ez a falura kiváltképp igaz (különösen az 1956-ot megelőző évtizedben). A pesti események teret nyitottak számukra, s ezért szolidárisak a „fentiekkel”. Éveken át rekviráltak tőlük élelmet „idegen hatalmasságok”, s most nem tudják másképp kifejezni szolidaritásukat, mint azzal, hogy önként gyűjtenek, szállítanak és adományoznak élelmet a városnak. Más típusú kapcsolat lehetősége, igénye fel sem merül bennük.

Ezzel szemben helyi ügyeket intéznek, szerveznek. A falut ekkor még egyéni gazdaságok dominálják, termelő üzemeik nincsenek, s így természetszerűleg nem is alakulnak munkástanács-szerű intézmények. Maga a falu mint közösség válik önigazgató egységgé. Mondhatnánk: személyi politikát folytatnak, hiszen az új intézmények szabadon megválasztott vezetőinél a személyes hitel válik talán a legfőbb politikai garanciává. Amilyen esetleges, s csak szociálisan determinált, hogy kik válnak a második szakasz hangadóivá, olyannyira nem véletlen rendszerint a Nemzeti Bizottságok, s ezek működése nyomán az egyéb községi intézmények új vezetőinek személye, kik semmi mással nem hitelesíthetik magukat választóik előtt, mint addigi sorsukkal.

Csak ennek a személyes hitelnek a bázisán válik lehetővé, hogy egyfajta lábens — nem valamikori politikai pártvonalakat követő, hanem inkább informális csoportokat, rétegeket képviselő — koalíciós politika érvényesüljön a Nemzeti Bizottságok összetételében. A helyzet konszolidálódása nyomán még az MDP tagság képviseletének biztosítására is történik nem egy kísérlet; ezzel is elismerve egyrészt, hogy a falu tisztában van vele: az MDP tagsága jelentős részben markánsan elkülöníthető rétegeket takar, s így ők is képviseletre „jogosultak”; másrészt egy józan mámor napjait élük: keresik az együttműködést a korábbi vezetés nem teljesen kompromittálódott tagjaival, holott erre semmi sem kényszeríti őket. Új hatalom ritkán ily méltányos: rendet teremt saját demokratikus normái szerint, de nem ítélkezik.

A Nemzeti Bizottságok ugyanakkor nemcsak a volt vezetés népszerűtlen tagjait védelmezik, s garantálják sértetlenségüket, de a Nemzetőrség révén megakadályozzák — ha kell — a boltok feltörését, a raktárak, begyűjtött termények

széthordását, és a termelőszövetkezetek vagyonának széthurcolását. Nem mint-ha egy percig is jogosnak tartották volna a termékek elosztásában érvényesülő diszkriminatív elveket, a begyűjtés módjait, a beszolgáltatandó termények mennyiségét, vagy éppen az erőszakkal életre keltett termelőszövetkezetek létét. De számukra is nyilvánvaló volt, hogy e javak „spontán újraosztása” jogbiztonság és intézményi garanciák nélkül csak ellenkező előjelű folytatása lenne az addigi gyakorlatnak: rablás. Bármily érthető is az indulat, így újra csak nem azokhoz jutnának e javak, akiket az tényleg megillet.

Az érdemtelen vezetők felelősségének csakúgy, mint a jogtalanul begyűjtött termények sorsának eldöntése a falu szerint már nem pusztán helyi, hanem országos szintű konszenzust igényel. S ennek megfelelő jóhiszemű optimizmussal várják az e feladatok megoldásához adekvát országos intézmények kiépülését, döntések megszületését.

2. A falu nemcsak elszenvedi a történelmet, de nagyrészt idegenek, „vidékiek” által szenvedi el. Nem véletlen, hogy a hatalom összeomlása után mindekelőtt az idegenek bújnak el, vagy inkább lógnak meg a faluból. A rendőrség „vidéki” tagjait is kivonják, míg a helybeli rendőrök rendszerint maradnak: mindenki tudja – fent és lent egyaránt –, hogy a helyiek inkább szót értenek a helyiekkel.

Ritka történelmi pillanat: a falu magára marad, végre a maga ura. S pillanatokon belül ura a helyzetnek is. A forradalom leghosszabb, harmadik szakaszában nem elvakult indulatok vezérlik, hanem mérlegel! Nem lehet eléggé túlbecsülni annak a ténynek a jelentőségét, hogy a község addigi vezetőinek a megítélésében nem a hatalmi pozíció, funkció pusztá birtoklása bizonyult meghatározónak – mint ahogy az előfordult számos esetben a személytelenebb városi közegben –, hanem a szóban forgó személy korábbi magatartása. Sőt! A megértés kiterjedt szinte minden olyan cselekedetre, amit nem lehetett túllicitálnak tekinteni. Engedni a külső kényszernek – érthető és megbocsátható. Túllicitálni – bűn, a falu elárulása. Míg az előbbi nem számon kérhető a falu örök reálpolitikára kényszerített morálja szerint, az utóbbi annál inkább.

E mérlegelő magatartás eredménye követhető nyomon a kalocsai és dunavecsei járás 1956. november 21-i és december 4-i jelentésében, melyek a községi tanácsi garnitúrákban 1956. október 23-a után bekövetkezett változásokról adnak számot. 25 községben a tanácselnökök közül 12, a tanácselnök-helyettesek közül csak 4, míg a tanácsbírák közül 9 helyére került új személy. Négy községben változatlan maradt a tanácsi vezetés, miközben mindössze egy községben cserélődött ki mindhárom vezető! (Csak ez utóbbi eset tömeges előfordulása valószínűsíthetné fékezhetetlen indulatok vagy valamiféle parttalan bosszú jelenlétét, melynek felfestésére az elmúlt harminc évben hivatalos részről szinte folytonos kísérlet történik.) S ha meggondoljuk, hogy a tanácselnök-helyettesek között volt legkisebb az idegenek aránya, érezhetjük, hogy mennyire nem esetlegesek az egyes funkciókban tapasztalható „cserélődési ráták” különbségei.

(Azért beszélek cserélődésről, mert ezek a jelentések együttesen említik az elmenekült és leváltott vezetők adatait.)

3. 1956. november 4-e – a szovjet tankok átvonulása – után ugyanolyan rajtuk kívülálló adottságként élük át a „nagypolitikában” beállt változásokat, mint másfél héttel korábban. Az ostrommal és a döntő fontosságú pesti színtér megtisztításával elfoglalt új hatalom egy-egy – az október 23-a előtti állapotok helyreállítására felszólító – rendelet kibocsájtásán kívül lényegében érintetlenül hagyja a falut, s egyelőre megelégszik az ellenállás gyéren előforduló látványos, demonstratív megnyilvánulásainak a letörésével. A falu azonban most is többnyire saját ügyeit intézi: a Nemzeti Bizottságok a helyükön maradnak, s november folyamán a helyi szintű hatalmi vákuumban megtartott – paradox módon még valóban szabad – választásokon szinte zökkenőmentesen átalakulnak tanácsokká. A járási tanácsok még meg is erősítik őket. Sőt, néhány esetben fellépnek egyes október 23-a előtti népszerűtlen községi vezetők visszatérési szándékával szemben. Az intézmények folytonosságát fenntartó átalakulás több okból is simán zajlott le. Egyrészt az új kormány hallgatólagos elismerésnek tekintette már a csendet is, s erre nagy szüksége volt. Másrészt a helyi szinten a Nemzeti Bizottságoknak a tanácsokkal megerősítést, megújított legitimitást nyert vezető garnitúrája nem kompromittálódott a forradalomban, hiszen – mint már kifejtettük – saját tudata szerint sem csinálta, hanem „csak” konszolidálta azt. S „társadalmi megbízatása” most sem az országos ügyekre, a „nagypolitikára” vonatkozott, hanem a falu integritásának, önrendelkezésének a lehetőségeihez képest maximális biztosítására.

A falusi kettős hatalom másik pólusát kezdetben a községekbe vezényelt karhatalmista alakulatok képezik. (A rendőrség helyi tagjai rendszerint már önszántukból is alkalmatlanok e szerepre, s ezért már önmagukban sem igen jöhetnek hatékony ellensúlyként szóba.) A karhatalmistákat egészítik ki némi kétértelműséggel az 1956–57 fordulója táján újjáalakuló-kiépülő párt, az MSZMP községi szervezetei.

Úgy 1957 februárja táján látja az új kormányzat elérkezettnek az időt arra, hogy megkísérelje eltávolítani a széles körű népszerűséggel, s – pesti nézőpontból bármily hihetetlenül hangzó, de még ekkor is – jelentős erkölcsi tőkével, személyes hitellel rendelkező, „ottfelejtett” tanácsi vezetést. Amilyen mérték tartóan mérlegelt a forradalom napjaiban a falu a vezető posztokon végrehajtott cserék vonatkozásában, oly egyszerű volt az új kormányzat szempontja a „revans” során: ne maradjon senki a község vezetésében, aki a nép akaratából került oda.

A helyi tanácsi szervek megtisztítása azonban nehezen ment volna a játékszabályok betartása révén, lett légyenek azok mégoly korlátozottak is. Így az egykori Nemzeti Bizottságokban is aktív vezetők egy részét egyszerűen elvitték a karhatalmistákkal. S hogy ez eljárás utólag igazolást nyerjen, perbe fogták őket. E perek sajátossága volt, hogy rendszerint egy csapatba sorolták a forra-

dalom falusi történetének második, illetve harmadik szakaszának szereplőit. Így kerül egy perbe a spontán elégedetlen — korábban már jellemzett — „tömeg” az azt leszerelő, a forradalmat konszolidáló középprétegekkel, s léptetik ez utóbbit felbújtóként, értelmi szerzőként a perek porondjára.

*

Végezetül egy rövid megjegyzést fűznék a „minek nevezzetek” kérdéséhez. Tapasztalataim szerint falun sokkal magától értetődőbben nevezik az 1956. október 23. és november 4. között hazánkban lezajlott eseménysort forradalomnak, mint Pesten. Miért? Érzésem szerint két ok miatt.

Egyrészt az a körülmény, hogy a forradalmat nem saját tettükként élték meg, egész egyszerűvé tette számukra, hogy nevén nevezzék: forradalom. Az „ilyesmit” — történelmi tapasztalataik szerint — így szokás hívni. Így hívták már akkor is, és utána is. Nem euforikusan azonosulva vele, még kevésbé elhatárolóan, csak tárgyszerűen.

Másrészt egyéni gazdálkodóként nem is voltak olyan közvetlen nyomásnak kitéve, hogy önelidegenítően vagy éppen öngazolóan ellenforradalomnak, vagy bármi másnak kellett volna nevezniük. Ez a folklór maradt a leginkább érintetlen — szemben a városi, s kiváltképp az értelmiségi közeggel — az ilyen típusú ideológiai kényszerektől. Nekik nem kellett állásuk, hivataluk megtartásához szerepváltásokra kényszerülniük, hiszen ők sosem ideológiát termeltek.

A falu „véleménye” erről a kérdésről érdektelennek minősült. Ők meg hallgatnak, ha nem kérdezik őket.

* Elhangzott az 1986. december 5–6-án rendezett tanácskozáson.

MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET (EMLÉKIRAT)

Magyarország helyzete az egész világ botránnyává lett.

Botránny a magyar helyzet a nyugati világnak. Idestova tíz év óta vallja a nyugati világ, hogy a kelet-európai országok az egypártrendszernek a Szovjetunió segítségével náluk bevezetett kormányformáját nem maguk választották és nem kívánják, s idestova tíz éve tartja ez országok lakóit reménységgel, hogy előbb-utóbb valamiféle magukválasztotta más kormányformához kell eljutniok. Azt nem ígérte nekik, hogy atomháborút fog indítani értük, sem arra nem hívta fel őket, hogy esztelenül fegyvert fogjanak. De azt magukban foglalták ezek a biztatások, hogy ha egyszer a világpolitikai helyzet és e népek komoly fellépése ezt lehetővé teszi, akkor a nyugati világ teljes gazdasági, politikai és erkölcsi súlyát beveti annak érdekében, hogy e népek ügye szőnyegre kerüljön és számukra kielégítően megoldódjék. A magyar forradalom megteremtette egy ilyen tárgyú világpolitikai alku minden feltételét és jogcímét. Most utólag divat jobbról is, balról is sajnálkozni a magyar forradalom esztelen lendületén, melyel túlfutott például a lengyel akció mértékén. E sajnálkozásnak sok értelme nincs, mindenekelőtt azért nem, mert a lengyel ügy és a magyar ügy kölcsönhatásban vannak és éppen a magyar ügy okozta megrökönyödés tette lehetővé, hogy a lengyel ügy meg tudott állni ott, ahol megállott. De egyébként is a magyar forradalom nekilendülését nem saját oktalansága, hanem a vele szemben álló államvezetés és karhatalom konoksága és vérengzése váltotta ki, s e forradalom annak ellenére, hogy előkészítetlen és szervezetlen volt és egy esztelen vérengzésre volt válasz, meglepően józan, emberséges és mértéktartó volt. Ha utóbb mégis eredendően kilátástalannak nyilvánították, akkor ilyenre nem a saját esztelensége, hanem cserbenhagyatása tette. Kitörhet még Kelet-Európában ennél nagyobb felkelés, több fegyverrel, harcossal és áldozattal, de aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímait produkálja még egyszer egy ország; hogy elsőpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számotvetve a kommunista párt magyarországi erkölcsi és politikai hitelvesztésével, elfogadja a többpárt-rendszeren alapuló parlamentáris demokráciát és bejelenti, hogy országa a kato-

nai tömbökön kívül akar elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy özsze-kényyszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetuniónak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialakítja Magyarország függetlenségét és szabadságát? E helyett zajlott és zajlik a magyar kérdés drámai tárgyalása az ENSZ közgyűlésének színe előtt, ünnepélyes és hatástalan határozatokkal, az ENSZ tekintélyének beláthatatlan kárára. Holott mindenki nagyon jól tudta és tudja, hogy az ENSZ – alkotóinak meggyőződése szerint is – annyit ér béke-szerszámnak, amennyit a benne részes nagyhatalmak ereje és szándékai érnek, s enélkül az ENSZ tárgyalásaiból nem születhet más, mint látványos viták és látványos határozatok. Ami azonban ilyenkor csődöt mond, az nem az ENSZ, hanem a nagyhatalmak politikai felelőssége és erkölcsi tartalma. Az utolsó százötven év, de különösen az utolsó ötven év politikai fejlődésének legfontosabb vonása a haladottabb világnak az a lassan térfoglaló, szomorú bukásokkal és visszaesésekkel tarkított, de két világháború tüzeiben megedzett felismerése, hogy a demokrácia és közvélemény uralmának korában az elvi és erkölcsi politika az egyetlen lehetséges politika, de egyúttal a leggyümölcsözőbb realpolitika is. A magyar forradalomnak s leverésének legsúlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tíz évi elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétséggé vált nemcsak az értelme és a kilátásossága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is.

De világraszóló botrány a magyar ügy a kommunista tábor számára is. A Szovjetunió vezetőinek és a kommunizmus gondolkodó főinek 1953 óta a legfőbb és nem minden siker nélküli erőfeszítése volt az úgynevezett sztálinizmus problémájának a felgöngyölítése. Valójában helyesebb sztálini politikai gyakorlatról beszélni, mert nem valami új ideológiáról van szó, melyet Sztálin elméleti vagy közgazdasági műveiből kihámozhatunk, de nem is egyszerűen taktikai vagy technikai hibákról és tévedésekről; hanem a kommunista társadalom megvalósításának érdekében hivatkozó, válogatás és skrupulus nélküli, a kegyetlenségig kemény eszközöknek egy összefüggő rendszeréről. Az a gondolat, hogy az emberi cselekedetek számára nincs abszolút erkölcsi értékmérő, már Leninnél és végsőleg Marxnál is megvan; azonban mindegyik feltételezte, hogy a **helyesen**, vagyis objektív mértékek alapján felfogott érdekviszonyok azok, melyek zsinórmértéket adnak. Sztálinnál és híveinél azonban a munkásosztály érdeke és a kommunista társadalom megvalósításának érdeke egyszerűen a hatalomért való harcra, ez utóbbi pedig a harc vezetőinek vagy vezetőjének a pusztá akaratelhatározásaira szűkült le. Így ezek a taktikai szempontok szerint változó, mindenféle indulatnak és tévedésnek alávetett akaratelhatározások léptek fel az erkölcsi mérték és az objektív törvényszerűség igényével. Ennek érdekében a Marx által rövid átmenetnek, Lenin által hosszabb átmenetnek szánt proletárdiktatúra, ahelyett, hogy fokozatosan helyet adott volna mindinkább demokratikus módszereknek, állandó kormányforma jellegét kapta azzal az egyszerű megoldással, hogy önmagát úgy, ahogy van, hosszú időre a demokráciák legmagasabb

formájának nyilvánította. Ez pedig — a korlátlan hatalom ősi törvénye szerint — pontosan azoknak az érdekviszonyoknak a normális működését zavarta meg, melyeknek a helyes közösségi és egyéni cselekvések mértékéül kellett volna szolgálniuk. Az „ellenség” megtörésére létrejött óriási megfélemlítő apparátus a maga belső törvényét követve nem fogyasztotta, hanem csinálta az ellenséget és hamarosan elérte, hogy a félelem és ellenségesség a valóságos ellenségről áttért az egész lakosságra. Utóbb ugyanezt az apparátust a legkényelmesebben igénybe vették a párton belüli ellenzék megtörésére, majd pedig egyszerűen minden népszerű vetélytárs útból való eltételére, s ezzel aláásták a párt belső demokráciáját és a kommunista erkölcsöt. A gazdasági tervezésnek önkényes akaratelhatározások alá való vetése viszont azt tette lehetetlenné, hogy a termelést a társadalom reális, kollektív és egyéni érdekei szabályozzák, ami megbénította a termelést és aláasta a munkaerkölcsöt. Ugyanilyen szellemben alakult ki a sztálini korszakban a Szovjetunió, mint vezető kommunista ország és a többi kommunista pártok, majd országok viszonya, ami aláasta a kommunizmus nemzetközi szolidaritását és visszahatásként létrehozta az úgynevezett nemzeti kommunizmust, a normális és reális nemzeti érdekviszonyok érvényesülését a kívülről jövő önkényes irányítással szemben. Mindeme sok, súlyosan latba eső következmény ellenére mind mostanáig az volt a helyzet, hogy mind a kommunista uralom alatt álló, mind a többi ország kommunista körében mélyen gyökerező lojalitás élt a Szovjetunióval, mint a világ első és leghatalmasabb kommunista államával szemben, sőt a világ nem kommunista szocialistáiban is élt a szovjet vállalkozás iránti figyelem és respektus. S midőn Sztálin halála után utódai széles körben nekifogtak a sztálini politikai gyakorlat enyhítéséhez, majd megghiúsították az új személyes hatalom létrehozására irányuló kísérletet, s a XX. kongresszuson néhány jellegzetes sztálini tétellel elvileg is szakítottak és Sztálint személy szerint is kritika alá vetették, az a remény kelt fel a kommunisták között, hogy a kommunizmusban, mindenekelőtt pedig a Szovjetunió kommunista pártjában élnek olyan erők, melyek vissza tudják vezetni a szocializmus építésének helyesebb útjára.

Ez a reménység azáltal, ami Magyarországon november 4-én és azóta történt, alig orvosolható sebet kapott. Hogy mi volt a szovjet elhatározás indoka — a szuezi támadás okozta helyzetnek hideg reálpolitikával való mérlegelése vagy a magyarországi helyzet miatti megrökönyödés —, azt nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy mint reálpolitika nem vált be s mint megrökönyödés túlzott volt; a magyar helyzet szabad továbbfejlődése hamarosan megmutatta volna, hogy nemcsak hogy nem veszélyes, de termékenyen tanulságos a szocializmus ügye számára. Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációnak feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, me-

lyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista—leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképünk. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népítéletek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. Eddig minden jövőbe néző politikai program a hatalom és jólét birtokosaival s az azokat szolgáló bürokráciával és karhatalommal állt szemben, s az ifjúságra, fizikai munkásokra és alkotó értelmiségiekre támaszkodott, azok hitében és lelkesedésében tudván a maga jövő elhivatottságának bizonyítékát. A mai magyarországi rezsim pontosan egy magát kisebbségben tudó, biztonságérzetét elvesztett, helyzetét görcsösen védelmező bürokráciára és karhatalomra támaszkodik, s ellenségeinek éppen az ifjúságot, a munkásságot és az alkotó értelmiséget tudja. Volt már a történelemben nem egy rezsim, mely írókkal, munkásokkal és iskolásgyermekkel hadakozott, de célját egy sem érte el, s ami a legfőbb, egy sem nevezte magát forradalminak és szocialistának. S mindezt hordozza az új magyar kommunista párt, egy olyan kommunista párt, amilyen eddig a világon sem volt, de amilyené a többi is válhatik, ha nem vigyáz. Eddig minden kommunista párt struktúrája a következő volt: volt egy legbelső magja, szenvedélyes, eszme- és céltudatos, abszolút önfeláldozó s vasenergiájú emberekből; ezeket követte egy kevésbé intelligens, de rendkívül fegyvelmezett csoportja azoknak, akik mesterei voltak a hatalom megszerzésére és megtartására szükséges eszközök kemény és habozásmentes kezelésének; ezek után következtek a lelkes hívők túlnyomórészt munkásokból álló tömegei, akik buzgón végezték a szervezés és eszmeterjesztés részletmunkáit; s végül — a hatalomátvétel után — legkülönböző körként következtek az opportunisták és bürokraták, kiknek számára a párt elsősorban érvényesülés vagy egzisztenciabiztosítás volt. A jelenlegi magyar párt súlypontja teljességgel ez utóbbiakra tolódott. A vezérkar egy egészen kis csoportra zsugorodott össze, akik hol kétségbeesett nyakatekertséggel, hol cinikus nyíltsággal nevezik meg azt, amit csinálnak. Körülöttük a hatalom technikusai biztonságukat veszítve kapkodnak a brutalitás és engedékenységek egyaránt hatásaltalan és egyaránt veszélyes módszerei között. A lelkes tömegek, főleg a munkás-

tömegek, ezek megszűntek létezni. Csak a legkülső kör teljes, mely a karhatalom tagjaiból és állásukat féltő tisztviselőkből tevődik össze. Kommunista párt ilyen alacsony munkásarányszámmal még nem volt a világon. A hatalomra jutott kommunista pártoknak másutt is problémájuk volt a bürokratizmus térhódítása a munkáselem felett, de a leverte magyar forradalom füstjéből és lángjából egyik napról a másikra kísérteties fantomként jelentkezett ennek a folyamatnak a végpontja: a túlnyomórészt bürokráciából és karhatalomból álló és a munkássággal, mint egészszel **szembenálló** párt. Maga az ország, mely eddig csak a maga atomizáltságát érezte a hatalom szervezetségével szemben, most el nem felelhető módon megtapasztalta, hogy a karhatalom az országban tökéletesen izolálva van és más nem tartja, mint a kívülről kapott segítség. Mindez szüntelen irritáció forrása mindenki számára, aki a kommunizmus ideáljait egy kicsit is komolyan veszi, akinek számára a kommunizmus egy kicsit is többet jelent, mint bizonyos véleményű embereknek a pusztá hatalmon létét. A világ összes kommunista pártjai a legnagyobb erőfeszítéssel kezdik keresni a maguk sajátos szocialista útját úgy, hogy azért megmaradjanak a marxizmus—leninizmus diadalmasnak tudott ideológiájában. A népi demokráciák az aggódalmasan adagolt engedmények s a görcsösen semmit sem engedő sztálini ortodoxia között ingadoznak, s a magyar rezsimnek mindenáron való fenntartása legalább annyira rossz példa számukra, mint amilyen Magyarország feladása lett volna, amit nem utolsósorban őmiattuk sem akart megtenni a Szovjetunió. A nem kommunista világban pedig a szimpatizánsoknak annyi munkával összehozott apparátusa mutatja a súlyos sérülés, helyenként az összeomlás tüneteit: a béke-, nő- és ifjúsági szervezetek, melyek nagymennyiségű jóhiszemű lelkesedés megtestesítői voltak és olyan erőket fogtak össze, értelmiségieket, munkásokat, ifjúságot, akikre a kommunizmus mindenkor elsősorban számított. Egyszóval: a Szovjetunió magyar akciója, mely egy pozíciófeladást akart elkerülni, azóta szüntelen kárára van a kommunizmus minden pozíciójának.

Botránya a magyar helyzet minden valamirevaló „harmadikutas” erőnek és gondolatnak is. India és mellette néhány felelős politikát folytató ázsiai állam, világszerte a szocialista és szociáldemokrata pártok, s rengeteg szétszórt eszmei és politikai erő vallja azt, hogy ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas — valójában egyetlen lehetséges utas — mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már ki-dolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán,

többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és véleményszabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye — mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberséggé és elviselhetővé teszi — nem valami „polgári” felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtoll-típus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül, hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné. Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni. A forradalom aktív erőinek nem volt szándékukban a szocializmus valóságos vívmányainak bármiféle felszámolása és minden erejük megvolt ilyen kísérletek megakadályozására. Csak egyszerűen megelégtéltek az elnyomás technikáit s azok nyomán az élet minden területét elöntő erőszakot és hazugságot, és azok felé a társadalmi technikák felé fordultak, amelyek ez ellen intézményes biztosítékot nyújtanak. A hogyan és miként kérdései a forradalom első pillanataiban még nem voltak tisztázva, de a tendenciák egészen világosak voltak, és nem sokkal a forradalom leverése után minden különösebb nehézség nélkül kialakult egy meglehetősen egyértelmű közvélemény arról, hogy hogyan kellene a szocializmus világának fenntartását a szabadság nyugati technikáival összekapcsolni, a szocializmus közös platformját elfogadó pártokra korlátozott többpártrendszer útján. Sőt ezek az elgondolások a munkástanácsok vonatkozásában a demokráciának és a szocializmusnak új technikákkal való megerősítését is jelentették volna. Ha ennyi áldozatból, jó erőfeszítésből és ilyen világos elhatározásból mégsem tudott ez a magyar kísérlet megszületni, ha a Szovjetuniónak érdemes volt ezt az egypárturalom és a szovjet katonai jelenlét számára teljesen reménytelenné vált országot katonai erejének teljes bevetésével az elhagyott útra visszatéríteni, ha az indiai közvetítés ezt követő kísérletének is csődöt kellett mondania —, akkor teljes félelmetességében áll előttünk az a következtetés, hogy a harmadik út lehetetlen és nemcsak a világ hatalmainak, de a világ erkölcsi öntudatának két táborra hasadása, a teljes polarizálódás szükségszerű és elkerülhetetlen.

S itt jutunk a legnagyobb botrányhoz, a **világbéke botrányához, mert a magyar ügy jelen állása a világbéke lehetőségét teszi kétségessé** és azt az ijesztő párhuzamot idézi fel, hogy ugyanúgy lesz utolsó előtti felvonása a harmadik világháború kitörésének, ahogyan Csehszlovákia cserbenhagyása volt a másodiknak. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a magyar ügy tanulságát a nyugati világ tekintélyes része abban foglalta csak össze, hogy a sztálinizmus újjáéledt, sőt igazában soha meg nem szűnt és végeredményben ez a kommunizmus egyetlen lehetséges és természetes formája; a kommunista világ tekintélyes része pedig ugyanezt a tanulságot ellenkező előjellel úgy vonja le, hogy Sztálinnak alapjában véve mégiscsak igaza volt s a kommunizmus táborát csak az ő módszereivel lehetséges együtt tartani. Márpedig a sztálini politikai gyakor-

lat világpolitikai síkon az úgynevezett népfrontpolitikának és a reá épült világpolitikai együttműködésnek a lehetetlenné tételét, illetőleg belső meghamisítását jelenti. Népfrontpolitika annak a felismerése, hogy a fasizmussal, a nyers könyörtelen hatalom kultuszával szemben a kizsákmányolásmentes társadalomra irányuló szocialista célkitűzés és a politikai szabadság elért vívmányaihoz ragaszkodó nyugati álláspont között erkölcsi és harci közösség áll fenn. Sztálin és hívei ezt a politikát úgy tették magukévá, hogy egyben meg is ölték, mert merő taktikai ravaszságként fogták fel az egységesnek vélt „monopolkapitalista” ellenség megosztására: megengedettnek tartották tehát a népfrontos partnerek minden eszközzel való belső korrumpálását, majd — Közép- és Kelet-Európában — az első kínálkozó alkalommal való likvidálását. Ezzel azonban lehetetlenné vált a világméretű népfrontpolitika, a fasizmust legyőző hatalmak együttműködése is. Ismét bebizonyult, hogy a merőben hatalmi és akarati etika gyakorlatilag lehetetlenné teszi az emberi együttélést, ami világpolitikai síkon a háború elkerülhetetlenségét jelenti. Lehetséges békés egymás mellett élés a legkülönbözőbb politikai, társadalmi és gazdasági rendszerek között, de nem lehetséges olyan partnerek között, akik nem hisznek bizonyos közös erkölcsi alapelvekben. Igaz, hogy Sztálin — ellentétben Hitlerrel — minden jel szerint nem akart világháborúba bonyolódni, politikája azonban mind őt, mind ellenfeleit kölcsönösen képtelenné tette arra, hogy a másik motívumait és szándékait reálisan kalkulálni tudják. Ilyen szembenállásban az egyik fél a másiknál hol a hazugságot veszi készpénznek, hol az igazat sem hiszi el s minthogy a másiknál erkölcsi motívumot nem tételez fel, azt hol indokolatlanul gyávának, hol indokolatlanul agresszívnek látja. Így előbb-utóbb óhatatlanul előáll egy olyan konkrét helyzet, melyben a két fél szándékainak kölcsönös és totális félreértése folytán belecsúszik a világ-, sőt atomháborúba, bármennyire fél is tőle mind a kettő. Így kell érteni azt a kissé merészen hangzó állítást, hogy a magyar ügy jelen állásából a világháború veszélye következik. Nem azért, mintha a magyar ügy **miatt** kellene okvetlenül világháborúnak kitörnie (bár a kelet-európai országoknak megvan az a szomorú privilégiumuk, hogy a világháborúk ökörülöttük szoktak kitörni). Hanem azért, mert ha igaz, hogy a magyar helyzet orvosolhatatlan, akkor organikus akadályai vannak annak, hogy a világ hatalmai közös nyelvet beszéljenek és azon egymást megértsék, s ez ellen az a pusztá értelmi felismerés, hogy az atomháború örültség és öngyilkosság, nem nyújt elegendő védelmet.

De valóban ilyen súlyos-e a helyzet és valóban nincs kiút a magyar ügy és a világpolitikai zsákutca számára?

A pillanatnyi helyzetnek ez a kétségtelen mérlege. De minden történeti pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése. Ha ezekről csinálunk mérleget, akkor a magyar ügy és a világpolitikai kibontakozás lehetőségei felől biztatóbb képet kapunk, mint az elmúlt tíz év alatt bármikor.

Reményt jelent a magyar forradalom a nyugati világ számára. Azt a politikát, mely tíz év óta tartja reménységgel a kelet-európai országok belső ellenzékét és emigrációit, nemegyszer fogta el a kétség afelől, hogy vajon ezek az országok az egypártrendszer megszűntével milyen kormányzást fognak berendezni maguknak, hiszen tudott dolog volt, hogy a második világháború előtt a társadalmi, a nemzeti elnyomás és a rendi uralom legváltozatosabb formáiban éltek; s emigrációikat felerészben idejétmúlt életformájuk összeomlása, s csak felerészben a szabadság vágya űzte nyugatra. Gyakori tétel volt nyugati politikusoknál és gondolkodóknál, hogy egy bizonyos vonaltól kelet és dél felé a szabadság nyugati intézményeinek valóságos és jó működésére úgyszincs kilátás, tehát tudomásul kell venni, hogy ezek az országok Közép-Európától Kelet-Ázsiáig és a Pireneusi-félszigettől Dél-Amerikáig mindig is a zsarnokság enyhébb vagy szigorúbb formái között éltek és fognak élni. A különbség csak az volt, hogy baloldali jóakaróik kommunista egypártrendszert, jobboldali jóakaróik konzervatív rendőrállamot ajánlottak nekik. Ennek a felfogásnak a fényénél az egész ügynevezett felszabadítási politika nem lett volna több, mint a legcinikusabb hatalmi politika, s ebben a kiábrándult szemléletben benne foglaltatik az a reménytelen-ség is, hogy a háborús feszültség lidércnyomása belátható időn belül nem fog lemmenni az emberiségről. A magyarországi, lengyelországi és más kommunista országbeli mozgalmak a legélesebb fényben megmutatták, hogy ezekben az országokban valóságos és eleven igény létezik a szabadság valósága és legfejlettebb technikai irányában. És ez az igény, éppen azért, mert kielégítően még sohasem tudott teljesülni, a meggyőződés és szenvedély olyan frissességében jelentkezik, mely lényegesen meghaladja a maga vívmányait már megszokott nyugati világ meggyőződését. Megmutatták ezek a mozgalmak, hogy a változás igénye nem szorítkozik az egypárturalom szenvedő áldozataira, sőt legelevenebben éppen az egypártrendszer neveltjeiből és ifjúságából tör elő, nem kell tehát félni, hogy elavult társadalmi és politikai formák restaurációjára fog vezetni. S ezt a tanulságot és reménységet nem szabad csak Kelet-Európára korlátozni, s nem elég elsősorban Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra nézve megállapítani, hogy azok mindig is a nyugati kereszténység állományához tartoztak. Az elvi tanulság ezen túlmenően az, hogy semmiféle népről nem kell és nem szabad feltételezni – amit németektől malájokig annyi népről feltételeztek –, hogy hiányzik belőle a szabadság igénye. A közgazdaságtanban már rájöttek arra, hogy az egyik népnek a nyomora fertőzi és veszélyezteti a jólétben élő másikat: ezt a leckét meg kell tanulni a politika síkján is. A magyar forradalom és általában a kelet-európai népek mozgalmai azt jelentik, hogy a nyugati világnak igenis be lehet és be kell rendezkednie egy olyan nem agresszív és nem hatalmi, de mégis aktív és vállalkozó szellemű politikára, melynek célja az, hogy anélkül, hogy gazdasági és társadalmi rendszerét másokra rá akarná erőltetni, igenis lépésről-lépésre megnyerje a kelet-európai országokat és végül a Szovjetuniót magát is a szabadság nyugati technikai és e technikák mögött álló közös politikai erkölcs számára.

De reménységet jelent a magyar forradalom, bármely furcsán hangzik is, a világkommunizmus számára is. És éppen akkor, mikor vele szemben a magyar események után határozottabban jelentkeznek, mint negyven év óta bármikor, az az ellenséges vélemény, mely minden eszmei tartalmat elvitat tőle s nem lát benne egyebet, mint a fasizmushoz hasonló, merőben hatalomra törő akaratot. Mert éppen a magyar forradalom és a lengyel események mélyebb összetevőinek a vizsgálata mutatja, hogy döntő momentum éppen kommunista értelmiségieknek és kommunista ifjúságnak az a mindinkább elmélyülő meghasonlása volt, melyet a kommunizmusnak az ember felszabadítására irányuló célkitűzései mellett az e cél megvalósítására igénybe vett válogatás nélküli eszközök demoralizáló és korrumpáló hatása kiváltott. Ez a pusztá tény alapvető különbséget jelent a fasizmussal szemben, melyben ilyen válság nem indult és nem indulhatott el, mivel ott az eszmény maga is a nyers és meztelen hatalom érvényesítése volt s így az eszme és az eszközök között nem volt ellentmondás. A kommunistákat meghasonlásba vivő ellentmondások a lengyel és magyar mozgalmakban három ponton jelentkeztek: először a központosított, mindenható és önkényes államhatalommal szemben jelentkezett az emberek beleegyezésén alapuló, főleg azok saját közvetlen közösségeinek és szervezeteinek önkormányzatát tisztelő kormányzás igénye; másodszor a valóságot s a valóságról szóló közléseket és tanítást a maga céljai szolgálatában tetszés szerint eltorzító hatalommal szemben jelentkezett a közéleti és szellemi igazmondás igénye; harmadszor a magántulajdoni kizsákmányolást megszüntető, de a lakosság életnívójának felemelését a szocializmus építésére hivatkozással mind távolabb kitoló és a dolgozókat bürokratikus gazdasági centralizáció révén ugyancsak kizsákmányoló gazdaságpolitikával szemben jelentkezett a gazdasági tevékenységben való közvetlen és intézményes érdekelttség követelése, a gazdasági önkormányzat igénye. Ezek a követelések azonban élesebb fogalmazásban pontosan azok körül a kérdések körül forognak, amelyek az 1953 óta elsősorban a Szovjetunióban megindult enyhülés témái: a törvényesség biztosítása, a pártdemokrácia helyreállítása, a kritika szabadsága, a tények igaz közlésére való törekvés, főleg a Nyugattal kapcsolatban, az életnívó emelése és a gazdasági decentralizáció programja. Nem tudjuk, hogy biztosítva van-e ebben az irányban az egyenesvonalú és fokozatos továbbfejlődés, de annyi bizonyos, hogy ezek a szükségletek a Szovjetunióban is, valamilyen — általunk pontosan nem ismert — formában, de oly erővel jelentkeztek, hogy a Sztálin halála után keletkezett folyékony helyzetben azonnal a pillanat parancsoló tennivalójaként léptek fel. Ezért van okunk, hogy ma is, a jövő alakulása feletti minden jogos aggodalom ellenére, még mindig döntő fordulatként értékeljük azt az 1953-as eseményt, melynek során azok a szovjet vezetők, akik nem akartak új Sztálint, felülmaradtak azzal szemben, aki új Sztálin akart lenni. Ezért haszontalan merő taktikának minősíteni azt az egész folyamatot, mely a XX. kongresszusban csúcsosodott ki és komoly részben előzménye és oka a magyar és lengyel eseményeknek, melyekben oly rendkívül figyelemreméltó erkölcsi és eszmei értékek jutottak napvilágra.

azt jelenti ez, hogy a magyar forradalom erkölcsi tőkével az azt leverő szovjet államvezetés erkölcsi tőkéjét akarjuk gyarapítani, hanem annak felismerését, hogy egységes és átfogó folyamattal állunk szemben és ennek jegyében kell érteni, bírálni a szovjet államvezetés ellentmondásait is. Éppen úgy nincs értelme a szovjet vezetőket alapján jóindulatú, de kórosan bizalmatlan embereknek nézni, amint azt Roosevelttel tette, mint ahogyan nincs értelme alapján rosszindulatú, de a jóakarat sátáni tettetésére képes embereknek, amint azt régen s mostan sokan képzeltek és képzelik. A lényeges az, hogy egy olyan államvezetésről van szó, melyet súlyos történeti és ideológiai előzmények gátolnak abban, hogy erkölcsi aggodalmaknak a politikában helyt adjon, hogy ellenfelei politikájában erkölcsi motívumokat tételezzen fel s azokat megértse; s most ennek az államvezetésnek a számára problematikusá vált, hogy melyek azok az eszközök, melyekkel a reá bízott világbirodalmat és a reá bízott politikai ideológiát egy biztatóbb és stabilabb jövő felé vezetheti. Érti, hogy józan önérték és igazságosság egyaránt a nagyvonalú engedményeket és az enyhülés folytatását kívánja, vagyis mindannak az ellenkezőjét, amit a sztálinizmus jelent; de úgy látja, hogy a nyugati kapitalizmus a legrosszabb indulatú készenlétben van, hogy lecsapjon a legkisebb jelére annak, amit gyengeségnek ítél. Érti, hogy befelé a szelepek elzárásából kázánrobbanás lesz, de attól fél, hogy a gátak hirtelen kinyitásából meg gátszakadás; innen a részleges engedmények és a megmerevedés időszakának váltakozása. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a magyarországi közbelépést indokoltabb ma is, a sztálinizmus tüntető rehabilitációjára irányuló kísérletek idején a sztálinizmus valóságos újjászületése helyett inkább megtorpanásnak venni egy olyan úton, melyen előbb-utóbb csak tovább kell menni. Persze azért felesleges a magyar forradalom túlságos lendületén sajnálkozni, mellyel visszahatásként az egész szovjet enyhülési folyamatot veszélyeztette. A magyar forradalom sikerében is, levertetetésében is egyugyanazon tanulságot érleli: azt, hogy az enyhülési politika összes döntő kérdései, a politikai és gazdasági önkormányzat, a törvényesség, a közéleti igazmondás, a bürokratizmus leépítése, az életnívó emelése mind kölcsönösen összefüggnek egymással s nem lehet közülük megoldani a kényelmesebbeket és félretenni a veszélyesebbeket; és azt sem lehet, hogy ezt az enyhülési programot tartósan folytassák a Szovjetunióban és lefojtsák a népi demokráciákban. Azokat az energiákat és értékeket, amikbe Magyarországon a nép ellenére való kormányzás kísérlete került, valakinek meg kell fizetnie s ezt végsőleg a magyar nép és a szovjet nép együtt fogja megfizetni szabadságban és életnívóban; ezzel pedig pontosan az a válság súlyosbodik, aminek az elhárítására a magyarországi közbelépés történt. A remény tehát éppen az egész probléma-komplexumnak ebben az elválaszthatatlan kapcsolatában és összefüggésében rejlik, ezért lehetséges és ezért várható – bár természetesen nem szükségszerű –, hogy a fejlődés visszakanyarodjék oda és újból induljon onnan, ahonnan a magyarországi szovjet közbelépés végzetes elhatározása kiterítette.

Ezért jelent reménységet a magyar forradalom a „harmadik út” erőinek is. E pillanatban, mint láttuk, a világ különböző részeinek a központi problémája a szabadság lehetőségeivel való élés kérdése. A nyugati világ birtokában van a szabadság legfejlettebb technikáinak, a szabadságjogokon alapuló népképviselési parlamentáris demokráciának, s nagyban és egészben elfogadta azt az univerzális etikát, mely a szabadságintézmények alapja és működésük feltétele. Birtokában van ezenkívül egy kapitalizmus nevű gazdasági rendszernek, melynek lényeges összetevői a szabad vállalkozás rendszere, a nyereségvágnak szabályozó elvként való elfogadása és egy individualista magánjog. Ez a rendszer egy évszázad óta folyó elparentálása ellenére is időnként a rugalmasságnak és teljesítőképességnek meglepő bizonyítékait szolgáltatja, bár ugyanakkor eredeti szerkezetéből sokat el is veszített. Azonban mai, sokszorosan megfordozott formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagyvagyonképződés amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövetele előtt, évezredek óta ismeretesek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erők, hogy rendkívül lassan és lépésről-lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mammut-vagyonnak, méginkább a mammut-vagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jellegeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagyvagyonképződés fent leírt ősi erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviselési demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon. Ezzel szemben áll a kommunista megoldás, mely a politikai hatalom teljes birtokbavétele révén végrehajtja mindennemű mammut-vagyonnak csaknem maradéktalan és radikális kisajátítását, úgy azonban, hogy ezzel együtt kisajátítja a kisvagyon túlnyomó részét is, egyben teljesen hatályon kívül helyezi a szabadság nyugati „polgári”-nak bélyeg-

zett technikáit és a szabad vállalkozás legtöbb gazdasági formáját, amivel együtt jár a társadalom és gazdaság óriási mértékben való bürokratizálása is. Hogy ezt így és csakis így lehet csinálni, igazolódik azzal, ami a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati országokban történik s a kommunista hatalomátvétel előtt Kelet-Európában és Kelet-Ázsiában is történt. Valójában azonban a gazdasági élet bürokratikus uralom alá vetése ugyanúgy megakadályozza a tömegek szintjének emelését, mint a demokratikus ellenőrzést kijátszó kapitalizmus. E két elégtelen megoldás között hanyódik az egész félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati világ. S még olyan országok is, mint India s néhány más, amelyek komoly elszántsággal törekednek arra, hogy ezen az alternatíván túljussanak, sincsenek egyáltalán túl a polarizálódás veszedelmén. Eddig gyakorlatilag sehol sem tudott történelmi aktualitáshoz jutni az a szinte Kolumbusz tojása-szerű megoldás, melyet a mindkét oldalról annyiszor lesajnált, kihasznált és kihasználás után eldobott kelet-európai parasztradikális mozgalmak ajánlottak: a nagybirtok és nagytőke radikális kisajátítása, s ugyanakkor a szabadság politikai technikáinak és a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorsággal való bevezetése, illetőleg megerősítése. S íme a magyar ügyben ez a megoldás, mely eddig a nagyobb történelmi erővel fellépő két rossz alternatíva között nem tudott érvényesülni, most egyszerre megjelenik egyedül lehetséges megoldásként. Mert Magyarországon a nagy vagyonoknak a kommunisták hatáthatós, bár nem kizárólagos közreműködésével végrehajtott kisajátítása tíz év alatt olyan definitív történelmi tény lett, aminek visszacsinálására senki sem gondolhat s a forradalom aktív erői gondoltak erre a legkevésbé. Ugyanakkor azonban a Magyar Kommunista Párt teljes és tökéletes erkölcsi hitelvesztése Magyarországon az egypárthegezmónia enyhített formáját is tartósan lehetetlenné teszi s a többpártrendszer és a jogállam technikáinak a bevezetését jelöli meg egyetlen lehetséges kibontakozási útként, természetesen azok között a határokok között, amelyeket a szocialista vívmányok fenntartása megszab.

Egy így megszorított többpártrendszer mindkét részről elsőre bizalmatlanságot vált ki. A nyugati „polgári” szemlélő azt mondja, hogy ha a szocializmus ellen fellépő pártoknak nincs indulási lehetőségük, akkor nincs szabadság. Valójában azonban minden történelmi demokrácia úgy indult el, hogy bizonyos közös alapelvekre nézve előzetes megállapodás alakult ki az ország túlnyomó többségében és az ezeket az alapelveket vitássá tevő álláspontoknak nem volt meg a pártalakítási lehetőségük. A holland, angol, amerikai és francia parlamentáris szabadság is azzal kezdődött, hogy a királyi abszolutizmus híveit többé-kevésbé kizárta a parlamenti küzdőtérrel, sőt ezen túlmenően, igen méltánytalan személyi megszorításokat is tett. Mégis elindulhatott ezen az úton valóságos szabadság azért, mert a kötelezően előírt platform olyan volt, hogy azon az ország túlnyomó többsége elért. Ugyanez volna a helyzet a szocialista vívmányok elismerésére szorított magyar többpártrendszer esetén is. A másik oldalon a leninizmus hívei számára a többpártrendszer a lenini hagyaték elárulását jelenti, azt, hogy

az igazság letéteményeseként tisztelt kommunista pártot ledegradálja mindenféle polgári vagy félpolgári érdekcsoport mellé egy sorba. A helyzet azonban az, hogy a többpártrendszer nélkül a „szabad” választás merő bábjátékká süllyed, mert nincs lehetőség jelölő listák felállítására, vagy legalább a hivatalos listával szemben a „kihúzendó”-ra vonatkozó előzetes megállapodás megnevezésére; ha viszont ilyen szervezkedést megengedünk, akkor máris a pártoknál tartunk, akárminek nevezzük is. S ott, ahol a kommunista párt megőrizte tekintélyét s rajta kívül nincs komoly politikai párt, egy ilyen többlelistás választás elképzelhető nemcsak régi vagy új pártok megengedése útján, hanem úgy is, hogy a kommunista párt osztódik a közös platformon belül külön választási listákra, azok szerint a különböző irányzatok szerint, melyeket ma — jobb elvi támpont híján — egyes vezetők nevéhez szoktunk kapcsolni.

A kizsákmányolás semmiféle megszüntetése nem reális a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül. Áll azonban az ellenkező tétel is: semmiféle szabadságintézmény nem reális radikális földreform, a mammut-vagyonok kisajátítása, valamint új, a kizsákmányolás ellen hatékonyan védő jogrendszer nélkül. Egy harmadikutas kísérlet tehát, bármit taranak is a kilátásairól, egyaránt tanulságos lesz a Nyugat, a kommunista világ és a félgymarmati, volt gymarmati és gymarmati népek számára.

Ezért jelent reményt a magyar helyzet a világbéke szempontjából is. A világbéke centrális kérdése ebben a pillanatban a nyugati világ és a Szovjetunió közötti feszültség és a hatalmi pozícióknak az a rendszere, melyet a két fél egymástól való félelmében egymással szemben kiépített s melyhez görcsösen ragaszkodik. A Szovjetunió e pillanatban főleg azért húzódik minden esetleges pozíciófeladástól, mert attól tart, hogy a népi demokratikus kormányok, magukra hagyva, nem tudnának megküzdeni a tízévi sztálini politikai gyakorlat folytán létrejött súlyos népszerűtlenségükkel s egyiknek a sorsára hagyása láncreakcióként hatna ki a többinek a helyzetére. A helyzet teljes kiélezettségét legjobban a kettéosztott országok, főleg Németország helyzete mutatja, mely ahogyan van, tarthatatlan, de közelesen még sincs kilátás komoly engedményre egyik oldalon se.

Miféle reményt jelent ebben a súlyosan zsákutcás helyzetben a magyar ügy? Azt, hogy a holtponthoz ebben az összefüggéssorozatában a magyar ügy az, melyben az engedés és a kompromisszum lehetősége a legközelebb fennáll. Fennáll először azért, mert Magyarország az októberi események óta olyan pozícióvá vált, melynek fenntartása a legszorosabban vett katonai és presztízs szempontoktól eltekintve, inkább teher, mint előny és a magyarországi kommunista kormány a kommunista országok számára legalább annyira nyugtalanító, mint amekkora zavart a feladása okozna. Fennáll másodszor az engedés és kompromisszum lehetősége azért, mert Magyarországon — Németországgal ellentétben — nincsenek olyan komoly erők, melyek a helyzetet a jelenlegi kormányzás feladása esetén kapitalista restauráció irányába tudnák fordítani, sőt

az a valószínű — és ezt a valószínűséget előzetes megegyezéssel bizonyossággá lehetne tenni —, hogy Magyarország megmarad a szocialista típusú országok csoportjában. Lehetséges végül az engedés és kompromisszum azért, mert ma még — ameddig szét nem morzsolódik — létezik Magyarországon olyan országos bázissal rendelkező politikai álláspont, mely egyszerre híve szabadságnak és szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, emberségesen, fokozatosan és mindennemű hajsza nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes és nemcsak távol áll attól, hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit.

A kompromisszumnak ez a lehetősége azt jelenti, hogy Magyarországon a nyugati világ és a Szovjetunió közös garanciája mellett létre tud jönni egy olyan politikai és társadalmi berendezkedés, mely egyiküknek sem szíve szerint való, de itt az egyedüli kivezető utat jelenti. Ha valóban bele mernek vágni ebbe a kísérletbe, akkor nem is sokára ki fog derülni, hogy nemhogy nem veszélyes, de igen tanulságos a többi függő kérdés számára is és a közeledésnek olyan eddig rejtett lehetőségeit fogja napvilágra hozni, melyeknek a teljes kiéleződés jelenlegi állapotában reménytelenül kihasználatlanul és észrevétlenül kell maradniuk. Az a helyzet, ami a lengyel ügyben kialakult, ahol Nyugat és Kelet versenyt aggodott a lengyel választások sikeréért, szélesebb alapon alakulhatna ki Magyarországon s kiderülhetne, hogy a kiegyenlítő megoldások sikere egyaránt érdeke mindkét félnek. Egy ilyen atmoszféra nagymértékben csökkentené azt a bizalmi válságot is, mely egy csomó egyéb kérdésben, amilyenek az atomkísérletek, az atomfegyverkezés, a leszerelés, az előbbrejutás legfőbb akadálya.

Felvetődik persze, hogy bármennyire meg is vannak az engedés és kompromisszum feltételei a magyar ügyben, ez mégis óhatatlanul úgy fog jelentkezni, mint egy katonai pozíció feladása a Szovjetunió részéről és senki sem kívánhatja tőle, hogy egy ilyen pozíciófeladást komoly ellentétel nélkül megtegyen. Mondottuk már, hogy a Szovjetunió számára Magyarország feladása abban a pillanatban, amint biztosítva van nemzetközi, politikai és belső társadalompolitikai síkon, hogy az ország nem lesz szovjetellenes támaszpont, már önmagában is inkább előnyös, mint hátrányos. De ha muszáj ezt a kérdést a katonai pozíciók síkján is felvetni, bizonyos, hogy egy kis találmányossággal a megfelelő ellentétet itt is meg lehet találni. Aligha Németországban, ahol keresni szokták, mert ez, úgyis mint katonai pozíció, úgyis mint probléma, nagyobb annál, semminthogy a magyar üggyel való junktimba hozását ez utóbbi kibírná. Felvethetnők ellenben, csak egy ötletként, az ellentét színhelyéül Dánia, Norvégia vagy Izland vidékét. Az európai béke lépésenkénti előkészítése szempontjából komoly fantázia volna abban, ha az északi országokban és a Duna-medencében egyidejűleg növekedne azoknak az országoknak a száma, melyek mind a két katonai tömbön kívül állanak. Benne maradhatnának az északi országok a kapitalizmus, Magyarország a szocializmus rendszerében.

Igy alakul ki az a mérleg, mely együttvéve azt jelzi, hogy a magyar helyzet, amennyire botrány a világ jelen állapotának szempontjából, annyi reménységet rejt magában a világ jövője számára; e reménység azonban nem történelmi szükségyszerűséget jelent, hanem megvalósítható, vagy elpuszkázható lehetőséget. A kérdés tehát az, hogy a világ különböző erőtenyezőinek és felelőseinek mit kell tenni ahhoz, hogy a magyar helyzetben rejlő botrány megszűnjék s a benne rejlő reménységek valósággá váljanak. E feladatok — úgy vélem — a következők:

1. A nyugati világnak az a feladata, hogy az eredménytelenség után se ejtse el a magyar ügyet, hanem továbbra is tartsa fenn, mint aminek a megnyugtató elintézése kizáró előfeltétele a megszakadt nyugat—keleti dialógus újrafelvételének.

2. A szocializmus híveinek, a Szovjetunióban — és azon kívül — legfőbb feladatuk annak szüntelen szem előtt tartása, hogy a szocializmus s vele együtt a Szovjetunió egész jövőndő sorsa a sztálini politikai gyakorlat egész felszámolásán áll vagy bukik, s annak, hogy ez a felszámolás lehetséges-e vagy sem, a próbaköve lett Magyarország.

3. A harmadik út erőinek azt kell tudniuk, hogy nemcsak jövőndő világpolitikai súlyuk és szavuk múlik azon, hogy közvetítő szerepük fennmarad és sikerrel jár-e, de egész népüket érinti az, hogy a polarizálódás jelenleg kiéleződött folyamata megáll és megfordul-e.

4. A magyar népnek pedig, mely e pillanatban e történelmi szerep minden dicsőségét és minden súlyát hordozza, az a dolga, hogy akár annak az árán is, hogy életét hosszabb vagy rövidebb időre merőben vegetatív szintre szállítja le, továbbra is utasítson vissza minden együttműködést azzal, ami hazugság és erőszak. Az nem feladata, hogy új felkelést kezdjen és új visszatorlást provokáljon ki. De feladata, hogy minden rágalommal, feledéssel és elszürküléssel szemben tisztán őrizze meg a maga forradalmának a zászlaját, mely az emberiség szabaddb jövőjének a zászlaja is.

(1957. február—március)

AZ 1956–57-ES RESTAURÁCIÓ Harminc év távlatából

A magyar forradalom kollektív emlékezetéből kihullottak a forradalom leverését követő idők. Az emberek nem szívesen gondolnak rá, hogy ugyanaz a hatalom, amely a 60-as években nagyvonalú engedményekkel megbékítette alattvalóit, csak néhány esztendővel korábban kegyetlenül végigvert rajtuk. De saját egykori ellenállásukra sem szeretnek visszagondolni. A konszolidáció józan örömeit élvező lakosság már 5–10 évvel a forradalom után a realitásokkal számot vetni képtelen kamaszkor éretlen kalandjának látja a nemzet utóvédharcait. Úgy véli, tudnia kellett volna, hogy a szovjet állam nem enged magyarországi fennhatóságából, és bármiféle rendszerváltozást a befolyása ellen irányuló manővernek tekint. Úgy véli, tudnia kellett volna, hogy a nyugati hatalmak már több mint egy évtizeddel korábban elfogadták, hogy Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába tartozik... Hogy a hatalom megbékélési ajánlatát jó lelkiismerettel elfogadhassa, igyekszik úgy emlékezni, mintha a felkelés fegyveres megsemmisítése és a konszolidáció között nem történt volna semmi. Mintha Kádár János nem 1961, hanem 1956 decemberében mondta volna: Aki nincs ellenünk...

De nem 56 decemberében mondta, s az igazság szemérmes elhallgatása nem válik javára a közgondolkodásnak. Nemcsak önbecsülését roncsolja a nemzet azzal, hogy 20. századi történelmének páratlan tetteit szégyenkezve takargatni próbálja. A politikai realizmusnak is árt, ha az 56 utáni rezsिम eredetéről nem adunk híven számot magunknak. A konszolidáció vitathatatlan előnyei nem feledtethetik, hogy a mai magyar rezsिम az 1956–57-es restauráció gyermeke. Nem csupán az akkor visszaállított egyközpontú párt-állam rendszer maradt fönön mind a mai napig. Változatlanul érvényben vannak a hatalom gyakorlásának azok a szabályai is, amelyeket a restaurációs vezetés az ellenállás megtörése során a magáévá tett. A konszolidációs korszak emelkedő szakaszában meg lehetett feledkezni róluk, mert az adott hatalmi politika is kézzelfogható javulást ígért. Ma már, a hanyatlás szakaszában, nem lehetséges reálpolitika, amely nem vet számot a restauráció történelmi teherterével. Újabb kibontakozás már csak akkor lehetséges, ha az országnak sikerül túljutnia a restauráció és a konszolidáció politikai előföltévesein. S ez a követelmény az 56 végi társadalmi ellenállást is új fénybe állítja. Ahelyett, hogy takargatnánk az emléket, tanulnunk kell tőle.

Ezekkel a gondolatokkal vágok bele a restauráció történetének áttekintésébe. A szóbanforgó időszak 1956. november 4-én kezdődik és lényegében lezárul az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletével. Bár a rendszer visszaállításának néhány záróaktusa még ezután következett el,¹ a politikai harc 57 nyarára már eldőlt. Így későbbi időpontokra csak kivételképpen szándékozom kitékinteni.

A restauráció nyolc hónapját néhány kritikus esemény meglehetősen világosan négy kisebb szakaszra bontja. Az első a szovjet támadás kezdetétől addig az időpontig tart, amikor a fegyveres harcok helyét átveszi a politikai küzdelem. Előadásom szorosán vett tárgya ezen a ponton kezdődik; a fegyveres harcok történetével nem foglalkozom. Budapesten az utolsó jelentősebb harcoló egység, a csepeli ellenállását november 11-én törli meg a szovjet hadsereg. De már 7-én ura annyira a helyzetnek, hogy a Kádár-kormányt a fővárosba költöztesse. Ezen a napon tartja meg első ülését s adja ki első rendeleteit a forradalmi munkás–paraszt kormány (FMPK) néven bejelentkezett kabinet; a másik oldalon már folyik a békés ellenállás sorainak rendezése. A második szakasz kezdetét tehát november 7-ére tehetjük. A végét a Nagybudapesti Központi Munkástanács (KMT) feloszlatása, vezetőinek letartóztatása, a rögtönbíráskodás kihirdetése és a válaszképpen országszerte kirobbant zavargások letörése jelzi; a felsorolt események december 9-e és 12-e között zajlottak le. A harmadik szakaszban az ellenállás már visszavonulóban van, de még mindig szervezett struktúrákkal rendelkeznek. Január 8–11. után lényegében befejezettnek tekinthető: ekkor mondanak le a Csepeli Vas- és Fémművek munkástanácsai, s ekkor robban ki az utolsó nagyobb összecsapás tüntető munkások és a karhatalom között. Innentől fogva június 27–29-ig, az országos pártértekezletig már csak az a kérdés, hogy a restauráció végrehajtására szövetkezett erők egymás közötti birkózása hol fog nyugvóponttra jutni.

I.

November 4-én hajnalban a szovjet hadsereg akkora tűzerővel támadt rá Budapestre, hogy az nem néhány légvédelmi üteg és párezer civil felkelő, de egy egész intakt honvédség megsemmisítéséhez bőven elegendő lett volna. Ha katonai szempontból értelmetlen volt is az erődemonstráció, tömeglélektani hatása nem maradt el. A napokon át szakadatlanul dörgő ágyúk verték be a magyarok fejébe, hogy hiába minden, a Szovjetunió mérhetetlen katonai túlerejével azt tesz ebben a kicsiny országban, ami vezetőinek tetszik. A sokk utáni első érzés a felháborodás mellett a tehetetlen kiszolgáltatottságé volt.

Amikor azonban a fegyverek zaja alábbhagyott, egyszerűen világossá vált, hogy a szovjetek csak katonailag győztek, politikailag nem urai a helyzetnek. A tankjaik nyomában Budapestre települt FMPK sem egy működő államgépe-

zetet, sem egy mozgósítható pártot, sem a rend fenntartására képes karhatalmat nem tudhatott maga mögött, és szemben állt a lakosság döntő többségével. Kádárék még egy hónappal később is hihetetlenül gyöngék: van egy 23 tagú központi bizottságuk, melynek névsorát jobbnak látják titokban tartani: van egy országos pártlapjuk, melynek munkatársai álnéven írnak s még a fizetésüket is álnéven veszik föl; van egy nem egészen 38 000 tagot számláló pártjuk, melynek alapszervezetei a munkahelyeken kívül, a legnagyobb titokban gyűléseznek; van egy valamivel több mint 10 000 fős karhatalmuk, mely szovjet segédlet nélkül képtelen fenntartani a rendet, és van egy tétova, megbízhatatlan közigazgatásuk, mely – kivált vidéken – még versengeni kénytelen a közhatalmi jogcímekért a forradalomban keletkezett nemzeti bizottságokkal és a területi munkástanácsokkal.² Mindez édeskeveset érne a lakosság túlnyomó részének ellenséges indulataival szemben, ha a megszállók nem Kádárékat tekintenék magyar kormányoknak.

A második szovjet beavatkozással szemben ismét, a korábbinál még szélesebb alapokon létrejön az a nemzeti egység, amely a forradalom október 31-e és november 3-a közötti konszolidálódása során egyszer már kezdett politikai irányzatokra bomlani. Ismeretlen emberek szólítják meg egymást az utcán, az élelmiszerboltok előtti sorok mind rögtönzött politikai gyűléssé válnak. A házfalakat elárasztják a kézzel, írógéppel és stencillel készített rölapok. A fő követelések szinte szertartásosan ismétlődnek minden szövegben: haladéktalanul vonják ki a szovjet haderőt, helyezték vissza hivatalába Nagy Imre utolsó kabinetjét, állítsák helyre a többpártrendszert (és tartsanak szabad választásokat).

S míg a kormány úgyszólván semmilyen szervezett apparátussal nem rendelkezik, az ellenállási mozgalomnak megvannak a részint a forradalomtól örökölt, részint a fegyveres harcok elülte után létrehozott szervezetei. Igaz, az október 28-a és november 3-a között újjáalakult pártok országos vezetői kevés kivétellel nyomban a szovjet támadás megindulása után visszavonulnak a küzdelemtől, s így az itt-ott még tovább működő helyi pártszervezetek nem tudnak jelentős tényezővé válni.³ Annál fontosabb a volt kommunista pártellenzék szervezkedése. Ők, akik 56 őszéig a megújulási mozgalom élén haladtak, szeptember–októberben átmenetileg lemaradtak a gyorsuló események mögött; most azonban, a többi párt elbizonytalanodása következtében, egyszeribe megint vezető erővé válnak. November 13-án ők hozzák létre a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom nevű illegális csoportosulást, azzal a céllal, hogy minden demokratikus, nemzeti politikai erőt összefogjanak. Ők adják ki, a Mozgalom orgánusaként, az *Október Huszonharmadika* c. lapot⁴ A fegyveres harcok befejeződése után a békés ellenállás góciává lesz több volt felkelő csoport; a legnagyobb politikai befolyásra köztük is a kommunista irányzatú Tűzoltó utcai csoport tesz szert. Tagjai a Péterfy Sándor utcai kórházban találnak menedéket; röpiratokat szerkesztenek, tömeges

tiltakozási akciókat kezdeményeznek, és illegális lapot adnak ki, *Élünk* címen.⁵ Folytatja működését, majd november 21-én szélesebb alapokon – Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa (MÉFT) néven – szerveződik újjá az október 28-án alakult Értelmiségi Forradalmi Bizottság, mely a Nagy Imréhez húzó kommunisták befolyása alatt állt szakmai szervezetek politikai állásfoglalásait hivatott összehangolni.⁶ Ismét a legfontosabb véleményalakító központok egyikévé válik az Írószövetség, november 12-i, programadó nyilatkozatához valamennyi művészeti egyesülés, a Magyar Rádió, az MTI, a Magyar Tudományos Akadémia is testületileg csatlakozik. A közhivatalok többségében, így egy sor gazdasági kulcsminisztériumban az október végén, november elején alakult forradalmi bizottság az úr. A gyárak mindenütt öngazgatási szervek kezébe kerülnek, és megkezdődik a munkástanácsok területi szervezkedése.⁷

A kormánynak még ahhoz sincs ereje, hogy az embereit megvédje. November 4-e után az üzemekben is, a hivatalokban is tovább folyik – sokfelé csak most kezdődik el igazán – a rákosistaként megbélyegzett elemek eltávolítása. A pártszervezeteket kitiltják a munkahelyekről, a munkástanácsok már a forradalom utolsó napjaiban igyekeztek érvényt szerezni annak az elvnek, hogy a pártok nem szervezkedhetnek a gyárkapun belül, de míg akkor a politikai pártharcokat akarták távoltartani az üzemektől, most az újjászerveződő állampárt hatalmának korlátozása a céljuk. A fegyveres gyárőrségek a felkelő csoportok szétverése után is megmaradnak. Minden ügyben a munkástanács rendelkezik, még a szűkös élelmiszerek elosztásáról is. De legkivált: tőle függ, hogy felveszik-e az október 24-e óta gyakorlatilag szünetelő munkát vagy tovább folytatódik az általános politikai sztrájk. Úgy látszik, a kormány még a szovjet tankok ezreinek oltalma alatt sem képes rendet csinálni.

Ez adott reményt, hogy a nyomasztó katonai túlerővel szemben sincs még minden elveszve. Bibó István, a Nagy Imre-kormány utolsó működő minisztere alighanem a nagy többség nézetét fogalmazta meg, amikor november 6-án kelt rendezési Tervezetében azt írta: A szovjet csapatok azzal az indoklással szállták meg Magyarországot, hogy a rendet kívánják helyreállítani, de amíg az országban tartózkodnak, nem lehetséges megnyugvás. Mivel azonban a nemzetközi helyzet a szovjet csapatok kivonását a legparancsolóbban sürgeti, valamennyi félnek érdeke, hogy kompromisszumos megoldás szülessék.⁸ Így tehát az ország nem hősi gesztusnak, hanem a tárgyalásos rendezés kiindulópontjának tekintette a november 4-e utáni hetek alapvető követeléseit. De akik a szovjetek távozásában és a koalíciós kormányzáshoz való visszatérésben már nem reménykedtek, az ellenállás roppant politikai erejét s a Kádár-kormány szinte teljes elszigeteltségét látva azok is úgy vélték: az október előtti viszonyokat lehetetlen restaurálni, s bármi jöjjön is ezután, elképzelhetetlen, hogy a magyar népnek ne legyen szava a saját ügyében.

A társadalmi ellenállásnak azonban kezdettől fogva volt egy, úgy mon-

Munkásőrök felvonulása. 1957

(MTI fotók. FSZEK Budapest Gyűjtemény)

danám, stratégiai gyöngéje. A követelések, programok és kompromisszum-javaslatok mind feltételezték, hogy a helyzetet katonailag uraló szovjet kormány előbb-utóbb tárgyalásokba bocsájtkozik a helyzetet politikailag uraló magyar ellenállási mozgalommal. A szovjet fél azonban nem jelent meg a tárgyalóasztalnál. Ragaszkodott a fikcióhoz, hogy Magyarországnak szuverén kormánya van, az FMPK, s hogy minden kérdésről vele, illetve általa kell tárgyalni. A moszkvai vezetők magatartása mindjárt fölveti a kérdést: nem volt-e eleve illúzió arra számítani, hogy az ellenállás kicsikarhat valamiféle kompromisszumot? Erre a kérdésre a szovjet vezetés politikai helyzetének s kivált a saját helyzetéről, lehetőségeiről és korlátairól alkotott elgondolásainak vizsgálata adhat választ. Előadásom utolsó, függeléknek szánt fejezetében vissza fogok térni rá. Azt viszont már itt megállapíthatjuk, hogy a szovjetek viselkedése nehéz dilemma elé állította a magyar ellenállási mozgalmat. Vagy azt az utat választja, hogy a végsőig bojkottálja az illegitimnek tekin-

tett Kádár-kormányt, s addig folytatja az együttműködés megtagadását, amíg a szovjet fél rá nem kényszerül, hogy mégiscsak tárgyaljon. Vagy anélkül, hogy a Kádár-kormány törvényességét elismerné, mégiscsak tárgyalásokba bocsájtkozik vele. Az első döntés az ország teljes lerongyolódását, a lakosság kimerülését kockáztatta volna, s nem lehetett tudni, nem készíti-e a szovjet hadsereget az eddiginél is véresebb leszámolásra. A második lehetőség választása ellenben az FMPK legalább de facto elismerését jelentette, s magában foglalta azt a veszélyt, hogy valamiféle megegyezési színjáték ürügyén fokról fokra leszerelik az ellenállást, szembeállítják a mindenkori radikális elemeket a mindenkori mérsékelttel, s az egyre fogyatkozó mozgalmat végül is belemanőverezik a status quo elfogadásába. Ez a dilemma akkor vált igazán élessé, amikor a KMT megalakulásával létrejött az egész ellenállási mozgalom képviselőire és összehangolt vezetésére alkalmas politikai szerv. Mielőtt azonban a KMT helyzetének ellentmondásait közelebbről szemügyre vennénk, vessünk egy pillantást az FMPK kezdeti helyzetére. Ellentmondások volt az is.

Kádárék, miközben egyetlen hathatós eszközük a fegyveres erőszak volt, szokatlanul merész engedmények beígérésére kényszerültek. Részint azért, mert kétségbeesetten igyekeztek **kifelé** szélesíteni a kört, amely legalább a fennhatóságuk passzív tudomásul vételére hajlandó. Részint azonban azért, mert ahhoz is radikális engedményeket kellett ígérniük, hogy **befelé** a saját, nagyon szűk bázisukon belül megszilárdíthassák a pozícióikat.

Az a párezer kommunista, aki az első órában csatlakozott hozzájuk, túlnyomórészt az MDP apparátusának volt alkalmazottaiból, valamint 1945 előtti és 45-ös párttagokból került ki.¹⁰ Politikai magatartásuk erősen polarizálódott. Egy részük vagy már az 1953–56 közötti erjedéstől is féltette a jövőjét, vagy a forradalom kommunistaellenes közhangulatától megijedve kötelezete el magát a sztálinista restauráció mellett. Ezek az emberek véres bosszút akartak állni október végi rettegésükért, méghozzá nemcsak a szórványos lincselések pár tucat elkövetőjén, de azokon is, akik a volt párttitkárokat, feljelentőket és besúgókat eltávolították a munkahelyekről, sőt, azokon a kommunistákon is, akik utat nyitottak a népi mozgalom előtt, vagy vonakodtak szembeszállni vele. Szép számmal léptek be az MSZMP szerveződő területi apparátusaiba, és tömegével csatlakoztak az új, félregularis karhatalomhoz. Az első óra párttagjainak másik csoportja olyan emberekből állt, akik 1953 és 56 között együtt ingadoztak a pártvezetéssel, 56 tavaszától egyre inkább kívánták a megújulást, legkésőbb a Központi Vezetőség október 28-i határozata után elfogadták a felkelést nemzeti demokratikus mozgalomnak, és most, a megszállás kiváltotta társadalmi felzúdulással szemközt, súlyos lelkiismereti válságot éltek át. Az októberi kilengések emléke, a kommunistákkal szembeni tömeghangulat, no meg a november 4-e utáni kész helyzet Kádárék mellé állította őket, de nem váltak a megszállás és a

restauráció feltétlen híveivé. Belső igényük volt, hogy az MSZMP félreírt-hetetlenül határolja el magát a „Rákos–Gerő-klikktől”; hogy ha a Nagy Imre-kormány elsöprését ellenforradalmi kísérletekre hivatkozva jogosnak mondja is, mindazonáltal október 23-a eredeti céljainak folytatójaként lépjen föl; hogy megnyerje magának az 53–56 közötti megújulási mozgalom vezető erejét, a Nagy Imréhez húzó kommunistákat; s hogy elhitesse és elhiggye, a szovjet csapatok rövidesen távozni fognak az országból. Nem csoda, hogy a párttagok két kategóriája között majdnem olyan elkeseredett harc dúlt, mint a párt és a társadalom között, s a vezetés nem kerülhette meg, hogy állás foglaljon ebben a küzdelemben.¹¹

Kádáréknak a legszemélyesebb érdeke volt, hogy a párton belüli rákosista erőket semlegesítsék. Alig akadt valaki a párt és a kormány vezető testületében, akinek ne kellett volna tartania a rákosisták felülkerekedésétől (hamarjában csak az ismeretlenségből felbukkant Dögei Imre földművelésügyi minisztert tudnám említeni). Az ancien régime híveinek szemében maga Kádár volt a legfőbb áruló, hisz november 1-ig együtt ment Nagy Imréekkel, elismerte a többpártrendszer, a munkástanácsokat, felkelőkkel parolázott, megszavazta a Varsói Szerződés felmondását és a semlegességi nyilatkozatot. De nem sok jót remélhetett Apró Antal, Kiss Károly és Münnich Ferenc sem, akik áldásukat adták az ÁVH megszüntetésére és részt vettek az MDP feloszlításában. Marosán György és Kállai Gyula ugyan semmit nem csinált októberben, de mint Rákosi volt politikai foglyai, nem lehettek biztosak benne, hogy egy sztálinista hatalomátvétel nem taszítja-e vissza őket a tömlöcbe. Biszku Béla a Nagy Imrével szövetséget kereső Mező Imre köréhez tartozott. Fehér Lajos a forradalmi Népszabadság főszerkesztő-helyettese volt, pályája 1954 óta többször találkozott a nagyimrés reformkommunistákkal. Gáspár Sándor és Fock Jenő kivitték a magyar szakszervezeteket a Moszkvából irányított Szakszervezeti Világszövetségből. Kossa István az 56 júliusi KV-ülésen tiltakozott Gerő első titkárrá választása ellen... A november elején színre lépett vezetés túlnyomó része tehát jobbnak látta, ha a párttagság rákosista szárnyával szemben összefog az ingadozókkal, és megkísérli Nagy Imre hívei felé kiszélesíteni a táborát.¹²

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának (IIB, eredetileg egyszerre tölti be a Titkárság és a Politikai Bizottság szerepköté) első dolga volt, hogy összeállítsa azoknak a volt vezetőknek a névsorát, akik többé nem tölthetnek be irányító tisztséget.¹³ Egyszersmind utasították a megyei intéző bizottságokat, hogy a maguk területén készítsenek hasonló feketelistát. Ez néhol meg is történt, s a tisztogatásra ott is sort kerítettek, ahol formális névjegyzéket nem tettek közzé.¹⁴ A november 22-én elfogadott tagfelvételi irányelvekben az IIB három kategóriát zárt ki az átigazolható MDP tagok köréből: azokat, akiket a vezetés „a Rákosi-klikk uralma idején elkövetett súlyos politikai hibák miatt nem tart méltónak a párttagságra”; azokat, akik „a

Rákosi-féle politikai vezetés idején nép- és pártellenes bűnöket követtek el"; s végül azokat, akik „a fegyveres felkelés résztvevőiként kommunistákat vagy más haladó embereket meggyilkoltak vagy erre uszítottak – fosztogattak, spekuláltak, általában önkényes terrorakciókban vettek részt”. (*Népszabadság*, 1956. nov. 23.) Míg az első két csoport a szűken vett „Rákosi–Gerő-klikknél” jóval több személyt ölelt fel, a harmadik Nagy Imre híveinek leg-szorosabban meghatározott körére sem terjedt ki!

A párton belüli bázis megválasztása természetesen hatással volt a párton kívülre irányuló politika megválasztására is. A Kádár-kormány sietett tetteikkel bizonyítani, hogy a magáénak tekinti „az október 23-án elindult tömegmozgalom nemes céljait”, ahogyan első nyilatkozata fogalmazott. (*Szabad Nép*, 1956. nov. 6.) Kezdetben csupán közvetve utalt rá, hogy hatálytalannak tekinti a forradalmi kormány két alapvető intézkedését, a visszatérést a többpártrendszerhez és a semlegességi nyilatkozatot. Megígérte viszont, hogy a szocialista országokkal „a teljes egyenjogúság” és egymás belügyeinek tiszteletben tartása alapján rendezi Magyarország kapcsolatait, s kilátásba helyezte, hogy „a rend és nyugalom helyreállítása után” tárgyalásokat kezd a szovjet csapatok kivonásáról és miniszteri tárcát juttat nem kommunista politikusoknak. (*Uo.*) Legkorábbi rendeleteinek egyikevel megerősítette az ÁVH feloszlását (*Népszabadság*, 1956. nov. 13.), a munkavállalás szabadságának elismerését (*Népszabadság*, 1956. nov. 17.), és sietett előbb kormányrendeletben, majd törvényben rögzíteni az üzemi munkástanácsok jogait. (*Népszabadság*, 1956. nov. 14. és 22.)

Másfelől azonban a kormányhatalom megszerzése és megszilárdítása érdekében is intézkedéseket kellett tennie. Már első ülésén betiltja a fegyveres erők forradalmi tanácsait (*Népszabadság*, 1956. nov. 8.), s a katonatiszteket hűségnyilatkozat aláírására kötelezi.¹⁵ A végrehajtó hatalmat visszateszi a – gyakorlatilag – kinevezett tanácselnökök kezébe, a hivatalokban működő forradalmi bizottságokat megfosztja rendelkezési jogaiktól, s ennek megfelelően megerősít állásában minden közalkalmazottat, aki október 1-jén hivatalt viselt függetlenül attól, hogy a munkahelyi közösség vagy annak önkormányzati szerve időközben eltávolította-e. (*Népszabadság*, 1956. nov. 8.) Az üzemi munkástanács igazgatóválasztási jogát nem ismeri el. (*Népszabadság*, 1956. nov. 22.) S már a kezdet kezdetén leszögezi: a párt igényt tart rá, hogy szervezeti hierarchiája lenyúljon a munkahelyekig.¹⁶ Nem csinál titkot belőle, hogy a munkástanácsokat a vállalati szintű iparirányítás nem politizáló szerveivé kívánja lefokozni,¹⁷ s hogy meg akarja tisztítani őket a forradalom által vezetővé emelt, kezelhetetlen emberektől. (*Szabad Nép*, 1956. nov. 7.)

A harc tehát nemcsak akörül folyik, hogy kié a kormány, hanem akörül is, hogy alacsonyabb szinteken kié a személyzeti döntések joga: ki rendelkezik a vezető állások betöltése fölött egyfelől, s ki határozza meg a munkástanácsok és forradalmi bizottságok összetételét másfelől. Míg a kormányha-

talmat Kádáréknak a szovjet fegyverek segítségével sikerült megtartaniuk, a személyzeti hatalomért vívott harcban egyik ütközetet a másik után vesztek el. A forradalmi bizottságok rendelkezési jogait megvonó határozatuk papíron marad, a közhivatalokban tovább folyik a rákosistaként számon tartott elemek eltávolítása. Nemhogy sikerülne kitenni a munkástanácsokból a politikai hangadókat, az újraválasztások során gyakran még ott is kibuknak a párttagok, ahol október végén, még az MDP vezetésének kezdeményezésére, ők alapítottak munkástanácsot, hogy elébe vágjanak az eseményeknek.¹⁸ Az igazgatók és más vállalati vezetők leváltása zavartalanul folyik tovább; mivel a legtöbb főhatóság a forradalmi bizottság kezében van, könnyű hivatalos pecsétet szerezni az elbocsájtó határozathoz. A megmaradt vagy frissen kinevezett vezetők pedig igyekeznek jóban lenni munkahelyük valódi gazdájával, az új önkormányzati testülettel. Ilyen körülmények között alig haladhatott előre a felülről lefelé futó, hierarchikus függési láncolatok helyreállítása.

A kormány zavaros pozícióba szorult. Az elbocsájtásokat érvénytelenítő intézkedésére hivatkozva kezdtek visszaszivárogni munkahelyükre a leggyűlöltebb sztálinisták.¹⁹ A munkástanácsok persze protestáltak, és Kádárék nem mindig tudtak ellenállni a tiltakozásnak, hisz ők maguk a rákosisták esküdt ellenségeként léptek föl.²⁰ Másfelől Rákosiék elítélésével és a tilalmi listákkal mintegy igazolták az üzemekben és hivatalokon végigsöpörő tisztogatási hullámot; ez viszont a saját táborukon belül váltott ki tiltakozást. Az elbocsájtottak sűrűn fordultak a karhatalomhoz segítségért, sőt, maguk is csapatostul álltak be a pufajkások közé.²¹ Zúgolódásuk már csak azért is meghallgatásra talált a pártvezetés csúcsain, mert a tagtoborzás gyöngé haladását kézenfekvő volt az antirákosista kampány „túlzásaival” magyarázni.²²

Ilyen ellentmondások között vergődtek Kádárék, amikor november 14-én megalakult a KMT, a budapesti munkástanácsok központi irányító szerve. A központosított struktúrák kiépülése fenyegető kihívás volt a kormány számára. Elképzelhetetlenné tette, hogy a munkástanácsokat rövid időn belül politikamentes igazgatási szervekké szelídítsék és külön-külön kézbe vegyék. Hamarosan nyilvánvalóvá lett az is, hogy a KMT nem csupán az üzemek ellenállását képes összehangolni; általa az illegális ellenálló csoportok, az értelmiség legális szervezetei, sőt a mozgolódó parasztok is kapcsolatra léphetnek a sztrájkoló munkásokkal.²³ Létrejött az erőszakmentes összenemzeti ellenállás koordinálására képes központ. A leninizmuson nevelkedett Kádárék nyomban felismerték a veszélyt, a kettőshatalomét.

Először megpróbálták erőszakkal útját állni a KMT megalakulásának.²⁴ Amikor egy nap késéssel mégiscsak létrejön a budapesti munkástanácsok közös csúcsszerve, párhuzamos ellenközpont felállításával kísérleteznek.²⁵ Miután azonban ez a próbálkozás is kudarcot vall, kénytelenek tudomásul venni, hogy a KMT-vel kell dűlőre jutniuk.

„Szökés közben elfogott fiatalok” a budapesti rendőrségen, 1956 december

*„Hazatért disszidensek sajtófogadáson számolnak be élményeikről”
a HNF és a Magyarok Világszövetsége szervezésében.
Szakasits Árpád beszél, 1957. augusztus*

A kormánynak létérdeke, hogy a termelés meginduljon. Nem csupán, talán nem is elsősorban a gazdasági összeomlás elhárításáról van szó. A sztrájk elhúzódása azt bizonyítja, hogy Kádár és kabinetje nem ura a helyzetnek, míg a munkafelvétel az első jele volna annak, hogy az ország legalább de facto elfogadja őket. Az irányító apparátusokat is csak működés közben remélhetik kézbe venni; amíg áll a termelés, nem jönnek létre azok a kényszerhelyzetek, amelyekben a főhatóságok vezetői és a gyárigazgatók rászoríthatók, hogy a kormánynak és csakis a kormánynak engedelmesskedjenek.

Ám ahhoz, hogy a sztrájkot hatalmi szóval törje le, az FMPK-nak nincs ereje. A megszálló csapatokat csak az utcán vetik be, gyárfalakon belül soha. A magyar karhatalom viszont egyelőre túlságosan kicsiny, semhogy többmillió embert a munkapad mellé kényszeríthetne. (Láthattuk 1981 decemberében, mekkora s milyen jól szervezett katonai-rohamrendőri erőt kell ehhez mozgósítani.) Nem marad más megoldás Kádárék számára, mint elérni, hogy a KMT mondja ki a sztrájk befejeződését.

Kádár először 14-én este, tehát mindjárt a budapesti Munkástanács megalkulásának napján fogadja annak küldötteit, majd 15-én és 16-án is találkozik velük. A KMT képviselői az ellenállási mozgalom fő követeléseit hozzák magukkal; 8 pontjuk élén a szovjet csapatok azonnali távozása, Nagy Imre hivatalba lépése és a többpártrendszer visszaállítása. Ilyen kérdésekről azonban Kádár ha akarna sem tárgyalhat. S következésképpen azt sem fogadhatja el, hogy az FMPK legitimitását tagadó munkástanácsok a közakaratot közvetítik alulról fölfelé. Ki kell tartania amellett, hogy a KMT pontjait egy reakciós elemekből álló kisebbség vetette a tömegek közé. Tehát, miközben minden módon igyekszik rábeszélni a Munkástanács küldötteit, hogy fújják le a sztrájkot, ugyanezeket az embereket éles hangon támadja,²⁶ s az előterjesztett követeléseket kitérő válaszokkal intézi el.²⁷

Tárgyalásnak nevezni a 14–16. közötti találkozókat pontatlanság volna. Kádár 5–6 órán át váratkoztatja a KMT embereit, miközben a környezetéhez tartozó személyek külön-külön közrefogják, faggatják és gyúrlják őket.²⁸ A megbeszéléseknek nincsen ügyrendje, mindkét fél hajtogatja a magáét. A szemtanúk ordítózásról és asztalcsapkodásról is beszámolnak. A küldöttek 14-én, 15-én is üres kézzel távoznak a parlament épületéből.

A kormány magatartása nehéz döntés elé állította a Munkástanácsot. Kitarthattak volna amellett, hogy folytatják a sztrájkot, míg csak a követeléseik nem teljesülnek, de a KMT november 16-i ülésén csak egy kisebbség képviselte ezt a lehetőséget. A többség elkerülhetetlennek látta a sztrájk felfüggesztését: érezték, hogy nem lehet vég nélkül próbára tenni a kifáradó lakosság tűrőképességét; néhány visszaemlékezés szerint attól is tartottak, hogy a szovjet hadsereg tömegmészárlásra ragadtatja magát, ha a konfrontáció nem enyhül. A kérdés inkább csak az volt: hogyan mondhatják le a sztrájkot, ha nem kapnak cserébe kézzelfogható viszontengedményeket. Heves vita után

úgy határoznak, közlik a kormánnyal, hogy 19-én megkezdődik a munka, de ha a fő követelések nem teljesülnek, a KMT újból sztrájkot hirdet.²⁹ Még aznap este megint küldöttséget menesztettek a parlamentbe, s bár Kádár változatlanul nem ígér semmit (*Népszabadság*, 1956. nov. 17.), Rácz Sándor, a KMT frissen választott, második elnöke rövidesen beolvassa a rádióba a Munkástanács határozatát.

Nem világos, mennyire voltak tudatában a november 16-i KMT-ülés résztvevői a politikájukban bekövetkezett eltolódásnak. A fenyegetés ellenére soha többet nem indul országos sztrájk a szovjet csapatok azonnali távozásáért, a Nagy Imre-kormány hivatalba helyezéséért, a többpártrendszerért. A KMT fenntartja, de az első helyről hátrébb sorolja alapvető követeléseit, és a következő hetekben ott próbálkozik, ahol eredményt remélhet. Figyelme részint azokra a teendőkre összpontosul, amelyeket a kormány közreműködése nélkül is el tud végezni: kiépíti és megszilárdítja szervezeti struktúráit, rendezett kapcsolatokat létesít a vidéki munkástanácsokkal, ösztönzi a kerületi és megyei munkástanácsok megalakulását, egy Országos Munkástanács (OMT) létrehozásának tervén dolgozik. Valamivel később szorgalmazni kezdi, hogy az üzemi munkástanácsok kényszerítsék ki a szakszervezet alulról fölfelé futó megújulását. A kormánnyal fenntartott érintkezésben pedig olyan követeléseket csúsztat az előtérbe, amelyek a fennálló helyzetben is tárgyalási alapul szolgálhatnak: rendezzék az üzemi munkástanácsok jogi helyzetét, ruházzák rájuk az igazgató kinevezésének jogát; a Posta és a MÁV dolgozói is alakíthassanak munkástanácsot (Kádárék ez elől, alighanem a szállítás és a távközlés stratégiai jelentőségére gondolva, elzárkóznak); kapjon a KMT lehetőséget, hogy a rádió és a sajtó útján tájékoztassa az országot a kormánnyal kötött megállapodásokról; legyen a munkástanácsoknak saját sajtója...

Figyelemre méltó, hogy a kormány és a KMT első, november 21–22-i összecsapása nem veti vissza, inkább megerősíti ezt a reálpolitikai tendenciát. 21-ére a budapesti Munkástanács nagygyűlést hirdet a Sportcsarnokban, az OMT megalakítására. Kádárék, akik a KMT létrehozása elleni manővereik kudarcra óta védekezésben voltak s lényegében beérték azzal, hogy semmilyen politikai követelést nem teljesítenek, most megint támadásba lendülnek; ezúttal sikerrel. Szovjet harckocsik és magyar karhatalmisták bevetésével meghiúsítják az OMT alakuló gyűlését. Ugyanezen a napon jelenik meg a munkástanácsokról szóló törvényerejű rendelet: a KMT előzetes módosítási javaslatait következetesen figyelmen kívül hagyja. 22-én, miután a Sportcsarnokba összehívott gyűlés megzavarásának hírére a gyárak és bányák többsége magától letette a munkát, a KMT 48 órás sztrájkot hirdet, és este küldöttséget meneszt Kádárhoz a követeléseivel. A 8 órára bejelentkezett delegációt éjjel 2-kor fogadják. De hajnalra megállapodás születik: a kormány elismeri a KMT-t mint „tanácskozó testületet”; az igazgatók kinevezésének ügyét újból a minisztertanács elé viszik; a KMT ismertetheti közleményeit

a rádióban és a sajtóban; cserében a Munkástanács visszavonja a sztrájkfelhívást. (*Népakarat*, 1956. nov. 23., 2. kiadás.)

Ám ezzel a válságnak még nincs vége. 22-én alkonyatkor szovjet fegyveresek csapdába ejtik és elhurcolják a jugoszláv nagykövetségről távozó Nagy Imrét és társait. Mire a KMT és a kormány megegyezéséről szóló közleményt beolvassák a rádióban, a Munkástanácsot már elérte a hír. 23-án bizottságot állítanak föl azzal a rendeltetéssel, hogy tisztázza a volt miniszterelnök holétét és követeljen személyes találkozót vele. Azonban a kormánnyal kötött megállapodástól nem lépnek vissza; drámai vita után úgy döntenek, hogy a munkát folytatni kell.³⁰ Az OMT létrehozásának tervét elnapolják: egyelőre azzal próbálkoznak inkább, hogy a félig-meddig már elismert KMT-t építsék ki a mozgalom országos központjává.

Ne gondoljunk az alapoktól a végkövetkeztetéseikig átgondolt, egyértelmű politikai fordulatra. Az egyezkedés a Kádár-kormány de facto elismerését jelentette, a kormány de facto elismerése azonban óhatatlanul vitássá tette a KMT saját legitimitását. Hiszen a munkástanácsok jogfolytonossága a forradalomból származott, míg az FMPK a forradalmat leverő katonai beavatkozásból eredeztette a magáét. Ráadásul a KMT túlságosan fiatal, túlságosan kevésbé összeszokott testület volt; hosszú harcok tapasztalatai híján a kölcsönös bizalom még a pillanatról pillanatra mérlegre vetett magatartások értékén múltott: egyetlen rosszul eltalált mondatba bele lehetett bukni.³¹ S ugyanígy az egész KMT-nek is pillanatról pillanatra kellett bizonyítani a helyi csatáikat vívó munkástanácsok előtt, hogy méltó a bizalmukra. Pillanatról pillanatra meg kellett küzdenie azzal a – nem éppen alaptalan – közhangulattal, hogy Kádárék a tárgyalások ürügyén csak az időt húzzák, s közben a leszámolásra készülődnek. Aki 56 novemberében azt mondja: ismerjük el a Kádár-kormányt és lássuk, mire megyünk vele, annak nyomban vége lett volna. Nem csoda, hogy Ráczék annyit magyarázták: ha egyezkednek is, ha engednek is, október 23-a eszméit nem adták föl.³²

Így válik érhetővé, hogy a KMT, éppen azokban a napokban, amikor a kölcsönös engedmények politikájával próbálkozni kezd, belevág a szimbolikus konfrontáció politikájába is. November 23-án délután 2–3 között a Munkástanács felhívására elnéptelenednek Budapest utcái; december 1-jén az ország bojkottálja a hivatalos lapokat; 4-én az *Élünk* kezdeményezésére, s a KMT egy részének támogatásával, gyászt viselő asszonyok néma menete virágcsokrokat helyez az Ismeretlen Katona emlékművére, este gyertyák gyulladnak a főváros ablakaiban. Ezek a kollektív gesztusok részint a KMT tömegbefolyását hivatottak demonstrálni, részint a nemzet egységét, közös ragaszkodását október 23-a ügyéhez. De van egy további, rejtettebb funkciójuk is. A Munkástanácsnak, éppen mert belemegy a status quo tudomásul vétele felé mutató egyezkedési folyamatba, szüksége van rá, hogy e szimbolikus cselekedetekben az országgal együtt újra és újra megélhesse a forradalom melletti

kitartását. Mégis, az égő újságok füstcsóvái, a gyertyalángok fényfüggőnye, a virághalmok mögött elkezdődött a megegyezés lehetőségeinek puhátolása.

Hogy lesz-e belőle valami, az elsősorban a kormány magatartásától függ. November 21–22. után egy és más arra enged következtetni, hogy talán Kádárékat is nagyobb kompromisszum-készségre intik, a válság tanulságai. A hónap utolsó hetében tesznek még néhány kisebb engedményt. Ha ragaszkodnak is hozzá, hogy a MÁV-nál és a Postánál nem működhet központi munkástanács, kilátásba helyezik a „termelő részlegek” munkástanácsainak elismerését. A KMT lapalapítási kérelmét — úgymond: egyelőre — elutasítják, de tudomásul veszik, hogy a Munkástanács stencillel sokszorosított *Tájékoztatót* ad ki. Kossa István pénzügyminisztert és Fock Jenőt, a szaktanács titkárát megbízzák, hogy a KMT képviselőivel közösen dolgozzák ki a munkástanács-törvény módosításának tervezetét. Bár még mindig gyakoriak a heves szóváltások, s többször előfordul, hogy a megbeszélés eredmény nélkül félbeszakad, az érintkezés formája — a KMT *Tájékoztatója* után ítélve — közelíteni kezd a rendes tárgyalásokéhoz: megállapodnak a napirendben, kijelölik azokat a kérdéseket, amelyekről dönteni kívánnak, egyéb, „általános kérdésekről” pedig véleményt cserélnek.

Minek tudható be Kádárék magatartásának rugalmasabbá válása? Megjidehettek a szovjetek kalózkációjától, Nagy Imre és társai elrablásától? Nem valószínű, hogy Kádárnak sejtelte se lett volna a szovjetek szándékáról, amikor írásos garanciát adott, hogy a jugoszláv követségen tartózkodó valamennyi magyar állampolgár bántatlanul hazatérhet otthonába. Hiszen ez november 21-én történt, három nappal azután hogy a követségről önként távozott Lukács Györgyöt, Szántó Zoltánt és Vas Zoltánt a szovjetek már elrabolták. Lukácsék foglyul ejtéséről a külvilág még aznap értesült.³³ Kádár is tudomást szerezhetett róla. De ha meglepetés nem is érte, mindenképpen feltehetjük, hogy kész tények elé állították. Ha eddig azt hitte, van ideje manőverezni, most rá kellett döbennie, hogy nincs. Vagy rövid idő alatt megszilárdítja a hatalmát, vagy akármilyen megtörténhet, még az is, hogy Nagy Imre mellett találja magát, romániai fogságban. Másrészt viszont éppen ezekben a napokban tapasztalhatta meg, hogy milyen erős ellenfél a KMT. 16-a után a budapesti Munkástanács megmutatta, hogy ha úgy rendelkezik, a gyárak és a bányák felveszik a munkát — most bebizonyosodott, hogy a sztrájkfelhívását is követik. Látnivaló volt, milyen gyorsan épül ki a KMT körül a területi munkástanácsok országos hálózata, s hogy e struktúra központjának léte nem függ az OMT megalakításának formális aktusától. A halogatás, a kitérés taktikája nem volt alkalmas ennek a roppant erőnek a leszerelésére. A kormány választás elé kényszerült: vagy egyezkedni próbál, vagy a rákosis-ták kezére játszó, erőszakos leszámolást választja. Nem mondanám, hogy november 21–22-e után Kádárék egyértelműen választottak, de tettek néhány kis lépést a tárgyalásos rendezés irányába.

Felé terelte őket az is, hogy a munkástanácsok kiépülése megrendítette az üzemek politikai felügyeletének régi rendszerét. Még nem sikerült visszavinni a pártszervezeteket a munkahelyekre, s már megindult a szakszervezet erjedése. A munkástanácsok kezdeményezésére november második felében egymás után választják újjá az üzemi bizottságokat, néhol a magasabb vezető testületeket is. A nyomdászok és a textilesek kiválnak a Szaktanácsból, komolyan számolni kell a lehetőséggel, hogy a SZOT (november és január között SZSZOSZ: Szabad Szakszervezetek Országos Szövetsége) szétesik.³⁴ Az 50-es évekből itt maradt szakszervezeti vezetők előrefelé menekülnek, nehogy a földindulás elsodorja őket. A Szaktanács titkársága kimondja, hogy a szakszervezetek függetlenek párttól és kormánytól, szorgalmazza a sztrájkjog elismerését, kooptál néhány félreállított vagy börtönviselt szociáldemokrata szakszervezeti vezetőt, s maga hirdeti meg az általános tisztújítást, hogy kivegye az üb-választásokat a munkástanácsok kezéből. (*Népakarat*, 1956. nov. 28.) Közben Gáspár és társai igyekeznek éreztetni, hogy a szakszervezet lojális partnere a KMT-nek: támogatják a munkástanács-törvény módosítására vonatkozó követelését, egyértelműen nyilatkoznak a gazdaságirányítási rend átalakítását célzó javaslatáról,³⁵ és a saját elgondolásukként viszik a nyilvánosság elé az országgyűlés második kamarájának szánt Termelői Tanács tervezetét. (*Népakarat*, 1956. nov. 29.) A SZOT tehát felülről kezdeményezett és közben tartott megújulással próbál válaszolni a külső nyomásra, s ezzel a kormányt is az egyezkedés felé húzza, mindjárt közvetítőül is kínálkozva az FMPK és a KMT vitáinak rendezéséhez.³⁶

Még egy fejleményt kell megemlítenünk, amely, noha jóval kisebb nyomatékka, szintén kedvezően befolyásolta a kormány tárgyalási hajlandóságát. November második felében megbíztak néhány gazdasági minisztériumot, hogy dolgozzák ki az iparirányítás reformjának koncepcióját.³⁷ A kezdeményezés indítékai összetettek. Ezekben a hetekben minden megújulási program jól jön a kormánynak, amely nem a forradalom 12 napjához kötődik – s gazdasági reform eszméje ilyen. A lejáratos közvetlen tervgazdálkodásról amúgysem igen hiszik az államigazgatásban, hogy képes megoldani az országnak a pusztító harcok és a sztrájkok következményeivel súlyosbított gazdasági gondjait. Több minisztériumban igen erős és elszántan ellenzéki a forradalmi bizottság, a reform-tervezetekre adott megrendelés kapóra jön, hogy együttműködésre hangolják őket. Ám abban a helyzetben, amikor az iparvállalatok belső szervezeti rendje forradalmi változásokon ment át, a gazdasági mechanizmus reformja óhatatlanul összekapcsolódik a munkástanácsok ügyével. Óhatatlanul úgy vetődik föl a kérdés: mi módon lehet az állami iparirányítás rendjét hozzáigazítani a vállalati önkormányzat rendjéhez. Maguk a forrásban levő minisztériumi apparátusok mindenképpen hajlanak rá, hogy ezt a problémát tegyék meg az egész reform archimédeszi pontjává.³⁸ Így a kormányt a saját apparátusaival folytatott párbeszéd is a munkástanácsok komolyan vétele, az egyezkedés felé tereli.

„Nyugatról hazatért fiatal disszidensek” a Keleti pályaudvaron, 1957 június

„Ellenforradalmárok bűnpere”

Eörsi István, Szabó Béla, Molnár Szabó Sándor, Nagy Mihály, 1957. május

Ám fokozódik az ellenkező irányú nyomás is. Nagy Imréék elhurcolása véget vet annak a reménynek, hogy az MSZMP táborát az ellenzéki kommunisták kiszélesíthetik, s ezzel megkezdődik a rákosisták térnyerése. Fent a kettőshatalom rémképe riogatja a vezetést, lent a vállalati káderek s a mögöttük álló karhatalom meg a munkástanácsok között dúl egyre hevesebb küzdelem. Itt egy elbocsájtott rákosista próbál meg fegyveres segédlettel visszatérni, ott az üzemből kitiltott pártszervezet erőszakolja a kapun belül működést, amott a munkástanács nevében kiadott, hamis röpcédulákkal provokálják a dolgozókat, vagy ezekre a nyomtatványokra hivatkozva jelenik meg a karhatalom, hogy a munkástanács elnökét letartóztassa, megint másutt a munkástanács saját sokszorosítványainak előállításait és terjesztőit viszik el. Megteszik az első lépéseket az illegális csoportok felgönyölítésére, ez is szűkíti az egyezkedés mozgásterét. A karhatalom akciói mindinkább bosszúhadjárártá válnak; tömegével tűnnek el az emberek, gyakran nem is tudni, miért. Minden ilyen konfliktus alkalom lehet helyi sztrájk kirobbanására, és minden helyi sztrájk újabb konfliktusok forrása lesz.

Kivált vidéken éleződik ki a helyzet. Távol fővárosi központjaiktól, az államhatalom helyi szervei is meg az új önkormányzati szervek is kevésbé törődnek a kormány s a KMT között alakulóban levő, amúgy is bizonytalan értékű játékszabályokkal, mint Budapesten. Sokhelyütt nyílt harc dúl a területi munkástanács és a régi helyhatóság között a közhatalmi jogcímekért.³⁹

A KMT összekötői, bár csökkenő hatásfokkal, november vége felé még legalább az önkényesen lefogott munkástanácstagok szabadon engedését ki tudják járni — azt azonban nem tudják elérni, hogy a kormány felhagyjon az illegális csoportok üldözésével, nyilvánosan elítélje a pufajkások túlkapásait, megrendszabályozza és átszervezza a karhatalmat. Kádárék nem is tiltkoznak: szó sem lehet fegyveres különítményeik ránkba szedéséről.⁴⁰ Az ellenállási mozgalommal vívott hatalmi harcban csupán egy pozíciót tudnak szilárdan tartani: rendületlenül ellenállnak annak a követelésnek, hogy szelje le a karhatalmat és helyette a KMT közreműködésével szervezzenek munkásőrséget. Nem adhatják föl ezt az egyedüli erősségüket. De megvédésének ára van: mind jobban kiszolgáltatja őket a rákosista elemek revansvágának.

A konfliktus egyre jobban elmérgesedik; a karhatalom ügye kezd közvetlen harci kérdéssé válni. A Nógrád megyei munkástanács december 3-ára szóló sztrájkfelhívásában az első követelések között szerepel a karhatalom átszervezése.⁴¹ December 6-án Tatabányán kezdődik három napos, zavarásokba torkolló sztrájk a karhatalom feloszlataért. (*Népszabadság*, 1957. jan. 2., máj. 6., *Magyarország*, 1957. márc. 6.).

Sűrűsödnek az utcai összecsapások. A tatabányai tiltakozó megmozdulást fegyverrel kergetik szét. December 5-én karhatalom oszlatja fel Budapesten az amerikai és angol követség előtt tüntető tömeget,⁴² akárcsak azokat a

járókelőket, akik a Műegyetem Bercsényi utcai kollégiumában tartott házkutatást próbálják megakadályozni. December 6-án és 7-én több Békés megyei községben karhatalmi erőszak vet véget a zavargásoknak.⁴³ 6-án az Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) hívására – október óta először – utcai tüntetéssel próbálkoznak a budapesti kommunisták; a nem túlzottan nagy létszámú felvonulást, bár karhatalmi fedezet kíséri, félbe kell szakítani, amikor a Nyugati pályaudvarnál megtámadják a gyárakból hazafelé tartó munkások.⁴⁴

December első hetében százával kerülnek börtönbe a munkástanácsstagok és a KMT-vel együttműködő értelmiségiek. A kormány és a KMT közötti egyezkedés folyamata elakad. Baljós előjel, hogy december 4-én betiltják a hivatali forradalmi bizottságok működését és semmisnek nyilvánítják az általuk hozott elbocsájtó határozatokat. (*Népszabadság*, 1956. dec. 5.) A december 2–5. közötti IKB-ülésről kiadott határozat sem kecsegtet semmi jóval. Ez a szöveg a párt első testületi állásfoglalása az októberi eseményekről. Míg az FMPK bejelentkező nyilatkozata az október 23-i tüntetést még teljes egészében vállalta s csak a rá következő fegyveres felkelésben talált elítélni valót, a decemberi IKB-határozatban már arra kerül a hangsúly, hogy a tüntetés során is elhangzottak ellenforradalmi jelszavak. Korábban nem volt szó róla, hogy az október 23-án elindult tömegmozgalom összeesküvés műve lett volna; most kiderül, hogy a felkelés menete konspiratív felkészülésre utal. Először jelenik meg hivatalos állásfoglalásban az a vád, hogy a hatalom elleni támadást a háttérből nyugati államok szervezték. S először támadják Nagy Imrét és társait nem csupán októberi, de már október előtti magatartásukért. (*Népszabadság*, 1956. dec. 8.)

Sem a pártarchívumokból szórványosan idézett helyek, sem a rendkívül hiányos emlékezések nem adnak módot, hogy megválaszoljuk a kérdést: mekkora szerepe volt a vezetés állásfoglalásának módosulásában a belső erőviszonyok eltolódásának, s mekkora a közvetlen szovjet beavatkozásnak. Az „imperialista felforgatás” emlegetése a szovjetek ízlésére utal, s talán az ő utasításukra kellett Nagy Imréék határozottabb elítélésével igazolni a november 22-i emberrablást. De akárhogy is, a rákosista elemek növekvő nyomása és az erősödő szovjet nyomás ugyanabba az irányba mutatott. Valószínűleg november utolsó, vagy december első napjaiban került sor arra a titkos budapesti látogatásra, amelyről Hruscsov az emlékezéseiben beszámol.⁴⁵ Szavaiból világosan kitűnik, hogy az SZKP elnöksége elégedetlen volt az FMKP teljesítményével; határozottabb fellépést kívánt, fontolóra vette, hogy elmozdítja Kádárt és Münnichet ülteti a helyébe. A személycserére végül is nem került sor, alighanem azért, mert Münnich rossz benyomást tett Hruscsovra, de nagyon valószínű, hogy a szovjet pártfőtitkár egyértelmű utasítást adott: tessék minden lehetséges eszközzel véget vetni az ellenállásnak. Nem lehetetlen, hogy december első napjainak fokozódó terrorja a szovjet parancsra válaszol.

De a helyzet ettől függetlenül is pattanásig feszült; a robbanáshoz már csak a szikra hiányzik. A KMT december 6-án drámai Memorandumban szólítja föl a kormányt, vessen véget a törvénytelen erőszaknak, amíg nem késő. A felhíváshoz 7-én csatlakozik a MÉFT. Aznap este eredmény nélkül szakad meg a budapesti Munkástanács és a kormány képviselőinek utolsó megbeszélése. 8-án, mialatt a KMT a politikai válságról tanácskozik,⁴⁶ Salgótarjában magyar és szovjet egységek elkövetik a november 4-e utáni idők legrútább provokációját. Sortűzet zúdítanak a megyei munkástanács két tagjának letartóztatása ellen tüntető tömegre; hivatalos adat szerint 39 halott és mintegy 100 sebesült marad a köveken.⁴⁷ Helyi túlkapás? Nincs rá közvetlen bizonyíték, hogy a tűzparancs Budapestről érkezett volna. De a következő hét vidéki összecsapásainak dramaturgiája kísértetiesen hasonlít a salgótarjánira: magyar és szovjet fegyveresek jelennek meg a tüntetések színhelyén, és belelőnek a tömegbe.⁴⁸ A párhuzamosság mellett szól, hogy a karhatalom központi utasítást kapott a tüntetők elleni fegyverhasználatra, és arra is, hogy vegye igénybe a szovjet haderő segítségét. Az talán a helyi parancsnokokon múltott, hogy mekkora vérengzést rendelnek el, de rendkívül valószínűtlen, hogy egy héten belül legalább öt városban egymástól függetlenül a tömegbe lövessenek (tegyük ehhez hozzá a december 6-i budapesti kommunista tüntetést, ahol a karhatalom szintén fegyvert használt).

A salgótarjáni mézárulás hírére a KMT december 11–12-re 48 órás sztrájkot hirdet „a félelem nélküli életért és személyes szabadságunkért”.⁴⁹ A kormány ezt az alkalmat használja ki a területi munkástanácsok törvényen kívül helyezésére, vezetőik elhurcolására, s mindjárt a rögtönbíráskodást is elrendeli. A következő napokban gyülekezési tilalmat hirdetnek és intézményesítik a bírói ítélet nélküli internálást.

A kihívásra hatalmas felzúdulás a válasz. A sztrájk az egész országra kiterjed. A vidéki városokban egymást érik a zavargások december 10–12. között; kisebb helyiségekben további 4–5 nap kell a rendcsináláshoz.⁵⁰ Az ország közel egy hónapon át hallatlan önuralommal kerülte az összecsapást a megszálló hatalommal és a hazai erőszakszervekkel; nem csoda, hogy most ezrek, tízezrek érzik úgy, elég volt, nincs miért nyelni tovább.

Mire azonban eljön a karácsony, a zavargások idejének vége; az utcán most már egyértelműen a kormány az úr. Ez talán kevésbé lepte meg a társadalmat, mint az, hogy a területi munkástanácsokat e néhány napos konfrontációban sikerült maradéktalanul felszámolni. Eddigi fejtegetéseink, ha helytállóak, megmagyarázzák, hogy miért vált elkerülhetetlenné a végső erőpróba a kormány és a KMT között. Arra a kérdésre azonban nem adnak választ, hogy miért sikerült a KMT-t és a hozzá igazodó többi területi szervezet ilyen rövid idő alatt kiiktatni a politikai küzdőtérrel. Miért nem jelent meg december 9-e után egyetlen felhívás, egyetlen nyilatkozat sem a KMT nevében? A számomra elérhető források nem teszik lehetővé e kérdés kielégítő megválaszo-

lását. Csupán néhány valószínű magyarázó tényezőt vehetnek sorra, és ezek kapcsán további kérdéseket tehetnek föl. Először a KMT nem készült föl rá, hogy tagjainak letartóztatása esetén legyen egy illegális második és harmadik vonal, amely az üzemi munkástanácsok harcát összehangolja. Foglalkoztak egyáltalán a gondolattal? Túlságosan rövid idő volt a rendelkezésre álló egy hónap az illegális struktúrák előkészítéséhez? Vagy tudatosan elvetették ezt a lehetőséget? A választ szaktörténészek kutatásainak kell megadniuk. További kutatást kíván az a kérdés is, hogy a december közepén elszabadult terror milyen mértékben sújtotta épp a munkástanácsok mozgalmát. Tisztázásra szorul, hogy hány embert sodort magával a disszidálási hullám a területi munkástanácsok tagjai és segéderőik közül december 9-e után. Vizsgálni kell, hogy mekkora része volt az ellenállás gyors lehorgadásában a tömegek kifáradásának. A hivatalos történetírás szerint a KMT utolsó sztrájkfelhívásához több üzemi munkástanács nem csatlakozott;⁵¹ a felsorolt példák száma nem nagy, és közelebbről szemügyre véve őket nem is mind meggyőző, mégsem állíthatjuk eleve, hogy a nyugalom és biztonság iránti vágy nem tette meg a hatását. Végül arra is érdemes figyelni, hogy a gazdasági összeomlással fenyegető kormány nemsokára már a munkanélküliség rémképét is a falra festi. Vajon nem hűtött-e le sokakat a félelem, hogy ha nem vigyáznak magukra, utcára kerülnek?

Akárhogy is, országos tiltakozó akcióhoz a munkásságnak többé nincs ereje. Vége a restauráció első szakaszának, annak az időszaknak, amikor az államhatalom és az ellenállási mozgalom struktúrái még egyszerre, egymással párhuzamosan épülhettek ki. Megkezdődik az ellenállás felmorzsolása.

II.

Egyelőre azonban csak a munkástanácsok területi szervezeteit éri végzetes csapás. Az üzemi munkástanácsok még erősek, s még nem szakadtak meg egymás közötti kapcsolataik. Érintkezésükből még afféle informális központ is kiemelkedik: december 12-e után a Csepeli Vas- és Fémművek központi munkástanácsa válik mértékadó erővé. Csepel nemcsak ipari súlyának és politikai mítoszának köszönheti, hogy a KMT betiltása után átmenetileg vezető szerephez jut, hanem munkástanácsa korábbi magatartásának is. A csepeli központi munkástanács kezdettől fogva a legmérsékeltebb erő volt a KMT-n belül. Vezetői, az elnök Nagy Elek és társai nem tartották elképzelhetőnek, hogy visszaállítsák a többpártrendszert, s hogy a szovjet csapatok feltétel nélkül elhagyják az országot; abból indultak ki, hogy a november 4-i status quo-n belül kell menteni a forradalom vívmányaiból, ami menthető. Már a november 22-i sztrájkfelhívást is helytelenítették (*Népszabadság*, 1956. nov. 23.), és nem csatlakoztak a december 11–12-i sztrájkhoz sem (*Népszabadság*,

1956. dec. 12.) Meg is romlott a viszony a csepeliek és a KMT vezetői között, amit a kormány jó taktikai érzékkel igyekezett kihasználni. Ha a november 22-i vita nyomán a csepeli központi munkástanács kiszorult az országos mozgalom irányításából, most éppen ez kölcsönzött neki tekintélyt. A KMT veresége, úgy látszott, igazolja a csepeliek visszafogottságát; annál is inkább, mert a kormány sietett jelezni: elnyomó intézkedéseit csak a politikai ellenállást szervező munkástanácsoknak szánja, a vállalatirányítás szerveiként működő munkástanácsokat változatlanul elismeri. (*Népszabadság*, 1956. dec. 12.)

A kormánynyilatkozatoknak bizonyos hitelt adott, hogy éppen ezekben a napokban kaptak igazi lendületet a gazdasági reform előkészítő munkálatai. A minisztériumi tervezetek december első napjaiban készültek el, s 10-én a kormány újonnan létesült Gazdasági Bizottsága reform-bizottságok egész sorának összehívásáról döntött. Ugyanezen a napon külön kormányhatározat születik egy törvényelőkészítő bizottság felállításáról, amelynek a munkástanácsok és a rájuk épülő, magasabb iparirányító testületek (a különböző iparkamarák) státusát kell kidolgoznia. A bizottságba meghívják a KMT néhány volt tagját és több nagyüzem munkástanácsának elnökét.⁵²

E lépés egyik célja alighanem a feszültségevezetés: a törvényelőkészítő bizottság létrehozásának híre ugyanazon a napon jelenik meg a sajtóban, amelyen a KMT feloszlását és a rögtönbíráskodást bejelentő közlemények. De nem pusztán taktikai fogásról van szó. Ne feledjük: Kádárék is defenzívában vannak; érdekük, hogy megvethessék a lábukat. Okkal hihetik, hogy erre talán most módjuk lesz. A munkástanácsokból annyi maradt meg, amennyit már az FMPK első nyilatkozata elismert: az üzemi öngazgatás. A rájuk mért csapás óhatatlanul egy szinttel alacsonyabbra irányította a tekintetüket. Van rá esély, hogy a politikai ellenállás szerveiből a vállalatvezetés szerveivé változhatnak, s fokozatosan besorolhatók a restaurálódó, egyközpontú irányítási hierarchia alá. Ha ez sikerül, a munkásosztály lecsillapodhat, és a hatalom bázisának eltolódását is sikerülhet lefékezni. Így hát a gazdasági reformbizottságokat nemcsak a tehetetlenségi nyomaték hozza működésbe, és nem is csupán a tovább romló gazdasági helyzet fölötti aggodalom. A kormány szeretné intézményesíteni a munkástanácsokat; persze a maga szájaize szerint, szerényebb funkcióval és neki megfelelőbb összetétellel.

Csepel és a hozzá igazodó Munkástanácsok igyekeznek okos réalpolitikával kihasználni az ebben rejlő lehetőséget. A KMT ábrándokat kergetett, vélik, de még nincs minden veszve. Azt kell megvédeni október vívmányaiból, ami még december 9-e után is védhető, a megreformált gazdaság-irányítási rendbe ágyazott üzemi munkástanácsokat.

De sem Kádárék, sem Nagy Elekék számítása nem válik be. A reform előkészítése a politikai harcokból kivont hivatali helyiségek csöndjében folyik – az országon pedig közben végigsöpör a terror. December 17-én megszületik

az első statáriális ítélet.⁵³ Felszámolják az illegális politikai csoportok maradványait, készítik a vádiratot az *Élünk* peréhez.⁵⁴ December 11-én betiltják a MÉFT-et, a politikai ellenállás féllegális szervét; a legális Írószövetség tevékenységét erősen korlátozzok, november 4-e után felfüggesztett lapjait december 19-én megszüntetik. A Szövetség december 28-i taggyűlése már a vég hangulatában ül össze; a Tamási Áron fogalmazta, *Gond és hitvallás* c. nyilatkozat, melyet az elnökség javaslatára a jelenlevő írók nagy többsége megszavaz, már lényegében a tudomásul vett vereség utáni erkölcsi helytállásra tesz ígéretet.⁵⁵

Megkezdődik a tisztogatás az államigazgatásban, az ügyészségen és a bíróságokon. A csapások a gyárakat sem kerülik el. December 10-én a kormány elrendeli, hogy a gyári őrségek fegyverviselési engedélyt kötelesek kérni; ettől fogva megszűnik – vagy illegálissá válik – a munkástanácsok rendelkezésre álló fegyveres védelem. A KMT szétverése utáni hetekben megduplázódik az MSZMP taglétszáma,⁵⁶ a most már nagyobb önbizalommal fellépő párt fokozza a nyomást, hogy szervezeteit engedjék be az üzemekbe. (*Népszabadság*, 1956. dec. 15.) Kezdi visszaütni a helyükre az október 23-a és december 11-e között elbocsájtott gyárigazgatókat.⁵⁷ Egyre több munkástanácsi vezetőről mutatják ki a horthysta, nyilas vagy nagytőkés múltat; sajátos módon éppen azokról, akik a hatalom intézkedéseivel szembeszegülnek. (*Népszabadság*, 1956. dec. 17.) S a letartóztatások áradatát most már semmi sem fékezi.

Az erőviszonyok gyors romlása a kormány általános vonalának újabb eltolódásában is kifejeződésre jut. A január 6-án kiadott FMPK-nyilatkozat szőröstül-bőröstül ellenforradalminak minősíti az októberi eseményeket. Míg az IKB decemberi határozatában az első számú felelős még a „Rákosi–Geró-klikk”, s Nagy Imre köre egy széles antirákosista pártellenzék egyik szárnyaként jelenik meg, amelynek Rákosi leváltásáig voltak bizonyos érdemei, most Nagy Imre lesz az első a felelősök sorában, múltbeli érdemeiről nem esik szó, és immár nyílt árulással vádolják. A közlemény programpontjai pedig félreérthetetlenül jelzik, hogy a hatalom most már visszacsinálандó engedményeként kezeli november eleji ígéreteit. Ismét a mezőgazdaság kollektivizálása az elsődleges agrárpolitikai cél; a tervutasításos gazdaságirányítás feladása helyett már csak a „túlzott központosítás” mérsékléséről van szó, s az is kimondatik, hogy a gyárigazgató elsősorban a főhatóság alárendeltje, a munkástanácsoknak csupán másodlagos és megszorított szerepkör juthat.⁵⁸

A szűnni nem akaró provokációk és a kormánypolitika teljes megmerevedése tarthatatlanná teszik a csepeliek vonalát. Két nappal az FMPK-nyilatkozat megjelenése után a Csepeli Vas- és Fémművek központi munkástanácsának elnöksége elismeri a kudarcot. Nem sikerült összeegyeztetnie a forradalom legitimitásához és a munkástanácsok eredeti hivatásához való ragaszkodást a konstruktív reálpolitikával. Választani kell a meghódolás és a testület

eredeti megbízatása között, és Nagy Elekék az utóbbit választják. „A magyar nép forradalmának tisztelt október 23-i események hoztak létre bennünket” – vágja oda leköszönő nyilatkozatuk a 23-át ellenforradalmi lázadással minősítő kormánynak. „Számunkra nem vár végrehajtásnál egyéb szerep. Meggyőződésünk ellenére rendeleteket végrehajtani nem tudunk, nem nézhetjük tétlenül, hogy a munkástanács tagokat minden különösebb indok nélkül le tartóztatják, zaklatnak és az egész munkástanácsot lényegében ellenforradalmároknak bélyegezzék. ...a jelenlegi helyzetben a dolgozók kívánságait megvalósítani nem tudva, létezésünkkel nem hitegetjük munkástársainkat, és ezért megbízásunkat visszahelyezzük dolgozóink kezébe.”⁵⁹

A lemondó nyilatkozat egyértelművé teszi, hogy a KMT és a csepeli munkásvezetők konfliktusai helyzetmegítélésük és taktikai elgondolásaik különbségeiből fakadtak, nem a politikai elvek közötti ellentétekből. Eltűnődhetünk rajta, helyes volt-e, hogy a csepeli Munkástanács a KMT két sztrájkfelhívását elítélő határozatait Kádár lapjában hozta nyilvánosságra (vagy engedte, hogy ott nyilvánosságra hozzák). (*Népszabadság*, 1956. nov. 23., dec. 12.) Vitatható az is, jól tették-e Nagy Elekék, hogy éppen akkor léptek be egy hivatalos kormánybizottságba, amikor a területi munkástanácsokat törvényen kívül helyezték, s megindult a hajsza vezetőik ellen. De 30 év távlatából ezek már másodlagos jelentőségű részletkérdések. A lényeg az, hogy a munkástanácsmozgalom valamennyi fontosabb áramlata ugyanarra törekedett: a szervezett munkásság ellenállásával nyomást gyakorolni a kormányra és a szovjet megszállókra, s kikényszeríteni a november 4-e utáni helyzetben elérhető legjobb kompromisszumot. Január elején azonban már sem a KMT, sem a csepeli Munkástanács taktikájától nem lehetett ésszerű kompromisszumot remélni. Aki még mindig egyezkedni akart, annak szembe kellett fordulnia a forradalommal. Nagy Elekék erre nem voltak hajlandók, inkább azt választották, hogy méltósággal visszavonulnak a politika színpadáról. (Többüket napokon belül letartóztatják.)

A csepeli központi munkástanács elnökségét az egész központi munkástanács, mindkét csepeli tröszt és valamennyi csepeli gyár, sőt, jónéhány más vállalat munkástanácsa is követi. 11-én Csepel sztrájkba lép; a munkások a főépület elé vonulnak. A menet éle benyomul az irodaházba; a két frissen visszahelyezett trösztigazgató és a vezérigazgató helyébe ültetett kormánybiztos, meg a pártvezetőség kitiltását követelve összecsapnak a hivatali helyiségeket védelmező karhatalmistákkal. A pufajkások tüzelnek, G. Nagy Imre munkás holtan esik össze, többen megsebesülnek. (*Népszabadság*, 1957. jan. 12.)

Másnap ismét rend van Csepelen, a központi pártsajtó diadalmasan jelenti, hogy „kudarcba fulladt (a) provokáció”.

III.

Ahogy a Nagybudapesti Központi Munkástanács felszámolása a szervezett ellenállás első, még kibontakozó szakaszát, úgy zárta le a második, már visszavonulóban levő szakaszt a csepeli munkástanácsok önfeloszlatása. Az utóvédharcok ettől fogva teljesen szétszórtak és szinte mindig reaktívak. A Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom maradványai egy darabig még folytatják, mély illegalitásban, a tevékenységüket, de végül is be kell látniuk: a szervezett ellenállásnak immár nincs esélye, a megtorlás pártjával pedig együttműködni nem lehet. Így aztán lassan arra szűkül a tevékenységük, hogy pénzsegélyt gyűjtenek a letartóztatottak családjainak támogatására (a hatalom később ezt is keményen megtorolja). Az üzemekben egyre inkább csak arról van szó, hogy megakadályozzák, ha lehet, a december 9-e előtt kitiltott személyek visszatérését, a munkástanáccsal együttműködő igazgató leváltását, a munkástanács kommunista kézbe vételét.⁶⁰ Végül sok helyütt úgy ítélik meg a dolgozók: inkább ne legyen munkástanács, mint hogy a kommunistáké legyen – április táján megkezdődik a munkástanácsok önfelszámolása. A helyi pártapparátusoknak tetszik a dolog, maguk is szorgalmazni kezdik, hogy oszlassák föl a munkástanácsokat.⁶¹ A SZOT sietve megtagadja a november–decemberi platformját. (*Népszabadság*, 1957. jan. 26. és 27.) Az Írószövetséget január 18-án megszüntetik, 20-án felfüggesztik az Újságíró Szövetség működését. Szétverik az utolsó legális szervezetet, amely még januárban is október 23-a mellett nyilatkozik: a MEFESZ-t.⁶²

A letartóztatási hullám egyre dagad, már híres írókat is börtönbe vetnek, szaporodnak a halálos ítéletek.⁶³ Tömegével internálják az embereket; sokukat a munkahelyi párttitkárok által összeállított listák alapján viszik el. A karhatalom egyre vadabb erőszakosságokra vetemedik; házkutatás címén végigvernek a fővárosi egyetemek kollégiumain; egész falvakat zárnak körül, a lakókat összeterelik és agyba-főbe verik; soha ki nem vizsgált, sommás gyilkosságokra is sor kerül.⁶⁴

A kormányellenes hangulat már csak gesztusokban fejeződhet ki, s a gesztusok egyre közvetettebbek, egyre távolabb vannak a múlt év politikai harcainak színtereitől. Az utolsó országos ügy az iskolai vallásoktatásé; a szülők azzal tüntetnek, hogy hittanra küldik a gyerekeiket (válaszul a kormány gyorsan visszavonja a hittantanítással kapcsolatos engedményt). A március 15-e előtti hetekben a vereségbe még belenyugodni nem tudó közvélemény utolsó önszuggesztíóval meggyőzi magát, hogy csak a tél volt a kormányé, a tavasz a népe lesz: „MUK”, márciusban újra kezdjük. De ekkor már valójában csak a késlekedve normalizált falvak vannak mozgósítható állapotban. A főváros utcáin március 15-e alkalmából csak a fegyveres testületek tüntetnek. Igaz, a megelőző hetekben példátlan méretű preventív őrizetbevételhez

folyamodtak a hatóságok. Az is igaz, hogy az új pártmilícia, a munkásőrség felvonulását az utca fújolása fogadja; csak emiatt legalább kétszáz embert „gyűjtenek be”.⁶⁵ De a tény tény marad: a „MUK” kipukkad, s ezzel mindenki számára nyilvánvalóan vége a társadalmi ellenállásnak. Ettől fogva már csak alkalmi esetekről vannak adataink.⁶⁶

Január közepe utáni már nem a hatalom és az ellenállás erői közötti küzdelem a politikai folyamatok legnagyobb súlyú változója, hanem a hatalmon belüli erőátrendeződés. Ahogy az októberben és novemberben létrejött önkormányzati szervek kiszorulnak a politikai arénából, úgy konszolidálódik az a középvezetői réteg, amely nemrég még a támadások fő célpontja volt. Említettem már: az elmozdított hivatalnokokat a forradalmi bizottságok felszámolásáról intézkedő, december 4-i kormányrendelet egy tollvonással visszaiktatta régi munkakörükbe. Január második felében az IIB felülvizsgálja a rákosistákat sújtó tilalmi listák ügyét, s a prosztribált személyek helyzetének egyenkénti rendezését határozza el.⁶⁷ A hatás felér egy földcsuszamlással. A Szolnok megyei pártbizottság napokon belül hatálytalanítja a maga feketelistáját (*Népszabadság*, 1957. jan. 29.); e demonstratív lépés nyomán mindenfelé visszakapják régi rangjukat (ha nem is okvetlenül a régi hivatalukat; a volt területi pártvezetők nagy része az adott terület tanácsi apparátusának élére kerül) a novemberben félreállított káderek.⁶⁸ Közben teljes gőzzel folyik azoknak a vezetőknek az eltávolítása, akik november 4-e után az új önkormányzati szervekkel való együttműködés politikáját vitték. A tisztogatási kampány kiterjed a pártszervezetekre, az egész államigazgatásra s az iparvállalatokra is.⁶⁹ Lényeges, mert nagy hatással van a megtorló gépezet működésére az ügyészség, a bírói kar és a politikai rendőrség személyi összetételének módosulása. Így a BM állambiztonsági osztályának vezetője decemberben még egy börtönviselt s október előtt rehabilitált kommunista, Mátyás László; őt bízzák meg a volt ávéhások múltjának kivizsgálásával. A december elején indult vizsgálat (*Népszabadság*, 1956. dec. 6.) azonban rövidesen feledésbe merül, Mátyás pedig január közepén lemond, nem vállalja a jogellenes terrorintézkedéseket. Az állambiztonsági osztály operatív csoportja olyan emberek kezébe kerül, akik 56 előtt nem voltak ugyan az ÁVH-nál, de valamikor Farkas Mihály keze alatt dolgoztak a MADISZ-ban, ahonnan az ÁVH vizsgálótisztjeinek egy részét verbuválták. A vizsgálati csoportban együtt szolgálnak az 53 előtti koncepciók ügyek kihallgatói az 54–56 közötti rehabilitációs eljárásokat vezető ávos tisztekkel.

57 júliusára lényegében restaurálja október előtti helyzetét a Rákosi-korszak középvezetésének az a része, amely sem a forradalom napjaiban, sem a restauráció első szakaszában nem tett komolyabb engedményeket a közhangulatnak; az ingadozó elemek, már aki megússza a tisztogatást, mindinkább hozzájuk igazodnak.

November–decemberben még védekező testhelyzetben látjuk a káde-

reket, még a puszta felszínen maradásért küzdenek. Januárban már politikai áramlatok hordozója a restaurálódó középvezetés. Az első hangadók az 1945 után így vagy úgy megsértett régi kommunistákból lesznek – 19-esekből, spanyolosokból, az irodalom perifériára szorult „proletár-írókból”, és így tovább –, akik azonban az októbernek tett engedményeket is mereven elutasítják. Sértettségük kedvez korai fellépésüknek, hiszen nekik is bajuk van a „Rákosi–Gerő-klikkel”, még ha nem is úgy, mint azoknak, akik szerintük a burzsoázia szekerét tolják. Vonaluk a Magyar Tanácsköztársaság mítizált „tisztá proletárpolitikája”. A Rákosi-diktatúrát állítólagos opportunizmusáért marasztalják el: miközben üldözte és félreállította a „becsületes kommunistákat”, az „osztályidegen elemeket” nem nyomta el tisztességesen; a nemzeti függetlenségi hagyomány kultuszát ápolva engedményt tett a nacionalizmusnak, s ezen elhajlás mellékkövetkezményeként a marxizmus–leninizmustól idegen, „burzsoá” irányzatokat fogadott be a hivatalos kultúrába. Következetes ideológiai ortodoxia, az osztályszempont könyörtelen érvényesítése a kultúrában és a politikában, az „osztályellenség” kérlelhetetlen elnyomása, de „szocialista törvényesség” a proletárdiktatúra híveinek: ezt a programot igyekeznek elfogadtatni a vezetéssel a tanácsköztársasági vonal hívei, akik januártól politikai klubbal rendelkeznek, a Tánácsics Körrel, márciustól pedig hetilappal, a *Magyarország*gal.⁷⁰

Március elején, a Moszkvából hazatért Révai József cikkével (*Népszabadság*, 1957. márc. 7.), zászlót bont Rákosi és Gerő saját tábora is. Révai nem tagadhatja persze, hogy Rákosiék elkövettek „hibákat”, de azt kívánja, hogy személyük hivatalos megítélésében „érdemeikre” kerüljön a hangsúly. Egyelőre csak a SZOT vezetőit nevezi meg, rajtuk keresztül azonban nyilvánvalóan Kádárékat támadja a november–decemberi ideológiai és politikai engedményekért. Ujjal mutogat a kezdeti engedékenységek maradványaira, egyértelmű szakítást sürget az első idők politikájával, miközben a 48–56 közötti korszakkal való folytonosság félreérthetetlen vállalását szorgalmazza.

Révai maga válik intézménnyé; egy személyben tölti be azt a szerepet a rákosisták számára, amit a Tánácsics Kör a tanácsköztársasági irányzat hívei számára jelent. Hóna alatt megmozdulnak a kisebb figurák is. Kampány indul az ÁVH erkölcsi és politikai rehabilitálásáért.⁷¹ Kihasnálva a Nagy Imrét és körét célbavevő antirevizionista hadjárat nekilódulását, a rákosisták rövidesen revizionizmusként támadnak mindent, ami 53 és 56 között az MDP megújulási áramlatainak szellemi anyaga volt. Különösen nagy szerepük van abban, hogy 57 tavaszán megbélyegzik az utolsó, még képviselhető progresszív gondolatot, a gazdasági reformét.⁷²

Ezekben a hónapokban a vezetés szüntelenül hátrál az önmagát restauráló középkáder-réteg ideológiai offenzívája előtt. Március végén már mosdatják Rákosiékat, míg Nagy Imrét egy Mindszentyig terjedő konspiráció démoni mozgatójaként támadják.⁷³ A tanácsköztársasági mítosz jegyében, Kommu-

nista Ifjúsági Szövetség néven alakítják újjá a párt ifjúsági szervezetét. A reform-bizottságok még le sem tették az asztalra jelentésüket, amikor az új gazdasági mechanizmust már hivatalosan elítélik.⁷⁴ A nemzetközi helyzet is a rákosista erőknél kedvez. Az SZKP félig-meddig visszalép a XX. kongresszus Sztálin-ellenes vonalától,⁷⁵ a kínai vezetők egyre konzervatívabb nézeteket hirdetnek, Lengyelországban és az NDK-ban is dúl az antirevizionista kampány (az utóbbinak közvetlen magyar vonatkozása van: elítélik Lukács György Berlinben megjelent munkáit), s ami a legfőbb, március végén a Moszkvába látogató Kádár Jánossal közlik, hogy Nagy Imrét és társait bíróság elé kell állítania.⁷⁶

A pártértekezlet előtti hetekben már-már úgy tűnik, a restauráció hullámai átcsapnak a novemberben színre lépett vezetés fölött. Az országos tanácskozást előkészítő helyi gyűlések felszólalói gyakran úgy beszélnek, mint aki átmenetinek tekinti a hivatalban levő garnitúrát.⁷⁷ Itt is, ott is követelik, hogy a párt vizsgálja ki a novemberben elkövetett „hibákat”. A szakítás szimbolikus megerősítéseként az MSZMP név feladását javasolják: legyen a párt ismét MKP, mint 1948 előtt.⁷⁸ Közben a politikai rendőrség Kádárra terhelő vallomásokat gyűjt a letartóztatott egykori kommunistáktól.⁷⁹

A vezetés annyira ingatagnak érzi a helyzetét, hogy nem meri az előkészítő gyűlésekre bízni a pártértekezlet küldötteinek megválasztását. Csak a káderek felzúdulására, az utolsó pillanatban áll el attól a szándékától, hogy az IKB nevében közvetlenül jelölje ki a tanácskozás résztvevőit.⁸⁰

Pedig a félelem túlzottnak bizonyul: a helyzet vitathatatlan stabilizálódása a vezetés kezére játszik. Április–májusban megkezdődhet a félreguláris karhatalom leszerelése, a fővárosban és a megyeszékhelyeken az újjászervezett rendőrség és hadsereg egységei veszik át a helyét.⁸¹ A sztrájkok és a tüntetések abbamaradása lehetővé teszi, hogy a – különben is csökkentett létszámú – hadsereget kivonják a politikából. Az állambiztonsági szervek ugyan nagy önállóságot élveznek a nyomozati és vizsgálati eljárások terén, de ahhoz eléggé kézben tartják őket, hogy az ügyészséghez továbbított anyagok ne válhassanak hatalomban levő személyeket, s hogy a letartóztatások magasabb engedély nélkül ne terjedhessenek ki a párttagokra és rangviselő pártonkívüliekre. 57 tavaszán már csak egyetlen félreguláris testület működik, a januári IKB-határozatra létrehozott munkásőrség. Ez az önkéntes milícia kétségkívül gyűjtőhelyévé válik a vezetéssel elégedetlen elemeknek,⁸² csakhogy tényleges rendfenntartó funkciót nem kap, s így rövidesen afféle politikai zárvánnyá válik, ahol betokosodhatnak a hatalmi harcokból kirekesztett szektás indulatok.

De talán mindennél fontosabb, hogy 57 első felében a régi középvezetői réteg megszilárdulásával együtt végbemegy a párttagság feltöltődése is, ami ellensúlyozza a Rákosi-káderek visszatérésének következményeit. Tömegével áramlanak be a pártba azok az emberek, akik a politikai harcokban nem

(vagy nem jóvátehetően) kötelezték el magukat, s most a személyes jövőjüket kívánják a tagsági könyv kiváltásával biztosítani. Ki azért, mert előre látja, hogy nem tarthatja meg az állását, ha nem lép be a pártba, ki pedig azért, mert meg is fenyegetik az állásvesztéssel. December végén alig több, mint százezer, február végén csaknem kétszázezer, június végén mintegy háromszázötvenezer tagja van a pártnak. Az MDP 1956 eleji tagállományához képest a munkások aránya 1957 áprilisára mintegy 6%-kal csökken, míg a hivatalok és fegyveres testületek alkalmazottainak aránya mintegy 6%-kal nő, jelezve, hogy a belépések igen nagy részének indítékát a karrier táján kell keresni.⁸³ Hiába tiltakoznak a felhígulás ellen az első óra párttagjai (*Nép-szabadság*, 1957. febr. 16.), a vezetésnek létérdeke, hogy az MSZMP minden társadalmi rétegben és minden intézményben megfelelően reprezentált gyűjtőpárt legyen, ha nem is akkora mammutpárt, mint az MDP volt. Szüksége van a tagság feltöltődésére a pártállam-rendszer normális működtetéséhez, és ahhoz is, hogy a középvezetés revansvágyó részének növekvő nyomását ellensúlyozni tudja. Az 57-es párttagok ugyan többnyire passzív, demoralizált tömeget alkotnak, nem tömörülnek, mint a Révai köré rendeződő csoport vagy a Táncsis-körösök, de felhasználhatók pozíciók betöltésére, és jelenlétük módosítja a párton belüli hangulaot. Az országos pártértekezleten Kádár már úgy léphet föl, mint az a személy, aki közvetít a középrétegek teljes leszámolást követelő hangadói és a párttagság megnyugvásra vágyó többsége között.

Kádár személyes sikerét egy kedvező külső körülmény közbejöttével szokás magyarázni: június harmadik hetében a szovjet pártelnökség többsége kísérletet tett Hruscsov megbuktatására, de az első titkárnak sikerül összehívatnia a Központi Bizottságot és leszavaztatni a leszavazóit. A puccs és ellenpuccs végeredményeként kibuknak az SZKP vezetéséből azok az elemek, akiket a magyarországi restauráció legtűrelmetlenebb ösztökélőiként tartott számon a korabeli közvélemény: Kaganovics, Malenkov és Molotov. Nem lehetetlen, hogy ez a fordulat valóban szerepet játszott a pártértekezlet kimenetelében. A Nagy Imre-per előkészületeit mindenestre felfüggesztették a „pártellenes csoport” menesztése után. S elképzelhető, hogy az MSZMP tanácskozásának egy hetes halasztása (az eredetileg július 20-ára kitűzött konferencia végül csak 27-én ült össze) összefüggésben volt a moszkvai politikai harcokkal. De még ha Molotovék bukása kedvezett is Kádárnak, a magyar párton belüli viszonyok átrendeződése nélkül az első titkár legfeljebb átmenetileg szilárdíthatta volna meg a hatalmát. Hiába buktak meg Molotov és társai, az SZKP még évekig nem tért vissza a XX. kongresszus Sztálin-ellenes vonalához, Hruscsov tovább folytatta a kelet-európai rendcsinálási kampányt, és egy év múlva parancsba adta az MSZMP vezetőinek, hogy ki kell végezni Nagy Imrét... Kádár mégis maradt, mert 1957 júniusára a magyarországi politikai viszonyok lényegében stabilizálódtak.

Marosán György a körhintán. 1958. május 1.

Az első titkári beszámolójában és zárszávaiban meghirdetett politika ennek a stabilizálódásnak a gyermeke. De mégis Kádár személyes alkotása; ő az, aki a júniusra megüledett erőviszonyok felől visszatekintve október és a rá következő idők tanulságaira, megtalálja a formulákat a kialakult egyensúly rögzítéséhez. Pályafutásának sorsdöntő tapasztalatait foglalja itt össze; a hatalom mesterségéről előadott nézetei messze túlmutatnak azon a pillanaton, egész további vezetési stílusát bevilágítják. Ez az a pont, ahol megmutatkoznak előttünk a kádári politika állandó – a konszolidáció, sőt annak bomladosása idején is változatlan – vonásai.

„A dolgozó tömegek jelentékeny részét elsősorban nem a politika általános kérdései érdeklik – jelenti ki Kádár –, hanem a mindennapi életüket befolyásoló gazdasági és kulturális kérdések helyes megoldása. Véleményüket a párttól, a rendszerről sem a politikai kérdések alapján... alakítják ki.”⁸⁴ Ebből a nem éppen demokratikus szellemű közhelyből Kádár fontos szabályokat von el. Először is azt, amelyik elhatárolja őt Rákosiék gyakorlatától: szakítani kell a lakosság gátlástalan kiszípolozásával; nyugodt, kielégítő életkörülményeket kell biztosítani az embereknek. Ez persze önmagában nem újdonság, csak visszakanyarodás az 1953-as kormányprogramhoz – amit azonban nem lehet bevallani, hisz az akkori miniszterelnököt éppen megbélyegzik mint a párttörténet legsötétebb árulóját, aki már 53-ban is a reakcióval szövetkezett.

De benne rejlik Kádár szabaivan az a Nagy Imrétől idegen szabály is, hogy ha a vezetés nem zaklatja, s nem provokálja a tömegeket, akkor a politikát megtarthatja magának. Úgy alakítja a rendszert, ahogyan jónak látja, feltéve, hogy nem dülja szét az emberek mindennapi életét. Továbbá benne rejlik e szavakban az a vélekedés, hogy ha a rendes körülmények között apolitikus tömegek politikai követelések mögé sorakoznak föl, akkor nyilvánvalóan nem a saját fejük után mennek. Míg az elégedett emberekben alig lehet fölcsiklandozni a politika iránti érdeklődést, mi sem könnyebb, mint elégedetlen embereket **megtéveszteni**.⁸⁵ Válságos helyzetekben kétes elemek ragadják magukhoz a kezdeményezést, őket követik a **félrevezetett** tömegek.⁸⁶

Ez a szemlélet határolja el Kádárt Nagy Imrétől, aki már első miniszterelnöksége idején, a népfront megújításának programjával, óvatos kísérletet tett rá, hogy keretet adjon a „tömegek” politikai aktivitásának, 1956. október 28-tól pedig a hatalom megosztásáig is hajlandó volt elmenni a válság politikai rendezése érdekében. Az események legfőbb tanulsága, a hatalom mesterségének legfőbb szabálya Kádár számára most már az, hogy az efféle egyezkedés végzetes hiba. Ki kell elégíteni a „tömegek” mindennapi igényeit, ezzel elszigetelve a politikai hangadókat, akiket ily módon akár erőszakkal is el lehet távolítani a küzdőtérrelől.⁸⁷ Politikai követelésekkel fellépő csoportoknak soha nem szabad engedményt tenni; viszont gondosan ügyelni kell rá, nehogy a tömegekben túl sok elégedetlenség gyűljön fel, mert akkor nehéz elszige-

telni a hatalom ellenfeleit. Végül pedig nem szabad túrni, hogy ha az átmeneti nehézségek belső pártvitákhoz vezetnek, bárki is kivigye az ellentéteket a nyilvánosság elé, miként Nagy Imre követői tették. Nincs veszélyesebb, mint ha a párt nem képes egységes tömbként fellépni a külvilággal szemben: az ilyen meghasonlás vezet oda, hogy határozott fellépés helyett kapitulálnak az ellenfél előtt, s politikai engedményekkel próbálnak úrrá lenni a válságos helyzeteken.⁸⁸

Ezt a koncepciót tette magáévá a pártértekezlet a hatalom megtartásának és megszilárdításának programjaként. Révait – az egyetlen küldöttet, aki nyíltan fellépett a vezetés ellen – a pártegység nevében rendreutasították, s egyszersmind leszögezték, hogy a visszahátrálás nem mehet el Rákosi és Gerő rehabilitálásáig. A Táncsics Kör vezetői szót sem kaptak a konferencián; júniusra egyébként is kifulladt már a tanácsköztársasági mozgalom, kezdett nemzedéki érdekcsoporttá csökevényesedni (a Kör decemberben párthatározatra feloszlott, lapját megszüntették). Mostantól minden ideológiai hadjáratot szigorúan felülről vezényelnek. Az Ideiglenes Intéző Bizottság személyi változtatás nélkül állandó Politikai Bizottsággá alakul át: eldőlt, hogy az új rezsim folytonos marad a novemberi vezetéssel. Cserében a vezetés sem nyúl az 57 első felében restaurálódott közép-kader-réteghez; kimerevítik a rákosista funkcionáriusok és a pártba visszatért, politikailag semleges kategóriák együttélését.

Ez a személyi kompromisszum határozta meg a hatalomgyakorlás kádári programjának közelebbi tartalmát a pártértekezlet utáni négy-öt évre. A gazdaság terén maradéktalanul visszaállították a régi függési és irányítási rendszert, engedve az apparátusok érdekeinek és az ideológiai nyomásnak – azonban vigyáztak rá, hogy a rendszer működése összeférjen a reáljövedelmek és a fogyasztás biztonságával. Egyfelől újrakezdődtek a közvetlen tervgazdálkodásra jellemző felhalmozási ciklusok, másfelől a gazdaságirányítás a korábbinál érzékenyebben reagált a kilengésekre, s a beruházási feszültségeket igyekezett nem a fogyasztás rovására feloldani, hanem átmeneti külkereskedelmi mérleghiányt vállalva.⁸⁹ Ideológiai téren rendszeressé váltak a marxizmus–leninizmustól idegen áramlatok elleni kampányok: felülről vezérelt „vitákat” rendeztek a revizionizmusról, a nacionalizmusról, a népi írókról, az 1945 utáni magyar irodalomról, a kritika, a pedagógia, a történetírás, a közgazdaságtudomány helyzetéről, a kommunista művelődéspolitikáról. De a kultúra adminisztratív irányításának szempontjai gyakran keresztbe vágják a kampányokéit. Így a hallgatásával tündető Illyés Gyulát nem támadták a népi irányzat elítélésekor, a sokat támadott Németh László megszólalását viszont kész örömmel fogadták, s mialatt ideológiai meghurcoltatása folyt, előzékenyen egyengették a hivatalos irodalomba vezető útját, egészen 1959-es moszkvai látogatásáig. Általában is elmondhatjuk, hogy a megbélyegzés és a letiltás az 57 júniusa után indított kampányok: során

már nem okvetlenül esett egybe. Ami a terrorgépezet működését illeti: 56 megtorlása példátlan méreteket öltött, s még 1959-ben sem lehetett tudni, hol lesznek a határai, mi mindent fognak még börtönnel vagy annál is rosszabbal büntetni. De míg a múltra irányuló, büntető terror határolatlan maradt, a jelenre irányuló, elrettentő terrort szigorúan körülhatárolták. Nem a bűncselekmény meghatározását és a büntetés mértékét: abban változatlanul tombolt az önkény. Ha valaki egyáltalán tett valamit, nem tudhatta milyen sors vár rá. De ha semmit nem tett, biztos lehetett benne, hogy nem esik bántódása.

Ezek voltak az 1957-ben megszilárdult rezsim fő vonásai. Stabil, lényeges jellemzőit változatlanul fenntartó rezsim jött itt létre a forradalom és a restauráció után. A változás tendenciája csak az erőszak-alkalmazásba volt mintegy automatikusan beépítve. Mivel a terror zöme a hatalom összeomlásától a visszaállításáig eltelt hónapok cselekményeit sújtotta, idővel óhatatlanul alább kellett hagynia. A társadalom meg volt bénítva; a hatósági erőszakot csak akkor lehetett volna változatlan szinten tartani, ha a politikai rendőrségnek megengedik, hogy elődje, az ÁVH módjával tömegével koholja a rendszerellenes összeesküvéseket. Ez túlságosan veszélyes lett volna az 57 júniusában rögzített hatalmi egyensúlyra nézve. De a terror szinte természetes mérséklődése nem szabadított fel változtatási tendenciákat a többi területen. Az ideológiai kampányok lankadatlanul folytak tovább 1960–62-ig. A gazdaság szervezeti rendje, nemhogy alkalmazkodott volna a fogyasztói igényekhez, egyre centralizáltabbá vált: 1959–61-ben végrehajtották a mezőgazdaság kényszerkollektivizálását, s még 1963–64-ben is hatalmas vállalatösszevonási kampány zúgott át az iparon.

A restaurációs rezsim csak akkor kezdett átalakulni, amikor – külső lökésre – lényegesen módosultak a hatalmi gépezeten belüli erőviszonyok. Hruscsov 1960 körül indított új enyhülési offenzívájára s kivált a XXII. kongresszuson meghirdetett második sztálintalanítási kampányra volt szükség ahhoz, hogy felbillenjen az 57-es egyensúly, s az erőszakszervezetekből, majd az egész irányító apparátusból kiszoruljanak a legmegveszekedettebb rákosista elemek. Ez az átrendeződés vezetett el a 60-as évek konszolidációs politikájához.

A konszolidáció felfelé ívelő ágán az ország szívesen – s joggal – látta Kádár Jánosban azt az embert, aki kihasználta a kínálkozó lehetőséget, ügyesen manőverezve eltávolította a hatalom középső szintjeiről a legsötétebb rákosistákat, és elindította a megbékélés folyamatát. Ezekben az időkben csak azok akartak emlékezni az 1956–57-es restaurációra, akik semmilyen engedmény fejében nem voltak hajlandók megbocsájtani a forradalom leverését és a rá következő kegyetlen megtorlást. A többség szemében 56–57 felidézése tapintatlan moralizálásnak tűnt.

Hiszen a hallgatásért, a kollektív felejtésért cserébe kézzelfogható enged-

ményeket kapott a társadalom. A megtorlás életben hagyott áldozatai nagyjából elhagyhatták a börtönt, a foglalkozásuktól eltiltottak visszavághattak a pályájukra, az irodalomból kitessékelt írók ismét publikálhattak, abbamaradtak az ideológiai kampányok, a mindennapi életet egy sor apró könnyítés tette elviselhetőbbé. S a konszolidáció nemcsak az 56 ütötte sebeket gyógyította be, valamilyen távolabbra mutató fejlődést is elindított. A 60-as évek végétől nyugalmasabbá vált a gazdaság és a kultúra irányítása, a 70-es években csökkent az egyházakra nehezedő nyomás, páratlan növekedésnek indult az állami irányítás alól kivont második gazdaság, szabadabbá váltak a tudományos elit nemzetközi kapcsolatai, a nemzeti hagyományok és a nemzet élő gondjai kezdtek polgárjogot nyerni a nyilvánosságban... Igaz, ez a fejlődés ugyanolyan volt mint maga a konszolidáció, amely megalapozta. A társadalom nem nyert védelmezhető jogokat, csupán bármikor felfüggeszthető engedményeket kapott. De mégiscsak fejlődés ment végbe, szervesebb, mint a térség bármely más országában.

A 70-es évek derekára azonban ez a fejlődés kimerítette a tartalékait. Válságba került a 68-as reform után is alapjában szovjet rendszerű gazdaság, s az általános leromlással kísért pangásból nem is emelkedhet ki radiális reformok nélkül, amelyek megszüntetik a pártállam és a vállalatok közötti függő viszonyt. A gazdasági szervezeteknek világosan meghatározott, védhető jogokat kell nyerniük ahhoz, hogy piaci vállalkozásokként működhessenek, s hogy az állammal mint adófizetők és mint szerződő felek léphessenek kapcsolatba. A stagnálás viszonyai közt egyre nehezebb egyszerre kielégíteni minden fontosabb társadalmi csoportot; jogokkal felruházott érdekvédelmi szervezetekre van szükség ahhoz, hogy a nyíltabbá váló érdekellentéteket elfogadható kompromisszumokkal lehessen rendezni. Jogok kellenek ahhoz, hogy a rászorulóknak számonkérhessék az állam szociálpolitikai kötelezettségeit, s hogy másfelől az újraelosztás ne önkényesen vegyen el más rétegektől és a gazdálkodó szervezetektől. Jogok kellenek a levegőt követelő kulturális irányzatok kibontakozásához, az egyesületi mozgalom megszilárdulásához, a sajtónyilvánosság megkívánt szintjéhez, a környezetvédő társadalmi kezdeményezésekhez, s mi mindenhez még... Az ország nem juthat ki a fejlődési zsákutcából, ahová a konszolidáció vezette, ha magán a konszolidációs politikán nem sikerül túljutnia. Ez az igény pedig visszavezet a kezdetekhez.

Igazságot szolgáltatni a forradalomnak s a rá következő társadalmi ellenállásnak, és kiutat keresni a magyar társadalom mai válságából: ez a két feladat összefügg. Részint azért, mert ma is olyasvalamire volna szükség, amivel az 1956-os ellenállási mozgalom egy kétségbeejtő történelmi helyzetben, rendkívüli politikai érettséggel megpróbálkozott: kompromisszumok sorozatára, amelyeket a társadalom erői önálló félként kötnek meg a párt-állammal. Részint pedig azért, mert a kompromisszum legelső akadályja az a hosszú távra szóló hatalomgyakorlási stílus, melyet a restauráció eredményeit összeg-

zó, 1957 júniusi pártértekezlet szentesített: egyfelől nem tűrni a párton belüli csoportképződést, másfelől közömbösíteni a tömegeket, s így megőrizni a hatalom számára a politikai döntések monopóliumát, soha nem engedve azoknak a kísérleteknek, hogy kívülről gyakoroljanak nyomást a vezetésre. Amíg a társadalom nem emancipálódik e bánásmód alól, s a pártállam nem fogadja el, hogy új módon kell a társadalomhoz közelítenie, addig a konszolidációs korszak évek óta tartó hanyatlását semmi nem fordíthatja meg.

IV.

De hát mit jelent: igazságot szolgáltatni az 1956-os ellenállási mozgalomnak? Úgy gondolom, mindenekelőtt azt kell nyomatékosan leszögezni, hogy a november–decemberi ellenállás népi mozgalom volt. S nem csupán abban az értelemben, hogy a társadalom javarésze mozgásba jött, hogy a gyárak sztrájkoltak és a falvak szakadatlan forrongásban voltak. E mozgalom **vezető erejét** nem hivatalos politikusok, nem is hivatásból közéleti szerepet játszó értelmiségiek adták, hanem nagyüzemi munkások és mérnökök. Nem kicsinyeljük le a Bibó Istvánok, Déry Tiborok, Gimes Miklósok tetteinek jelentőségét, ha kimondjuk, amit ők is kimondtak azokban a napokban, hogy az ellenállás vezető szerve a munkástanács volt, vezéralakjai a Bali Sándorok, Nagy Elekek, Rácz Sándorok. Ezek az emberek, s az egész munkástanácsmozgalom, ritka példát adtak politikai méltóságból, bölcsességből és leleményességből. Bebizonyították, hogy a modern társadalomban megvannak a hatékony demokrácia gyakorlásához szükséges politikai képességek. És ezt a bizonyítékot nem akármelyik európai nép szolgáltatta, hanem a magyar, az előttünk járó, de jobbra még velünk élő nemzedék.

Vagy igazából romantikus gesztus volt csupán, ami akkor okos kompromisszum-keresésnek látszott? Előadásom indító bekezdéseiben idéztem a konszolidációs korszak uralkodó felfogását, amely szerint az ellenállóknak tudniuk kellett volna, hogy nincs az a magyar társadalmi erő, mely a szovjet államot engedményre szoríthatja. Ha azonban az események itt adott rekonstrukciója lényegében elfogadható, akkor ez a közmeggyőződés hamis. Amikor a Kádár-kormány a szovjet tankok oltalma alatt bevonult a parlamentbe, senki nem tudhatta még, milyen lesz a megszállás utáni új rend. Sőt, azt sem tudhatta senki, hogy Kádárék egyáltalán hatalmon maradnak-e. Nagyon is elképzelhető volt, hogy ha elhúzódik a politikai válság, szovjet megbízóik visszahozzák, ha nem is Rákosit vagy Gerőt, legalább a közeli híveiket – vagy megalkusznak, ha nem is magával Nagy Imrével, legalább a környezetéhez tartozó kommunista politikusok némelyikével. A restauráció menetét nem előre kész terv szabta meg, hanem egymásra válaszoló lépések és ellenlépések tömegének összegződése. Előadásomban megmutattam, hogy a Kádár-kor-

Műnnich Ferenc 1959. április 4-én

mányt helyzetének logikája sodorta mind szélsőségesebb restaurációs álláspontok felé: mivel sem elég erős és önálló, sem elég elszánt nem volt ahhoz, hogy kielégítse az ellenállási mozgalmat, egyre jobban kiszolgáltatódott a mögé gyülekezett rákosista elemeknek. Nem foglalkoztam azonban a konfliktus döntő tényezőjének, a megszálló csapatok fölött rendelkező szovjet vezetésnek a magatartásával. Csupán a kérdést tettem föl, hogy nem volt-e eleve illúzió a szovjetek megegyezési hajlandóságával számolni. A probléma szemügyre vételét erre a függelékre hagytam.

Kielégítő választ ma sem adhatunk a kérdésre. Csupán annyit szögezhetünk le: mai tudásunk alapján sincs okunk elfogadni, hogy a kompromisszum teljesen esélytelen volt.

Az SZKP elnöksége a megszállás előtti (s részben utáni) hetekben számos jelét adta a bizonytalankodásnak. Összezavarta a forrongás, amit a Sztálin halálát követő moszkvai hatalmi krízis s főként a XX. kongresszus Kelet-

Hruscsov Budapesten, 1964

Európában kiváltott. Kapkodott, rögtönzött; hol szokatlanul nagyvonalú engedményekkel próbálta menteni a menthetőt, hol erőszakos beavatkozással úrrá lenni a helyzeten. Október 19-én előbb magas küldöttséget meneszt Varsóba, hogy megakadályozzák Gomulka hatalomra jutását. Hruscsov katonai beavatkozással fenyegetőzik, a lengyelországi szovjet csapatok elhagyják laktanyáikat — de aztán, látva a lengyel PB többségének elszánt kitartását, a szovjetek meggondolják magukat, áldásukat adják Gomulka kinevezésére, és visszarepülnek Moszkvába.⁹⁰ Nem telik bele egy hét, és a szovjet pártelnökség újra rögtönöz: Gerő kérésére sietve elrendelik, hogy a hazánkban átlomásozó szovjet haderő küldjön harcokcsikát Budapest utcáira. Másnap már tudják, hogy az erődemonstráció visszafelé sült el, s bár el vannak szánva rá, hogy akár háború árán is megtartják Magyarországot, kétségbeesetten keresni kezdik a politikai rendezés módjait.⁹¹ Október 24-én Budapesten terem Mikojan és Szuszlov, és 25-én leváltják Gerőt. Ekkor még azt hiszik, ennyi

elég lesz; 26-án szó nélkül végighallgatják a Központi Vezetőség ülését, mely lényegében megerősíti az előző napok katasztrófa-politikáját, majd visszarepülnek Moszkvába. Miután kiderül, hogy a rendelkezésre álló szovjet és magyar haderő képtelen leverni a felkelést, 28-án délelőtt a budapesti szovjet nagykövetségen tárgyaló Nagy Imre megállapodik Andropovval, hogy tűzszünetet hirdetnek, s az MDP vezetése és a kormány elismeri a felkelést nemzeti demokratikus mozgalomnak. 30-án és 31-én Mikojan és Szuszlov ismét Budapesten tartózkodik: jóváhagyják a többpártrendszer és a koalíciós kormányzás visszaállítását s hozzájárulnak a szovjet csapatok távozásához.⁹² Október 30-án a moszkvai vezetés olyan messzire megy el, mint még soha: kormánynyilatkozatot adnak ki, amely elismeri, hogy a szovjet állam a múltban megsértette a kelet-európai országok szuverenitását, sajnálkozik a magyarországi vérontás miatt, bejelenti, hogy a kedélyek megnyugvása érdekében kivonják a szovjet csapatokat Budapestről, és megígéri, hogy szükség esetén tárgyalásokat kezdenek a megszállt Magyarország, Lengyelország és Románia kiürítéséről. (*Népszava*, 1956. nov. 1.) Ám a nyilatkozat még meg sem jelenik, s a Kremlben már egy újabb katonai támadás eshetőségét mérlegelik.⁹³

Amikor Hruscsovék végleges határozatot hoznak az invázióról (feltehetően október 31-én este, a Moszkvába hívott Liu Sao-csi beleegyezésének elnyerése után), az már eldőlt, hogy Magyarország semlegességének és a többpártrendszernek a kérdésében semmiképpen nem fognak engedni. De hogy egyéb engedményekre sem lesznek hajlandók, az korántsem volt bizonyos. Hruscsov és Malenkov november 2-án, a Brioni-szigeti találkozón elfogadta Tito érvelését: az új magyar kormánynak személyi összetételével és programjával félreérthetetlenül el kell határolnia magát Rákosiéktól; a munkástanácsokra kell apellálnia, s meg kell ígérnie, hogy a szovjet csapatokat a lehető legrövidebb időn belül kivonják Magyarországról.⁹⁴ Ennek az engedménynek köszönhette a Kádár-kormány kezdeti mozgásterét, amit persze további szovjet engedmények nélkül nemigen tudott kihasználni. De a moszkvai vezetők rugalmasságának november 4-e után sem volt még teljesen vége: hisz a hónap közepén fogadják Gomulkát és jóváhagyásukat adják a lengyel párt új vonalához — csupa olyasmihez, amit a magyarországi restauráció felszámol vagy nem enged létrejönni.⁹⁵

Mai ismereteink birtokában sem mondhatjuk tehát, hogy a nemzeti ellenállást éltető remény irracionális volt. Ha nem csak a biztos sikerre játszó politikát tekinthetjük realpolitikának, akkor nyugodtan állítható, hogy az 1956-os ellenállási mozgalom realpolitikát folytatott. De könnyebb ezt kimondani, mint rekonstruálni a folyamatot, amely véget vetett a szovjet pártelnökség bizonytalankodásának s eldöntötte, hogy Hruscsovék nem érik be kevesebbel az egyközpontú párt-állam rendszer terrorral végrehajtott visszaállításánál. Ha azonban azt tartjuk, hogy volt némi esély a sikerre, akkor valamit mégis csak kell mondanunk azokról a tényezőkről, amelyek az esélynek véget ve-

tettek. Befejezésül, az összefüggések és súlyos megállapításának igénye nélkül szeretnék sorra venni néhány fontos történelmi körülményt.

Az egyik a számunkra kedvezőtlen világpolitikai helyzet. Nem csupán az angolok és franciák szuezi kalandjára gondolok, amely felért egy üzleti ajánlattal: te elnézed a mi agresszióinkat, mi elnézzük a tiédet.⁹⁶ Sokkal jelentősebb, bár kevésbé látványos tény, hogy 1956 október–novemberében nyilvánvalóvá vált az amerikai kormány feltartóztatási és visszagörgetési retorikájának üressége. A szovjet vezetők figyelmét nem kerülhette el, hogy sem az elnök, sem a State Department, sem az Egyesült Államok ENSZ-képviselője nem reagált a Nagy Imre-kormány semlegességi nyilatkozatára. A jelentőségteljes hallgatás új értelmet adott az október végi hivatalos amerikai közléseknek, melyek szerint az USA nem tekinti potenciális szövetségeseinek Lengyelországot és Magyarországot.⁹⁷ Ez a formula akkor azt jelentette: nyugodtan visszavonulhattok, nem fogjuk betölteni a keletkező hatalmi űrt. Most viszont már azt jelenti: nyugodtan bevonulhattok, nem fogunk semmit csinálni. Nem is tettek semmilyen érdemi diplomáciai lépést. Ami Jaltában nem dőlt el, hosszú időre eldőlt 1956 október–novemberében.

A másik kedvezőtlen körülmény a szocialista országok közötti viszonyok gyors változása volt. Október végéig a magyar nép három hatalmon levő kommunista párt feltételes támogatására számíthatott. A lengyelek tartottak ki mellettünk a legtovább; november elején határozottan elleneztek a szovjet hadsereg tervezett akcióját, s januárban még nem voltak hajlandók részt venni a kelet-európai pártvezetők és kormányfők budapesti értekezletén, melyet a magyar október megbélyegzésére hívtak össze.⁹⁸ Gomulkaék azonban egyedül nem sokat nyomtak a latba. A jelek szerint az SZKP vezetői a kínaiak állásfoglalását tartották a legfontosabbnak. Október végéig a KKP volt a kelet-európai önállósulási törekvések leghatalmasabb támogatója. Maóék éles szavakkal ítélték el a Szovjetunió „nagyhatalmi sovinizmusát”, ők intették a moszkvai vezetőket Gomulka erőszakos félreállításától, s egy darabig a Nagy Imre-kormányt is támogatták. Október legvégén, november elején azonban éles fordulatot vettek. Liu Sao-csi, akit Mao Hruscsovék kérésére október 30-án Moszkvába küldött, kezdetben azon a véleményen volt, hogy a magyar válságot a magyaroknak kell megoldaniuk. 31-én délután azonban, már távozóban a vnukovói repülőtéren, mégiscsak elfogadta, hogy nincs más megoldás, mint a megszállás, s ezzel megkezdődött a kínai politika áthangolódása: a szovjet „nagyhatalmi sovinizmus” ostromozóiból Maóék a kis szocialista országok „revizionista nacionalizmusának” támadóivá, a rendcsinálás ösztökéjévé válnak. Ám úgy tűnik, mire új vonaluk kibontakozik (1956 december vége, 1957 január eleje táján), a magyarországi politikai küzdelem döntő szakasza már lezárult.

Végül a jugoszlávok. A november 4-e utáni hetek hazai fejleményeire rendkívül szerencsétlen hatást tett a szovjet–jugoszláv viszony hirtelen meg-

romlása. Moszkva és Belgrád kapcsolata október elején még módfelett barátságos, de a varsói és budapesti események hirtelen árnyékot ventek rá: a jugoszlávok aktívan igyekeztek előmozdítani országainkban a sztálintalanítási folyamatot; nem csoda, hogy Hruscsovék most őket okolják a helyzet kezelhetetlenné válásáért. Amikor november 2-án kiderül, hogy Tito támogatja Magyarország megszállását, egy pillanatra úgy látszik, eloszlott minden félreértés, a jóviszony a régi. A szovjetek elfogadják Tito személyi és politikai javaslatait, Tito pedig megígéri, igyekezni fog olyan magatartásra hangolni Nagy Imrét, hogy a hadművelet minél kevesebb véráldozattal járjon.⁹⁹

Az idő rövidsége miatt a jugoszlávok csak akkor vették föl a kapcsolatot a magyar miniszterelnökkel, amikor a szovjet támadás már megindult.¹⁰⁰ A budapesti jugoszláv követ útján menedékjogot ajánlottak föl neki és mindazon személyeknek, akiket magával kívánt vinni; miután a követség területére léptek, kézhez kapták Rankovics táviratát, amely felszólította őket, hogy ismerjék el a szovjet hadsereg hátszágában alakult ellenkormányt. Nagyék azonban ragaszkodtak hozzá, hogy ők a törvényes magyar kormány és pártvezetés. Jugoszláv szemmel felerészt így is sikerült az akció: ha Nagy Imre de jure nem mondott is le, kivonták a politikai életből, de facto nem volt többé egy működő kormány miniszterelnöke.¹⁰¹

Szovjet szemmel azonban másként festett a dolog. Hruscsovék azt várták, hogy Tito ráveszi Nagy Imrét valamilyen számukra kedvező gesztusra; a magyar miniszterelnök helyett 4-én hajnalban olyan nyilatkozatot olvasott be a rádióba, amit akár az ellenállásra való felhívásnak is lehetett érteni. („Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van.”) Majd társaival együtt feltűnt annak a Titónak a követségén, aki 56 tavasza óta minden módon igyekezett befolyásolni a magyarországi eseményeket. Az SZKP Sztálin iskolájában nevelkedett vezetői összeesküvést orrontottak. Ha az áruló Nagy Imre a jugoszláv követségen tartózkodik, ez azt bizonyítja, hogy mindig is Belgrád utasítására cselekedett. November 4-ének másnapján már kész volt Hruscsovék fejében a csaknem két évvel későbbi Nagy Imre-per koncepciója. Előbb követelőzni kezdtek: adják ki a jugoszlávok a követségükre menekült magyar állampolgárokat. Bármilyen sötét szerepet játszottak is Titóék a Nagy Imre-kormány felszámolásában, a nemzetközi jog e nyilvánvaló meggyalázásába nem mehettek bele. Akkor a szovjetek egyezséget ajánlottak: adják át Nagy Imréeket Romániának, ahol szintén menedékjogot kaphatnak. A jugoszlávok ezt nem fogadhatták el. Erre a szovjet fél megszakitotta a tárgyalásokat azzal, hogy az ügy a továbbiakban a Kádár-kormányra tartozik, majd, amikor létrejött a megállapodás a jugoszláv és a magyar fél között, egyszerűen elröbölték Nagy Imrét és társait.¹⁰² Valószínűleg ezen a ponton, a szovjet–jugoszláv viszony drámai megromlásával enyésztek el a megegyezéses rendezés utolsó esélyei. Azonban november 22-én és a rákövetkező napokban Kádárék ezt még nem tudták. Még tettek egy utolsó kísérletet, hogy leválasszák Nagy

Imréről a környezetét, őt magát pedig rábírák, mondjon le és jelentse ki, hogy önként távozik Romániába.¹⁰³ S éppen ez idő tájt mutatták a legtöbb hajlékonyságot a KMT-vel szemben. A szovjet–jugoszláv közjáték következményei alighanem csak akkor váltak egyértelművé a számukra, amikor Hruscsov titkon Budapestre érkezett, és – mint emlékezéseiből kikövetkeztethető – elrendelte, hogy tüzzel-vassal írtsák ki az ellenállási mozgalmat.

De még a sorravett külső körülmények is csak azt magyarázzák meg, hogy miért kellett a forradalom utóvédharcainak elbuknia. Arra a kérdésre a felhozott tények és összefüggések nem adnak választ, hogy miért adta fel a magyar társadalom a veszített ügyet. Bukott forradalmak és szabadságharcok után a nép túlnyomó többségének a számára nemigen marad más, mint visszavonulni a magánéletbe – ez igaz. Ám a politikai aréna kiürítése nem okvetlenül jár együtt a politikai eseményekről való lemondással. Hogy a privatizált társadalom azonosítja-e magát levert küzdelmeivel, vagy igyekszik megfedkezni róluk, ez döntően attól függ, mit képviselnek azok a kevesek – írók, publicisták, művészek, történettudók, papok, tanítók –, akik hivatásuknál fogva abban a szerencsés vagy szerencsétlen helyzetben vannak, hogy még az elnyomás viszonyai közepette is minden szavuk, minden hallgatásuk nyilvános állásfoglalás. Rajtuk múlik, lesznek-e szimbólumok, amelyekhez kötődni, a kitartásra minták, amelyeket követni lehet. Magyarországon ez a réteg nem adott eszközöket a társadalomnak, hogy a valósággal megbékélve is hű maradhasson forradalmához. Sőt, épp az értelmiség vált forrásává és terjesztőjévé annak a közmeggyőződésnek, mely szerint a lelki szembenállás ápolása 19. századi, romantikus póz, nem illik a modern réalpolitikához. Ez a hiedelem hamis, és az ellenállás bukásából nem következett, hogy felül kell kerekednie. De térhódítása már egy másik történet, s egy másik vizsgálódásra tartozik.

¹ A munkástanácsok jogi felszámolására 57 novemberében kerítenek sort, a párttagság feltöltődése 57 decemberétől tekinthető befejezettnek (ekkor hajtják végre a tagkönyvcsereit), az Írószövetséget csak 59 októberében szervezik újjá, s a megtorlás még 60–61-ben is tart.

² A *Népszabadság* újságíróiról lásd Horváth Zoltán felszólalását az Írószövetség 1956. december 28-i taggyűlésén. AB Független Kiadó, Budapest 1983. – A párttagságról Szenes Iván: *A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956–1957*. Budapest, 1976. 54. o. – A karhatalomról Szabó Árpád: *A magyar forradalmi honvéd karhatalom (1956 november–1957 június)*. Budapest, 1977. 31. o. – A régi közigazgatás és az új önkormányzati szervek közötti harerről Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, 1969. 93. skk. o.

³ Magánszemélyként számos vezető koalíciós politikus részt vesz még a kibontakozásról folytatott beszélgetésekben. De csak a Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) két volt államminisztere, Bibó István és Farkas Ferenc nyilatkozik meg – egy de-

cember eleji kompromisszum-javaslat aláíróiként – a pártja nevében. Tudomásom szerint Bibóék megkísérelték, hogy a többi koalíciós párt egy-két képviselőjével is aláírassák memorandumukat, de sikertelenül.

- 4 A Mozgalom vezetője a Rákosi börtönét megjárt régi kommunista, Ádám György közgazdász és Gimes Miklós újságíró volt. A lap első száma november 15-én jelent meg. Összesen 10 száma készült; 7 Gimes szerkesztésében, 3 pedig az ő letartóztatása után, Kende Péter irányításával. Geréb Sándor–Hajdú Pál: *Az ellenforradalom utódvédharca*. Budapest, 1986. 183. k. o.
- 5 A Tüzoltó utcai csoportot az 1957-ben halálra ítélt Angyal István vezette: az *Élünk* hat száma és egy különkiadvány Gáli József író és Obersovszky Gyula újságíró szerkesztésében jelent meg. Geréb S.–Hajdú J.: *i. m.* 136. o.
- 6 Az Értelmiségi Forradalmi Bizottság vezetői Ádám György és Markos György közgazdász voltak; befolyása kiterjedt az Írószövetségre, az Újságírószövetségre, az Egyetemi Forradalmi Bizottságra, a Tudományos Akadémiára, és más intézményekre. A MÉFT elnöke Kodály Zoltán lett, főtitkára Markos György. (*Népakarat*, 1956. nov. 27.).
- 7 Molnár J.: *i. m.* 54. o. szerint Budapesten november 12-én került először sor – Kiszepes és Óbudán – munkástanácsok területi megbeszélésére.
- 8 Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. Bibó István *Összegyűjtött Munkái* 3. köt. Bern, 1983. 881–884. o.
- 9 Még komolyabb közvetítési kísérletre is csupán egy alkalommal került sor: december elején beengedték Magyarországra K. P. S. Menont, India moszkvai követét, aki Nehru megbízásából vállalkozott a jószolgálati útra. A december 2–7. között Budapesten tartózkodó Menon az ellenállási mozgalom több képviselőjével találkozik, és átvész egy kompromisszumos kibontakozási javaslatot, mely később a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom memorandumaként jelenik meg Nyugaton (lásd *Beszélő*, 1, 1981). Ekkor azonban már az egyezkedés ideje lejárt; mialatt Menon a margiszigeti Nagyszállóban tárgyal, már folynak a tömeges letartóztatások, és a kormány készülődik a KMT szétverésére.
- 10 A november–decemberi párttagság összetételéről nem tettek közzé adatokat. Szenes: *i. m.* 129. o.-ból azonban kitűnik, hogy az 1946 előtti párttagok aránya még 57 áprilisában, tehát a párttagság mintegy ötszörösére duzzadása után is szembezőkően nagyobb volt, mint egy évvel azelőtt.
- 11 A párton belüli ellentétekről lásd Szenes: *i. m.* 52. o. Az ingadozók hangulatáról lásd a budapesti pártbizottság ideiglenes intéző bizottságának november 8-i üléséről készült jegyzőkönyvet: „Sokan nem látják világosan, hogy mi tette szükségessé a szovjet kormányhoz intézett újabb kérelmet a beavatkozásra. Haladó gondolkodású emberek is úgy ítélik meg, hogy a fejlődés nem vezetett volna fasizmusra. ...Miután ezzel a pártaktívában is kétséget támasztanak, nem tudnak választ adni a dolgozók által felvetett kérdésekre. ...A párton belül nagyon sok ellentétes nézet van arról, hogy kik a Rákosi-klikk tagjai, kik a szektások... Ilyen vélemények az Intéző Bizottság ügyszólván valamennyi tagjával és valamennyi vezetővel kapcsolatban felmerülnek.” MSZMP Budapesti Pártbizottság Oktatási Igazgatósága: *Válogatott dokumentumok és források a budapesti pártmozgalom történetéből, 1956. november–1957. június*, Budapest, 1982. 12. o.
- 12 A *Népszabadság*, november közepén ennek a vonalnak a leghangosabb szószólója, november 11-i vezércikkében így foglalja össze, hogy kire kíván építeni a párt: azokra, „akiket a régi, rossz vezetés hányszor, de hányszor kiszolgáltattott a tömegek haragjának, akiket ide-oda rángattak...”, azokra, „akik végigszenvedték a Rákosi–Gerő-klikk börtöneit”, s végül azokra az értelmiségiekre, „akiket semmi-

féle határozat, semmiféle megbélyegzés nem tántoríthatott el a Rákosi–Gerő-féle klikk elleni következetes harctól”. „Ugyanakkor félreérthetetlenül le kell szögezni, nem leszünk a rákosista restaurátorok pártja...”, írja a lap vezércikke.

- 13 A döntésről Kádár november 11-i rádióbeszéde tájékoztatta a nyilvánosságot. (*Népszabadság*, 1956. nov. 12.) Kádár itt „több tucát” személyről beszél, s a lista bővítését igéri. 11 név (Andics Erzsébet, Ács Lajos, Bata István, Berei Andor, Hidas István, Hegedűs András, Gerő Ernő, Szalai Béla, Piros László, Vég Béla, Non György) megjelent a Veszprém megyei pártbizottság lapjában. (*Új Út*, 1956. nov. 16.)
- 14 A Szolnok megyei IIB november első napjaiban közzétette a maga feketelistáját a *Tiszavidék* c. megyei pártlapban (*Népszabadság*, 1957. jan. 29.). A Veszprém megyei tisztogatásokról beszámol a *Népszabadság* 1956. nov. 25-én. Nógrád és Vas megyét a tisztogatásban élen járók között említi Szenes: *i. m.* 96. o.
- 15 A tiszti nyilatkozatról lásd Szabó: *i. m.* 38. k. o. A szerző szerint a budapesti katonatisztek 80%-a november 14-ig aláírta a nyilatkozatot.
- 16 Ez az igény mindjárt az első alkalommal elhangzott, amikor Kádár munkástanácsí küldötteket fogadott a parlamentben. Lásd *Népszabadság*, 1956. nov. 14.
- 17 Lásd Sebestyén Miklós: A Nagybudapesti Központi Munkástanácsról. *Szemle* (Brüsszel), 1961. 3. sz. 54. o.
- 18 Lás Szenes: *i. m.* 24. o.
- 19 Néhány esetről a sajtó is beszámolt. A *Népszabadság* 1956. nov. 13-i számában a Budapesti Lapnyomda munkástanácsa amiatt tiltakozik, hogy Galló Ernő, a nyomdász szakszervezet november 2-án leváltott vezetője 4-e után visszatért hivatalába. A *Népakarat* 1956. nov. 29-i száma közli, hogy Andics Gabriella (Andics Erzsébet húga), akit október végén lemondattak a Bajcsy-Zsilinszky Kórház dolgozója, újra át akarja venni igazgatói tisztét. Ugyanezt írja meg a *Népakarat* 1956. dec. 8-án Kruzlák Béláról, a Műszaki Fordító Iroda leváltott vezérigazgatójáról.
- 20 Lás a *Nagybudapesti Központi Munkástanács Tájékoztatója*, 1956. nov. 30.
- 21 A budapesti karhatalmisták soraiban több, mint 1300 volt pártalkalmazott volt. Lásd Szabó: *i. m.* 56. o. Kádár az országos pártértekezleten azt mondta, hogy a karhatalomba csak a központi apparátus leépítése miatt küldtek funkcionáriusokat. Az *MSZMP országos értekezletének jegyzőkönyve*. Budapest, 1957. 217. o. Egy ellenpélda: Timár Géza októberig a Ganz Hajógyár DISZ-titkára, október 30-án kitiltják az üzemből, november 4-e után nem engedik vissza, mire beáll karhatalmistának (*Népszabadság*, 1957. jún. 19.).
- 22 „Nem engedhetjük, hogy mindenkét félreállítsanak, aki csak funkciót töltött be..., mert ez akadályozná a párt újjászervezését” – jelentette ki az MSZMP szervező titkára, Kiss Károly egy kispesti aktívaértekezleten (*Népszabadság*, 1956. nov. 27.)
- 23 A KMT kapcsolatban állt a legális Írószövetséggel, a féllegális MEFT-el és az illegális MDFM-el, valamint az *Élünk* körével is. Tervezett lapjának szerkesztésére Obersovszky Gyulát kérte föl. A faluhoz fűződő kapcsolatokról lásd a *KMT 3. sz. Tájékoztatóját*, 1956. dec. 5.
- 24 A budapesti területi munkástanács megalakítását az Újpesti Forradalmi Munkástanács kezdeményezte, november 12-i Felhívásában. 13-án a karhatalom megszállta a IV. kerületi tanácsházát, ahol a testület székelt, s az épületben tartózkodó személyeket letartóztatták. Ezért a KMT csak egy nappal később, az Egyesült Izzó területén alakulhatott meg. Lásd Sebestyén: *id. cikk* 50. o.
- 25 A Vasas szakszervezet székházába hívtak össze november 15-re alapító értekezletet. Ennek történetét legrészletesebben Rácz Sándor mondja el interjújában: A munkástanács mint egy pecsét, hitelesítette a forradalmat. *Beszélő* 7, 1983.

- 26 A legdurvábban november 26-i rádióbeszédében: „A hivatalokban is, a gyárakban is sok az olyan, mostanában felbukkant, újsütetű, azelőtt sohasem látott, önmagát demokratának nevező személy, akiket ha közelebről megnéztek, látni fogjátok, hogy azelőtt nem voltak se munkások, se demokráták, hanem gyár- vagy malomtulajdonosok, esetleg Horthy hivatásos tisztjei és – mindezeket túl – fasiszták.” *Népszabadság*, 1956. nov. 27.
- 27 Amíg Nagy Imre egy idegen állam felségterületén tartózkodik, nem lehet tárgyalni vele; a szovjet csapatok majd akkor távoznak, ha rend és nyugalom lesz; a kormány többpártrendszer és tiszta választásokat akar, de erről is csak akkor lehet szó, amikor már biztosítva lesz, hogy a kommunisták nem szorulnak ki a parlamentből, mert nélkülük vége lenne a „népi demokratikus államrendnek”; előbb vegyék fel a munkát, majd aztán lehet tárgyalni a politikai kérdésekről. Ez ügyben a korabeli sajtóközlések és a személyes emlékezések tökéletesen fedik egymást. Lásd *Népszabadság*, 1956. nov. 15., *Új Út*, 1956. nov. 15., Sebestyén: *i. m.* 50. o. Rácz: *id. interjú*.
- 28 Lásd Rácz: *id. interjú*, Tőke Ferenc: A Nagybudapesti Központi Munkástanácsról. *Szemle* (Brüsszel), 1961. 2. sz., 60. o. Marosán a kormány taktikájáról: „Munkamegosztás volt köztem és Kádár között, megegyeztünk, hogy a munkástanáccsal először én tárgyalok, és mondom, ami belefér, aztán amikor már a feje tetején áll minden, bejön Kádár, én kimegyek, ő leül, és megpróbálja megnyugtatni a kedélyeket.” Az élet újra indul. Rapcsányi László interjúja Marosán Györggyel. *Jel-Kép*, 1982. 1. sz., 90. o.
- 29 Sebestyén: *id. cikk*, 52. o.
- 30 Lásd a *Felhívás valamennyi üzemi, kerületi és megyei munkástanácshoz* c. KMT-röpiratot, Budapest, 1956. nov. 27.
- 31 Így vesztette el megbízatását a KMT első elnöke, Dévényi József. Lásd Rácz: *id. interjú*.
- 32 „Bár az eddig elért eredmények távolról sem kielégítőek, mégis... e tárgyalások során soha egy pillanatra sem tértünk el a nagyszerű október 23-i nemzeti forradalom célkitűzéseitől, alapvető követeléseitől” – írja a KMT november 27-i *Felhívása*.
- 33 Eörsi István személyes közlése.
- 34 A szakszervezet bomlási folyamatáról eléggé részletes képet ad Molnár J.: *i. m.* 82. o.
- 35 A KMT-ben közkézen forgó elképzelés az volt, hogy a hierarchikus tervutasítási rendszert alulról szerveződő iparkamarák egyeztető tevékenysége váltsa föl. Lásd A magyar népgazdaság önkormányzati szervezete c. dokumentumot; ismerteti Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. I. köt., Budapest, 1985. 347. o.
- 36 A KMT és a Szaktanács viszonya kezdetben kifejezetten ellenséges, a munkásvezetők szóba sem akarnak állni Gáspárékkal. December elején azonban valamelyest javul a kapcsolat a két testület között. A helyiség-gondokkal küzdő Munkástanács a kormány ajánlata helyett a SZOT-ét fogadja el. Az üb-választások kapcsán hely ad a SZOT tiltakozásának s nyilatkozatban szögezi le, hogy a munkástanácsok nem jogosultak az üzemi szakszervezeti bizottságok feloszlására (*Népakarat*, 1956. dec. 6.).
- 37 A Pető–Szakács könyv a Pénzügyminisztérium, a Kohó- és Gépipari Minisztérium, a Vegyipari Minisztérium, a Könnyűipari Minisztérium és az Építésügyi Minisztérium tervezetét ismerteti: 344. kk. o.
- 38 „A centralizmust, a bürokratikus gazdaságirányítást a munkásság öntevékenyen, a munkástanácsok létrehozásával, a munkás-önkormányzattal váltotta fel. Az új hely-

zet több gazdaságsszervezési kérdést vet fel, amelyekben sürgősen... állást kell foglalni.” A nemzetgazdaság szervezésének és irányításának időszzerű kérdései. Pénzügyminisztérium, 1956. dec. 5. Idézi Berend T. Iván. *Gazdasági útkeresés, 1956–1965*. Budapest, 1983. 50. o.

39 Molnár J.: *i. m.* 92. kk. old. Salgótarjánt (Nógrád megyét), Tatabányát, Miskolcot (Borsod megyét) és Dorogot említi meg a nagyobb konfliktusgócok közül. Sok községben és faluban is fennmaradt a kettőshatalom, vagy a nemzeti bizottság egyeduralma. Gyula példájáról részletesen: *Ellenforradalmi események a gyulai járásban*. Gyula, 1958. Az új karhatalom ide csak december 17-én vonult be, addig a nemzeti bizottság kormányzott, a helyi rendőrséggel együttműködve.

40 „Azonnal megszűnnek a letartóztatások – jelentette ki Kádár a kormány, az ipari vezetők és a munkástanácsok november 25-i parlamenti megbeszélésén –, ha ... abbahagyják a banditizmust, azoknak a bányászoknak és munkásoknak fenyegetését, akik dolgozni akarnak.” (*Petőfi Népe*, 1956. nov. 27.) Az FMPK elnöke ugyanezen az értekezleten figyelmeztette az ellenálló munkástanácsi vezetőket, hogy „húzzák be fülüket-farkukat”. Idézi a Bp. XX. kerületi Munkástanács *Tiltakozás* c. röpirata, 1956. nov. 27.

41 Bozsik Valéria: *A nógrádi kommunisták harca az ellenforradalom ellen*. Budapest, 1957. 116. o. A karhatalom átszervezésének követelése már a megyei munkástanács november 30-i határozatában feltűnik. *U. o.* 111. o.

42 Geréb–Hajdú: *i. m.* 144. o.

43 *Ellenforradalmi események a gyulai járásban*. Gyula, 1958. 53. o.

44 Az összecsapás során lövöldözésre is sor került. A sajtó szerint meghalt Szakács Janka lánggyári munkásnő, „békés járókelő” (tehát nem a tüntetés résztvevője!). Két meg nem nevezett honvédtiszttről is szó esik, akik közül egyet agyonlőttek, egyet megsebesítettek volna a tüntetésre támadó orvlövészek. A tetteseket, a közlemény szerint, a rendőrség elfogta. *Népszabadság*, 1956. dec. 7. Mivel azonban sem a két tisztet, sem az állítólag elfogott tetteseket soha nem nevezték meg, valószínűbbnek látszik, hogy a menetet kísérő karhatalmisták lőttek kifelé, a támadókra, és így vesztette életét Szakács Janka.

45 *Khurschev remembers*. London, 1971. 424. o.

46 A gyűlést eredetileg azzal a céllal hívták össze, hogy megalakítsák az Országos Munkástanácsot, de a zavaros helyzetben erre már nem került sor. Az előkészületekről részletesen Tőke: *id. cikk*, 64. o., a salgótarjáni provokáció hírül vételéről Rácz: *id. interjú*.

47 Bozsik: *i. m.* 128. o. A szövegből az is kitűnik, hogy Nógrádban a vérengzést követően többszáz halottról beszéltek.

48 Miskolc: *Népszabadság*, 1956. dec. 14. és 1957. febr. 10., valamint Déri Ernő–Pataki László: *Az ellenforradalom Miskolcon*. Budapest, 1957. 66–69. o.; Eger: *Népszabadság*, 1956. dec. 23. és 1957. febr. 1.; Kecskemét: *Népszabadság*, 1956. dec. 14. Mint a *Népszabadság*, 1957. május 16-i számából kitűnik, már a tatabányai zavargások során is fegyvert használt a karhatalom.

49 Idézi Molnár J.: *i. m.* 133. o.

50 Molnár J.: *i. m.* 137. o. a következő városokat sorolja föl azok közül, ahol december 10–12. között utcai zavargásokra került sor: Miskolc, Eger, Kecskemét, Gyula, Hódmezővásárhely, Ózd. Hozzáteszi: stb. Kesztyölcön csak december 15-én vet véget a sztrájknak a karhatalom (*Népszabadság*, 1956. dec. 18.); Gyulaváriban még 17-én is tartanak a zavargások. (*Népszabadság*, 1957. jan. 11.)

51 Leszavazta a sztrájkot a Csepeli Vas- és Fémművek központi munkástanácsa (*Népszabadság*, 1956. dec. 12.), állítólag az Egyesült Izzó és a Ganz Hajógyár munkástanácsa is, míg a MÁVAG, a Danuvia és a Finommechanika munkástanácsa so-

sem úgy nem tudott dönteni. Lásd Molnár J.: *i. m.* 133. o. Bár Molnár elismeri, hogy a MÁVAG mégis sztrájkba lépett.

- 52 A bizottság létrehozásáról a *Népszabadság*, 1956. dec. 11-i száma tudósít. December 20-án közli a lap, hogy meghívták a testületbe Balázs József, Babai István, Kléger István, Varga Lajos, Ring István, Tóth Imre volt KMT-tagokat, december 22-én pedig, hogy a bizottság titkárságának vezetését a KMT volt titkára, Babai Istvánra bízták. A sajtó nem közölte, hogy tagja lett a bizottságnak Nagy Elek, a csepeli központi munkástanács elnöke is.
- 53 Halálra ítélik Minczér József bányászt, és tíz évet szabnak ki Minczér Károly lakatosra, mert vezetésükkel egészen 15-ig, a karhatalom fegyveres beavatkozásáig tart a sztrájk a kesztölci bányában. A sajtó szerint egy „12 tagú fegyveres banda” élén kényszerítették a bányászokat a munka megtagadására. *Népszabadság*, 1956. dec. 18.
- 54 *Népszabadság*, 1957. jan. 9. Obersovszky és Gáli ügyét nemsohára összekapcsolják a Domonkos utcai kisegítő kórházban működött csoport ügyével; Tóth Ilonát, a kórházat vezető szigorló medikát és társait gyilkossággal vádolják: megölték egy beépített rendőrugynököt.
- 55 „Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett. Ebben a hűségben, hitvallásunk alapján, gondozni és védeni fogjuk a magyarság szellemét. Erkölcs legyen munkánk talpköve...” Lásd az Írószövetség december 28-i taggyűléséről készült jegyzőkönyvet, AB Fügetlen Kiadó 1983. A nyilatkozatot 8 ellenszavazat és 4 tartózkodás ellenében fogadták el.
- 56 Lásd Szenes: *i. m.* 76. o.
- 57 Az első nyomot a *Népszabadság*, 1957. jan. 2-i számában találtam: a tatabányai szénbányák munkástanácsa január 1-jére sztrájkot hirdetett, tiltakozásul amiatt, hogy Gál István trösztigazgatót visszahelyezték az állásába.
- 58 Az igazgató a kormányhatóságok utasításait hajtja végre, „ugyanakkor a munkástanácsok határozatait érvényesíti az üzem vezetésében, amennyiben azok a fennálló jogszabályokat nem sértik”. *Népszabadság*, 1957. jan. 6. A nyilatkozat okozta felzúdulásról a *Népszabadság* is számot ad 1957. jan. 18-i számában.
- 59 A csepeli központi munkástanács lemondó nyilatkozatát közli a *Szemle* (Brüsszel) 1961. évi 3. száma.
- 60 Egy ritka kivétel: a *Népszabadság*, 1957. márc. 3-án még amiatt panaszkodik, hogy a Beloianisz gyár munkástanácsa nem engedi hozzáférni a pártbizottságot az üzemi rádióhoz. De már itt is messze vannak attól az időtől, amikor a pártot nem a stúdióból, hanem az üzemből tiltották ki.
- 61 Kádár mondja el az országos pártértekezleten, hogy „egyes munkástanácsokat május 1-jei felajánlásokban likvidáltak”. Hozzáteszi: a munkástanács felszámolását „néhány helyen valóban a dolgozók követelték”. Példaként „egyes bányavidékeket” említ. *MSZMP országos értekezletének jegyzőkönyve*, 58. o. Ugyanitt azzal dicsekszik Kakucska János borsodi másodtitkár, hogy „Borsod megye legtöbb üzemében már elhaltak a munkástanácsok.”
- 63 Nezvál Ferenc, az Igazságügyminisztérium megbízott vezetője a bírósági elnökök február 15-i országos értekezletén azt mondja, hogy február 12-ig 208 személy ellen hoztak statáriális ítéletet; 31 esetben ítélték halálra a vádlottat, és 21 halálos ítéletet hajtottak végre (*Népszabadság*, 1957. febr. 16.). Berecz János szerint 1957. január 25-én tartóztatják le Háty Gyula, Lengyel Balázs, Tardos Tibor és Zelk Zoltán írókat, valamint Löcsei Pál és Novobáczky Sándor újságírókat. Déry Tibor letartóztatására április 11-én kerül sor. Május 23-án viszik el Bibó Istvánt.
- 64 A népi emlékezet több falusi plébános meggyilkolását tartja számon.

- 65 Halas Lajos: *Az R gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, 1986. 221. o.
- 66 Bakó Ágnes, VIII. kerületi párttitkár panaszkodik az MSZMP országos értekezletén, hogy májusban, az új népköztársasági címer bevezetése után, a Gábor Áron Vasöntőde munkásai tömegesen tüzték ki a Kossuth-címet, még a műhelyfalakra is kitétték. *Jegyzőkönyv*, 140. o.
- 67 Lásd Szenes: *i. m.* 96. o.
- 68 Szenes Iván: A párt újjászervezése, állandóság és változás c. előadásában (*Párttörténeti Közlemények*, 1982. 3. sz., 188 k. o.) azt állítja, hogy az új apparátus tagjainak 67%-a volt pártmunkás 1956 októbere előtt. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy 1956–57-ben intenzív mozgás volt a pártapparátus és az államigazgatás megfelelő szintjei között, amiről ez az adat nem ad számot. Kiss Károly az országos pártértekezleten kijelenti, hogy az eltávolított „rég elvtársak” visszahelyezése magasabb szinteken lényegében befejeződött, de alsóbb szinteken még nem teljesen ment végbe; ez is indokolja, hogy Szenes adatát fölfelé korrigáljuk. *Jegyzőkönyv*, 136. o.
- 69 „Nagy munkában vannak állami, gazdasági szerveink. Tisztítják hivatalaikat az ellenforradalmi szeméttől.” Szabó László: A szenny piszkos árja. *Népszabadság*, 1957. május 5. Ettől fogva a lap sorozatban gyártja a tisztogatásokról szóló tudósításait. Például: 1957. máj. 9., máj. 15., máj. 25., jún. 1., jún. 9., jún. 11., jún. 12., jún. 20., jún. 22.
- 70 A Táncsics Körrel szoros kapcsolatot tartó személyekre (Bölöni György, Illés Béla, Mesterházi Lajos, Sándor Kálmán stb.) bízta a kormány az Írószövetség feloszlata után alakított, ún. Irodalmi Tanács ügyeinek vitelét, sők adják ki márciustól az ekkor még egyetlen irodalmi lapot is, *Élet és Irodalom* címen.
- 71 Az ÁVH rehabilitálását követeli Szabó László Hősökről szólunk c. cikke (*Népszabadság*, 1957. ápr. 14.). Az országos pártértekezleten maga Révai is fellép az ávéhások védelmében. *Jegyzőkönyv*, 149. o.
- 72 A reform-ellenes kampány vezéralakjai Háy László és a háttérből sugalmazó Berei Andor; a napi munkát fiatalabb pártpropagandisták végzik, mint Molnár Endre és Ripp Géza.
- 73 Lásd a március 29-i nagygyűlések szónokait (Marosánt, Münnichet, Biszku Bélát): *Népszabadság*, 1957. márc. 30.
- 74 Az ideológiai kampány mellett az is gyengíti a gazdasági reform pozícióit, hogy időközben megkezdődik a munkástanácsok felszámolása. A reformerek már januártól kezdik elválasztani a piac ügyét a vállalati öngazdálkodástól, de ez a visszavonulás csak átmenetileg segít rajtuk. Amikor aztán kiderül, hogy a januártól folyósított szovjet, kínai, valamint kelet-európai kölcsönök segítségével szervezeti változtatások nélkül s a vártnál jóval gyorsabban föl lehet lendíteni a termelést, a vezetés végképp elveszíti érdeklődését a reform iránt, és könnyű szívvel csatlakozik az új mechanizmus sztálinista támadóihoz. Lásd Berend: *i. m.* 109. kk o.
- 75 A visszakozás leglátványosabb aktusára azon a fogadáson kerül sor, melyet Kína moszkvai nagykövetsége ad 1957. január 17-én Csü En-laj látogatása alkalmából. Hruscsov itt kijelenti: „A mi felfogásunk szerint a 'sztálinista', valamint maga Sztálin is elválaszthatatlan a kommunista nagy nevéből... Sztálin neve elválaszthatatlan a marxizmus–leninizmustól.” *Népszabadság*, 1957. jan. 20.
- 76 Kirakatper – zárt ajtók mögött c. írásomban (*Beszélő*, 8, 1983) összefoglalom azokat a tényeket, amelyek alapján több-kevesebb biztonsággal állíthatjuk, hogy Nagy Imréék letartóztatására és perbefogására március végi–április eleji moszkvai látogatása során utasítják Kádárt.
- 77 Szenes: *i. m.* 158. o.

- ⁷⁸ A névváltoztatási vitára Marosán is visszautal az országos pártértekezleten. *Jegyzőkönyv*, 71. o.
- ⁷⁹ Donáth Ferenc személyes közlése.
- ⁸⁰ Szenes: *u. o.*
- ⁸¹ Szabó: *i. m.* 142. o. A karhatalom formális feloszlására csak 1957. december 20-án kerül sor. *U. o.* 144. o.
- ⁸² Lásd Hajdú József: A budapesti munkásörtség történetéhez. A Fukász György, Ruff Mihály és Vági József szerkesztette, *Útban a szocializmus felé* c. kötetben. Budapest, 1985. 169. o.
- ⁸³ Az összehasonlító adat 1957 áprilisára vonatkozik, lásd Szenes: *i. m.*: 129. o. A szerző külön megjegyzi, hogy a „MUK” összeomlása után rendkívüli módon felgyorsult az alkalmazotti réteg beáramlása: *u. o.* 136. o.
- ⁸⁴ *Jegyzőkönyv*, 50. o.
- ⁸⁵ Figyelemre méltó, mivel indokolja Kádár, hogy a munkástanácsok felszámolása során a pártnak türelemmel és tapintattal kell eljárnia: A „kevesbé öntudatos munkások” csak arra emlékeznek, „hogy annak idején cukrot, sonkát, dupla fizetést kaptak, és még csak nem is dolgoztak érte. Arra pedig nem gondolnak, hogy ez tulajdonképpen nem jó, hanem rossz volt a számukra”. *Jegyzőkönyv*, 57. k. o. Fel sem ötlük, hogy a munkások esetleg a saját vívmányuknak érezhetik a munkástanácsokat. A doktrinérből Révai ezen a ponton sokkal közelebb van a marxizmus eredeti, demokratikus felfogásához: az a kérdés, mondja, „hogy vannak-e még – és mennyire jelentékeny – munkásrétegek, amelyek magukénak érzik a munkástanács intézményét... Nincs jogunk nem törődni ezeknek az álláspontjával.” *Jegyzőkönyv*, 152. o.
- ⁸⁶ Ez a gondolat már novemberben feltűnik Kádárnál: „A munkások között a zavaros időkben zavaros emberek kerültek felszínre, sok köztük az olyan, aki rövid ideje munkás.” MSZMP Budapesti Pártbizottság Oktatási Igazgatóság: *id. kiadv.*, 14. o.
- ⁸⁷ Ez a gondolat is feltűnik már novemberben; lásd Kádár 26-i rádióbeszédét: „Én megtanultam a leckét, amelyet igen drága tandíjért a Nagy Imre-kormány működése adott az országnak: az ellenforradalommal szemben nem úgy kell harcolni, hogy követeléseinek engedünk, hanem úgy, hogy az ellenforradalmat szétzúzzuk.” *Nép-szabadság*, 1956. nov. 27.
- ⁸⁸ Lásd Kádár első titkári zárszavát. *Jegyzőkönyv*, 221. o.
- ⁸⁹ Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*, I. köt. Budapest, 1981. 149. kk. o.
- ⁹⁰ Lásd Edward Ochab interjút Teresa Toranska: *Oni* c. kötetében. London, 1985. 54. o.
- ⁹¹ Lásd Veljko Micsunovics 1956. október 25-i naplóbejegyzését Hruscsovval folytatott beszélgetéséről. V. Micsunovics: *Journées de Moscou, 1956–1958*. Paris, 1979. 126 k. o.
- ² Az *Igazság* tudósítója október 31-én találkozott velük, mielőtt a pártközpont épületét elhagyták volna. *Igazság*, 1956. nov. 1. Hruscsov pedig úgy emlékszik, hogy Budapesten éjszakáztak, tehát már 30-án itt kellett lenniük. *I. m.* 417. o. – A megjegyzés tartalmáról Nagy Imre tájékoztatta a környezetét. Hasonló tájékoztatást adott Tildy Zoltán Maléter Pálnak, aki ekkor honvédelmi miniszterhelyettes volt. Lásd Maléter Kilián-laktanyában tartott sajtótájékoztatóját, ismerteti a Szabad Kossuth Rádió november 2-i éjfél-i adása. *A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében*. New York, é. n. 317. o.
- ⁹³ Hruscsov szerint a sorsdöntő elnökségi ülésre Mikojan és Szuszlov távollétében, tehát legkorábban október 30-án került sor. Ez azonban egyszersmind a legké-

sőbbi lehetséges időpont is, mert Hruscsov beszámol róla, hogy ezután érkezett Liu Sao-csi Moszkvába, hogy egy egész éjszakán, majd egy délutánon át tárgyaljon előbb vele és Ponomarjovval, majd – a vnukovói repülőtéren – a teljes pártelnökséggel. Liunak azonban 31-én este már távoznia kellett, hiszen november 1-jén Hruscsov, Malenkov és Molotov a szovjet–lengyel határra utazott, Gomulkaékkal tárgyalni. *i. m.* 417. k. o.

94 Lásd Micsunovics november 3-i naplóbejegyzését: *i. m.* 135. k. o.

95 Gomulkaék, egységlistas választásokkal ugyan, de felelevenítették a többpárt-rendszert, meghatározatlan időre elnapolták a mezőgazdaság kollektivizálását, és kompromisszumot kötöttek a katolikus egyházzal (a megállapodás keretében új katolikus folyóiratokat, értelmiségi klubokat engedélyeztek, sőt, ahhoz is hozzájárultak, hogy ZMAK néven külön világi katolikus képviselőcsoport alakuljon). Nem tartozik ide, hogy miért kezdték ezeket az engedményeket 1956 után lépésről lépésre visszavenni; mindenesetre teljesen nem sikerült semmissé tenni őket, s megállapíthatjuk, hogy Lengyelország II. világháború utáni történelme 1956-ban kezdett elkanyarodni a térség többi országaétól.

96 Lásd Miklós Molnár: *Victoire d'une défaite*, Budapest, 1956. Paris, 1968. 269. kk. o.

97 J. Radványi: *Hungary and the superpowers*. Stanford, Cal. 1972. 11. k.o.

98 November 2-án, a titkos szovjet–lengyel határtalálkozó másnapján a PAP közli A LEMP Politikai Bizottságának nyilatkozatát. A közlemény elismeri, hogy a „magyarországi események új, veszélyes szakaszba léptek. Mindinkább világossá válik, hogy a reakciós elemek felülkerekednek. A szocialista rendszer alapjait veszély fenyegeti. A zűrzavar és az anarchia kiterjed az egész országra. Reakciós bandák lincseléseket követnek el, és bestiális módon gyilkolják a kommunistákat.” Eddig a pontig Gomulkaék helyzetmegítélése erősen közeledett a szovjetekéhez. A döntő kérdésben azonban változatlanul teljes az ellentét: „Az a véleményünk – folytatódik a nyilatkozat –, hogy a magyar nép, élén a munkásosztállyal, a maga belső erőivel meg tudja védeni a szocializmus vívmányait.” Idézi, az utolsó mondat kivételével, Berecz: *i. m.* 158. o. Az utolsó mondatot lásd Gömöri György: A magyar forradalom lengyelországi visszhangja c. cikkében. *Szemle* (Brüsszel) 1959. 2. sz., 30. o. – A budapesti értekezletet január 1–4. között tartották, a bolgár, csehszlovák, magyar, román és szovjet vezetők; Magyarországot Kádár és Münnich képviselte, a Szovjetuniót Hruscsov és Malenkov. *Népszabadság*, 1957. jan. 6.

99 Lásd Micsunovics november 3-i naplóbejegyzését: *i. m.* 136. o.

100 Donáth Ferenc személyes közlése.

101 Lásd Micsunovics november 7-i naplóbejegyzését: *i. m.* 146. kk. o.

102 U. o. és a november 12-i naplóbejegyzésben: 154. kk. o.

103 Lásd Donáth Ferenc levele Molnár Miklóshoz és Nagy Imre levele Donáth Ferenchez. *Beszélő*, 2, 1982.

the photograph shows a small building, possibly a house, with a chimney. The building is situated on a hillside, and there are some trees and bushes in the foreground. The photograph is a black and white print, and it appears to be a reproduction of an older photograph.

The photograph shows a small building, possibly a house, with a chimney. The building is situated on a hillside, and there are some trees and bushes in the foreground. The photograph is a black and white print, and it appears to be a reproduction of an older photograph.

The photograph shows a small building, possibly a house, with a chimney. The building is situated on a hillside, and there are some trees and bushes in the foreground. The photograph is a black and white print, and it appears to be a reproduction of an older photograph.

The photograph shows a small building, possibly a house, with a chimney. The building is situated on a hillside, and there are some trees and bushes in the foreground. The photograph is a black and white print, and it appears to be a reproduction of an older photograph.

The photograph shows a small building, possibly a house, with a chimney. The building is situated on a hillside, and there are some trees and bushes in the foreground. The photograph is a black and white print, and it appears to be a reproduction of an older photograph.

The photograph shows a small building, possibly a house, with a chimney. The building is situated on a hillside, and there are some trees and bushes in the foreground. The photograph is a black and white print, and it appears to be a reproduction of an older photograph.

JORDÁKY LAJOS NAPLÓJA ELÉ

Jordáky Lajos (1913–1974) — szociológus, kritikus. 1944–45-ben a kolozsvári Szaktanács főtitkára, 1945-től a Bolyai Egyetem közgazdasági karának tanára, 1947-től a kolozsvári Magyar Színház irodalmi titkára. 1952-ben koholt vádak alapján letartóztatták, tanártársaival, Balogh Edgárral, Csögör Lajossal és Demeter Jánossal együtt koncepciós perben elítélték. 1956-ban rehabilitálták. 1957 áprilisától 56-os magatartása miatt újabb több hónapos vizsgálat folyt ellene, melynek nyomán eltávolították az egyetemről. 1957-től a román Akadémia kolozsvári fiókja Történeti Intézetének kutatója lett.

*

Ebben a naplórészletben Jordáky Lajos biztos érzéssel talált vissza igazi — ifjúkori — önmagához, amelyet nem 1944 októberének végén tagadott meg, amikor a felszabadított Kolozsváron első nyilvános gyűlésüket tartó szociáldemokrata elvtársai előtt kijelentette, hogy a továbbiakban a kommunista pártban kíván tevékenykedni, hanem még évekkel korábban. Akkor, amikor a demokrácia jogrendszerén belül elképzelt szocializmust esélytelennek ítélte az azonnali és biztos győzelmet ígérő diktatúrával szemben.

Ebbe olyan mélyen beleélte magát, hogy 1946 márciusában, amikor mint feleslegessé, sőt terhessé vált „nacionálkommunistát” kizárták a pártból (44 őszétől 46 márciusáig terjedő korszakáról lásd *A mór megtette kötelességét, a mór mehet* című megemlékezést: *Magyar Nemzet* 1988. szept. 6.), *Párton kívül fogom szolgálni a pártot* címmel megalázkodó cikket írt a kolozsvári pártlapba. 1948-ban pedig 500 oldalas — immár alighanem örökre kéziratban maradó — traktátusban leplezte le az amerikai imperializmust. Szinte hihetetlen, hogy ez az ember 1956 őszén a kolozsvári Bolyai Egyetem diákságának bálványa lehetett.

Jordáky — haláláig vezetett — *Naplójának* 1947. december 24-étől 1957. március 8-áig terjedő kötetét mintha két ember írta volna. Ebben az átváltozásban egészen biztos, hogy az 1952. augusztus 30-a és 1955. május 27-e között eltelt „ezeregy nap és éjszaka”, a börtön kijózanító hatása játszott döntő szerepet. „Na, Bubi, hogy ízlik a diktatúra?” — kérdezte tőle valamikor 1953-ban a pitești-i börtönben régi elvtársa, a „jobbboldali” szociáldemokrata Lakatos István. „Tévedtem — válaszolta Jordáky —, nagyot tévedtem.”

De tévedésével nemcsak a „demokrácia vagy diktatúra” kérdésében volt kénytelen szembesülni. A börtönből szabadulva látnia kellett, hogy a románság nemzeti szupremáciájának, a „román Erdély” kizárólagosságának hívei elérkezettnek látták az időt arra, hogy álláspontjukat a párton belül is érvényesíteni kezdjék. 1945-ben Jordáky még azt hitte, hogy Erdélyben elsősorban a „felvilágosult és haladó szellemű” magyar munkásságra alapozva és a „reakciós érzületű, babonás” román paraszttömegek ellenére lehet és kell megcsinálni a szocializmust.

Ebből a kétségtelenül naiv és túlzó, anarchisztikus magyar „nemzeti kommunizusból” 47–48-ra semmi sem maradt. De a bekövetkező állam-párti átrendeződés csak az ötvenes évek közepére tudott olyan helyzetet teremteni, hogy abban egy másfajta, egyáltalán nem naiv és nem anarchisztikus, hanem nagyon is kiszámított, balkáni fifikával fűszerezett, a többségi mivolt előnyét érvényesítő „nacionálkommunizmus” megvethesse a lábát.

Az 1944 utáni évtized erdélyi történései (is) azt igazolják, hogy a szavakban rendkívül radikális és előrerugaszkodó kommunista ideológia és politika — mind korai magyar, mind későbbi, államosított, románná lett változatában — nagyon is hasonult ahhoz a közeghez, amelyben érvényesült. Jordáky 1956-os visszatalálása a szocializmus pozitív eszményéről le nem mondó, de a politikai pluralizmust, a sajtó- és gyülekezési szabadságot természetes közegének tekintő szociáldemokráciához így egyben a nemzeti–nemzetiségi érdekérvényesítés anarchisztikus és állam-párti formáinak világos elutasítását is jelentette.

Távolról sem azt szeretném ezzel sugallani, hogy a szociáldemokráciát kellene a demokratikus nemzeti érdekérvényesítés egyetlen lehetséges formájának tekintenünk. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez is, ez a **hagyomány is** alkalmas lehet arra, hogy a hatalmi kizárólagosságon alapuló, és éppen ezért a nemzeti kizárólagosságot is természetes mágnesként vonzó és továbbgerjesztő, -torzító rendszereket az általános társadalmi-politikai vonatkozásokon túl, **nemzetileg is demokratizáljuk.**

Ez talán az 1956–57-es Jordáky-napló legfontosabb — mai — üzenete.

1956. március 11–1957. március 8.*

március 11.

Néptanácsi választások. Magam csodálkozom a legjobban, mennyire érdektelen számomra és közönyösen hagy. Az emberek elmennek szavazni – mint jól bedresszírozott állatok, kizárólag ösztöneik alapján, a tudatosság legcsekélyebb megnyilvánulása nélkül. Mindenki szavaz – a jogból kétségtelenül senkit sem zárnak ki. De ez szükségtelen is. Hiszen csak egyetlen jelölt van, s tetszik – nem tetszik azt kell megválasztani. Kutyakomédia ez, megcsúfolása a szocializmusnak.

A polgári parlamentizmus a maga klasszikus formájában kétségtelenül elavult forma. De csak annak a módosításából születhetik meg a szocialista állam népképviselői szerve, mint ahogy a polgári parlament is a rendi országgyűlés átalakításából jött létre. A szocialista irányzatok részére teljes szabadságot kell biztosítani a szocialista államban. És természetesen az összes társadalmi rétegeknek. Ezeknek lehetnek jelöltjeik, s a szavazók választhassák a legjobbat, a legkiválóbbat, akiben bizalmuk van, s akit becsülnek és szeretnek. (...) De az, ami most folyik, nevetséges, s a néptömegek teljes és maradéktalan lebecsülését jelenti.

március 12.

Szabédi egy választói gyűlésen Miron Constantinescu [jelenlétében] felvette határozottan és magyar nyelven a magyar egyenjogúság kérdését Kolozsváron. Azt kívánta, hogy a város külsején is látsszék, hogy Kolozsvár legalább annyira magyar város, mint román. A magyar nyelv használatát és folyóiratot követelt. M. C. élesen reagált, és buta érvekkel utasította vissza(...) Üdvözlét Szabédinek ezért a kiállásért, amely jelentős lépés fejlődésünkben. Lehet, hogy sokaknak nem tetszik, de ennek is lesz eredménye.

március 13.

A történész-hallgatók szolidarizáltak velem az ellenem elhangzott kritikákkal kapcsolatban (nacionalizmus). Ezt a diákságot segíteni kell felemelkedésében, szocialistává kell tenni, a magyar és az egyetemes kultúra tiszteletére kell nevelni(...)

március 15.

Ma az Egyetemen kurzusom két óráját az 1848-as magyar forradalomnak szenteltem. Nemzeti és nemzetközi jelentőségéről beszéltem(...) A diákok ün-

neplő öltözetben vártak. Megható jelenetek voltak. Éreztem, mennyire együtt-
érezünk, diákok és én a márciusi ifjúsággal és nemes emberi, haladó forradalmi
eszményeikkel(...) Március szelleme él és hat ma is lelkünkben, és hiszem, hogy
nagy tettekre ösztönöz.

március 31.

A személyiség kultuszának a megszüntetése. Sztálin elleni támadások. Tito
újabb követelései. Szociáldemokraták visszautasítása. Rajk teljes és nyilvános
rehabilitálása(...) Pereg és meghozzá gyorsan pereg a világtörténelem filmje(...) A szocializmus felé megy kétségtelenül a világ. A szocializmus azonban csak az
emberi szabadságra és az igazságra építheti a maga rendszerét. Csak ezáltal több,
mint bármilyen más rendszer.

április 2.

[Balogh] Edgárék, Szabédiék és Liló. Kellemes este. Később Sima is megér-
kezett. Szabédi ma Miron C[onstantinescu]-nál ebédelt, annál, aki három héttel
ezelőtt még élesen szembefordult vele. A fordulat a nemzetiségi kérdésben is
mind élesebb, s most a román nacionalizmus veszélyének a kihangsúlyozása
kezdődik.

április 3.

Egyik napról a másikra kirügyeztet a somfa. Ágyban fekszem és nézem,
amint szemem láttára sárga, majd zöld színt ölt magára. Egy kis eső, s az élet új
pezsgésnek indul. (...) S én elmélkedem az emberi sorsról, amelyet oly kegyet-
lenné tudnak tenni a zsarnokok, a despoták, az emberiség bűnözői(...) Az em-
ber még attól is megrémül ma, hogy saját maga előtt bevallja gondolatait. Félel-
mekkel teli idők(...)

április 4.

Az Egyetemen még mindig a meghunyászkodás és a gyáva, lapuló szolgai
szellem uralja a tanárok nagy részét. Mikor lesz már eredménye felrázó mun-
kánknak? Úgy érzem, a diákok között sokkal nagyobb máris a hatás, mint a te-
hetetlen, betűragó és nagyrészt tehetségtelen tanári karon belül. (...)

április 6.

Nagy Imre és Nemes István voltak nálunk. Művészet, magyarság és szocializ-
mus kérdésének tömege merült fel a beszélgetések folyamán(...) Nagy Imrének
kiállítást kell rendezni, olyan és annyi csodálatos képe van készen. Nagy mű-
vész, haladó, és mégis a magyar szemlélet tükröződik képein. Mindenkinek lát-
nia kell ezeket a képeket. A magyar nép közkinccse, s ma az a legfontosabb fel-
adat, hogy valóban erősítse a haladó és demokratikus magyarság elnyomott és
nyomorúságba döntött tudatát.

április 7.

(...)

Gáll Ernővel hosszas beszélgetés. Hruscsov zárt gyűlésen tartott referátuma, Gh.-Dej beszéde és Miron [Constantinescu] kolozsvári feldolgozása. Mindaz, amit a nyugati sajtó írt, s amit régi antisztalinistáktól olvastunk, kevés ahhoz képest, amit a valóságban a XX. kongresszuson mondtak. Gyilkosságok sorozata, hazugságok, öndicsőítés, terror, s hogy még mi minden, el sem lehet sorolni. Mi köze a szocializmushoz a sztalinizmusnak? — Iparosodott ország épült, az igaz, de a legborzalmasabb kizsákmányolás és elnyomás volt az alapja(...) Különben a városi alapaktíva ülésén támadták Bányait. Nedelcu ezredes elmondta, hogy a tartományi állambiztonsági hivatalok közt szocialista verseny volt, ki „szállít több munkaeőt” a csatornának. Ez nem is megdöbbentő. Mindennél több.

április 8.

Dán István és Veress Pál voltak nálunk(...) Mi este Szabédiéknél.

(...)

A Szocialista Internacionálé pártjai elutasítottak bármilyen együttműködést a kommunista pártokkal(...) Valóban sok mindennek kellene történni, hogy az együttműködés lehetővé váljék. Pedig a munkásmozgalom uralná egész Európát és Ázsiát. A szocializmus útja azonban csak demokratikus lehet, és csak a szabadság és félelem nélküli élet megvalósításán át képzelhető el. De nem a szavak, hanem a tettek demokráciájára van szükség. A kapitalizmus restaurációját megakadályozni, de az emberi szabadságokat s a ma szocializmusát megvalósítani.

április 9.

Az Egyetemen járt Miron Constantinescu. A román nacionalizmust tette felelőssé a magyar tudományos élet háttérbe szorításáért és elnyomásáért. Roller a bűnbak(...) Mintha egyedül lenne a bűnös, és mintha nem lett volna hivatalos vonala a politikának az állami életben. Minket, régi szocialistákat igyekeztek megbélyegezni sovinizmussal, s ugyanakkor a legarcátlanabb román nacionalizmus szemtelenkedett mindenütt el(...)

április 10.

Érdekes jelenség. Úgy látom, erőteljes a közeledés a nyugati szociáldemokraták és Titóék között. Spaak ma Belgrádban előadást tart, a Borba és a többi lap svéd, svájci, nyugat-német szociáldemokraták nyilatkozatait közli, belga szocialista nők látogatják Jugoszláviát(...) Ha ehhez hozzávesszük, hogy követelik a Kominform feloszlátását, s újabb feltételeket állítanak a Szovjetunió és a népi demokratikus államok elé — akkor erősödik ez a véleményem. Irány: vissza a szociáldemokrácia irányába(...)

Liszenko megbukott(...) Gottwaldot megbírálták, halála után három évvel. Cservenkovot azonban életében érte súlyos bírálát. A görög párt főtítkárát elcsapták(...) Rehabilitálások(...) De általában kevés az önkritika. (...)

április 21.

A debreceni egyetemről néhány tanárból és 150 diákból álló csoport érkezett Kolozsvárra. A diákság ének- és táncsoportja és footbalcsapata. Talán nem is az a fontos, hogy egyetemek közötti közeledésnek más útja is lehetséges volna, hanem a tény a fontos. Végre egy magyar városból emberek jöhetnek ide. A fogadás igaz, hogy jól „szervezett”, de mégis itt vannak magyarok részéről. Bartók és Kodály dalaival és magyar táncokkal, erősítés ez az erdélyi magyaroknak(...)

április 22.

Bartók III. Zongoraversenyét Halmos játszotta a kolozsvári filharmonikusokkal(...)

április 23.

Asztalosék. Hosszú beszélgetések főleg az egyetemről és iskoláról. Meglehetősen ki van kapcsolódva mindenből. Iszolált, mint minden ember.

április 24.

Bankett a debreceni vendégek tiszteletére. Jól sikerült. Jó kezdet, ha nem maradunk a szavaknál(...) Daicoviciu most is hordószónoklatot tartott. Kellemes meglepetést jelentett a román egyetem kórusának a szerenádja a vacsora vége felé(...) Mindenesetre rendkívülien óvatosak voltak a beszélgetésekben.

április 25.

A Magyar Színházban megnéztük a *Bánk bán* előadását.

április 26.

Londonban éles összecsapás Gartokell és Hruscsov között. A Munkáspártnak van igaza, mert az emberit, az igazságot, a valóságot képviseli(...) A tisztogatás mind nagyobb méreteket ölt Lengyelországban és Csehszlovákiában(...) Magyarországon forr valami. Csak nálunk nem látható még semmi, csak a tanácstalanság és zűrzavar. Az emberek – főleg a kommunisták – azt várják, hogy továbbra is mások gondolkozzanak helyettük. (...)

május 1.

Szabédiék, Fekete Miskáék, Veress Paliék, Nagy Imre. Egész nap beszélgetések. Politikáról, irodalomról és művészetről. A nemzetiségi kérdés mind élesebbé válik az államapparátusban megbúvó román nacionalizmus féktelen tevő-

kenysége következtében. A román nacionalizmus első célja szemmel láthatólag a városok gyors elrománosítása. És ezt kivétel nélkül minden területen teszik(...) És a magyarságnak nincs semmiféle olyan szervezete, ahol elmondhatná panaszait, védhetné érdekeit és formálhatná jövőjét. A Párt nem áll következetesen az internacionalizmus elvi és gyakorlati alapján.

május 2.

Mintha a sztálinizmus töretlen lenne nálunk. Semmi nem mozog. Új biblia-magyarázat és új betűrágás, a lényeg azonban a régi állampolitikai fronton ugyanúgy, mint a pártban. Az alapszervezetekben még meg sem kezdték a XX. kongresszus feldolgozását. Szellemi életünkben semmi változás. Sztálinista vonal Sztálin neve nélkül.

május 3.

[Balogh] Edgáréknál. [Szabédi] Laciék és Kelemen Béla. Iskolásérelmek, tudományos élet lehetetlenné tétele a haladó magyar tudomány számára. Iskoláinkat szét akarják rombolni, régi kollégiumainkat elveszik(...) S a vezető helyeken levő emberek pöffeszkednek, és még most is gyáván meghunyászkodva tétlenkednek. A vezető magyar intézmények élén levő zsidó elvtársakat már rá kellene kényszeríteni, hogy döntsenek, éreznek valamilyen közösséget a magyar kultúrával, vagy sem. Ha igen, akkor tegyenek valamit, foglaljanak állást. Ne csak romboljanak, hanem építsenek is.

május 4.

Vizsgák. A negyedévesek sorra tesznek vallomást... Gondolataik, érzelmeik, vajdúd lelkük forrongásai kerülnek eléem. (...)

május 6.

Tito Párizsba utazott. Kapcsolatok még szorosabbra fűzése a szocialista mozgalmakkal a nyugati demokratikus országokban.

május 8.

A negyedévesekkel sokat beszélgettem... Egy reménytelen és hit nélküli ifjúság. Mi teszi azzá? A rossz nevelés, a szociális nyomorúság és a nemzeti visszaszorítás rendkívüli mértéke. (...)

május 12.

[Balogh] Edgárék jöttek fel. Demeter Jánossal bizalmasan közölték, hogy az Igazságügyminisztériumban megbeszélés volt azokkal a perekkel kapcsolatban, amelyeket felülvizsgálnak. Részt vettek a minisztérium, ügyészség, államelnökség és párt kiküldöttei. Miután a szóba jövő ügycsomókat átvizsgálták, Groza megkérdezte, mi van a „négy kolozsvári professzor” ügyével, és felvétette a fe-

lülvizsgáló perek listájára(...) Az ügycsomó tehát most fenn van. Kíváncsi vagyok, mit tesznek. Aljas gazemberek végeredményben. Amíg azok rehabilitálnak, akik elítéltek, amíg csak feladatot hajtanak végre ugyanolyan lelkiismeretességgel, addig nem lehet bízni ebben a rendszerben(...) A szocializmusnak egyetlen nagy fegyvere van: az igazság. Minden ebből fakad. De nálunk még mindig a hazugság uralkodik.

május 13.

Boldogtalan körülmények között is mennyi boldogság. Ha ott vagy, családi körben, könyvtárban, íróasztalod mellett, borostyán, nárcisz és gyöngyvirág illatozik, és zene szól. És ebben a környezetben dolgozol. Alkotsz nemzeted és az emberiség javára(...)

május 16.

A Magyar Színházban: *Köszívű ember fiai*. Jókai regényének nem valami kiváló színpadi változata. De így is szép, nemes mondanivalójú és szórakoztató történet. Növeli a magyar és haladó nemzeti érzést.

(...)

május 19.

A szociáldemokraták felé komoly közeledés folyik. Bár még mindig nem elég bátran és nyíltan. Suba alatt akarják visszaédesgetni a szociáldemokratákat. Gyávák és kétszínűek végeredményben. Vagy primitív megszállottak(...) A párt főtitkárának kísérlete állítólag eredménytelen maradt. Rákosi bejelentette, hogy egyetlen szociáldemokrata sincs börtönben. Mollet-t Moszkvában ünneplik. A *Borba* bírálja Thorezt.

május 20.

Bukarestből hallgatom Bartók Béla *Concertóját*. Somogyi vezényli Pestről, s én először hallgatom. Milyen csodálatos zene. Örvendek és sírok. A harmadik tételnél tartanak éppen most. Valami hajt, hogy íróasztalomhoz jöjjenek, és leírom: könnyezek és sírok. Érzem ennek a nagy művésznek határtalan szomorúságát és szenvedését hazájáért – távol hazájától, nemzetéért – távol nemzetétől, az emberiségért – az embertelen háborús vérözön közepette. S a szenvedést a vonós hangszereken nem a beethoveni pokoli öröm váltja fel, hanem a bölcs nyugalom. Azt érzem, azt üzeni a zenekaron: légy bölcs és nyugodt, olvadjon harmóniába benned nemzeted, az emberiség és a természet szeretete – és diadalmaskodni fogsz a rossz és gonosz, a félelmekkel és szenvedésekkel teli világ felett... S ahogy ezeket írom, s a negyedik tételben fuvalákon át a derű csap meg, könnyeim is felszáradnak, s most már én is nyugodt és boldog derűvel, a negyvenéves férfi érett optimizmusával hallgatom. (...)

május 24.

A sakálók egymást marják. Az Egyetem alapszervezeti ülésén két napig tartó viták folytak. Csehi Gyula támadta Bányait gyűlölettel(...) Azt hiszem, igaza volt, hogy leleplezte ezt a skalpvadászt. De önkritikát elfelejtett gyakorolni, s ezzel önmagát eleve hasonló támadásoknak tette ki. Meg is kapta a magáét, s vele semmivel sem bántak jobban(...) Csak marják egymást a terroristák, a tudományirtók(...)

Bányai különben kijelentette velünk kapcsolatban, hogy végeredményben nem rehabilitáltak minket, csak amnesztiát kaptunk. Benkő városi párttitkár szerint pedig lényegében senkit sem ítélték el, aki nem bűnös(...) Íme, a pártaktivisták felfogása. Az, aki hű maradt népéhez, nemzetéhez és a munkásosztályhoz, az bűnös, s a hóhérokból álló bíróság és állambiztonsági hivatalok úgy látzik, a törvényesség legfőbb őrei voltak(...) Ez az elmélet és gyakorlat közötti különbség. Ez a hazugság dialektikája s a szemfényvesztés továbbfolytatása.

május 26.

A magyar irodalmi folyóiratokat az ellenzék uralja ismét néhány hét óta. Háty Gyula és Aczél Tamás bátor leleplező cikkei, Benjámin László új versei, Illyés Gyula Bartók-verse(...) mind azt bizonyítják, hogy igaz ügyért, a nép ügyéért az, aki író és költő, kiáll, s nem hagyja magát sem megfélemlíteni, sem lekenyerezni, sem megvásárolni(...) A magyar szocialista írók kiállják a nagy történelmi próbát.

május 27.

Ma egy éve helyeztek szabadlábra. A pokol minden borzalmait keresztül-tem három év alatt. És május 27-én, 1955-ben, reggel 8 óra körül kinyitották a cella ajtaját, kivittek, a folyosón aláírtak bizonyos sablon-nyilatkozatot, és kijelentették, hogy szabad vagyok(...) Föld alól és cellák mélyéről ismét a szabadságba. Azt hiszik az emberek, hogy a börtön után nagy dolog a szabadság. Tényleg határtalanul sokat jelent szabadnak lenni. Amit azonban akkor éreztem és napról napra érzek azóta is, az csak és kizárólag a természet szabadsága. A levegő, a napfény, a virágok, a buja zöld kert, a madarak dalolása(...) És a család meleg otthona(...) ez azonban már gondokkal, apró mindennapi gazdasági gondokkal van tele(...) A társadalom pedig még mindig félelmetes, bár már megszélidült, s emellett a börtönlakók amúgy is bátrabbak(...) Jó itthon lenni. És mennyivel jobb lenne szabadon élni, félelmek nélkül, és segíteni egy igazi szocializmus építésében.

május 28.

Reggel hat óra múlt. Egy évvel ezelőtt ilyenkor jelentem meg Mária [Jordáky Lajos felesége – M. G.] és az egész család boldogságára – az ablak alatt. Árnny voltam, vagy kísértet? Mindkettőnek nézhetek nemcsak a 12 éves ítélet miatt,

hanem azért is, mert 48 kg-os gyerekként jelentem meg(...) Most élhetünk ide-haza, a kertet nézve, olvasva és írva zavartalan. De a városban, az emberekkel való érintkezésben csak panasz, jajveszékelés, sírás és átkozódás(...) Nem jól van ez így. A szocializmusnak az útját alaposan eltévesztették. Állami zsarnokság és rabszolgaság helyett a társadalmi szabadság útján lehet csak felépíteni a szocializmust.

május 29.

A magyar irodalmi élet tovább zajlik. A lázadók uralják a magyar irodalmi életet. Háty Gyula, Aczél Tamás, Kuczka Péter, Benjámin László és a többiek(...) keményebben és nyíltabban írnak, mint valaha.

És nálunk? Egy író, Alex. Jar bírált(...) és kizárták. Máris kígyót-békát kiáltanak rá. Készítik az írókongresszust. A párttag írókat felrendelték ma itt is a párthoz, hogy utasításokat adjanak nekik(...) Minálunk a sztálinizmus még mindig diadalát üli. Kegyetlenül gázolnak le mindenkit, aki gondolkozni akar. És mégis mozog(...) Mindenesetre most dől el, hogy íróinkban van-e valami még abból, ami a néphez köti őket. Most vizsgálznak majd le abból, hogy az állami díjak kielégítettjei, vagy a nép és a nemzet képviselői. Várom a magatartásukat. Túl sokat azonban nem remélek. Ismerem őket eléggé jól(...)

május 30.

Nagyon szürke minden minálunk(...) A sztálinisták mint egy szervezett banda őrzik pozícióikat. A kritikát az országban szabadjára engedték, de a KB tagjait nem szabad bírálni, mert akkor Al. Jar sorsára jutnak(...)

június 1.

Tito Moszkvába indult. Diadalút számára s a jugoszláviai leninizmus számára. A nemzetközi kérdések megoldásában a középutat képviseli a nyugati világ és a szocializmus szovjet formája között. Tito – azt hiszem, a nyugati szociáldemokraták támogatásával – szeretné befolyását érvényesíteni a népi demokratikus országokban, átvéve ezekben a Szovjetuniótól a vezető szerepet. A jugoszláv út nem Velence (Euratom) és Kelet-Berlin útja a nemzetközi kibontakozás vonalán, hanem egy harmadik út. Nagyon érdekes hetek következnek mindenesetre.

június 2.

Csőgör volt itt. Beszélgetés [Balogh] Edgár és [Demeter] János társaságában. A per újratárgyalásáról és a várható eredményről. (...)

június 5.

A Mezőgazdasági Akadémia magyar tagozatát a leninizmusra való hivatkozással zárták be. A központi bizottság szerint a felsőiskolai szakoktatás természetesen csak az állam hivatalos nyelvén engedhető meg. De miért természet-

szerű ez, és miért leninista nemzetiségi alapelv? – Ezt még mindig nem lehet nyilvánosan megvitatni, s kinyilatkoztatásszerűen közlik. Hajtsuk végre, vegyük tudomásul és ne vitázzunk, ne gondolkozzunk felette – mindenesetre furcsa princípium.

(...)

június 12.

A milícia fegyveres fedezettel akar lekísértetni a bukaresti hadbírószágra a per újratárgyalására mindannyiunkat. Szabad embereket fogolyként. Kissé furcsa a szocialista legitimitásnak ez az értelmezése(...) Mi mindenesetre megtagadjuk ezt.

június 13.

Elindultunk Bukarestbe. Ismét együtt [Balogh] Edgár, [Demeter] János, [Csőgör] Lajos és én. Itthon megint aggódnak, vajon nem tartanak-e ott? – Jellemző, hogy még mindig mennyire a félelem dominál a lelkekben.

június 14.

Bukarest. Itt azt beszélik, hogy súlyos ellentétek és összetűzések vannak a Párt központi bizottságán belül. Egymást vádolják a sztálinista erőszakosságok politikájával.

június 16.

Ma megvolt a legfőbb bukaresti hadbírószágon perünk ítéletének a megsemmisítése és a per újratárgyalása. Sok tanú vonult fel és derekasan viselkedtek. Timofi, Bruder, Pop Mi[?]u, Guzner, Szilágyi András, Szabédi és a többiek becsületes emberi magatartást tanúsítottak(...) Az ügyész pedig másfél órással védett meg minket, és bizonyította ártatlanságunkat, hogy magunknak már beszélni sem kellett volna(...) Rehabilitáltak tehát, de az igazi bűnösök, akik kieszelték ellenünk is a rémes és gaz vádakat, még mindig a helyükön vannak a Pártban és az államapparátusban egyaránt(...) Most vált világossá, hogy milyen gazságra készültek. Halálos ítéletet vagy életfogytiglani kényszermunkát készítettek elő eredetileg. Nemcsak egyszerűen Erdély elszakítására való törekvéssel, amelyet Anglia vezetésével Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria hozott volna létre, s ennek lett volna része Erdély is(...) Gonosz és beteg agyakban születhetett meg a vádnak ez a formája, s nyilván Rajk, Slansky, Tito és az Intelligence Service felé kereste a kapcsolatokat(...) Vajon csupán egy rossz álmom volt az a három év, amelyet a börtönben töltöttünk? Nem! Valóság volt, amely megtanított meggyűlölni azokat, akik meggyalázzák az embert, megfosztván szabadságától és emberi méltóságától. Vajha soha ne jönnének vissza ezek az évek. De ez valóban tőlünk is függ. A szocializmus nem lehet csak humanista, szabadságra törekvő és alkotó.

június 17.

Itthon vagyunk ismét a mi drága Kolozsvárunkon. S itthon a Kőkert-utcai családi ház meleg körében. Könyvek között, kertben kezdem ismét a munkát. A színháztörténettel kapcsolatos munkáimat szeretném befejezni.

június 20.

Vivaldiról hallgatók előadást a rádióban, s közben mesterművei, a Concertók szólnak meg. Mennyi bánat és fájdalom van bennük, s mennyi öröme való törekvés. De az öröm mintha mindig megtörne mielőtt még ki tudna teljesedni. A XVIII. század eleje. Új korszak bontakozik, a természetet és az életet más-képp látják az emberek. Amit Vivaldi kezdett meg, az majd teljes erővel Mozart-ban fog kiteljesedni. A szerzetes Vivaldi és az életet átszenvedő és nyomorgó Mozart(...) De vajon beszélhetünk-e osztálykultúráról? Vajon a leninizmus és a kommunista ideológia nem szegényítette-e el és nem nyomorította-e meg az emberi művelődést? Minden kornak van lelke, de ezt nem egy osztály, nem az uralkodó osztály formálja, hanem minden alkotó, függetlenül az osztálytól, amelyben él s amelyhez tartozik. (...)

június 23.

Togliatti, Thorez, Pollitt különös megnyilatkozásai a kommunista mozgalom mély válságáról tanúskodnak. Lukács – Rákosi ellen. A tudomány és irodalom emberei a párt diktátorai ellen. Érdekesen alakulnak az események(...) Kommunista tömegek a szociáldemokrácia felé fordulnak a nyugati világban.

június 24.

Ma éjjel megható és kellemes meglepetésben volt részem. Az egyetemi hallgatók egy csoportja szerenádot adott ablakom alatt. „Hazámba vágyom...” – halkan csendült fel a dallam, s a szép holdvilágos éjszaka mély csöndjében meg-rázó élményt jelentett számomra. Máriával az ablakhoz mentünk, kinéztünk, s úgy hallgattuk végig a szerenádot(...) Azt hiszem, ezt a jutalmat tiszta szívvel fogadhatom azért a munkáért, amit az Egyetemen kifejték. S ha ez jutalom, hát még nagyobb erővel és elmélyült tudással fogom nevelni diákságunkat az igazi szocialista humanizmus és a magyar nemzeti kultúra iránti szeretet szellemében.

június 26.

Togliatti cikke rendkívül érdekes problémákat vet fel, sokkal mélyrehatóbban és szociológiaibb szempontokkal, mint Hruscsov s a XX. kongresszus összes felszólalói.

június 27.

Bányai szeretne beszélni velem – üzente. Gáll Ernő szerint valószínűleg a színház kérdéséről. Azt hiszem, Bányai szívesen segítene, hogy a színház igazga-

tását átvegyem(...) feltéve, ha meg tudna „szabadulni” tőlem az Egyetemen. Itt téved, mert a haladó magyar gondolkodás és mozgalom központjává éppen az Egyetem kell hogy váljék(...) Átmenetileg talán a színház vezetését is átvenném, de csakis a katedrai munka ellátása mellett. (...)

június 29.

Az új „véres csütörtök” színhelye Poznan volt. Tegnap a munkások általános sztrájkjából kiinduló forradalmát az államvédelmi hatóságok gépfegyverrel, tankokkal, ágyúkkal és kézigranátokkal verték le. Hivatalos jelentés szerint 38 halott és csaknem 300 sebesült(...) Megdöböntő és rémületes. A munkáshatalom kormánya a munkásokat – közöttük a kommunista munkások tömegeit – legyilkolja, lemészárolja, sortűzzel intézi el. Kenyeret, nagyobb munkabért követelnek és golyót kapnak. Ez ellen a humanitás és szocialista lelkiismeret tiltakozik. Szomorúsággal teli a szívem, nem bírom visszafojtani könnyeimet. A poznani hősök lényegében a szocialista szabadságeszményért folyó harc mártírjai, a szocializmus nevében uralkodó kormány szocialista „törvényesség”-et hangoztató napjaiban.

Meggyőződése, hogy a poznani vérfürdő komoly válságot indít el az egész nemzetközi munkásmozgalomban. A szociáldemokrácia ismét erősödni fog, a kommunistáknak pedig nehéz lesz védelmezni az új szocialista legalitást.

június 30.

Eisikovits. Elkeseredett. A magyar zenei életet megfojtják, tönkreteszik tudatosan. Helyeseltem, hogy memorandumot készítsenek a magyar zenei élet szabad fejlődése érdekében. Jodál, Jagamas, Márkos és a többiek(...) Tenni kell valamit.

János azt mondja, hogy igényeinket a miniszterelnökségig sürgősen adjuk be. Edgárral is beszéltem. Telefonálunk Lajosnak(...) A jövő hét elején elintézzük.

július 1.

A Magyar Dolgozók Pártja nyilatkozatot adott ki az ellenzék ellen. Élesen támadja Nagy Imrét, Déryt, Tardost és másokat(...) A rezolúció szövege a félelmet tükrözi. (...)

július 7.

Szilágyi András figyelmeztetett, hogy egyesek egyetemi tevékenységemet nacionalistának bélyegzik, s hangulatot teremtenek ellenem. Ezek szerint szembe kerültem Bányaival s a történeti karral is(...) De miben? – ezt szeretném már tudni egyszer. Talán abban, hogy a magyar kultúrát fejlődni szeretném látni, hogy egyenlő elbírálást kívánok a lehetőségek megteremtése tekintetében, hogy nem akarok gyarmati sorsban élni, saját szülőföldemen megtűrtként vagy szolgaként élni? – Mi a bűnöm? – Talán az, hogy egyetemi színvonalon szeretném

nevelni a diákságot, hogy utálom a szürke és buta középszerűséget, hogy nem borulok térdre a Bányai Lászlók és Nagy Istvánok előtt, hogy gondolkozó szocialista vagyok és nem idézeteket szajkózó betűtűragó(...) Óh, milyen férgek ezek az emberek, akik tudományos és szellemi életünket irányítják(...) Szilágyi András barátilag figyelmeztetett, óvni akar és segíteni. Figyelmeztetését igaznak és barátinak fogadom. Javaslatára azonban opportunistának, amikor azt tanácsolja, hogy vonuljak mindentől vissza, tanuljak és írjak, s őrizzem meg „szép” egyetemi tanári pozíciómat(...) Ha ezt tenném, vajon önmagam és népem, az emberi eszmények és a szocializmus világát árulnám el, s vajon magam is nem az írástudók árulásának tételét erősíteném és igazolnám?

július 8.

Elöttem az Akadémia 1956. évi kitüntetettjeinek és díjazottjainak névsora. Természettudományok, társadalomtudományok, irodalom és művészet kitüntetettjei. Helyes és dicséretre méltó. De bárhol kutatom a névsort, sehol egyetlen magyar vagy német vagy szerb vagy más nemzetiségű, mind román. Talán ez nem is helytelen. A román Akadémia természetes feladata a román tudományosság és irodalom fejlesztése és támogatása. De mi legyen akkor a magyarral? – Akadémiára vagy hasonló intézményre van szükségünk. Bányai ezért egy hónappal ezelőtt szeparatistának nevezett, az *Utunk* tegnap adta vissza cikkemet, amellyben ezzel a kérdéssel foglalkoztam.

július 9.

Elkészítettük négyünk beadványát a miniszterelnökséghez a kártalanítás tárgyában. Az ítélet megérkezett.

július 10.

Hosszú beszélgetés Bányai Lászlóval. Egyetemről és színházról. Szeretné, ha az egyetemi katedra mellett vállalnám a marosvásárhelyi Művészeti Intézetben a színháztörténeti tanszéket is. Szerinte ezáltal összekötő lehetnék a két színház között is. Különben úgy tudja, hogy Senkálzky engem javasolt a kolozsvári színházhoz igazgatónak, s Vaida Vasile is támogatja ezt. Meglátjuk. Mindenesetre a kolozsvári színházat az egész magyar kultúra érdekében kell feltámasztani. (...)

július 17.

Gáll Ernő volt fenn nálunk. Beszélgetés a marxista filozófia és szociológia problémáiról. Mélyreható munkára van szükség. Ernő is helyesnek tartja ezt, de még ő maga sem gondolkozott azon, hogy gondolkozni vagy filozofálni itt is lehet, önállóan és alkotóan... Az Egyetemen az új rektor valószínűleg Márton Gyula lesz(...) Megállapítottuk, hogy Bányai egyáltalán nem tartott előadásokat, s a kurzusát másokkal tartatta meg(...) Érdekes fényt vet politikai és szel-

lemi irányunk vonalára az, hogy bizalmas utasítás alapján felülvizsgálják minden megjelent könyvet, s kivonják a forgalomból a Sztálint dicsőítő és a szociáldemokratákat támadó könyveket és írásokat. Nyilvánvalóan egyik világpolitikai célkitűzés a szociáldemokrácia megnyerése által Nyugat-Európa elválasztása az Amerikai Egyesült Államoktól(...) A szociáldemokrácia jelentős tényező ma az egész világon(...) A marxizmust alkotó módon kell továbbfejleszteni – ez tény. Mi marad meg belőle élőknek és mi válik kizárólag történeti anyaggá, az a szabad és konkrét szociológiai kutatások közben dől majd el. Mindenesetre mindent el kell vetni, ami dogmatizmus.

július 19.

Rákosi Mátyás lemondott. Az új politikai bizottságba bevásztottak öt új embert, köztük hármat, akik a börtönből jöttek ki. Új vonal a rajkisták és baloldali szociáldemokraták rehabilitálása(...) Mindenesetre fontos fordulatnak látszik az, ami történik. (...)

augusztus 5.

Az események gyorsan követik egymást a kommunista mozgalmon belül. Magyarországon erőteljesen folyik a Rákosi-féle sztálinizmus felszámolása. Lengyelországban ma közölték, hogy Gomulkát és barátait rehabilitálták. Kelet-Németországban Dahlemet s a régi emigráns vezetőket szintén rehabilitálták(...) Csak nálunk érvényesül még teljes egészében a sztálinista vonal. A legvadabb és legszűklátókörűbb sztálinizmus. Bár a kulisszák mögött itt is forr valami. Amíg azonban mindenütt, a XX. kongresszussal párhuzamosan – legtöbb helyen már azelőtt – megindultak a Párton belül a viták, a párttagság lázadt fel a sztálinista vezetők ellen, addig nálunk minden csak a kulisszák mögött, zárt körben történik. Még a tisztulás is dogmatikus és szektaszzerű. Ez is bizonyítja, hogy mennyire vérszegény és gyenge, szektás és szűklátókörű a romániai kommunista mozgalom. Mennyire műveletlenek a vezető káderek. Szocialista mozgalom és műveletlenség pedig soha nem járhattak együtt. És nem is járhatnak együtt(...)

[Balogh] Edgár azt mondja, hogy tárgyalások folynak Lukával, Teoharival és Ana Paukerrel, valamint erőfeszítéseket tesznek a szociáldemokratákkal szemben elkövetett bűnök kijavítására. Változások várhatók a nemzetiségi kérdésben is.

Bruder felkeresett, s elmondta, hogy meglátogatta Deleanu a központi titkárság részéről. Cikket kért tőle, és a sérelmek orvoslását ígérte(...) Bruder igen helyesen kijelentette, hogy feltételek vannak, nemcsak egyéni, hanem igen jelentős – az állampolgári jogokkal összefüggő feltételek. Egyes szociáldemokraták még börtönben vannak, mások ítélettel a zsebükben, állampolgári jogaiktól megfosztva, állás nélkül, szabadságjogok nélkül. Deleanu a napokban visszatér majd Kolozsvárra újabb tárgyalásokat folytatni. Kíváncsian várom én is.

augusztus 6.

Demeter János keresett fel. Vidéki tapasztalatairól beszélt. Korrupció, lopás és kibírhatatlan nacionalizmus – ez a mai falu. Az állapotok gazdasági, társadalmi és nemzetiségi viszonylatban rosszabbak, mint bármikor(...) Az Egyetemen egyes karokra egyáltalán nem vesznek fel hallgatót, másokra tíz, legfeljebb húsz diákot. Tűrhetetlen ez is. Mit kérkedünk a kultúrával, a magas színvonallal, a nemzetiségek szabad érvényesülésével, amikor a tények napról-napra az ellenkezőjét bizonyítják!

Bisztray Mária látogatott meg. Sokat beszélt Grozáról. A színház miatt el van keseredve.

augusztus 7.

Bruder azt mondja, hogy felkereste ismét Deleanu és Gh. Dej üdvözlét hozta. Cikket adott. Tervei vannak vele. Nincs kizárva nemcsak párttagságának visszaadása, hanem a központi bizottságba való kooptálása sem. Véleményszabadságot, pártdemokráciát, Lakatos, Venczel kibocsátását, Pásztai és mások ügyeinek intézését kérte. Ilyen vonatkozásban megerősítettem. Egy igazán demokráciára és szabadságra, szabad vitára épített pártra van szüksége a proletariátusnak. Ebből azonban ki kell ebrudalni minden gyilkost, önérdeket néző karrieristát és kalandort. Meglátjuk, mi lesz. Úgy látszik, a szociáldemokratákkal a kérdést nagyon sürgősen kell megoldani. Nyilvánvalóan napok alatt(...)

Vescan Filu látogatott meg. Nagyon vágyik haza, Kolozsvárra a száműzetésből. Beteg, s mintha lelkileg erősen meg lenne törve.

Dobay – 1945-ös években jogászkodott az Egyetemen – keresett fel. Bizonyos álláspontot ismertetett Erdéllyel kapcsolatban.

augusztus 9.

Petre Costachéval találkoztunk Demeter Jánossal, véletlenül, az utcán. Megígérte, hogy Bukarestben utánanézi anyagi követeléseink sürgős teljesítésének(...)

augusztus 10.

Állítólag Bányai helyett Márton Gyula, Gáll Ernő helyett Csendes Zoltán, történeti-filozófiai kar dékánjának Bodor András jön. Azt mondják, Gáll Ernő lesz az *Utunk* főszerkesztője(...) Meglátjuk. A személyi kiválogatást azonban ugyanúgy intézik, mint eddig, a közvélemény teljes kizárásával. Még az érdekeltek sem igen tudnak róla. Egy-két hozzá nem értő aktivista és háttérben meghúzódó szektáriánus tud róla.

augusztus 11.

Dáné és Goldner. Brudert felhívták sürgősen a Központi Bizottsághoz.

augusztus 12.

Szuezi válság. Angol—francia kardcsörtetés. Amerikai fékezés. Szovjet támogatás. Azt hiszem, végül is megegyeznek. Az imperializmus újabb vereséget fog szenvedni. Mozgásba jön az arab világ.

augusztus 13.

Az emberek mindenütt elégedetlenek. A nyomor megdöbbentő. Ezen az éle-
ten gyökeresen változtatni kell. Mindenekelőtt megoldani a gazdasági kérdése-
ket. De hogyan lehetséges ez egy annyira korrumpált és erkölcstelen gépezettel
és közszellemmel, mint amely uralja az egész országot?

augusztus 20.

A nemzeti elnyomás a kirobbanás felé közeledik. Lehetetlen, hogy ne lát-
nák, milyen borzalmas és tűrhetetlen. Ha meg látják, akkor feltételezhetően
nemcsak a kormány, hanem a párt nemzetiségi politikája is a nagyromán sovi-
nizmus vonalán megy (...) Így nem lehet marxista—leninista politikát űzni.

augusztus 22.

Gáll Ernő, [Balogh] Edgár és Demeter János kerestek fel. Megbeszéltük a
nemzetiségi kérdést a munkásság és értelmiség terhei és helyzete szempontjá-
ból. Ernő tájékozódni akart. Edgár óvatosságot javasolt. Még János is fel volt
háborodva. Mária igen indulatos.

augusztus 24.

Felvételi vizsgák. Történelemhamisítás minden vonalon. Tönkretett ifjúság.
Jelszavakat és hazugságokat szajkóznak. Legalább az Egyetem válna az igazsá-
gok hirdetőjévé.

augusztus 25.

Lajos napot édesapámékkal töltöttük. Csendben. Béláék sem voltak itthon.
Keseregtünk. Minden változatlan külsőség. Forr valami nálunk is. Rövidesen
politikai válság kell kirobbanjon a Párton és a kormányon belül.

augusztus 26.

[Jancsó] Elemér megy Pestre. Tanácsokkal láttuk el. Remélhetőleg egyszer
majd lesz bátorsága, s informálni fogja a magyar írókat és tudósokat az itteni
helyzetről.

Szabédiék. A Székelyföldön ugyanaz a helyzet, mint a többi részen. Az
autonómia légvár és illúzió. A nemzeti elnyomás állandó és fokozódik. Minde-
nütt iskolamegszüntetések. A minisztériumban még a statisztikát is meghamisít-
ják. Kolozsváron az elemi iskolákba beiratkozottak 30 százaléka magyar(...)

augusztus 27.

A Moszkvai Egyetemen tanuló lengyel diákok küldöttsége felkereste a rektort és közölte, amennyiben az egyetemen nem szüntetik be a lengyel néppel kapcsolatos történelemhamisítást, a lengyel diákok elhagyják az egyetemet... Múltó a szabadságszerető lengyelekhez ez a magatartás(...) De mi meddig tűrhetjük a hamisítást, ferdítést, elnyomást? Mikor vetünk véget annak, hogy a román nacionalisták nyenecei legyünk? (...)

augusztus 29.

A Bolyain a Minisztériummal vívott küzdelem győzelemmel ért véget. Visszaállították a tavalyi létszámot a felvételeknél, s ami ennél lényegesen fontosabb, a megszüntetett tudományszakokat. Az akcióból Bányai is kivette a részét. (...)

szeptember 1.

Az Egyetem megnyitó ünnepélyén Gáll Ernő határozott és bátor ünnepi beszédet tartott. Dogmatizmus és alkotásképtelenség ellen, a magyarságot fenyegető nacionalizmus ellen, a magyar nyelv–irodalom–történelem életrekeltségéért és tudatosításáért(...) Szép volt hallani, amit már rég nem lehetett.

szeptember 2.

Asztalos István most jött haza Magyarországról. Szemmel láthatóan sokkal bátrabb, mint volt azelőtt. Használt neki a kapcsolatfelvétel a magyar írókkal. Kállai, Sándor Pál és mások üdvözlését hozta nekem is. A szellemi élet szabad, a megélhetés jobb, rendes közigazgatás. Veres Péter, Szabó Pál, Illyés Gyula és a többiek Nagy István regényeit – az utóbbi tíz évből – botrányosnak tartják. És még sok mindenről beszélt(...) Most már azt szeretném, ha idehaza megjelenne Asztalos Pista hangja és bátorsága is. Meglátjuk a közeli hetekben.

szeptember 6.

Negyvenhárom éves vagyok. Mennyi terv és energia marad kihasználatlanul bennem. Mennyi célkitűzés vár megvalósításra a közeljövőben. És meg is fogom valósítani népem javára.

szeptember 8.

Még mindig semmi változás az országban. Látszólag itt erősebb a sztálinizmus, mint volt bármikor. Ennek a sztálinizmusnak azonban itt is fel kell számolódnia.

szeptember 10.

Hosszú beszélgetés Bányáival, Szabédinál, [Balogh] Edgár, Bodor és Kelemen jelenlétében. Nemzetiségi és belpolitikai kérdések. Bányai súlyos vereséget

szenvedett az Egyetem alapszervezetében. Csehi csoportja kibuktatta a vezetésből; a kolozsvári pártkonferenciára 4 szavazattöbbséggel Csehit választották meg Bányaival szemben(...) Úgy látszik, ez a vereség egyik oka Bányai felénk való közeledésének. Azt hiszem, néhány hónappal elkésett vele. Bányait és bárkit támogatni kell a nemzetiségi küzdelemben – ha hajlandó és kész harcolni. A Csehivel való harc azonban közvetlenül nem érdekel. Legfeljebb csak annyiban, hogy ha Bányai vereséget szenved, helyére semmi esetre se jöhessen Csehi, aki gyűlöli a magyar kultúrát, ha teheti, árt a magyarságnak, még akkor is, amikor – mint az utóbbi hónapokban – annak védelmezőjeként lép fel. Mindenesetre a Csehi-frakció elöretörését meg kell akadályozni, mert veszélyt jelent a magyar kultúra kibontakozására(...) Mindinkább meggyőződésemmé válik, hogy a Bányai-féle szektáriánusokkal és a Csehi-féle frakciókkal szemben mi képviseljük a szocializmus egyetemességét és a magyar nemzeti kultúra népi kapcsolatait(...) Ezt a vonalat most már ki kell bontakoztatunk minél szélesebb rétegek között.

A hétórás beszélgetés mindenesetre hasznos volt.

szeptember 11.

Az élet állandó küzdelem. De miért kell harcolni az ellen a rendszer ellen, amelyért küzdünk, azok ellen, akiket elvtársaknak véltünk, jogvédelemért azok ellen, akik a jogokat ígérték valamikor? Mennyi paradoxon és mennyi ellentmondás.

szeptember 12.

A világ ismét a háború szélére került. Úgy látszik, Anglia és Franciaország ki-robantja a háborút Sueznél. Céljuk megbuktatni Nasszert Egyiptomban, s új erőket felszínre hozni az arab világban. Amerika végül is kénytelen lesz támogatni(...) Az angol labouristák a háború ellen, a francia szocialisták a háború mellett vannak. Ez is paradoxon. A Szovjetunió támogatja Nasszert s a mögötte álló arab nacionalizmust. Ez is paradoxon, hiszen az araboknak igazuk van, amikor nemzeti függetlenségükért és létükért küzdenek, de nincs igazuk, amikor valójában fasizmust építenek országaikban.

szeptember 19.

A háborús veszély még mindig fennáll. Bár igen megerősödött a labouristák határozott háborúellenes állásfoglalása. Amerika pedig saját maga részére szetrné biztosítani a csatorna ellenőrzését.

Hruscsov Jugoszláviába érkezett. Zavar van ismét a szocializmus értelmezése körül. Jugoszlávia kommunistái ugyanis tartják magukat a megállapodáshoz, amely szerint minden ország maga határozza meg az utat, amelyen és ahogy a szocializmust építeni akarja. Az SZKP viszont figyelmeztette az utóbbi időben a népi demokráciákat, hogy ne kövessék túlságosan a jugoszláv szocializmus út-

ját. Úgy látom, hogy Lengyelország és Magyarország gyors léptekkel kerül a szocializmus titóista és demokratikus értelmezésének az útjára. Csehszlovákia és Bulgária a mai szovjetvonalat követi, Románia viszont mereven a sztálini úton halad.

szeptember 20.

Bányai erősen közeledik felénk. Lassan közvetve is, az Egyetemen, az Írószövetségben, szellemi életünkben diadalmaskodik az a vonal, amelyet mi képviselünk s amelyért börtönben ülünk. Következő lépés: kapcsolatokat találni és teremteni a munkássággal.

A Magyar Írószövetség anyaga felemelő. Határozott emberi, szocialista és magyar. Az új vezetőségbe beválasztották többek között Illyés Gyulát, Tamási Áront, Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, Kodolányi Jánost.

szeptember 22.

Bányai váratlanul autót küldött utánam, hogy azonnal menjek és vegyek részt a Vajdahunyadon megtartandó Hunyadi-ünnepség küldöttségében. Végül is megyek, bár elvi fenntartásaim vannak a rendezés előkészítését és az ünnepség eltervezését illetően... (...)

szeptember 23.

(...)

Az ünnepségen jelen vannak Constantinescu-Iasi, Otetea, Iorgu Iordan, Roller, Daicoviciu akadémikusok, Mályusz Elemér és Elekes Lajos, egy bulgár, a román és magyar egyetemek tanárai. Számunkra ez az ünnepség, ahogyan megszervezték, a nemzeti hagyományok és érzékenység lábbaltiprása. Hunyadi a késői dák hős, a románság aspirációinak letéteményese, Ioan de Hunedoara – akinek – Daicoviciu előadásából ezt lehet kivenni – semmi köze nem volt a magyarsághoz. S emellett egyetlen szó a kolozsvári és a budapesti magyar delegációk felé, egyetlen szó magyarul(...) Ezt követte a déli bankett, amely ugyanebben a szellemen zajlott le. Sok évés – az ember betegre ette magát – és hordószónoklatok. A magyarok közül igen helyesen senki nem szólalt meg(...) Este újabb bankett. Ismét sok évés és még több hordószónoklat. Elekes éles logikával és finoman mondta el véleményét. Végül felszólalt [Balogh] Edgár. Szerintem – bár amit mondott, jó volt – maga a felszólalás szerencsétlen kezdeményezés és helytelen volt.

szeptember 24.

Gyulafehérváron Hunyadi sírjához a megkoszorúzása a Nagytemplomban. Márton Áron szép, mérsékelt és nemes hangú beszédben üdvözölte a delegációkat. Itt felemelő volt a templomba való belépés. Az orgona magyar Mária-éneket játszott.

Kinn voltunk Szentimrén. Nyolcszáz éves templom. Hívő már nincs a faluban. De a vasárnapi istentiszteletre a szomszéd gyárból bejövőket kőzapor fogadja a helyi románok részéről. Czira, a szomszéd község református papja – osztálytársam volt – és Sikó öreg pap panaszták el szenvedéseiket(...)

És élményekben gazdagon hazajöttünk.

De mit tegyünk hatékonyan és hatásosan népünk megmentésére, népeink együttműködésére(...) Minden kő, amit láttunk, nagy történetformáló erőnk bizonyítéka. Nem maradhatunk elfajzott utódai a történelemalakítóknak.

szeptember 27.

Miron Constantinescu, Fazekas és Vaida ma fogadták [Balogh] Edgárt, Demeter Jánost és Gáll Ernőt s valószínűleg másokat is. Edgárral csak tudományos kérdésekről beszélgettek. Demeterrel a nemzetiségi kérdésről. Kijelentették, hogy számos nemzetiségi sérelmet azonnal orvosolnak.

szeptember 28.

Ma este kétórás megbeszélést folytattam Marion Constantinescuval, Fazekas Jánossal és Vaida Vasilével. Beszélgetésünk kiterjedt a nemzetiségi kérdésre, nemzetiségi sérelmekre és megoldásokra, egyetem, értelmiség, diákság és munkásság kapcsolataira, Kolozsvár és az erdélyi városok magyar jellegének külsőségekben való megnyilvánulására, a Hunyadi-ünnepségekre és saját tudományos munkámra és terveimre(...) A beszélgetés termékeny volt, s ha részükről nem csak taktikai engedmény, hanem őszinte és becsületes fordulat, akkor lesz eredménye. Az a benyomásom azonban, hogy egyelőre nem a belső meggyőződés, hanem a körülmények kényszerítő ereje készítette őket tájékozódó megbeszélésekre. Végül is kénytelenek voltak velünk is tárgyalni(...) Egyelőre megoldanak majd egy csomó részkérdést a nemzetiségi sérelmekből, hogy ne kelljen a lényegre térni. Természetesen elfogadjuk, de nem mondhatunk le az alapvető kérdések megoldásáról. Szocialista demokrácia, szabadság, önrendelkezés – mind olyan kérdések, amelyek nélkül az emberi élet elképzelhetetlen(...) Miron különben kifejtette, hogy ellenzi a nemzetiségi statutumot, mert arra a szocializmusban nincs szükség. Lehet, hogy igaza van. De viszont szükség van az önkormányzatok biztosítására a legkisebb egységig. Minden város és falu maga döntsön nyelvi igazgatásáról és még sok másról.

október 3.

A nemzetiségi kérdésben bekövetkezett a fordulat. Bár még mindig idegenkedik a Párt a kérdés elvszerű és teljes megoldásától. Egyelőre rendezik a legkivívőbb sérelmeket a kulturális fronton. Mindenesetre tény, hogy a Párt foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel, tárgyalásokat kezdett a Pártból kizárt vagy félreállított magyar vezetőkkel, s elismerte, hogy jelenleg a román nacionalizmus a legveszélyesebb erő, és a küzdelmet ez ellen kell irányítani. (...) Az írókkal való

ülés kemény és viharos volt. Szabédi, Csehi és a fiatalok a leghatározottabbak. Bányai és Nagy István óvatos. Balogh Edgár veszélyes tétellel fejezte be ragyogóan felépített beszédét. Úgy látszik, tovább viszi régi vonalát, amit Jilaván részletesen kidolgozott és megfogalmazott(...)

Magyar alminiszter a kulturális és közoktatásügyi minisztériumban, mezőgazdasági főiskola és a szakmai oktatás visszaállítása, kétnyelvűség a magyar városokban, az Akadémia magyar tagozatának a megszervezése, folyóiratok megindítása, a Bolyai egyetemi jellegének elismerése és a bukaresti egyetemmel való egyenrangúsítása, és még számos részletmegoldás lép életbe haladéktalanul.

október 6.

Ünnepélyesen, nagy gyászpompával temették el Rajk Lászlót és három kivégzett társát. A sztálini önkény áldozatának minősítették, s megfogadták a Párt és a partizánszervezetek nevében, hogy soha hasonló önkényt nem tűrnek meg az országban, amelyet a szocialista demokratizmus útjára vezetnek(...) Csak az a baj, hogy a sztálini önkényt lényegében sztálinisták ítélik el, s hogy az országot továbbra is sztálinisták vezetik.

október 7.

Becskiéknél. Vita a nemzetiségi kérdésről. Szabédi hajnalban utazik Moszkvába.

október 8.

Az *Utunk* szerkesztősege még mindig fél az egységes magyar irodalom gondolatától. Az óvatos Sőnit, a politikai felelős Kallóst és a gerinctelen Kiss Jenőt nem ártana már véglegesen lecserélni a lap éléről. Akadályozói mindhárman a szabad alkotó szellem kibontakozásának.

október 9.

A nagyvárad katonai törvényszék volt elnöke, Bágye ezredes elmondotta, hogy 1953 őszén azt az utasítást kapta a Belügyminisztérium államvédelmi osztályának egyik őrnagyától, hogy ügyünkben halálos ítéletet kell hoznia. A Párt-ráscanu-per előtt kellett volna ítélezni. Bágye áttanulmányozta az iratokat, és megállapította, hogy nincs bűncselekmény, ami miatt elítélhetne. Nem mert szembekerülni a belügyminiszterrel sem. A tárgyalás előtt beteget jelentett, s átadta egy kapitánynak azzal a megjegyzéssel, hogy nem látja bűnösségünket... Mi megmenekültünk azáltal, hogy a perben felülkerekedtünk. Bágyét különben elmozdították állásából.

október 10.

Kulcsár hivatott a Néptanácshoz. Közölte, hogy a kormány utasítására veszi fel velem a kapcsolatot, s minden sérelmemet meg kell oldja. A pénz dolgában

néhány napon belül döntés várható. Szeretném most már elintézni a telefont is. A dolgok különben igen lassan mentek eddig. Talán most meggyorsítják a külpolitikai vonatkozások; a Titóval való tárgyalások sürgetővé teszik a sztálini politika felszámolását.

október 11.

Fazekas János az Egyetemen volt. Hosszasan beszélgettem vele. Jelen volt Ardeleanu is, a sajtófőnök, a cenzúra legfőbb vezetője. Felvettem a sajtósza-badság kérdését is(...) Lényegében kitértek. Szerintük vannak hibák, de alapve-tően a Párt vonala 1953 óta helyes. A fejlődés más álláspontra fogja kényszerí-teni őket.

október 12.

Kulcsár ma közölte, hogy a kormány a börtönének szenvedéseinek helyreho-zásáért segílyt utalt ki számunkra. Az összeget azonnal ki is fizette. Közölnünk kell Csögörrel is a hírt. Remélem azonban, hogy egyidejűleg ő is megkapta a se-gélyt. (...)

október 14.

Nagy Imre volt fenn. Most már lehet és kell beszélni. Igaza van. A festők be-széljenek a képeikkel(...) Különben Magyarországon Nagy Imrét visszavették a pártba, Rákosit élesen támadják, a sztálinizmus elleni küzdelem élesedik(...) A történész-hallgatókkal töltöttem a délutánt. Helyes lenne köröket alakítani, s aktivitásba hozni az egész diákságot a szocializmusért és magyarságért, a demok-ráciáért és szabadságért, a népek közötti békéért.

október 15.

Megérkezett Tamási Áron a feleségével. Nálunk lakik. Késő éjszakáig beszél-gettünk. Áron bölcs lett és sok értékes gondolata van. Két haza tudja ma ma-gának, Erdély és Magyarország.

október 16.

Délben az Írószövetségben voltunk. Tamási üdvözölte a magyar népet, azo-kat, akik börtönben ültek magyarságukért, hitet tett a szocialista demokratiz-mus és a magyar és román becsületes és testvéri együttműködés mellett. Megál-lapította, hogy ma diadalmaskodik a népi irodalom vonala, s megteremtődik a lehetőség a népies és szocialista írók együttműködéséhez. Nagy István nem volt jelen. Sokaknak kellemetlen volt minden, amit Tamási mondott. Becsületes és nagy író, mély hitvallása volt a szabadság, emberség és szocializmus mellett.

Este baráti találkozás volt nálunk. Tamásin és rajtunk kívül itt voltak Barta-lis, Jancsó Béla, Kacsó, Balogh Edgár, Demeter János, Asztalos, Nagy Géza, Tompa László, Nemes István, Nagy Imre és Béla. Az irodalom alapvető kérdése-it beszéltük meg.

október 17.

Ma Bányainál voltunk Tamásival. Délután az egyetemi diákság körében tartott előadást. A diákság ünnepelte úgy, ahogy az utóbbi években senkit. Ez már tüntetés volt a magyar irodalom egysége mellett. Nagy diadalt arattunk.

október 18.

Tamásit ma Poór Lili, Bretán, Fekete Miska és Felszeghy Mária keresték fel. Este édesapáméknál vacsoráztunk. Tompa Miklós is megjelent. Éjjel kikísértük az állomásra. Kijöttek a történész-hallgatók nagy számban. Virágcsokrot és kis ajándékot adtak át búcsúzóul. A vonat kigördült, s mi Tamási jelenlétének és gondolatainak emlékével folytatjuk még keményebben a küzdelmet a demokratikus szocializmusért.

október 19.

A kolozsvári akciónak és mozgalomnak mind erősebb a visszhangja Bukarestben a román írók között is. A magyarok lázadásáról beszélnek ismét, azt hiszem, sokan gyűlölettel, de sokan szégyenkezéssel, hogy még mindig semmit sem tesznek, amikor mi kemény harcokat folytatunk nemcsak a nemzetiségi jogokért, hanem a szabadságért, a demokráciáért, a szocializmusért, az emberiségért, a magáért az emberért.

október 20.

Ma a Párt önéletrajzot kért tőlem. Úgy látszik, megindult a politikai rehabilitáció is. Ugyanezt kérték [Balogh] Edgártól, [Demeter] Jánostól és Takáctól. Úgy látszik, azoknak a rehabilitálásáról van szó, akiket nemzetiségi vonalon akarnak felhasználni. Még mindenestre minden a kulisszák mögött folyik, s olyan erők irányítják, akik önmaguk helyzetét szeretnék menteni és szilárdítani.

október 21.

Háromórás megbeszélésem volt Kohn Hillelrel. Felmértük a mai helyzetet, s az események előrelátható jövőbeli alakulását. Álláspontjaink csaknem minden kérdésben fedik egymást. A nemzetiségi kérdés igen fontos, de csak része az általános demokratikus és emberi jogokért folyó küzdelemnek.

A diákok mind erőteljesebben zárkóznak fel az általam képviselt irányvonal mögött.

október 22.

A X–XII. század civilizációjáról megtartottam az első előadást. A természeti világkép volt a mai előadás tárgya. Igen nagy hatása és sikere volt. Percekig tartó tomboló taps. Úgy érzem, ez annak a politikai vonalnak szól, amely kezd kibontakozni, s mind erőteljesebbé válik. Figyelmes és lelkes hallgatóság. A történészek mellett irodalmárok, jogászok, természetkariak és teológusok.

Lengyelországban óriási jelentőségű átalakulások történnek. Gomulka átvette a párt vezetését. Éles kritikát gyakorolt a lengyel belpolitika eddigi irányítói, a sztálinizmus, a szovjet beavatkozás és mindenfajta önkény ellen. A lengyel sajtó élesen bírálja a szovjet vezetőket és módszert. Rokoszovszkijt kibukattatták az új politikai irodából.

október 23.

Budapesten történelemalakító pillanatok vannak. A Nagy Imre vezetése alatti kommunista csoportok tömegtüntetést rendeztek ma délután. Este kilenc órakor, ezekben a percekben Gerő Ernő beszél a rádióban. Provokációs beszéd. Sztálinista erős kéz vonalát hirdeti meg a magyar nép legjobbjai ellen. Aljas beszéd, olyan emberé, akinek nem a szocializmus, hanem az önkény fenntartása a célja. Ennek a beszédnek végzetes következményei lehetnek. A néptömegek mozgalmát nem lehet megállítani, ha az a kirobbanás állapotába került. Márpedig azt hiszem, ez a pillanat bekövetkezett. Elsöpörni az önkényeskedés maradványait és biztosítani a szocializmus demokratikus útját – csak ez lehet ma a feladat. A néptömegek mellé állva a szocializmusért, de semmi esetre sem a néptömegek ellen egy idegen érdekeket szolgáló, a néptől és nemzeti aspirációktól távol álló önkényuralom fenntartásáért.

október 24.

Tragikus dolgok történnek Magyarországon. Forradalom van, utcai harcokkal, a szovjet tankok és repülőgépek beavatkozásával. Azt hiszem, a haladó írók, az ifjúság és a munkásság a maga teljességében vesz részt a forradalomban, amely demokráciát és szabadságot, a szovjet csapatok távozását, Gerő és a moszkoviták eltávolítását, mélyreható reformokat, Nagy Imre-kormányt követel. Nagy Imre átvette a reggeli órákban a kormányt, a forradalom lángja azonban tovább tart.

október 25.

A forradalom győzött, de az utcai harcok még tovább tartanak. Győzött a párton belül, Gerő eltávolításával, s győzött az utcákon. A sztálinizmust felszámolják radikálisan, de a forradalomba bekerült ellenforradalmi csoportokat is le kell fegyverezni és vissza kell szorítani. Nagy Imrével egy szociáldemokrata, kigazda, kommunista és haladó polgári koalíciót kell megteremteni. Nagy Imre beszéde okos és bölcs beszéd. Egy dolog azonban szégyenfoltja marad ennek a csodálatos októberi forradalomnak. Hogyan fogadhatta el Nagy Imre a szovjet csapatok beavatkozását a magyar nép ügyébe?

október 26.

Vér, vér, mennyi vér öntözi ismét Budapest utcáit. Munkások, értelmiségiek és diákok vére(...) Valóságos vértenger. A magyar történelem dicsőséges napjai

mégis ezek a vérrel teli napok. Hiszem, hogy a magyarság ismét méltó az egész világ tiszteletére és csodálatára a szabadságért folyó hatalmas küzdelemben. Magyarok, szocialisták, polgárok, népi fiatalok és becsületes kommunisták vére tesz pontot egy rendszerre, és nyitja meg egy emberi és magyar, az egész nép szabadságát óhajtó magyar szocializmus útját.

október 27.

A forradalom diadalmasan tör előre. Mennyi hősiesség. A huszadik század nagy népe most már nemcsak a sportban és a művészetekben, hanem a politikában, a szabadságért folyó küzdelemben is a magyar.

október 28.

Milyen bűnös magatartást tanúsít a hazai sajtó. Mocskolja a nagy magyar forradalmat, s ezzel lényegében önmagát ítéli el végérvényesen. Mint ahogy a Szakszervezeti Világszövetség is a magyar forradalmat gyalázva önmaga felszámolását kezdte meg. A világ népei és dolgozói nem D. Saillant, hanem a szabadságharcos magyar nép mögé sorakozik fel. Saillant valamikor nemzete szabadságáért küzdött, most egy nemzet szabadságharcát támadja meg.

október 29.

Az emberek nyugtalanok, s az itteni vezetők fokozzák a nyugtalanságot, elmentéteket szítnak románok és magyarok között. Pedig most nem ellentétekre, hanem egységre van szükség a magyarságon belül és együttműködésre a román-sággal.

október 30.

A magyar forradalom véglegesen győzött. Az idegen csapatokat ki kell vonni rövidesen. Új kormány, az 1945-ös alapon újjászerveződő ország, politikai pártok, szabad választás, a világ minden részében a történelem folyamán soha nem tapasztalt rokonszenv(...) Ujjong a lelkem, drága magyar fiúk és leányok, munkások és írók, drága magyar nép. Milyen büszke vagyok az ujjongó gyásznak ezekben az óráiban. Büszke, mert magyar vagyok és magyar lehetek. Mert én is azért harcoltam, amiért ők. Mert én is szenvedtem, s így az öröömöm is határtalan lehet. Drága magyar vér, termékenyítsd a szabadság fáját, és virágoztasd ki az egész nép szabadságát és boldogságát.

október 31.

Most már a politikai küzdelmek kezdődnek. Szerveződnek a pártok. Úgy látszik, hogy a szociáldemokraták távol tartják magukat. Fennáll a katolikus ellenforradalmi erők felsorakozásának a veszélye.

november 1.

Halottak napja. Világítás. Elesett hősök emléke előtti tisztelgés.

Az egyetemi hallgatók ma gyászruhában jelentek meg az órán(...)

Egyetemi tanács, majd tantestületi gyűlés. Rokonszenvűnket fejeztük ki a magyar forradalom vívmányai és hősi népe iránt. És aggodalmunkat egyes reakciós erők feltűnése miatt. Egész napos kemény küzdelem. Az új szöveget nem hiszem, hogy Miron [Constantinescu]ék alkalmasnak találják leközlésre, mert alapvetően különbözik az RMP jelenlegi állásfoglalásától és értékelésétől.

november 2.

Ahogy gondoltam. Mironék inkább lemondtak a táviratnak a magyar eseményekkel foglalkozó részéről, mintsem hogy publikálják(...)

Ma Miron és Alexa hivattak. Két óra hosszat beszélgettünk. Előbb a magyarországi eseményekről, majd az itteni állásfoglalásról. Miron részletesen kifejtette a párt jelenlegi irányelveit: román–magyar együttműködés, falu és város viszonyának fenntartása, egypárt a proletariátus hegemoniájának biztosítására, román és magyar értelmiség együttműködése, fiatalság követeléseinek kielégítése, munkásgárdák felállítása és felfegyverzése. Barátságos hang. A lényeg megkerülése, mert nem hajlandók a lényegyet látni.

november 4.

A Szovjetunió megtámadta több ezer tankkal, páncélosokkal és repülőgépekkel Budapestet és az egész Magyarországot(...) Vége annak az illúzióknak, hogy szocializmusról lenne szó. Erőszak. Vas és vér.

november 5.

Nem írtam alá az Egyetemen az „üdvözlő” táviratot, és nem vállaltam, hogy a diákokat meg próbáljam győzni erről. Emberi becsületemnek annyival tartozom, s nemzetem iránti hűségem legalább azt megköveteli, hogy hallgassak, ha nem beszélhetek, hogy gyászoljak, ha nem harcolhatok.

Megdöböntő [Balogh] Edgár magatartása és Szabédi rádió-nyilatkozata. Diákok mondták meg nekik, hogy szégyellhetik magukat. [Szabédi] Laci legalább kétségbeesett, s örültként, lelkiismerete minden nyugtalanságával keresi a kiutat.

november 7.

Cinizmus egyik oldalon. Hősiesség a másikon. A világ közvéleménye a magyar nép mellett. Tüntetések, kommunista székházak felgyújtása, követések szétrombolása, szervezetek, politikusok, írók és tudósok kiállása. India, Pakisztán. Burma. Indonézia állásfoglalása a magyarok mellett. Kommunista mozgalom bomlása a nyugati világban és Ázsiában. Magyarországon ténylegesen nincs kormány.

november 8.

Az egyetemi diákság mélyen megveti a magyar írók és tanáraik jelentős részét. Miért kellett ilyen kényszerállásfoglalást kikényszeríteni? S miért nincs véleménye, akarata és gerince az erdélyi magyar szónak?

november 9.

Még a világháború sincs kizárva. Jugoszlávia elítéli a szovjet beavatkozást. Olaszország és még öt állam javasolja a SZU megbélyegzését a nemzetközi jog „népgyilkos” fogalmával. Pakisztán javasolja a nemzetközi rendőrség általi megsejlesztését az országnak(...) Herriot, Sartre, Beauvoir, Vercors, d'Astier, Moravia, Silone s az írók százai foglalnak állást. Ez a világ lelkiismerete(...)

november 10.

Szabédi mély lelkiismereti válságon megy keresztül. Nyilatkozata miatt becstelennek érzi magát a nemzettel szemben. Azzal a gondolattal foglalkozik, hogy kilépjen a pártból.

november 11.

Egész nap itthon. Mária beteg. A rádiót hallgatom, előadásokra készülök, s kéziratokat nézek át(...) Ma Kádár beszélt a rádióban. Szeretne visszacsinálni sok mindent. Az október 23-i forradalom követeléseit elfogadta és kormányprogrammá tette, a választások kivételével. És természetesen aláhúzta a szovjet csapatok segítségét. Emiatt marad izolált a magyar nép tömegeitől, az egész munkásosztálytól, az íróktól, a fiatalságtól(...) A világ tovább forrong. Tiltakozik és lázadozik a lelkiismeret mindenfelé.

november 14.

Nálunk erősödik a sztálinista bürokrácia nyomása. Magyarországon az ellenállás és az általános sztrájk még mindig tart. Politikai pártok szabadságát, általános választásokat és a szovjet csapatok kivonulását követelik.

november 15.

Mária súlyos beteg. Rekeszizom-gyulladás. Rettenetes fájdalmai vannak. Hatieganu Iuliu vizsgálta meg.

november 16.

Tito beszélt. Beszéde hadüzenet világméretekben a sztálinizmusnak. A magyar forradalmat jogosnak, egy nép megmozdulásának, az egységes nemzet harcának, spontán felkelésnek nevezte. „Egy klikk elleni indokolt felháborodás alakult egy nép felkelésévé a szocializmus és a Szovjetunió ellen” — mondotta. Reméli, hogy még a sztálinisták agyában is világosság gyűl, és belátják, hogy így többé nem lehet dolgozni(...) Támadása a szovjet, francia, albán, kelet-európai

kommunisták ellen és állásfoglalása a lengyelek és magyarok ellen [mellett] – igen jelentős(...) Nyilvánvalóan Tito meggyorsította annak a harcnak a lefolyását, amely a sztálinista bürokrácia s a néptömegeket képviselő demokratikus szocialista irányzatot követelők között van(...) Nálunk tiszta sztálinizmus uralkodik.

november 17.

Az Egyetemen a demokráciát követelő diákok vezetőit sztálinista módszerekkel akarják terrorizálni. Keresik a kapcsolatot a diákság akciói és az én előadásaim között. Egyetlen akciójuk előkészítésében sem vettem részt, de helyeslem, amit tesznek, mert becsületes szocialista és magyar szándék vezeti őket.

A kar tanszemélyzetének ülésén rokonszenvem fejeztem ki a magyar nép és forradalom mellett. Nem tévelygésről van szó, hanem felemelő küzdelemről a demokráciáért, szocializmusért és szabadságért.

Várhegyi látogatott meg. Hosszasan elbeszélgettünk a diákság kérdéseiről. Becsületes fiú és tehetséges. Meg vagyok győződve, hogy mélységesen hisz a magyarságban és a szocializmusban.

A *Korunk* előkészítő szerkesztő bizottsága: Gáll Ernő, Csehi Gyula, Tóth Sándor, Földes László és Balogh Edgár(...) Ismét ugyanaz a garnitúra. Még egy hely megszállása a dogmatikusok részéről.

november 18.

Több diákot letartóztattak. Nem hiszem, hogy bűnösök lennének. Sőt, meg vagyok győződve feltétlen becsületességükről. Nemes szívű fiatalok.

december 31.

Másfél hónapig nem írtam semmit. Pedig ez a másfél hónap nagy történelmi horderejű dolgokat jelentett az emberiség, de különösen a magyarság történetében, továbbá társadalmi kérdések, főleg azonban a szocializmus történetében.

Én magam mélyen megrendülten figyeltem mindent, ami ezekben a hetekben történt. Mint magyar és ember, mint magyar és szocialista minden idegszállammal átéltem a tragikus eseményeket. Milyen tragédia a szocializmus számára is, ami most történik.

A nemzetközi viták jugoszláv és szovjet, német és lengyel, magyar és román, kínai és indiai, olasz és francia s a világ minden munkásmozgalmában új erjedést indítottak el. A következményei még beláthatatlanok. Az azonban bizonyos, hogy a sztálinizmus semmiképpen sem térhet vissza sem ideológiájában, sem gyakorlatában. A sztálinizmus fenntartása vagy restaurálása csak veszélyt jelenthet a nemzetközi munkásmozgalomra.

Az Államvédelmi hatóságok ismét teljes erővel sürgölődtek novemberben és decemberben körülöttem. A szomszédoknál jártak, egyetemen érdeklődtek, kétes és buta spicliktől kértek információkat s diákokból minden áron azt akarták

kivenni, hogy én lázítottam őket(...) Milyen balgák és buták. A szocialisták között keresgélnek most is, nem látják ugyanakkor, hogy a tényleges veszélyt egyrészt a reakciósök, másrészt az ő buta módszereik idézik fel.

1957. január 1.

[Balogh] Edgár arra akart rávenni, hogy írjam alá a kolozsvári írók levelét a magyarországi írókhoz. Határozottan elvetettem. Amint ma megtudtam, elutasította Szabédi és Kós Károly is. Edgár különben tényleg vagy hülye, vagy tudatos gonosztevő.

január 2.

Tovább zajlik a vita. A kínai párt lapja hosszas cikkben foglal állást a nagyhatalmi sovinizmus, a titoizmus szerepe és a magyar forradalom „ellenforradalmi” jellege tárgyában.

január 3.

Szellemi megtorpanás. Gyávaság. Tanácstalanság. Mintha nem létezne szocialista magatartás. [Balogh] Edgár állandóan többet kínál magából, mint amennyit kérnek. Nagy, Asztalos jellemtelenek. A *Korunk*nál nem veszek részt a szerkesztő bizottságban. (...)

január 6.

(...)

Magyar kormánynyilatkozat az „ellenforradalomról”. Milyen sajnálatos, és milyen tragikus. A „kinek használ” elv alkalmazása. Pedig ez teljesen haladásellenes, vagy ha akarjuk, antimarxista tétel. Nem az a kérdés, hogy „kinek használ”, hanem hogy igaz-e, vagy sem. A dolgozók fegyvere mindig csak az igazság. A hazugság soha nem lehet harci eszköz. A hazugsággal csak elbukni lehet. Igaz ügy alapja az igazság, a becsületesség. (...)

január 8.

Hosszas beszélgetés Szabédivel. Az események megítélésében általában egyetértünk.

január 9.

Hosszú beszélgetés Gáll Ernővel és Gaál Gábornéval a *Korunkkal* való közreműködésem tekintetében. Állandó külső munkatársként dolgozok, a nevem azonban nem szerepelhet a szerkesztőbizottság tagjai között a címlapon. Ezt nem akarom én, mert nem érzem, hogy túlságosan megtisztelő lenne számomra egy fedőlapon szerepelni Nagy Istvánnal és Kovács Györggyel. De nem akarják illetékes tényezők sem az utóbbi hetekben, a magyar kérdésben tanúsított magatartásom miatt. (...)

január 15.

A magyar írók egy részének – méghozzá kevéssé ismert és jelentéktelen részének – válasza az erdélyi magyar írók egy részének. (...)

január 17.

Szabédi beszélt Mironnal a letartóztatott diákok ügyében. Miron „érdeklődéssel és jóakarattal” hallgatta meg.

M. Beniuc levele Hágy Gyulához. Írástudók! – hova jutottatok. (...)

január 18.

(...)

Magyarországon feloszlatták az Írószövetséget. Egyes írók ellen vádat akarnak emelni(...) Ilyen eszközökhöz az írókkal, a toll mestereivel szemben még Rákosi sem folyamodott. (...)

január 20.

Szabédiéknél. Jancsó Elemér. Veress Pali. Vidám beszélgetés és szenvedélyes vita. Pali a dogmatizmus mintaképe. Anélkül, hogy akarná, szektáriánus és dogmatikus. Nem is tud más lenni. Számára soha nincs több, mint kétféle lehetőség. Azon túl képtelen problémát felvetni vagy gondolkodni. Szomorú.

január 31.

(...)

Jean Paul Sartre nagy tanulmányban támadta meg a neosztalinizmust, amelynek el kell buknia, mert „fej nélkül született”, s mert nem a szabadságnak, hanem a szolgaságnak a kifejezője.

január 22.

Közös tanácsülés a két egyetem részvételével. Szégyenletes, hogy a mi egyetemünk dékánjai – Demeter és Bodor – román nyelven terjesztették elő jelentéseiket, s minden felszólaló csak román nyelven beszélt. Nem ez az együttműködés útja. Itt nem egyenlőség van, hanem megtűrtként kezelnek, s mi magunk – a mi embereink – alakítják ki e légkör előfeltételeit. (...)

január 24.

Küzdök a közönybe-fulladás ellen. A közönyösség talán a legrosszabb betegség.

január 25.

Az emlékezések mind jobban érlelik bennem a tervet, hogy írjam meg a „negyvenéves férfi emlékezéseit”, ezt a se nem memoir, se nem napló, de a kettő közt levő műfaji kortörténetet. (...)

február 4.

A diákokat átadták a hadbírósnak. Mégsem a politikai ráció diadalmaszkodott, hanem a buta erőszak elve. Ez nem szocialista törvényesség, ez a provokációs törvénytelenések továbbfejlesztése. (...)

február 7.

Szörnyű gyanú él bennem irodalmi életünk egyik vezető csoportjának tevékenységével szemben. Csehi, Földes, Gáll Ernő és mások vajon hiszik, amit mondanak, vagy műellenzékelt játszanak meg? (...)

február 19.

(...) Az egyetemes történelem újkorának néhány részletét dolgozom majd fel. A XVII. század angol társadalmával kezdem.

február 20.

A Bolyai-diákok perében az előzetes vizsgálat folyamán, úgy látszik, engem akartak az ügy központjába állítani. Milyen magatartásom volt, milyen jellegű előadásokat tartottam „a közben”, milyen hatásom volt a diákságra, s ehhez hasonló kérdéseket feszegettek. Ez tűnik ki halványan a hadbírósnak átadott ügycsomóból is(...) A vádak különben buták és primitívek. Egyetlen célt szolgálhatnak: a megfélemlítést, de azt is úgy, hogy abból csak haszna nem származhat a szocializmusnak és a rendszernek.

február 22.

Forgatom a magyar sajtó véletlenül eljutott példányait a forradalom napjairól. A legtöbb november elsejéről szól. A *Szabad Nép* mellett a szociáldemokrata *Népszava*, a kisgazda *Kis Újság*, a nemzeti-parasztpárti *Szabad Szó*, a nemzeti forradalmi bizottmány lapja, a *Magyar Függetlenség*, a Hazafias Népfrent lapja, a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Honvéd*, az *Igazság*. Kétségtelen, hogy az ellenforradalom már feltűnt ekkor, hogy restaurációra készült, hogy mindennel le akart számolni, ami a szocializmust jelentette, de még kétségtelenebb, hogy szocialisták és kommunisták, egyetemisták és írók, Petőfi-körösök és minden becsületes elem a forradalmi vívmányok megőrzésére, a szocialista demokrácia kiteljesítésére, a szocializmus kiépítésére, a magyar állami függetlenség megteremtésére törekedett. „Az egyik börtönből kiszabadulva ne engedjünk ebből az országból egy más színű börtönt teremteni”(…) „Vigyázzunk a gyárakra, a bányákra és a földekre, melyek a nép kezében kell hogy maradjanak, az alkotó- és építőmunka lehetőségeit felmérjük, nincs kétségünk abban, hogy ehhez segítséget kapunk mindenhol és mindenkitől” – írja K. A. a *Népszava* 1956. november elsejei, ismét szociáldemokrata első számában(...) Lapok, szabad sajtó, tele új hittel, akarattal, de aggodalommal is a nemzeti függetlenségért és szocializmusért.

február 23.

Néhány röpcédulát nézek az októberi napokból. Nagy Imre beszédei, a magyar egyetemi ifjúság 17 pontos követelése, forradalmi felhívások, de mellettük ott van az ellenforradalmi katolicizmus követelése a püspökök hatalmával, szerzetesrendeknek, katolikus sajtónak és iskoláknak visszaállítása, katolikus politikai párt szervezése és a Vatikánnal való kapcsolatok felvétele érdekében(...) A Magyar Egyetemi Ifjúság azonban szocializmust követel, Nagy Imre-kormányt és a Rákosi-rendszer teljes felszámolását, vélemény- és sajtószabadságot(...) Sehol egy szó a nacionalizmus vagy revizionizmus vonalán(...)

február 28.

Ma volt meg a diákok tárgyalása. Részleteket még nem tudok. Megfélemlítési per. Becsületes és szocialista fiatalokat vádolnak izgatással, nacionalizmussal s nem tudom még mivel. Az ügyész szerint „több jogot akarnak a magyarságnak, mint amivel a románok rendelkeznek”, s – mily borzalmas bűntény! – azt kívánták, hogy a Bolyain tanítsák a magyar nép történetét a történészeknek(...)

március 8.

Az Egyetemen megint készül valami. Valakik megint féltik a szocializmust tőlem. Ugyanakkor megtöltik a régi polgári elemekkel egész életünket. Én szembenállok a szellemi fronton minden restaurációs és minden burzsoá felfogással, a régi idealista filozófia minden megnyilvánulásával(...) De itt nem arra van szükség, hanem ismét szocialistákkal kell megtölteni a börtönöket. De ki nek az érdeke ez? Nyilvánvaló, hogy nem a nép ügyét szolgáló szocialistáké, hanem a szocializmust továbbra is lejáratni akaró, tudatos ellenforradalmároké, vagy pedig buta és korlátolt, de vezető pozícióban levő embereké.

* A szövegből – kizárólag terjedelmi okokból – elhagytuk az akkori politikai eseményekkel össze nem függő, többnyire magántermészetű részeket.

Névmutató*

Alexa, Augustin – vasmunkás. A háború utáni években kolozsvári szakszervezeti vezető, majd – az ötvenes években – a Román Népköztársaság főügyésze.
Asztalos István (1909–1960) – író. A román Írószövetség vezetőségi tagja, az 1957-ben induló *Napsugár* c. gyermeklap főszerkesztője.
Balogh Edgár (1906) – közíró, szerkesztő. 1948-ig a *Világosság* c. napilap főszerkesztője, a Magyar Népi Szövetség alelnöke. 1949-ben letartóztatják. 1956-

os rehabilitálása után a kolozsvári egyetemen tanít, 1957-től 1971-ig a *Korunk* főszerkesztőhelyettese.

Bartalis János (1893–1976) – költő. 1941-től 1959-ig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár könyvtárosa. 1945–54 között egyetlen verset sem publikál.

Bányai László (1907–1981) – publicista, történész. 1952–56-ban a Bolyai Tudományegyetem rektora. 1956–57-ben oktatásügyi miniszterhelyettes.

Becski Irén (1900) – költő, lélektani szakíró. Becsky Andor író húga, Brassai Viktor költő felesége.

Beniuc, Mihai (1907–1988) – költő. 1949 és 1965 között a román Írószövetség vezető tisztségviselője, 56–57-ben elnöke.

Bisztray Mária – színművésznő. A hetvenes években a kolozsvári Magyar Színház igazgatója. Petru Groza lánya.

Bodor András (1915) – történész. Az ókori egyetemes történelem tanára a Bolyai Tudományegyetemen, 1956–59-ben a történelem–filozófia kar dékánja.

Bruder Ferenc (1895–1965) – szociáldemokrata politikus. 1930-tól 1948-ig az SZDP kolozsvári szervezetének titkára.

Constantinescu, Miron (1917–1974) – politikus, szociológus, történész. 1945-től 1959-ig a Román Kommunista Párt Végrehajtó Bizottságának tagja, a kisebbségi ügyek felelőse, 1956–57-ben művelődés- és oktatásügyi miniszter.

Constantinescu-Iași, Petre (1892–1977) – történész, politikus. A román Akadémia tagja (1948).

Csehi Gyula (1910–1976) – esztéta, kritikus. 1954-től az esztétika és irodalomelmélet tanára a kolozsvári egyetemen, 1956–57-ben az *Utunk* szerkesztőbizottságának tagja.

Csendes Zoltán (1924–1959) – statisztikus. 1948–51 és 1954–59 között a Bolyai Tudományegyetemen tanít, dékán, majd prorektor (közben a Központi Statisztikai Intézet, majd a Statisztikai Főiskola igazgatója Bukarestben). A Bolyai „egyesítése” után öngyilkos lett.

Csögör Lajos (1904) orvosprofesszor. 1945-től 1948-ig a Bolyai Tudományegyetem, majd 1948–49-ben és 1964–67-ben a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora. 1949-ben bebörtönzik, 1956-ban rehabilitálják.

Daicoviciu, Constantin (1898–1973) – történész, archeológus. A kolozsvári román egyetem tanára, majd – az „egyesítés” után – rektora. Elsősorban neki köszönhető, hogy az ún. kontinuitás-elmélet Romániában hivatalos pártideológia lett.

Dán István – az illegális kommunista párt tagja, az antifasiszta ellenállás részese. A háború után néhány évig Kolozsvár polgármestere.

Dáné Tibor (1923) – író, szerkesztő. A háború utáni években az SZDP ifjúsági szervezetének kolozsvári titkára. 1956-ban tanár Kolozsváron, 1958-tól az Ifjúsági Könyvkiadó, majd a Dacia Könyvkiadó szerkesztője.

Demeter János (1908–1988) – jogi író, egyetemi tanár. A háború után a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, Kolozsvár alpolgármestere. 1949-ben be-

börtönzik és elítélik, 1956-ban rehabilitálják. 1969-től 1976-ig a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának kolozsvári elnöke és a Babeş-Bolyai Egyetem prorektora.

Dobay László — jogász. Az önálló Erdély koncepciójának híve. Az 1956 utáni retorziók során letartóztatják, összeesküvés vádjával halálra ítélik és kivégzik.

Eisikovits Mihály (1908) — zeneszerző. A kolozsvári magyar zenekonzervatórium (Művészeti Intézet) tanára (1946–50), az Állami Magyar Opera igazgatója (1948–50), a George Dima Zeneművészeti Főiskola első igazgatója (1950–53) és tanára.

Fazekas János (1926) — politikus. 1954-től a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, 56-tól a párt öttagú Titkárságának, 1965-től 1981-ig Végrehajtó Bizottságának tagja. E testületből való eltávolításának közvetlen kiváltó oka az volt, hogy — a párt főtitkárának jóváhagyása nélkül — koszorút küldött Márton Áron temetésére.

Fekete Mihály (1884–1960) — színművész. 1944 októberében ő szervezi újjá a kolozsvári Magyar Színházat, ahol élete végéig játszik.

Földes László (1922–1973) — irodalomkritikus, szerkesztő. 1950–56 között az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, 1956 májusától 1958-as félreállításáig az *Utunk* főszerkesztője.

Gáll Ernő (1917) — szociológus, publicista. 1949-től a filozófia tanára a Bolyai Tudományegyetemen, közben az *Utunk* felelős szerkesztője (1949–52), a Bolyai prorektora (1952–56). Az 1957-ben újrainduló *Korunk* főszerkesztője.

Georgescu, Teohari (1908–1976) — kommunista vezető. 1944 augusztusától a KB tagja, 1945-től belügyminiszter. 1952-ben kizárták a pártból és letartóztatták. Rehabilitálása után a Scinteia Ház igazgatója.

Gheorghiu-Dej, Gheorghe (1901–1965) — kommunista vezető. 1945-től haláláig a párt főtitkára. A Román Munkáspárt Központi Bizottságának 1956. március 23–25-i plénumán elhangzott beszédében azt hangsúlyozta, hogy a XX. kongresszus előtt néhány hónappal megtartott pártkongresszus „ez utóbbival teljesen egybehangzó következtetésekre jutott”, vagyis szükségtelen a párt irányvonalának bármiféle módosítása.

Goldner-Arányi Endre — közgazdász, publicista. A háború utáni években a kolozsvári *Erdély* c. szociáldemokrata napilap cikkírója, a diktatúramentes szocializmus híve. Az ötvenes évek végén Izraelbe emigrál.

Groza, Petru (1884–1958) — politikus. 1945-től 1952-ig miniszterelnök, 1952-től 1958 januárjáig a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke (államfő).

Guzner Miklós (1905–1972) — orvos. 1949-től a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet tanszékvezető tanára. Baráti kapcsolatok fűzték Gaál Gáborhoz.

Hatieganu, Iuliu (1885–1959) — orvos, kolozsvári egyetemi tanár, akadémikus (1955).

- Iordan, Iorgu** (1888–1982) – nyelvész, egyetemi tanár, akadémikus (1945). A kontinuitás-elméletet tagadó Alexandru Philippide tanítványa.
- Jagamas János** (1913) – zenetudományi szakíró. 1949-től a kolozsvári Magyar Művészeti Intézet, majd a George Dima Zenekonzervatórium tanára, a kolozsvári Folklorintézet főkutatója.
- Jancsó Béla** (1903–1967) – esszéíró, kritikus, orvos. Az *Erdélyi Fiatalok* alapító főmunkatársa. 1944 őszén elhurcolták a Szovjetunióba, hazatérve egy ideig a Bolyai Egyetem könyvtárosa Bartalis János mellett.
- Jancsó Elemér** (1905–1971) – irodalomtörténész. A Bolyain, majd a Babeş-Bolyai Egyetemen a felvilágosodáskori magyar irodalom tanára.
- Jar, Alexandru** (1911) – író, pártaktivista. A háború utáni évekig a román Írószövetség vezetőségi tagja, párttitkár. A szocreál sematizmus egyik fő képviselője. Saját múltjával (is) szembefordulva követelte 1956 tavaszán a sztálinizmus-sal, a személyi kultusszal és az irodalmi sematizmussal való radikális leszámolást. 1957 augusztusában *Nyílt levélben* önkritikát gyakorol.
- Jodál Gábor** (1913) – zeneszerző. 1948-tól a kolozsvári Magyar Művészeti Intézet, 1950-től a George Dima Zenekonzervatórium tanára.
- Kacsó Sándor** (1901–1984) – író, publicista, szerkesztő. A Magyar Népi Szövetség elnöke (1947–1951), az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának munkatársa, majd 1956-tól 1968-ig vezetője.
- Kallós Miklós** (1926) – politológus, egyetemi tanár, szerkesztő. 1952-től a Bolyai filozófiatanára, 1959-től a Babeş-Bolyai filozófia–szociológia tanszékének vezetője. 1956 májusától 1957 márciusáig az *Utunk* főszerkesztőhelyettese és vezércikkírója.
- Kelemen Béla** (1913–1982) – nyelvész, szótáríró. 1946-tól a Bolyai Egyetem tanára, 1950-től a Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben osztályvezető, a román–magyar és magyar–román szótárak főszerkesztője.
- Kiss Jenő** (1912) – költő. 1947–48-ban és 1952–57-ben az *Utunk* főszerkesztőhelyettese.
- Kohn Hillel** (1891–1973) – közgazdász. Az illegalitás idején jelentős tisztséget töltött be az erdélyi, majd észak-erdélyi pártszervezetben. 1945–46-ban a Zsidó Demokrata Szövetség titkára, 1956–57-ben a Bolyai Egyetem politikai gazdaságtan tanszékének vezetője.
- Kovács György** (1911) – író. A marosvásárhelyi *Szabad Szó* c. napilap főszerkesztője (1945–50) és az *Igaz Szó* c. irodalmi folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke (1963–1970). 1956–57-ben a KB tagja, a Nagy Nemzetgyűlés művelődési bizottságának alelnöke.
- Kós Károly** (1883–1977) – író, építész. 1940-től 1952-ig a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola tanára, 1946–48-ban parlamenti képviselő. 1952-től teljes visszavonultságban élt.
- Lakatos István** (1904) – nyomdász. 1944–47-ben a kolozsvári Szociáldemokrata Párt Végrehajtó Bizottságának alelnöke, az SZDP Országos Magyar Bizott-

ságának elnöke. 1940 januárjában letartóztatják, és az 1951-es ún. Memorandum-perben 25 év kényszermunkára ítélik. Az 1964-es amnesztiával szabadult. (Bővebben lásd: Egy per természetrajza. *Magyar Nemzet*, 1988. szept. 24.)

Luka László (Vasile Luca) (1898–1969) – kommunista vezető. A Szovjetunióból hazatérve, 1944 augusztusától az RKP KB egyik titkára, a Politburo tagja, az Országos Demokrata Arcvonal főtitkára. 1947–49-ben pénzügyminiszter. 1952-ben Ana Paukerrel és Teohari Georgescuval együtt „jobboldali elhajlás” miatt kizárják a pártból és bebörtönzik. 1968 szeptemberében rehabilitálták.

Márton Áron (1896–1980) – 1938-tól haláláig gyulafehérvári római katolikus püspök. 1946 pünkösdi csíksomlyói szentbeszédében tiltakozik a bécsi döntést semmisnek nyilvánító párizsi külügyminiszeri értekezlet határozata ellen. 1948-ban a konkordátum román részről történt egyoldalú felmondása után széles körű sajtókampányt indítanak ellene. 1949 júniusában letartóztatják, 1951-ben (a Lakatos István kapcsán említett perben) életfogytiglani kényszermunkára ítélik. 1955 márciusában külföldi nyomásra szabadon engedik, 1956 őszén mozgáskörét a püspöki hivatal és az annak tőzsomszédságában lévő székesegyház területére korlátozzák. Háziőrizetét 1967-ben oldották fel.

Márton Gyula (1918–1980) – nyelvész, egyetemi tanár. 1955–56-ban a Bolyai Tudományegyetem prorektora.

Nagy Imre (1893–1975) – festőművész. Első gyűjteményes kiállítását 1958-ban rendezték meg Kolozsváron.

Nagy István (1904–1977) – író. 1950–52-ben a Bolyai Tudományegyetem rektora, 1955-től a román Akadémia tagja, 1956-ban az Írószövetség bürojának tagja, 56 novemberétől az *Utunk* igazgatója.

Nedelcu ezredes – 1947-től 1958-ig a Securitate Kolozs megyei parancsnoka. 1949 novemberében ő hajtotta végre a Balogh Edgárék, 1952 augusztusában pedig a Jordáky Lajos letartóztatására vonatkozó parancsot.

Nemes István – ügyvéd, jogi író.

Ōtetea, Andrei (1894–1977) – történész, egyetemi tanár, a középkor és a reneszánsz szakértője, akadémikus (1955).

Pauker, Ana (1893–1960) – romániai kommunista vezető. A Szovjetunióból hazatérve, 44 augusztusától KB-titkár, a Politburo tagja, 47-től külügyminiszter. 1952-ben kizárták a pártból és minden funkciójától megfosztották.

Pásztai Géza – 1945–47-ben a kolozsvári szociáldemokrata párt művelődési bizottságának elnöke. 1950-ben letartóztatták, a börtönben – gyógyszerhiány miatt – megvakult.

Pătrăscanu, Lucrețiu (1900–1954) – kommunista vezető, filozófus, szociológus. 1945–48-ban a KB, 46–48-ban a Politburo tagja, igazságügyminiszter. 1948-ban letartóztatják, 1954-ben halálra ítélik és kivégzik. 1968-ban rehabilitálják.

Poór Lili – színművésznő. Jordáky *Janovics Jenő és Poór Lili* (1971) c. kötetében rajzolja meg portréját.

Roller, Mihail (1908–1958) – történész, akadémikus (1948). Az új rendszer hivatalos történelemszemléletének fő képviselője, az ő szerkesztésében jelent meg 1952-ben *A Román Népköztársaság története* c. – később nemzetellenesnek minősített – tankönyv. 1958-ban öngyilkos lett.

Sőni Pál (1917–1979) – író, kritikus, irodalomtörténész. 1954–56-ban az *Utunk* főszerkesztője, 1957-től a XX. századi erdélyi magyar irodalom tanára a kolozsvári egyetemen.

Szabédi László (1907–1959) – író. 1947-től az esztétika és művészettörténet tanára a Bolyain. Az egyetem 1959-es felszámolása után öngyilkos lett.

Szilágyi András (1904–1982) – író. 1949–50-ben a *Világosság*, 1951-től 1964-ig az *Utunk* szerkesztőbizottságának tagja.

Takáts Lajos (1908–1981) – jogász, nemzetiségi politikus. A Magyar Népi Szövetség országos vezetésének tagja, a magyar parlamenti csoport elnöke. Az MNSZ felszámolása (1952) után kolozsvári egyetemi tanár, 1956–57-ben a Bolyai Tudományegyetem rektora.

Timofi, Gheorghe (1900–1978) – vasutas-munkás, 1945–46-ban Kolozsvár rendőrfőnöke.

Tompa László (1883–1964) – költő. 1944-ben megjelent *Válogatott versei* után 1955-ben jelentkezik először verskötetettel.

Vaida, Vasile (1904) – kommunista politikus. 1945–47-ben és 1954–58-ban Kolozs megyei (illetőleg tartományi) első titkár.

Várhegyi István – szociológus. Jordáky Lajos tanítványa. A hetvenes évek közepén az NSZK-ba emigrált.

Venczel József (1913–1972) – szociológus. 1940–45-ben az Erdélyi Tudományos Intézet tanára, majd ügyvezető igazgatója. 1945–47-ben a Bolyain a statisztika tanára, 1948-tól az Erdélyi Múzeum Egyesület főlevéltárosa. 1950-ben letartóztatják, 1951-ben Márton Áronnal, Lakatos Istvánnal és másokkal együtt elítélik. 1961-ben szabadult.

Vescan, Teofil (1913–1963) – fizikus. A szovjet katonai közigazgatás (1944 október–1945 március) idején az RKP KB egyik észak-erdélyi delegátusa, az Országos Demokrata Arcvonal Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottságának elnöke. Előbb a Bolyai Egyetemen, majd (1949-től) az iasi-i egyetemen tanított.

* A Névmutató csak a romániai illetőségű személyek nevét tartalmazza.

IFJ. LEOPOLD LAJOS ÍRÁSA ELÉ

„Csak néhány jellemző példát szedünk ki, ... hogy a hiszékenyeket figyelmeztessük, s gondolkodásra serkentsük az álfogalmaktól megbénult józanságot.”

(ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus.)

Kissé ódivatú meghatározás szerint a régészet az ásó tudománya. A magyar tudományosságnak mindmáig jobbára csak régészete van, s nem intellektuális története. Kiemelkedő alakjai nem egy-egy szellemi tájék hálózattá kibomló útszerteinek csomópontjait, el- és leágazásait jelzik: nem eligazítanak, hanem legfeljebb beléjük botlunk, vagy valami elhagyatott helyen hirtelen elénk merednek. S még ha emlékhelyet emelünk is, és zárándokutat vágunk, megtartó műhely, pezsgő forgalmú útvonal az sohasem lesz. Az időszakos emlékezet-kihagyás, majd újrafelfedezés megkeseríti a birtokbavételt is. A „magyar szellem” történetírásának itt egyszerre kell bekebeleznie eredendő jussát s az ásitó hiányt, ami története — csak lehetett volna.

Bibó István a magyar közélet torzult voltát lenyűgözően ragadja meg a „hamis realisták” és a „túlfeszített lényeglátók” szembeállításában.¹ Jó darab idő beletelik, míg felocsúdván, azt kérdezzük: „Hová is tartozik akkor ő maga?” Azokra a közismert paradoxonokra emlékeztet ez, ahol az kelt zavart, hogy a csoportosítót is csoportosítani kell, de végül nem illik sem ide, sem oda. A „hamis realistákat” már annyit kárhoztatták, hogy méltányos volna egy s másban védelmükre kelni, a „túlfeszített lényeglátók” nimbuszát pedig kissé megtépázni. De még ennél is fontosabb volna tudatosítani és hagyománnyá ötvözni néhány, többnyire elszigetelt gondolkodó munkásságának legjavát, akik valóban realisták voltak és meghiggadt lényeglátók, és akiket nem dogmák kápráztató ígérete, hanem valamiféle sorsmozdító laikus hit és szikár emberi tisztesség terelt a közélet, a politikai tájékozódás, a Légyen világa felé. E gondolkodók közé tartozik ifj. Leopold Lajos is.²

Színlelt kapitalizmus című írását adjuk ismét közre, néhány jelentéktelen, többnyire orthográfiai változtatással. E tanulmányát Leopold az első háborús évben kezdte el írni, és csak a háború derekán, leszerelése után fejezte be. Ekkor adta nyomdába *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok* című kéziratát

(Budapest—Szekszárd, 1917.), mely két új írását (*Színlelt kapitalizmus*. 1914—1917; *Whitechapel ezredes*. 1917.) és legsikerültebb régi tanulmányait tartalmazza.³ Leopold különállását, a *Huszedik Századtól* és körétől, volt elvbarátaitól, Jászi Oszkártól és Szabó Ervintől való eltávolodását ez a kötet teszi végérvényessé. Számvetés és számadás tehát ez a könyv: mire juthat az ember „elmélet nélkül”, Marx tételei nélkül, melyeket nem tart a magyar viszonyokra szabottnak.

Színlelt kapitalizmus című tanulmánya — tudomásom szerint — a magyar kapitalizmus sajátos voltának első teoretikus igényű megfogalmazása. Leopold így ír: „**Gyarmattá** lehet tenni egy országot erőszakkal is, **kapitalisztikus** állam-má nem. Ily értelemben azután igaz már, hogy ha látjuk is a kapitalizmus történelmi inventáriumát, a jobbágyság és birtokszerzés felszabadulását, a céhek és gildék eltörlését, a költözködés, forgalom és kamatszedés szabadságát, a kapitalista szellem s így a »gazdasági« kategória jelenléte még nem kétségtelen” (319).⁴ Leopold a kapitalizmus két típusát különíti el: az **igazi** (vagy tulajdonképpeni) és a **színlelt** kapitalizmust. A magántulajdon és a vállalkozás szabadsága mindkét típusra jellemző, de a „tőkés jogrendszer (1) még nem tőkés termelés, ... nincs kapitalizmus kapitalisztikus szellem (2) nélkül” (319). Azokban az országokban, ahol e két jegy (1 és 2) egyaránt megtalálható, az igazi kapitalizmus uralkodik, ahol csak az első, ott a színlelt. Leopold felfogását nemcsak az rokonítja Max Weberével, hogy a **kapitalista szellemet** tartja perdöntőnek, hanem fő vonásaiban az is, ahogy e két típust kezeli: „Sem egyik, sem másik változat nem tölti ki tisztán egyetlen társadalom életét sem. Vannak színlelt kapitalizmus-darabjai a londoni Citynek is” (319).

A két típusú égtájak szerint tájolt, Nyugatra és Keletre mutat. Organikus társadalmak, szerves fejlődése az egyik póluson, mimikri-társadalmak, kivereitézett, kikényszerített fejlesztés a másikon. A két kapitalizmust nemcsak e tipológia fogja egybe, történetileg is összekapcsolódnak. A tőkés viszony Keleten még korántsem egyeduralkodó, de Nyugat és Kelet kapcsolatában már az: mindössze az a változás esik a marxi fogalmazáson, hogy a **tőkés gazdasági rend két állam között oszlik meg**” (327)⁵ Kelet népei sweatingben dolgoznak.

Leopold hosszasan sorolja elő a szervetlen, „felemás, erőltetett tőkés rend” (354) tüneteit: a „csakis ceruzával gondolkodó” (334) bérloktól végsőig kizsákmányolt földeket, a „parasztegzisztenciák romjain” (336) elterpeszkedő újkeletű latifundiumokat, a kiugróan magas ugarhagyást a székesfőváros övezetében, Budapest túlzott fejlettségét a vidékhez képest, az ok nélküli, álmos városokat, a tőkekoncentráció erőtlenségét, a munkamegosztás darabos voltát, az aggasztó méretkeet öltő cseretúlságot stb. Megannyi remekbe szabott „egyperces elemzés”. Magabiztosan kezelt statisztikai eszköztár, nemzetközi és régióközi összehasonlítás, biztos kézzel adagolt adatok, nem több, mint amennyi a bizonyításhoz szükséges. S Leopold nem lépi túl a határt, ameddig a statisztika még él; más módszerek is rejlenek tarsolyában. Ilyen a példázás is, amikor vala-

mely valós vagy képzelt egyed (egyén, tárgy vagy jelenség) híven reprezentál minden egyes vele egyívásút. Leopold nagyon szépen ír, érzéki stílusa azonban sokszor csak kerülgeti a definíciót, meg nem adja. Kárpótlás érte képeinek metsző pontossága és rezignált humora, ami néhol óhatatlanul az érett Kosztolányit idézi fel: „Szomorú kis reichstadti hercegek kerülnek hatalmas bankok és iparvállalatok élére, s vérszegény arcuk tanácstalanul mered a falon függő apai képmásra” (343).

Állítsuk szembe e két kapitalizmus durva, leegyszerűsített képét! Az igazi kapitalizmus **piacgazdaság**. A piac törvényeit a gazdasági élet szereplői többnyire nem hághatják át, magatartásukban, döntéseikben anonim mechanizmusait követik. A szabad versenyen nyugvó kapitalizmusban a társadalom tagozódása merőben gazdaságilag meghatározott: az egyének osztályhelyezete megegyezik gazdasági helyzetükkel. Az állam pedig mind csenevészebb, baktárságnál aligha viszi többre. — S mit látunk átellenben? **Piacmentes kapitalizmust**, kórosan felduzzadt, elefántkóros államot, a versenytől féltve óvott állami üzemek és az állami megrendelésekkel gyámoltott self made manek önelégült, lefojtott, cinikus akusztikájú világát. Az adminisztráció és a vállalkozást színelőkhallgatólagos „társadalmi” kötését a társadalom tagjainak (munkavállalóknak, nincsteleneknek, fogyasztóknak) feje fölött. Ezen üzletemberek „gazdasági” természetű indítékai csak egészen kivételesen gazdaságiak: személyekkel, lehetőleg politikusokkal kalkulálnak, s nem költségekkel, bizalmas információkra fülelnek, s nem a tőzsdei hírekre. Mindenekelőtt az állam egyedáruságait kaparintják meg, aztán az államhitelek körül adódó banküzleteket, ügyeskednek földvétel, -eladással, s a már megtermelttel kofálkodni sem restek. Piacra azonban csak a legvégső esetben termelnek. (Mindez természetesen az osztályképződésre is befolyással van.) Találón írja Leopold: „Egyesek gyengéiből, nem az ország erőforrásaiból gyarapszik e kapitalizmus” (354).

Leopold e két kapitalizmust szembesíti. A két utat, melyet e társadalmak megjártak, csak átpillantja, írni alig ír róla. Hogy láttató kísérlete — ha a benne rejlő duális következetességet kibontjuk: két kapitalizmus — két fejlődési pálya — két társadalomkritika stb. — fejlődéstipológiai csírákat is magában foglal, az akkor válik bizonyossá, amikor a megteendő út, a választható vagy csak reánk mért jövőt kérdőn fürkészi: „Egyáltalán: arra jelölt-e bennünket a végzet, hogy elkésett másodvirágzását éljük majd itt Keleten a másutt már alkonyodó kapitalizmusnak? Nem ír-e magyar vagy orosz Adam Smith új fejezetet a *Wealth of Nations*hez, nem a marxizmus határfolyama-e a Duna? Talán nem is a kapitalizmus vár reánk, mire legyűrtük a kapitalizmust színelőket” (354).

¹ Vö. Bibó István: Eltorzult magyar alkat — zsákutcs magyar történelem. *Válasz*, 1948. VIII. évf. 4. sz. 308. skk.

- ² Amit Leopold életéről tudok és fontosnak tartok, azt megírtam már másutt: Sokan vagyunk kevesen. Egy gazdálkodó-író: ifj. Leopold Lajos. *Dunatáj*, 1987. X. évf. 1. sz. 5–16. o. E tanulmány – lényegében változatlan formában – utószóként is megjelent: ifj. Leopold Lajos: *A presztízs*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1987. – Ez a könyv Leopold írásainak válogatott bibliográfiáját is tartalmazza.
- ³ A kötet hét fejezetre tagolódik: I. A munka: Az aratógép; II. A föld: A kisbirtok eszményítése; III. A tőke: Színlelt kapitalizmus; IV. Az érték: A senki Dunája; V. Nemzetközi fizetési mérlegünk: A paraszty gyermek és a tehéntej; VI. A szükségletek: A visszavándorlás mérlege; VII. A pénz alkonya: Whitechapel ezredes. Mivel régebbi írásainak szövegén Leopold itt-ott változtatott, s két esetben a cím sem maradt azonos, a válogatás sorrendjében megadom e tanulmányok első közlésének bibliográfiai adatait: Az aratógép szociológiája. *Közgazdasági Szemle*, 1906. XXX. évf. 35. köt. 73–109. o.; A kisbirtok eszményítése. *Husadik Század*, 1907. VIII. évf. 15. köt. 319–335. o.; A senki Dunája. *Husadik Század*, 1910. XI. évf. 22. köt. 257–268. o.; Paraszty gyermekeink és a tehéntej. *Közgazdasági Szemle*, 1905. XXIX. évf. 33. köt. 355–369. o.; A visszavándorlás mérlege. (A Társadalomtudományi Társaság 1908. június 25-iki gyűlésén felolvasott előadás.) *Husadik Század*, 1908. IX. évf. 17. köt. 143–162. o.; – *A Senki Dunája* című tanulmányunk egy korábbi változata is van: A gazdátlan Közép-Duna (Tolnavármegye, 1910. XX. évf. 1. sz. január 2., 1–3. o.), melynek szövegét a közelmúltban – Ady Endre Szekszárdon, a Leopold családnál tett látogatásának részleteit kutatva – Gál István teljes terjedelmében közölte (Ady Szekszárdon és „A senki Dunája”. *Dunatáj*, 1978. I. évf. 1. sz. 23–33. o.)
- ⁴ A *Színlelt kapitalizmus*ból vett idézeteket zárójelben, jelen szövegkiadás lapszámaival adom meg.
- ⁵ Szembeszökő a hasonlóság a nem különösebben eredeti vagy mélyenszántó, de rendkívüli befolyásra szert tett **világ-rendszer-elmélettel**. Így még meglepőbb számomra, hogy a magyar kapitalizmussal vagy a kapitalizmussal általában foglalkozó írásokban Leopold nevével még elvétve sem találkoztam; az is lehetséges persze, hogy ezzel csak tájékozatlanságomról teszek tanúbizonyítást. Egyetlen kivételként hadd említsem meg Solymár Imre „*Nem Toldi Miklós vágja már a rendet...*” (Tolna megyei Szövetkezeti Híradó, 1979. XVII. évf. 7. sz. 7.) című rövid írását, melyben Leopoldnak ezt a tanulmányát is boncolgatja. (Erre az írásra Horváth D. Tamás hívta fel a figyelmem.)

Ifj. Leopold Lajos
SZINLELT KAPITALIZMUS

*„Setz dir Perücken auf von millionen Locken,
Setz deinen Fuss auf ellenhohe Socken,
Du bleibst doch immer, was du bist.”*

*(Vendéghaját, ezer bodor fürttel csintáltass,
Csatolj magadra hosszú gólyalábat,
Maradsz örökre, ami vagy.)
(J. W. v. Goethe: Faust. A tragédia első része. Ford.: Jékely Zoltán)*

Magyarországon a statisztikus, kivált 1890 óta, az erős kapitalizálódás számadataira akad. 1890–1900 között a tényleges szaporodás 1 790 768 lélek, ebből az őstermelésre 28,5%, a bányászatra, iparra és forgalomra 52,4% esik, 1900–1910 között a tényleges szaporulat 1 631 928 lélek, ebből már csak 17,8% jut az őstermelésre, s 71,3% a bányászatra, iparra és forgalomra. Száz önálló iparosra 1900-ban még 182 segédzemély esik, 1910-ben már 219. 1890–1910 között 50,2%-kal szaporodott a törvényhatósági jogú városok, 27,9%-kal a rendezett tanácsúak, 30%-kal a 10 ezernél több lakossal bíró községek népszáma. 1895-ben 25 millió, 1913-ban 91 millió métermázsza szemet fogyaszt a honi ipar. A külkereskedelmi forgalom az 1882–1885. évek átlagos 1,75 milliárd koronájáról az utolsó években kerek 4 milliárdra emelkedett. 1891–1900 között a MÁV mozgósított vonatainak száma évi átlagban 0,75 millió, 1913-ban háromszor annyi, ugyanez időközben az összes magyar vasutakon a személyforgalom megháromszorozódott, s a teherforgalom 4,5 milliárd tonnakilométerről 10 milliárdra szökkent fel. Az 1901–1905. évek átlagában 3617 a Magyar Birodalom hitelintézeteinek száma, 1914-ben 6072. 1907-től 1911-ig a részvénytársaságok alaptőkéjének névértéke kereken 40%-kal emelkedik, míg Németországban ugyanez idő alatt csak 14, Nagy-Britanniában és Hollandiában csak 25, s Svájcban is csak 30% az emelkedés. S a fogyasztás számai is a szükségletek finomabb tagolásáról tanúskodnak. Az 1895–1900. évek átlagában nem egészen 4 kilogramm fejenként a cukorfogyasztás, 1913–14-ben közel 10, már fele a nagykultúrájú német fogyasztásnak. Kerek számokban ugyanez idő alatt a sörfo-

gyasztás 9 literről, a borfogyasztás 11 literről 16–16, a világító ásványolaj fogyasztása 4 kilogrammról 5-re emelkedett fejenként, s egy-egy ember kávé-, tea-, pamutfogyasztása megháromszorozódott. Ezek idáig egytől egyig a kapitalizmus pozitív számai. De a kapitalizmust hangsúlyozzák, csak hogy a másik oldalról, a szocialisták is. Ők a kivándorlást, az árverezett birtokok, a gyermekhalandóság s a tüdővész számadatait emlegetik. Budapest sötét fogyasztási adataira mutatnak, mely szerint elfogyasztottak a székesfővárosban:

	hímneműeket		szeszes italokat	
	összesen q	fejenként kg	összesen hl	fejenként l
1903-ban	379 985	48,1	610 470	77,2
1904-ben	365 799	45,0	655 254	80,6
1905-ben	370 850	47,5	673 069	86,2
1906-ban	352 222	44,0	719 296	90,8
1907-ben	313 295	39,0	760 402	94,8

A Ferencvárosra mutatnak, melyben 2,97, Óbudára, melyben 3,25, Kőbányára, melyben 3,34 egyén jut egy-egy szobára, míg a Belvárosban egy-egy szobára csak 1,7 egyén esik. A 10 ezer budapesti pincelakásról beszélnek, az 50 ezer koldusról, kiket az előljáróságok segíyeznek, s arról, hogy 11 788 halott között 95 gazdagot, 1500 középvagyont, 10 105 szegényt és 88 inségest találtak; hogy tíz év alatt az ország tulajdonképpeni iparában a férfiak száma csak 29,4, de a nőké 35,17%-kal emelkedett, s hogy 1908-tól 1912-ig a budapesti prostituáltak száma egyharmaddal nőtt. De rámutathatnak a szocialisták saját szervezeteik rohamos emelkedésére is: 1903–1912 között taglétszámuk megháromszorozódott, míg az angol, dán, svéd, spanyol és osztrák szervezett munkások száma csak megkétszereződött.

Kétfelől tartják a lámpát a magyar kapitalizmus felé. Mégis: mintha a megvilágítás nem volna tökéletes, idegen színt ad a képnek. Valami nincs rendben e kapitalizmus körül, melyben görnyedten előszobázó munkaadókat is látunk, de a konjunktúrától emancipált sikert is. E kapitalizmus igénylése erőtlen, s kritikája sántít. E kapitalizmus sűrűsége nincsen arányban termelékenységével, mozgékonyasága, csereberéje hevesebb, ötletszerűbb, mint aminő az emberi teremtés egyenletes szívdobogása szokott lenni. E kapitalizmus kormos fűtőit izgatott kártyások figyelik, s földjét aranyásók túrják a szántóvetők után.

Két kapitalizmus

A szocialisták, még inkább a hozzájuk szító katedra a tőkés rend két kategóriáját különböztetik meg: szerintük van gazdasági, szükségszerű, és van történelmi, esetleges kapitalizmus. Amaz a tőkés rend szubsztanciája, emez csak járuléka. E megkülönböztetés gyakorlati elmosódását pontatlansága okozta. A kapitalizmus „gazdasági” kategóriája is csak motívumok küzdelméből állhat elő: lélektani eredmény. A tőkés szellem a kapitalizmus szubsztanciájához tartozik. A marxizmus az emberi lelket csak a jogi felépítményekben keresi, ahelyett, hogy a gazdasági okokat mint lélektani motívumokat figyelné. A tőkés jogrendszer még nem tőkés termelés, de nincs kapitalizmus kapitalisztikus szellem nélkül. A tőkés rend emberi elhatározásokon, emberi akaraton, értékelésen, türelmen fordul meg. A gazdasági determináltságból az emberek – az éhség és a fizikai kényszer határáig – végeredményben tetszés szerinti kontingenst vállalhatnak. **Gyarmattá** lehet tenni egy országot erőszakkal is, **kapitalisztikus állammá** nem. Ily értelemben azután igaz már, hogy ha látjuk is a kapitalizmus történelmi inventáriumát, a jobbágyság és birtokszerzés felszabadulását, a céhek és gildék eltörlését, a költözködés, forgalom és kamatszedés szabadságát, a kapitalista szellem s így a „gazdasági” kategória jelenléte még nem kétségtelen.¹ De gazdasági szükségszerűségről szólva, mindig egyben lélektani szükségszerűsége is gondolunk. A kívülről jövő gazdasági ösztökélés csak megkönnyíti a tőkés rend kifejlődését, **lehetővé** azt csak a kapitalisztikus motívumok belső felülkerekedése teszi.

Azok az országok, amelyekről Marx törvényeit levetítette, a tőkés szellem és jogrendszer párhuzamosságát mutatják. S a csalódást teljessé tette a későbbi kongruencia, mely a hadisarcból megtollasodó Németország tőkés gazdálkodása s másfelől tőkés jogi rendje közt megállapítható.

Ámde vannak olyan államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlótanak ugyan a tőkés rendben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek kapitalisztikusan, s ha a jogi kategória kifejlődött is bennük, üres és idegen marad, és gazdasági gyökere alig van. A magántulajdon szabadsága uralkodik a termelt készletek uralma nélkül. Az ilyen államok gazdasági rendjét nevezzük, szemben a tőkés termelés tulajdonképpeni rendjével: **szinlelt kapitalizmusnak**.

Sem az egyik, sem a másik változat nem tölti ki tisztán egyetlen társadalom életét sem. Vannak szinlelt kapitalizmus-darabjai a londoni Citynek is. S Magyarországon meg a tőkés rend egyes medencéi szervesen alakultak ki, benső szükségszerűség erejéből s kényszere folytán, hogy utóbb jogi és erkölcsi környezetüket is alakjukhoz hasonlítsák. Az igazi és a szinlelt kapitalizmus megkülönböztetésére annyit s nem többet akarunk mondani, hogy

Bányabelső a Szepes–Gömör

érchegységben a századelőn

az egyik országban igazi, a másikban színlelt kapitalizmus **uralkodik**, hogy az egyik országban amaz, a másikban emez tartja markában a kapitalizmus ott kisebbségben levő változatát, s többé-kevésbé rákényszeríti a hangot s mértéket.

A tőkés rend kétfélesége közt a különbség alapján véve nem erkölcsi, habár kétségtelen, hogy a színlelt kapitalizmusban a parazitaság jobban boldogul, mint abban az igazi tőkés termelésben, mely vastörvénnyel szorít el mindenkit megszabott munkahelyére. Csakhogy az erkölcsi lazulás ez összefüggésben járulék: mély gazdasági üregek okozzák. A színlelt kapitalizmusból hiányzik az igazinak benső logikája, nem tör ki szervesen közös pontokba futó okosorokból, nem jelenik meg mint az adott szinten leggazdaságosabb, legbefejezettebb anyagi lét, mely a növekedésének ellenálló környezetet szétrepeszt. Nincs benne világtörténelmi tragikum, drámai feszültség, bűn és bűnhődés — csak helyzetbonyodalmak vannak. Idegen képlet, kirívó stílus a nemzet ősi törekvései között. Az a diszparitás terheli, hogy kívülről erőltették, s nem belülről nőtt kifelé. Általa nem az erősebb, hanem az éppen jelenlevő kerekedik felül: aki bírja, marja.

A kétféle tőkés rendhez kétféle tagadás illenék: két bíráló szempont, két taktika, **két szocializmus**.

A színlelés eredete

A tőkés rend történelemjogi kategóriája Kelet népénél az igazi tőkés társadalmak keletre dülő gazdasági, szellemi és érzelmi befolyása révén fejlődik ki. A hűbéri Kelet, földkimerülés vagy népszaporodás folytán, rászorul Nyugat cseréjére és hitelére. Ez az érintkezés egységes politikai valuta nélkül lehetetlen. Az erősebb, értelmesebb, tudatosabb, ki több és alkalmasabb készletet gyűjtött, rányomja jogfejlődése bélyegét a gyengébbre, ösztönösebbre és kevésbé tájékozottra, ki véres harcok szüneteiben, csak máról holnapra élt. A kivitelre s hitelre utalt állam kénytelen jogéletét az import-államok és hitelező-államok jogéletével közös nevezőre hozni. Napóleon csapatai után törvénykönyvét viszi, Essenben Mitteleuropa tervét kovácsolják. Széchenyi külországokból, a világpiac s nemzetközi forgalom csúcspontjáról hozza megújodásunk arany szabályait, hitelünk feltételeit. A magyar rendeket vevőnk s hitelezőnk, Ausztria szorítja szabadelvű reformokra, s a dualizmus ortodoxai adják ki itthon is az államosított közigazgatás jelszavát. Mint váltó-követelést, úgy hajtottak be bizonyos törökországi reformokat az európai nagyhatalmak. S a Szentpétervárról Párizsban és Berlinben elhelyezett államkölcsonókkal egyenes arányban lépnek életbe Sztolipin agrárreformjai. A tőkés rend **gazdasági** kategóriája ez esetben is csupán **az országhatáron innen** hiányzik, s mindössze az a változás esik a marxi fogalmazáson, hogy a **tőkés gazdasági**

rend két állam között oszlik meg, más államban vannak a tőke történelemjogi posztulátumai, s megint másban a megfelelő gazdasági feltételek. Nyugat piaca és hitele kedvéért Kelet-Európa megtelik mimikri-társadalmakkal, melyek tőkés jogrendet verejtékeznek ki, aránytalan bürokráciát, nyomasztó fegyverkezést s céltalan, Don Oujiote-i diplomáciát kénytelenek fenntartani; lemásolják a nyugati törvénykönyveket, felhúzzák a nyugati uniformist, meghozatják Schneider és Krupp remekeit, s nyelvet és szokványokat magolnak, hogy kapitalizmust színlelhessenek. A bolgár Bismarckot a magyar Bismarck váltja fel, s Brătianu Grey formuláival él.

A színlelt tőkés rend mások eszköze, függ az idegentől; általa a termelés céljai nemcsak elszakadnak, de el is idegenednek a termelők céljaitól.² A gazdasági rend alfája már nem az Evangéliumból való, már nem a bibliai ember mindennapi kenyerre, hanem a szelvény, melyet az orosz állam félénként bevált a francia polgárnak vagy Bleichröderéknek. A tőkés színlelés nem tud a nép törekvéseinek sodrába, erélyének lendületébe jutni: devizáit tudatlan s éhes parasztok strázsálják. Dézsmát fizet, nem kamatot. Latifundiumostul, parasztostul, gyárostul, kereskedőstül, bankostul idegen tőke függvénye. Úgy áll szemben az igazi tőkés renddel, mint proletár az ő munkaadójával. Bér-munkása — proletár a négyzetben. S árukievitelével párhuzamosan nő meg az emberkivitel.

Idegen tőkével való dolgozás magában véve nem teremt ilyen alárendeltséget. Igazi tőkés gazdaságok is kiterjedt mértékben vesznek igénybe idegen tőkét. Világ gazdaságot élünk: a tőke tarka lehetőségei váltják fel, támogatják s használják ki egymást. Az Uniót nagy tözsdeválsága közepette sem tekintette senki Nagy-Britannia gazdasági függvényének, csak azért, mert angol tőkére is rászorult. Az amerikai válságban üzlettechnikai formák mondtak csődöt, a tőkés termelés fészerejének megfogyása nélkül. S amint a koka megfordult, s az angol óhaza szorult rá Amerika aranyára, a gazdasági egyenrangúság akkor sem billent fel. Viszont az Orosz Birodalomnak, a balkáni országoknak, Dél-Amerika köztársaságainak, Kelet-Ausztriának s a magyar gazdasági élet felének külföldi eladósodása alárendeltséget teremt, mert megokolt termelési rend erőltetett termelési rendnek és a természetből való nagymértékű függetlenülés az attól való nagymértékű függésnek ad kölcsönt. **Egyfelől: egyenletesen esedékes járadékszelvények s váltólejáratok; túlfelől: az aggódva várt májusi eső.**

A magyar nemzet sweatingben dolgozik

Gazdasági életünk külföldi függésének két sajátos jellemvonása van, amely nincs meg minden színlelt kapitalizmusban: az egyik a hitelező államok földrajzi és történelmi szomszédsága, a másik politikai okokból előállott gazdasá-

gi monopóliumok. A szomszédság enyhíti s realisabbá teszi a függést: az érintkezés bensőbb s szervezesebb; a hitelnyújtó nagymértékben egyúttal fogyasztó is; a közel-nyugati főkéz pontosabban tájékozódhatik, személyesen nézhet utána egy-egy ajánlatnak, bármely percben távbeszélőhöz hívhatja üzletbarátját; módjában áll, hogy alternatívákat latolgasson, s ellenőrizze a halasztás ürügyeit, az ügynök vérmességét s a lebonyolítás gondosságát. A konjunktúra körvonalai világosabbak, az eszmecsere és adatszerzés a részletekig is elmehet; e viszonyban több a komolyság, de a simulékonyság is, mint az egzotikus hitelnyújtásban, amelynek információi sokszor mintha Jules Verne regényeiből volnának kiollózva a tőzsdén játszó gyermekek számára.

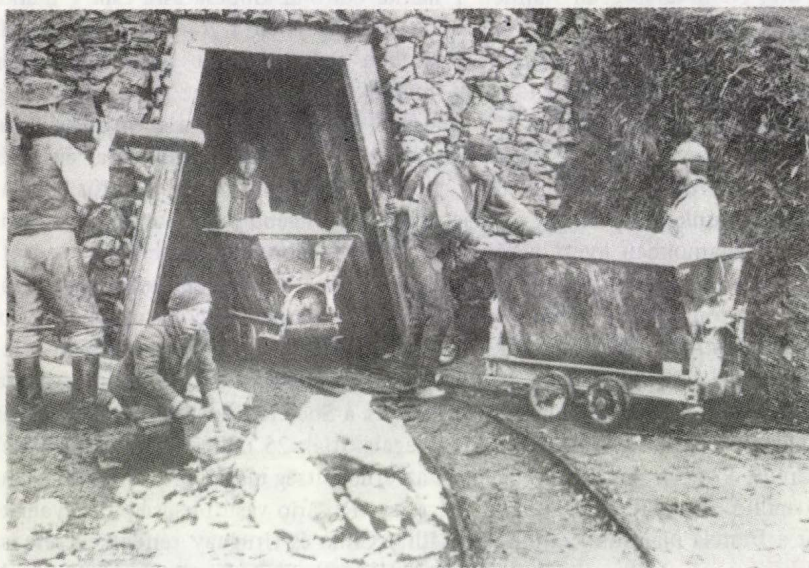
Csakhogy szomszédaink hitelnyújtása politikai okokból egyben az ő hitelmonopóliumukat is jelenti. A legújabb időkig államadósságunk címletei, kamatozó vasúti címleteink, zálogleveleink s községi kötvényeink nagyobb része idegen tőkésekét gazdagít, s hitelintézeteink és iparvállalataink osztaléka is (beleszámítva a Magyarországon működő külföldi vállalatokat) jó részben idegenbe mennek. Ámde ez az idegen függés ráadásul még csak **nem is Európa-közi, hanem túlnyomóan német és főleg osztrák**. Külországi hitelünk be van ékelve — a pénzpiac versengésének és szabad kiegyenlítődésekének enyhülete nélkül — a külpolitikai zsákutcába. Márpedig éppen politikai ellenlábasaink képesek fejletlen tőkéjű államokat bőséges, viszonylag olcsó és nyugodt tőkéjükkel kisegíteni, holott politikai szövetségeseink már elkölcsönözték szerény tőkefeleslegüket. Ők maguk is oly ipari lendület fáradalmait érzik, mely belső tőkeforrásaikat egyre jobban kimeríti. Már csak ritkán nyúlnak ki onnan tőkeerős kezek, de inkább egzotikus befektetések után, amint hogy a fukar is költ sorsjegyekre. Az iparfejlesztés nagy konjunktúrájához, 1906-ban, amikor az alapítások és beruházások szinte ragályszerűen futottak végig a világgazdaságon, kitettek a kibocsátások Európa három legfőbb piacán kikerekített millió koronában:

Ország	Állami és községi kölcsönök		Más fix kamatozású értékek		Részvények		Összesen		Bel- és külföldi együtt		Százalékban	
	bel-földi	kül-földi	bel-földi	kül-földi	bel-földi	kül-földi	bel-földi	kül-földi			bel-földi	kül-földi
Német	1270	240	625	90	1070	80	2965	410	3375		88	12
Angol	215	770		1960			—		2945		—	
Francia	20	2300	390	640	435	1140	845	4080	4925		17	83

Forrás: E. v. Halle: *Die Weltwirtschaft*. I. kötet, 1906. 129. o.

Míg Németországban minden 7 márka belföldi kibocsátásra esik 1 márka külföldi kibocsátás, addig Franciaországban minden 1 frank belső kibocsátásra 5 frank külföldi esik; végösszegben a francia piac 1906-ban tízszer annyi idegen papírt képes felvenni, mint Németország, s ez az aránytalanság a két diplomácia rádiuszán is meglátszik. Keveset enyhül a számviszony, ha a francia piac helyébe az angolt tesszük, vagy kevésbé konjunktúrás évet nézünk, pl. 1905-öt. Ha keresztülforgatjuk az emissziótömeget, jelentős kontingenst találunk, mely Magyarországnál jóval gyengébb jogbiztonságú s egzotikusabb államokban nyert elhelyezést. A forradalmaktól recsegő, de szövetséges Oroszország harmadfél milliárdos kölcsönét felerészben ama nagy európai pénzkonjunktúra idején helyezheti el a párizsi piacon, ugyanakkor a Lombard street óriási méretekben veszi fel Brazília, Argentína, Mexikó, Bolívia vasúti címleteit, állami és községi kibocsátásait. Csak 1906 folyamán a Comptoir National, a Banque de Paris és a Société Générale, miután német pénzügyi körök e tervet elvetették, megalakítják 25 millió frank alaptőkével a Crédit Foncier Argentint, ugyanez az érdekeltség megalapítja Argentínában 15 millió alaptőkével a Puerto-Belgrano-Rosario vasúttársaságot, ugyanakkor a francia piac több milliót bocsáthat Chile és Uruguay rendelkezésére is, affiliálja a jelentékenyebb mexikói bankok egész sorát, újjászervezi a Banco di Londres y Mexicót, eszközli a Banco Yucateco 20 milliós tőkeemelését, kidolgozza egy 50 milliós mexikói földhitelintézet tervezetét, s átveszi fejünk felett a 95 milliós szerb kibocsátást. Argentína nemzetgazdaságtanában negyed milliárd fontsterling angol tőke fekszik, minden argentin lakosra 1000–1200 korona brit befektetés jut, s csak vasúti címletekből közel 140 millió fontsterling van angol kézen. Minden 100 kilométer argentin vasútból 75 angol pénzen épült.³ Brazília is a nagy európai iparkonjunktúra idején kapott 40 millió frank vasúti kölcsönt a párizsi piacon, ugyanakkor, midőn Londonban nehézség nélkül helyezett el további 4 millió fontsterlinget, bárha jórészt angol és francia tőkéseknél fekvő külföldi adósságai 1908-ban már közel jártak a 3 milliárd koronához. A francia és angol tőke csekélyebb jogbiztonságú, egzotikus országokat is szívesen felkeres pénzfeleslegével, mint minket, kik a franciák és angolok kontinensén élünk, s az övékéhez hasonló jogbiztonságot teremtettünk. A flotta magyarázza némileg Anglia viselkedését. Ennek segítségével könnyebben eléri Barziliát, Chilét, mint riválisok testén s nehézkes szárazföldi úton át a Nagy Magyar Alföldet. De ha egyidejűleg, mint Ibikus darvai, a Balkánra is elszállnak a francia s angol milliók, anélkül, hogy nálunk megállanának, annak más, mint politikai indítéka nem lehet. Anglia nagy kincset gyűjtött gyarmataiból, Franciaország garasos parasztsága révén, most e fegyverrel él mind a kettő, elleneit mellőzve, barátait támogatva.⁴

Az Ausztriával és Németországgal fennálló szövetséges szlávellenes élet, nemzeti értékét szűkösen és ingatógon kapott hitelek s monopolisztikusan ránparancsolt feltételek formájában fizetjük meg. Franciaországot háborús ter-

Bányabejárat 1900 körül

hei talán leszorítják a bankári asztaltól. De a helyzet e réven változni nem fog, mert Anglia és Amerika fog a helyére állni. Némelyek azt hiszik, hogy a szláv-ellenes élt az Oroszországban bekövetkezett **antipánszláv átalakulás** feleslegessé teszi, hogy a szárazföldi angol haderő ezentúl a német mellett oly politikai alternatívát jelent, mellyel eddigelé számolnunk nem lehetett: s hogy ezzel **viszonyunk az aranyhoz** megváltozik. De a szláv kibéküléssel s a német katonai monopólium esetén is Ausztria és Németország szomszédságát bajos volna elhanyagolni, mert a tengeri út olcsóságát nagyrészt kiegyenlíti országunk gerincének a tengerparttól félreeső s a Karszttal is elszigetelt fekvése. A probléma nem is kvantitatív. Kapitalisztikus helyzetünket csupán a pénzgazdálkodás oly világforradalma, az értékelés oly közvetlensége változtatná meg gyökereisen, amely – paradoxul szólva – már nem is volna kapitalizmus.

Csak kvantitatív változást jelent a több tőke is, ha idegen marad, ha a gép közönyével őrli meg sorsunkat, ha csak lefölözni jön, hogy telítve odébbálljon. Minden más tőkés rendnél jobban illik ilyenre Carlyle meghatározása: **anarchy plus constable** (anarchia plusz rendőrbiztos).

Igazi és színlelt kapitalizmus Magyarországon

Igazi tőkés termelő rend ott van, ahol lehetőleg **koncentrált** üzemekben a lehető legtagozottabb **munkamegosztással piacra** termelnek. A termelés eszközei **tőkések** kezén vannak, akik az elvégzendő termeléshez **bizalmukat** adják, mikor a szükségelt készleteket előlegezik. A bizalom alapja a **spekuláció** és a **kalkuláció**. Az igazi tőkés rend gazdasági elemei: a koncentráció, a munkamegosztás és a piacra termelés; erkölcsi eleme: a jövőbe vetett bizalom; logikai eleme; a spekuláció és a kalkuláció.

Nem követhetjük nyomon a magyar kapitalizmust, hogy a tőkés termelés ez ismérveit ellenőrizzük, s a színlelt kapitalizmus ocsuját belőle kiválogassuk. Csak néhány jellemző példát szedünk ki, nem bizonyítékkal, hanem hogy a hiszékenyeket figyelmeztessük, s gondolkodásra serkentsük az álfogalmaktól megbénult józanságot.

1. A föld

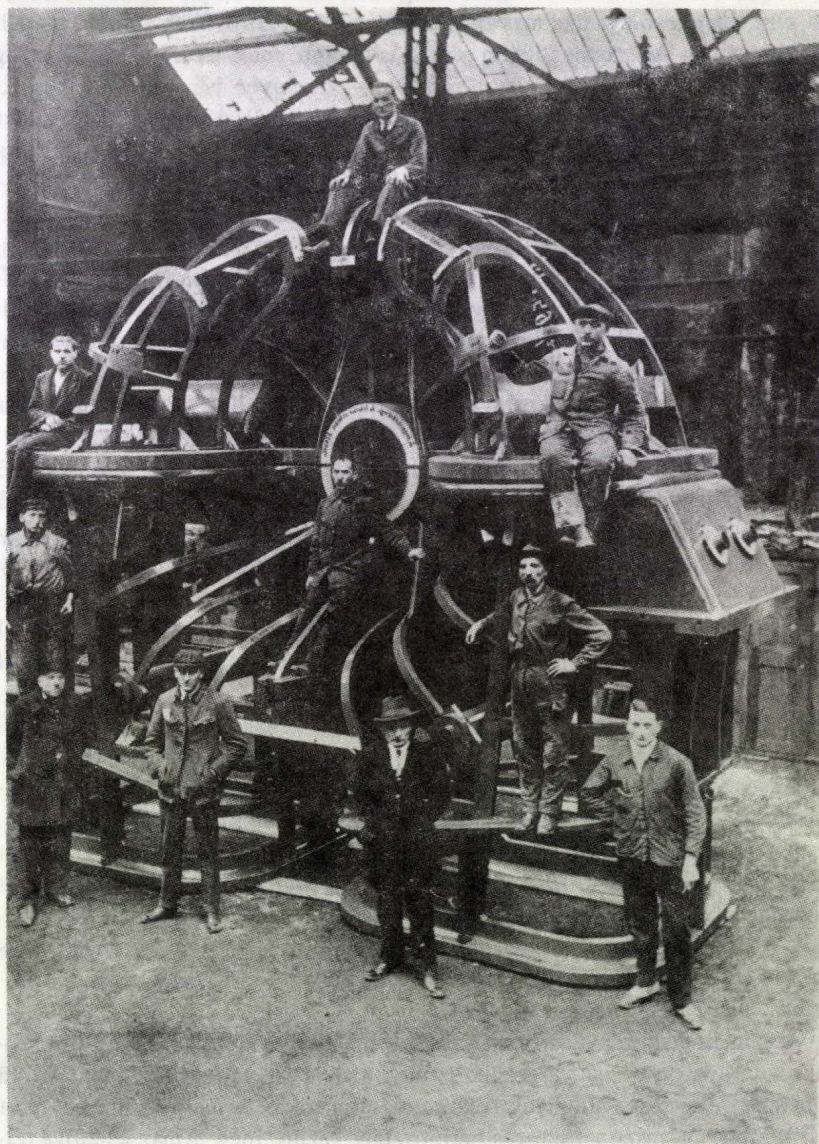
A színlelt kapitalizmus birtokpolitikája. A magyar birtokmegosztásban szembeszökő — a nagybirtok közel egyharmados arányán kívül — az erős megkötöttség. Csakhogy éppen a kötöttség ellen irányuló egyoldalú bírálat jó példája a kétféle kapitalizmust meg nem különböztető fogalomzavarnak. A támadások a kötött forgalmú birtokok jogi kapitalizációját (szabad forgalom) követelik, nem pedig gazdasági kapitalizációját (belterjesség). Pedig a kötött birtok magában véve nem kell hogy hűbéri csökevény legyen, s szorosan véve nem jelent egyebet, mint a magángazdasági jövedelem megkötését. A tőkés termelés legkoncentráltabb, a közre leggazdaságosabb rendszerei képzelhetők el kötött birtokon, s hogy ez a jövedelem hitbizományi vagy bankpénztárba folyik-e be, oly különbség, melyhez a kapitalizálódás kérdésének vajmi kevés köze van. A hitbizományok aránya a legmagasabb Bereg, Sopron és Moson vármegyékben, ezek közül az első legelmaradottabb megyéink közé tartozik, a másik kettő viszont élén halad a modern magyar mezőgazdaságnak. Beszterce–Naszódnak csak 3,7%-a nagybirtok, s 1914-ben az ugarinak hagyott szántóföld a bevetett területnek mégis egyharmada; Udvarhelyen, melynek 6,7%-a nagybirtok, majdnem fele annyi az ugar, mint a bevetett terület.⁵

A színlelt kapitalizmus gyarmatszerzést sürget, de nem veszi észre Pest megyét. Budapest tömött és egyenletes fogyasztó piacát félmillió katasztrális hold kötött forgalmú birtok veszi körül. Kertészkedő kisbérloők, belterjesen dolgozó nagybérletek, okszerű házi kezelés, mindegyik a maga helyén, Budapest éléskamrájává tehetnék e félmillió holdat. A főváros körül a középbirtok is erősen tartja magát: Pest vármegye középbirtokaránya a legmagasabbak között van, és nem panaszolhat hanyatlást. A mezőgazdaságban kereső Pest

Láng Gépgyár. 1915 és 1920 között készült kép

(MMM fotóarchívumának képei)

Láng Gépgyári turbina 1910

megyei férfiak száma 1900-ban 171 350, 1910-ben 183 641, ebből az önállóké 56 279, illetve 65 067. A birtokmegosztás nem halad parasztellenes irányba sem, ellenkezőleg: alkalmas arra, hogy a főváros környékén a mezei gazdálkodás minden ága nekilendüljön, annál is inkább, mert a földművelő lakosság a főváros körül nemhogy fogyna, hanem — szerényen bár —, de emelkedik. Mit látunk mégis?⁶ Még 1914-ben is 38 ezer hektár Pest megyei szántóföldet hagynak ugaron, ami a bevetett terület 6%-ának felel meg, míg ugyanakkor a szomszédos Bács-Bodrog csak 12 ezer hektár ugart hagy (1,8%), s a Duna-Tisza köze kerek 80 ezer hektárt (3,5%). Szándékkal kezdtük az ugarhagyáson, mert az a természetből alig befolyásolt mezőgazdasági elhatározás. Igaz, hogy a lefejő gazdaságok révén a budapesti marhavásárra felhajtott élőborjú közel egyharmada Pest megyéből érkezik (1912), ámde a jelenség egyoldalú gazdálkodásról is árulkodik, s vágómarhát valóban már Pest megye sem küld többet, mint Bácska. Az ország első vármegyéjében 15%-kal esik kevesebb szarvasmarha ezer lakosra, mint az ország átlagában. Azt hinnénk, Pest vármegye tele van majorosokkal, kertészetekkel, baromfiudvarokkal, méhészetekkel, mint a nagy nyugati empóriumok környezete. Pedig az ország első vármegyéjében 1910-ben összevissza 251 önálló majoros és baromfitenyésztő van, s egy sincs az aszódi, váci és nagykátai járásokban, sem Vác város vagy Szentendre határában, a 44 180 lakost számláló kunszentmiklósi járásnak egy önálló kertésze sincs, s a pomázi, gödöllői, biai, alsódabasi járások 212 ezernyi lakosa közt csak 9 majoros és baromfitenyésztő akad.⁷ Haltenyésztéssel az egész megyében 1 önálló kereső foglalkozott, 3 főnyi segédszeméllyel; a belvízi halászattal 1890-ben 55, 1900-ban 45, 1910-ben 61 önálló férfi foglalkozik. 1910-ben Pest vármegyében 12 önálló kereső méhészkedik. **Ugyanakkor 1826 önálló foglalkozik mint vendéglős, szállodás, markotányos, kifőző, kávé és pálinkamérő.** 1910-ben Pest megyének csak 39 fogyasztási szövetkezete van, 6430 taggal (pedig Budapest közelében, de már a megye területén, hatalmas ipari csomópontok is támadtak közben), míg Pozsony és Sopron megyékben 10—10 ezernél több, Hevesben, Nyitrában 11—11 ezernél több, s Borsodban, Biharban 13 ezernél több tagja van a fogyasztási szövetkezeteknek. A Pest megyei 6430 szövetkezeti tag mindössze 19 ezer koronáért vásárolt 1910-ben mezőgazdasági gépeket és eszközöket, 16 500 koronáért vetőmagot és 2500 koronáért műtrágyát.

A színlelt kapitalizmus beavatkozása mezőgazdaságunkba. Vajon hol szorakozott közben a magyar kapitalizmus, mely Pest vármegyével sem ért rá törődni? A magyar földbirtok bekapcsolását a tőkés termelő rendbe egyrészt a földhitel, másrészt a tőkeerős bérlőosztály kezdte meg. Amaz lehetővé tette a belterjes termelésre való áttérést, s a konjunktúra simulékony kihasználását. Emez a kötött birtok átformálásában jeleskedett, s megteremtette a mezőgazdasági gyáripárt. De mint pala a szénréteget, úgy járja át a színlelt kapitalizmus a termékenyt, az igazit. Először a **csakis ceruzával gazdálkodó bérlő**

típusa lép fel; ő már nem Hatvan, Diószeg, Kaposvár érdemét keresi, mosolyog az állattenyésztők, a vetőmag-nemesítők vesződségén, s nem érti, mit pepecsel Ujhelyi Imre, Székács Elemér, Weiser István. Nem nevel törzset: hizlal és lefej, vásárol, kupeckedik, tizenkét év alatt lehántja a humuszt, berakván aranyát a belvárosi bankba. S odébbáll, amikor ezzel elkészült. A föld betegen nézi parancsolója távozását, s mogorva ispán és perlekedő cseléd pillant elkanyarodó sandlāufere után. A lefőlöző agrárt a **parcellázás álkapitalizmusa** követi, mely milliókat zsebel ötszáz koronával jól megdíjazott földmérnöki műveletekért. Néha a föld két-három évig kezén marad; felszerelést nem érdemes vennie, okszerű gazdálkodást nem érdemes folytatnia az interkaláris agronómusnak. Hitelműveleteit bármely pénzintézet szívesen elvégezné, s nem rosszabb alapon, a mérnöki munkát bármely szerény kis műszaki közeg, s ami többletet jelent, abban nincs köszönet. A földben az olcsót keresi, a parasztban a gazdagot. Egyéb szempontja nincs. Az ország keleti széléin eközben a **parcellázással ellenlábás műveleteket** folytat ugyanez az áltőke. Az 1871. LIII. tc. megengedi, a tulajdonosok egynegyed részének kívánságára, az úrbéri közös legelők felosztását. Kenéz Béla szerint⁸ némelyek azt remélték a közös legelők felosztásától, „hogy az állatoknak gyakran táplálékot alig nyújtó legelők felosztásával az egyesek a nekik jutó darabon majd mesterseges takarmányt termelnek, s a legelőt istállózással helyettesítik.” Ez a feltevés azonban nem vált be, mert a feltört legelő legtöbbször silány szántóföldet adott, s mert sok kisgazda kénytelen is volt túladni a felosztásból rájutó apró parcellán, annak megművelésre alkalmatlan, életre képtelen volta miatt. Potom pénzével lesben áll a színlelt kapitalizmus. Megmutatja, hogy szorozni is tud, nemcsak osztani, mint az anyaországban, s összevásárolja az úrbéresség roncsait, amíg csak az 1913. X. tc. ki nem mondja, hogy az összes illetőségek egynegyed részénél több egy kézben nem egyesíthető. Ezek az üzletek azonban csak mellékvállalkozásai a színlelt kapitalizmusnak. Főfrontja a 2,75 milliárd hektárnyi községi, közbirtokossági és úrbéri erdő. „A község élelmesebb, vállalkozóbb, tőkével bíró tagjai, sőt idegen ügynökök is felkeresték azokat a részesedésre jogosított közbirtokossági tagokat, akiknek saját egyéni illetménye a száz holdat meg nem haladta (akik tehát az 1890. XLV. tc. szerint nem kérhették részükre kihalásukat), s tőlük ezeket a csupán közös használatra jogosító arányjogokat megvásárolták, holdanként átlag 10–30 koronával, de sűrűn fordulnak elő vásárlások, ahol egy liter pálinka, harisnya, pár krajcár volt a vételár. Az ily örökvásári szerződéseket összegyűjtő százával, a megbízott ügynökök vagy közvetlenül a kisebb vásárló vállalkozók nyereséggel továbbadták, rendesen nagyobb fakeskedő cégnek vagy részvénytársaságnak, amely most már – 100 holdnál nagyobb arányrész lévén kezében – illetményének természetben való elkülönítését kérte. Így állott elő aztán, hogy az egyik község határában a 13 592 holdnyi közös ingatlanból néhány egyén részére 10 ezer hold különítettett el mint

egyéni birtok, a fennmaradó 3592 holdon pedig 6146 lakos gyakorolta a zös használatot. Így keletkeztek latifundiumok ott, ahol azelőtt nem voltak, s épültek fel parasztegyszisztenciák romjain nagy vagyonok.”⁹ Hol itt a kapitalizmus teremtő koncentrációja? Éppoly kevésbé találkozunk vele, mint a parcellázásokban a munkamegosztás érvényesülésével. Nézzük meg az eredményt:

Községi erdők:

1895-ben	1547 millió hektár
1914-ben	1055 millió hektár

Fogyás: 1895–1914-ben 492 millió hektár

Közbirtokossági erdők:

1895-ben	1228 millió hektár
1914-ben	1126 millió hektár

Fogyás: 1895–1914-ben 102 millió hektár

Ezzel szemben Németországban a községi erdők területe 1883-ban 2109, 1893-ban 2180, 1900-ban 2258 millió hektár. A földbérlő szövetkezetek ellen szóló egyetlen érv sem illik a **szövetkezeti erdőkitemelésre**. A fakartellek helyén — ha a kolozsvári gyorsvonal Széchenyi Istvánjai nem érik be komor jóslatokkal s oláh-szidással — községek és közbirtokosságok erdőkitemelő szövetkezeti kereshetnék a milliókat. A kartell úgy tesz, mintha ő találta volna fel a magyar tölgyfát. Bölcsességet, tudást színlel a szerencse. Pedig csak annyi történt, hogy a „vezető szerepre hivatott” erdélyi értelmiség magára hagyta a parasztot. A kapitalizmus erdélyi rengetegeibe nem vitt oly termelő módszert, oly üzemközpontosítást, aminőt a tősgyökeres ősbirtoklók maguk is el nem érhetek volna, hacsak az állam és a törvényhatóság abban a mértékben avatkozik ipari és kereskedelmi üzemükbe, mint ahogy az 1898. XIX. tc. az állami erdőhivatalok kezébe adja a községi és közbirtokossági erdők **erdőgazdasági** teendőit s **erdőrendészeti** funkcióit, s kiveszi a közbirtokossági gyűlések hatásköréből a közös erdő **elidegenítését, egyénenkénti felosztását és megterhelését**. Ehelyett, szabadjára eresztve, elrabolta a kapitalizmus a délkeleti völgyek véderdőit, ősvilági árvízkatasztrófákat okozva. Adam Smith, Széchenyi István, Karl Marx nem ezt a kapitalizmust sürgette. Mert ez a kapitalizmus íme **ott lépett fel a leghevesebben, ahol a legkevesebb szükség volt rá**. Lesben állt, nem vezetett; nem termelni jött, hanem elkapartani.

2. Ipari koncentráció

Ok nélküli városok. Az igazi kapitalizmus a célból tömöríti városokba a lakosságot, hogy **munkahelyükhöz közel legyenek.** Alföldi lakosságunk túlnyomó részét a városban élés **eltávolítja munkahelyétől.** A Duna–Tisza köze parasztjait egykor a történelem kényszere terelte egybe, mint zivatar a juhnyáját, s városi létüknek ma sincs meg gazdasági értelme. Kilenc, egyenkint 20 ezer lelket meghaladó ily embertorlaszunk ma is falusi közigazgatás alatt van. 1900-ban Szeged 103 ezer lakója közül több mint 38 ezer, a szabadkai 82 ezerből közel 40 ezer, az 54 ezer kecskemétinek majd a fele a városon kívül él, de azért maga felett látja a városi élet fellegeit. A foglalkozás ily aránya páratlan az európai városok statisztikájában.

A keresők és eltartottak százaléka 1910-ben

A kapitalizmus városaiban				Az ok nélküli városokban			
város	mezőgazdaságban	iparban	kereskedelemben és hitelben	város	mezőgazdaságban	iparban	kereskedelemben és hitelben
Budapest	1,3	45,2	15,0	Szabadka	53,4	15,5	5,1
Fiume	3,1	38,9	14,8	Hódmezővásárhely	64,0	16,5	3,7
Pozsony	3,7	43,6	10,2	Kecskemét	58,1	16,9	4,9
Magyarország	61,5	17,9	3,7	Magyarország	61,5	17,9	3,7

Vannak városaink, amelyekben a mezőgazdasági népesség nemcsak hogy túlnyomó többséget alkot a városi életet egyedül megokoló ipar s kereskedelem felett, hanem amelyekben az ipari népesség aránya földművelő államunk átlagát (17,0%) sem éri el. Ezt a visszasságot tetézi, hogy az ok nélküli városok szerény méretű ipara is csak elenyésző mértékben kapitalisztikus. S a tőkés rend üregeit e **holt városokban** nem töltik ki a kézműipar ősmaradványai, mint Ravenna, Velence, Brugge holt ívei alatt, hol a sötét dolmányú mester zárkózottan magyarázza a faragás és csipkeverés vesződéseit az élő Európá jöttmentjének.

Száz önállóra esik a tulajdonképpeni iparban segédzemély (1910)

A kapitalizmus városaiban		Az ok nélküli városokban	
Budapesten	526	Szabadkán	184
Fiumében	558	Hómezővásárhelyt	161
Pozsonyban	528	Kecskeméten	190
Magyarországon	219	Magyarországon	219

Az ok nélküli városok óriási népkoncentrációjában az ipari koncentráció jóval alacsonyabb, mint a magyar ipar átlagában (100:219).

A takarékbetétek összege 1914 elején ezer koronában

A kapitalizmus városaiban		Az ok nélküli városokban	
Budapesten	860 301	Szabadkán	28 744
Aradon*	84 748	Hódmezővásárhelyt	17 356
Pozsonyban	82 353	Kecskeméten	15 981

*Fiume takarékbetéti üzlete sajátos kereskedelmi helyzete folytán összehasonlításul nem szolgálhat.

Az ipari jelleg hiánya üressé, tárgytalanná teszi Alföldünk városait. Kulturális intézményeiket, közigazgatásuk nehézkes palotáit kietlenség üli meg. A művelődés nem mély s nem általános; a közigazgatás tanácstalan: Városi vagy falusi legyen-e eszközeiben s céljaiban? A kihalt utcákon szénásszekér döcög, s mintha távoli tűzhányó hamuesője hullana: a por belep a nagyvendéglő ablakait, a költő merev ércszobrát s a sétánnyá előléptetett libalegelőt. De a fűre taposó gyermekeket már kergeti a rendőr.

Mint gondterhes, koravén gyermek, ki nagyok társaságában tölti idejét, s unatkozva elegendik ezek komoly beszélgetéseibe, úgy élnek az ok nélküli városok az igaziak között. Debrecen kisürgeti egyetemét, Szeged sértődve duzzog, mert nem kapott, de amott 1383, emitt 1366 tanköteles gyermek nem jár elemi iskolába az európai háború előestéjén. Ha a hivatalokat leszámítjuk, csak kevés ember marad az ok nélküli városokban, ki a másokkal való érintkezést sürgősnek, a gyors gondolatcserét értékesnek s az időt pénznek tekintené.

Az iparhiány nem térül meg a mezőgazdaság nyújtotta előnyökkel. Ellenkezőleg: a városból való **kigazdálkodás** alacsonyabb munkaszervezetet és silányabb eredményeket hoz létre, mintha város nélkül folynék a gazdálkodás.

A műveltség képe (I.)

A kapitalizmus városaiban			Az ok nélküli városokban		
város	a 6 évesnél idősebb népességből írní-olvasni tud*	az iskolába be nem íratott tan- kötelesek száma**	város	a 6 évesnél idősebb népességből írní-olvasni tud*	az iskolába be nem íratott tan- kötelesek száma**
Budapest	92,5%	—	Szabadka	61,1%	4 545
Fiume	83,2%	159	Hódmező- vásárhely	82,3%	565
Pozsony	90,5%	305	Kecskemét	72,7%	3 078
Magyar- ország	68,7%	381 117	Magyar- ország	68,7%	381 117

*1910-ben

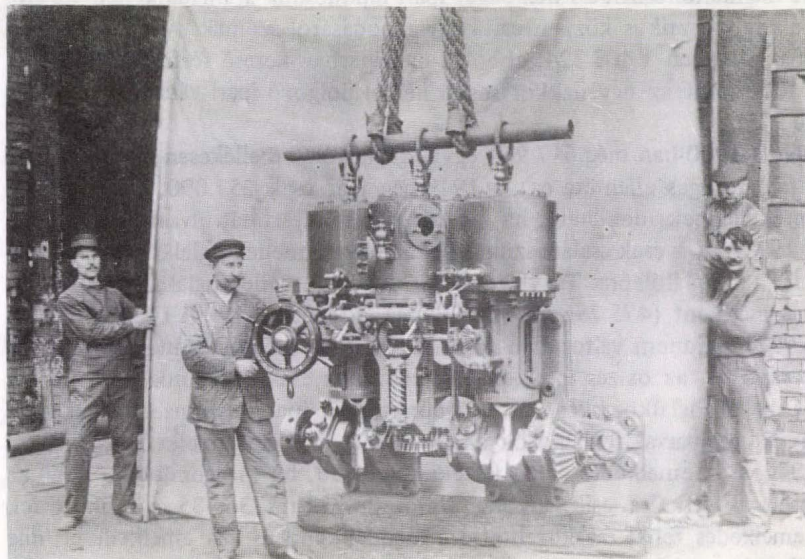
**1913-ban. — Sötét képet mutat, ellentétben a Bárczy-féle iskola-fényűzéssel, a főváros környéke. 1913-ban Pest megyében 23 831 tanköteles nem járt iskolába (ebből 14 ezer 6 és 14 év közötti), ugyanakkor az egész Dunántúlon: 16 198 (ebből 8706 6 és 14 év közötti).

A műveltség képe (II.)*

A kapitalizmus városaiban				Az ok nélküli városokban			
város	100 ezer lakosra eső táv- beszélő állomás	ezer lakosra eső érkezett levél	távírat	város	100 ezer lakosra eső táv- beszélő	ezer lakosra eső érkezett levél	távírat
Budapest	3214,9	158,4	3,1	Szabadka	809,5	23,8	1,0
Fiume	3710,0	92,0	4,1	Hódmező- vásárhely	369,6	19,9	0,5
Pozsony	2197,1	84,9	2,3	Kecskemét	463,6	32,8	0,8
Magyar- ország	439,9	34,8	0,6	Magyar- ország	439,9	34,8	0,6

*1914-ben

1914-ben Szeged határának 42 072 bevetett hektárjából 24 492 hektárba vetettek búzát és rozsot, s bárha cukorrépát nem termesztettek, csak 527 hektárba vetettek takarmányrépát. (Vas megye arányosan is több mint kétszer annyit vetett belőle.) Az őszi búza foglalta le egymaga Hódmezővásárhely 60 924 hektárnyi bevetett földjének több mint a felét. Szeged, Hódmezővásárhely, Szabadka együtt 170 ezer hektárnyi területén négy legfontosabb ipari növényünket (cukorrépa, dohány, len, kender) 1914-ben mindössze 567 hektáron termelte (amit Szegeden ellensúlyoz némileg a paprikatermelés és a kendert illetően a legtöbbször nem annak való föld). 1910-ben Szabadka 3 fogyasztási szövetkezetének 573 tagja mindössze 150 korona áru vetőmagot és 75 korona áru ponyvát és zsákot vásárol szövetkezete mezőgazdasági cikkeiből. Hódmezővásárhely fogyasztási szövetkezetének 327 tagja mindössze 60 korona értékű mezőgazdasági árut vásárol szövetkezete útján. Kecskeméten 1910-ben nincs fogyasztási szövetkezet. Ahol a városok és községek saját birtokaikat házilag kezelik, a földek ott is — a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium birtokstatisztikájának szavai szerint — „általában igen külterjesen műveltetnek, miért is terjedelmökhöz és talajminőségökhöz képest a községeknek kevés jövedelmet adnak.” A gazdasági tanácsnoki állásba a földművestöbbség legszívesebben beruházásokra nem költekező parasztot ültet, ki néha a legegyszerűbb számtani műveleteket sem végzi hiba nélkül, nemhogy mintaüzemet tudna teremteni a város gazdáinak okulására. Ily helyeken a búza alá rendszerint csak egyszer szántanak; ha szőlőhegyek vannak a közelben, a szántóföld trágyáját, szalmáját odahordják; ipari növényt, takarmányt, mellyel több a vesződség, keveset tesztenek, a rétet, legelőt nem javítják; a legfőbb gond azon időpont lehető kitolása, melyben a városnak új tenyészbikát kell vásárolnia. Az ok nélküli városok mezőgazdasági mérlege az utolsó tételig passzív. Az egybetelepülést megsínyli a tanyai gazdálkodás, s nem menti valamely agronómiai előny, amely városi kezdeményezésből fakadna. E városi élet, mely az okot keresi együttmaradásához, kész prédája az erőltetett alapításoknak, a bankigazgatóhoz hozzáalapított részvénytársaságnak. A színlelt tőkés rend **nápolyi kérdése** nálunk: Mi történjék az ok nélküli városok milliónyi magyar népével? Szeged erős iparosodása az utóbbi tíz év folyamán megmutatja az egyik útágazást. Ami e városokban elpusztíthatatlan egység, tanyákra nem bontható entitás, azt a városi keretet az igazi kapitalizmusnak kell ipari s kereskedelmi tartalommal kitölteni, nehogy, mint ennek vészjelei Szabadkán és Kecskeméten már mutatkoztak, a **színlelt kapitalizmus hazug lendülete** élősködjek rajta. Ami pedig csak beszorult a városba, a nemvárosi, a paraszti elem, az csöndesen települjön széjjel dolgos majorságokba, el a **nagyutcák, szélesutcák és szentháromság-terek** ásító lomhaságából. A török pasák, a kuruc portyázók rég nem mutatkoznak a tanyák, a szállások, a homokbuckák körül. A magyar parasztság bátran hazamehet már.

Gőzkormány a „Marine” hajó számára. Láng Gépgyár 1911

Hirrmann fémárugyár 1912

A munkakonzentráció bénasága. Ipari fejlődésünk számadatai nem kizárólag a kapitalisztikus központosítás gyarapodásáról szólnak. Az ipari keresők száma 1910-ben 1 405 324; ebből a nagyiparban kereső férfi csak 337 757, alig több mint az ugyanakkor segéd nélkül dolgozó ipari vállalataink száma (330 975).

Bárha 1900-ban még 617 964 egyén foglalkozik **mellékesen** iparral (a koncentráció szöges ellentéte ez), s 1910-ben már csak 257 090, e különbséget jelentéktelennek mondható, ha a statisztika fenntartását olvassuk, mely szerint 1910-ben a csak családi szükségletre dolgozó mellékfoglalkozást nem vették fel a számlálólapra. Ténylegesen csak az ipari mellékfoglalkozást űző nők száma csökkent (475 756-ról 120 098-ra), a férfiaké (1900: 142 208; 1910: 136 992) majdnem változatlan maradt. S még a csökkenés után is, míg Németországban az összes ipari keresők számának csak 7, nálunk 18%-a űzi az ipart mellékfoglalkozásként. A tulajdonképpeni ipar létszáma 30%-kal, de a **házi- és népiparral** foglalkozók száma is még 16%-kal emelkedett 1900-tól 1910-ig, s az emelkedés ennél is tekintélyesebb, ha meggondoljuk, hogy az teljesen a férfiakra esik, kiknek száma 28 754-ről 36 485-re szökött fel. Az emelkedés tehát megközelítette a tulajdonképpeni ipar emelkedését, míg a nők száma a házi- és népiparban 14 327-ről 12 720-ra csökkent. Míg 1900-ban házi- és népiparunk kétharmada, 1910-ben már háromnegyede férfi.¹⁰ A tőkés termelésnek eszerint még terjedelmes holt vizei vannak Magyarországon. E holt vizeken vígan kalózkodik a színlelt kapitalizmus. Más helyen kimutattam¹¹ a hegyvidéki akció kormányjelentésének adataiból, hogy rutén földön a házi- és népipari kormányakció eredménye 33 fillér munkabér-maximum és 9 fillér munkabér-minimum, s hogy ezeket a szegényletes napi keresményeket is csak oly állami szubvenciók segítségével érik el, amelyek összege 1906-ban 50 ezer koronával haladta meg a hegyvidéki nép összes házi- és népipari keresményét, sőt a házi- és népipari termékek értékesítése még ez alapon is csak úgy sikerült, hogy az állam a vételár 29%-át a magából fedezte.

A tőkekoncentráció bénasága. Tőkekoncentrációnk egyik legjellegzetesebb tünete: a kapillaritás-hiány Budapest és vidék között. 1914 végén az összes magyar birodalmi hitelintézetek által nyújtott jelzálogos kölcsönök kereken 4 milliárdjából több mint fél milliárd 8 százalékra s ennél magasabb kamatra van kiadva; míg azonban a budapesti intézetek jelzálogkölcsöneinek kereken 2460 milliónyi állagából 2430 millió helyezettett ki legfeljebb 5,5 százalékra s csak kereken 30 millió ennél magasabbra, a vidéki hitelintézetek 1470 milliónyi jelzálogos kölcsöneiből csak 380 millió van legfeljebb 5,5 százalékra kihelyezve, 890 millió pedig 5,5-ön túl, 8 százalékig és azon felül. Míg államadóssági kötvényeinkből 1914 végén a budapesti intézetek tárcájában s az általuk kezelt alapok és alapítványok birtokában 235 millió, vidéken pedig 190 millió van (40%), az arány tehát 6:5, addig közlekedési és ipari kötvények-

ből, valamint bánya- és ipari részvényekből csak 8% jut a vidéki intézetekre. Pedig a takarékbetétek állagának mindössze egyötöde van budapesti hitelintézeteknél elhelyezve, s a mérleget éppen hogy megjavítja, ki nem egyenlíti, ha a budapesti folyószámla- és csekkbetéttöbbletet is a főváros javára írjuk. A bankszerű és hitelegyleti váltóleszámtólásnak is csak egyharmada esik budapesti intézetekre. Mindebből kialakul a diagnózis: a tőkés fejlődés mindkét gépháza, a pénz- és ipari koncentráció csak Budapesten működik, vidéken a kapitalizmusnak csupán pénzforgató gépezete zakatol, az ipari koncentráció szerkezetében ott valami fontos csavartörésnek kell lennie, mert a gépezetnek ez a része áll. Ez a csavartörés: a vidéki tőke ipari hitének, kapitalisztikus meggyőződésének hiánya. Ha valaki gazdagabb vidéki városainkban is gyáralapításra gondol, sokan úgy néznek rá, mint aki Amerikába akar kivándorolni, vagy a színi pályára lép. E benső logikahiánynak megfelel a vidéki tőke **ésszerűtlen tagoltsága, kengyelfutó versenye, ok nélkül szaporodó személyzete**. Minden 4 millió betétre esik Budapesten egy hitelintézet, de minden 1,5 millióra Szabadkán, Nagyváradon és Debrecenben. **A pénz-, hitel- és biztosítás-üggyel foglalkozók száma** az ország átlagában 1909 és 1910 között megkétszereződött, ugyanez idő alatt Budapesten nem egészen kétszereződött meg (5687-ről 9869-re), viszont Szabadkán 95-ről 217-re, Debrecenben 202-ről 454-re emelkedett, s Nagyváradon majdnem megháromszorozódott. Már Budapesten is szertelen a bankár és nagyiparos arisztokrácia álláshalmozása és nepotizmusa. Szomorú kis reichstadti hercegek kerülnek hatalmas bankok és iparvállalatok élére, a vérszegény arcuk tanácstalanul mered a falon függő apai képmásra. S a jó vidéken az igazgatói állások nem kisebb mértékben kumulálódnak, mint Budapesten, azzal a különbséggel, hogy kisebb helyen még bajosabb a kumulációt szakértő helyettesekkel enyhíteni. A mezőgazdasági abszентizmus párhuzamaként így alakul ki a magyar vidék bank-abszентizmusa.

3. A munkamegosztás

Szakképzettség. A magyar munkamegosztás hiányos vagy hibás keresztülvitele kapcsolatos a mezőgazdaság külterjességével, mely munkaszervezetünket kétlakisággal tölti meg. A tipikus ipari munkás lelkében nálunk még eleven a vágyódás a föld után, kapcsolatai hozzá nem szakadtak el egészen, s a szakszervezeti majálisokon még sűrűn hallja az ember a falusi nép régi dalait. Nyaranta a munkásság nagy tömegei cserélik el új szerszámaikat kaszával, s nem egy ipari üzem bénul meg. A francia költő szavát variálva azt mondhatjuk, hogy a legtöbb magyar gyári munkás egy húszéves, holt parasztfiút hordoz szívében. Ezért talált az 1910-i felvétel 267 ezer oly keresőt, kik az ipart csak **mellékfoglalkozásul** űzik, holott **ipari szakmunkást** sem talált többet 331 ezernél. Ez a két számcsoport teszi jobbról és balról munkamegosztá-

sunk határőrségét, a kapitalizálódás minimumát és maximumát. Az egyik a munkatökély és -eredményesség legszerűebb, a másik legerélyesebb szervezkedését jelenti.

*A kapitalizmus végleteinek arányszámai (1910)**

Szakma	Mellékfoglalkozású munkás	Szakmunkás
Szabó	10 424	22 809
Cipész és csizmadia	6 808	34 208
Ács	6 421	17 233
Kőműves	4 764	49 348
Mészáros és hentes	5 875	10 363
Asztalos	2 273	28 112
Bognár	2 119	6 582
Gépész	1 221	1 742
Szűcs	1 032	2 039
Kádár	1 000	3 316
Fazekas	448	1 793
Gombkötő és paszományos	262	150
Kárpitos	147	2 029

*Egyes esetekben természetesen a két számcsoport tagjai azonosak: az alkalmazott szakmunkás is üzheti mellékfoglalkozásként szakmáját. De még e kivételekben is hibátlanul jellemzi a két számcsoport a tőkés fejlettség irányát és szintjét.

Amint látjuk, még a specializálódást nagymértékben igénylő szakmák is a mellékfoglalkozás elég magas arányát mutatják. Ámde a szakmatanultság sem fenékiig teffel.

A színlelt kapitalizmus szelleme nyomot hagy a tanonc képzésen is: a verseny bénasága s a túlnyomóan állami fogyasztás inkább az öletszerűen felgyűlő tömegmunkának kedvez, semmint a finoman tagolt, egyénien érzékeny, egyenletes szükségleteknek. Ezért a szakmunkás kiképzésére sem fordítanak a legtöbb esetben oly gondot, mint a szabad verseny nyomása alatt az ipari kapitalizmus műhelyeiben. Az aranyásók máról holnapra élő, csak gyorsan gazdagodni akaró barakk-tábora nem vesződhetik gondos tanonc képzéssel. Szabó Ervin a reprezentatív jellegű, leginkább gyárszerű magyar gépipar 13 vállalatáról mutatja ki,¹² hogy „a kevés számú szakmunkást a gyárak maguk képezik ki, de ezek arányszáma mind kisebb, szemben az 1–14 nap alatt begyakorolt tanulatlan s a fél–3 hónap alatt begyakorolt kitanított munkásokkal”. „Tényleg rendszeres, tehát tanonciskolával is ellátott oly ta-

noncképzés, melynél a tanoncok külön helyen, külön művezető és előmunkások vezetése mellett iskoláztatnak, csakis három gyárnál van, és pedig az Államgépgyárnál, Weisz Manfrédnál és a Ganz-wagongyárnál. Az összes többi gyárakban a tanoncok kiképzésüket jól-rosszul, csakis olyképpen nyerhetik, hogy idősebb munkások vagy előmunkások mellé kisegítőül osztatnak be, s így lassankint válnak önálló munkásokká. E beosztás következtében bizony a tanonc némely ily előmunkás mellett csak inaskodik, mert a munkás őt szerszámok és tárgyak ide-oda hordozására használja, de rendszeresen alig tanítja.”¹³ A színlelt kapitalizmus tehát felhat a munkamegosztás legarisztokratikusabb rétegéig, meggyengítve annak minőségét, s gyarapítva értéktelen ballasztját. Bénító hatásának még inkább meg kell látszania a kapitalizáltság maximumán innen.

Magányos műhelyek. 1900–1910 között az önálló iparosok száma ugyan nem emelkedik oly mértékben, mint a segédszemélyzeté (amaz 381 664-ről 439 778-ra, emez 695 562-ről 975 546-ra), de a viszonylag szerény emelkedés is újabb gátat emel a kapitalisztikus munkamegosztás elé,¹⁴ mivel **önálló iparosaink közel kétharmada segéd nélkül dolgozik.**

A munkamegosztás bénasága a műhelyekben

Iparvállalatok kategóriái	Iparvállalatok száma		Növekedés		100 vállalat közül volt	
	1900-ban	1910-ben	abszolút számok- ban	%-ban	1900-ban	1910-ben
Segéd nélkül	301 025	330 975	29 950	9,9	64,2	62,0
1 segéddel	88 001	98 305	10 304	11,7	18,7	18,4
20-nál több segéddel	2 261	4 020	1 759	77,6	0,5	0,8

Németországban 1882-ben 2 175 857, 1895-ben 1 989 672, 1907-ben 1 870 261 üzem dolgozik 1–5 személlyel, az 50-nél több munkást foglalkoztató nagyüzemek száma pedig 1882-ben 9481, 1895-ben 17 941, 1907-ben 29 033. Míg a nagyüzemek számemelkedése nagyjából megfelel a miénknek, a prekapitalisztikus csökevények itt aránytalanul szívósabb életet élnek, mint Németországban. Ennek magyarázatát részben városi életünk csekélyebb fejlettségében kell keresnünk.¹⁵ Faluhelyen, tanyák körül, pusztákon a magányos iparos, a lópatkoló, foltozóvarga, szabó, borbély telephelye nem bír el megosztott munkájú, finomabb műhelyt. E többé-kevésbé kontár s mesteriségüket kedvetlenül űző kisiparsaink gyakran mezei vagy szőlőgazdaságot folytatnak; ha hívatod a kisvárosi lakatost, hogy ezt vagy azt megigazítsa, egyszer azért nem jöhet, mert el van foglalva a csépléssel, másszor azért nem,

mert felment bort fejteni a prэшházba; szüretkor az asztalos leteszi a gyalut, a kőműves leugrik az állványról, és siet fel apái vén szőlőhegyére; az ipari rendelést nagyobb részük ímmel-ámmal vállalja, terminusról nem akar tudni, kifogásokkal akadékoskodik, és minden mozdulatával tudtadra adja, hogy cégtáblájának csak társadalmi jelentősége van, akár a címerre vált csatapajzs-nak: azt példázza a többnyire lezárt, pókhálós ajtó felett, hogy gazdája még mesterembernek s nem paraszti sorba akar számítozni. A perifériákon, Kis-küküllőben, Szilágyban, Varasd megyében 100 önálló iparosra csak 79–99 segéd esik, s arányszám 1900 óta még hanyatlott is. Csakhogy Pozsonyban, Sopronban, Pécsen is 1910-ben még minden második cipész segéd nélkül dolgozik, a tipikusan nagyiparos Győrött ezenfelül 63 kovács között kétharmad rész, s az építőiparosok fele, és magán Budapesten 3917 szabó, 1163 cipész, 119 órász, 73 bádógos, 71 aranyműves, 48 műlakatos, 37 nyomdász és 32 kocsigyártó vesződik segéd nélkül, lemondva a műhelybeli munkamegosztás minden előnyéről. A munkamegosztás ez elakadtságát ottan-ottan helyi viszonyok s egyéni hajlam magyarázhatják, de e bénaság összefüggését a színlelt kapitalizmussal kétségtelenül megállapíthatjuk a ruházati szakma óriási számoszlopaiból.

A ruházati ipar szétforgácsoltsága. A ruházati szakma szervezetlen törmelékessége némileg e szakmának a kapitalizálódásra kevésbé alkalmas természetéből ered. Németországban is az 1–5 személyt foglalkoztató kisműhelyekben dolgozik a ruházati ipar munkásainak több mint kétharmada, míg a vegyészeti munkásoknak csak egytizede, a gépgyáriaknak csak egykilencede s a textilipariaknak is csak egyhatoda dolgozik kisműhelyekben. A gépház köré gyülekező koncentráció a ruhaszakmában nem jár oly előnnyel, mint a legtöbb ipari szakmában. Csakhogy a szorosan vett ipari munkásság 10 milliónyi németországi tömegéből 13% esik a ruházati szakmára, míg nálunk a ruházati szakma foglalkoztatja az ipari népesség több mint egynegyedét (az 1 405 324 ipari keresőből 356 892 esik a ruházati iparra). A ruházati ipar prekapitalisztikus ballasztja kétszer oly nagy súllyal nehezedik a magyar, mint a német tőkés rend számadataira. Nagyipari (50-nél több munkást foglalkoztató) üzemekben dolgozik a német ruházati munkások egynegyedede, nálunk a 20-nál több munkást foglalkoztató üzemekben a szakmabeli munkásoknak csak egyhuszada dolgozik. A kisüzemi ruhaszakma Németországban legfeljebb négyszerese a miénknek, a 20 munkásnál többet foglalkoztató német ruhaszakma a miénknek vagy tízszerese. A német nagytőke már a háború előtt is elfoglalta a ruházati szakmából azt a kontingenst, amennyi a szakma természetével összefért. A magyar nagytőke – elhanyagolható kivétellel – csak akkor kezd nagyobb mértékben érdeklődni a ruházati szakma iránt, amikor a hadseregszállítások ezt a szakmát is megérlelik a **piacmentes** kapitalizmus számára. Amíg ily módon sokmilliósz rendelesek nem hullottak a ruhaszakma ölébe, e szakma nem volt állami üzlet. Az állam meg-

vette a talpfát, a cementet, a szenet, épületeket emelt, utakat javított, vagonokat rendelt, de ruhát nem vásárolt. Ezért a színlelt kapitalizmus jobban kedvelte a dohánykivitelt, a sóüzletet, az osztálysorsjáték egyedáruságát, a Cunardot s a csomagszállítást. Mert itt közel érezte magához az államrend kétszerkettőjét s a politika sikátorait, hová nem hatol el a nyílt piac éles levegője.¹⁶

4. A piac

A szabad verseny kizsorítása. A magyar állam bányáiban, kohóiban, dohángyáraiban és vasúti műhelyeiben alkalmazott munkások száma meghaladja az 50 ezret. Reprezentatív nagyiparunknak: a vas- és gépiparnak 20-nál több segédzemélyt foglalkoztató vállalataiban kereken 70 ezer munkás dolgozik, közülük minden hatodik a MÁV gépgyára és Diósgyőrré esik. 1914-ben az összes magyar bánya- és kohómunkások közel 20%-át foglalkoztatják állami üzemek. A magyar munkaszervezetnek ez a darabja el van szigetelve a világversenytől. Szakmabeli cégek versengése nem ösztökéli, megrendelőinek nem kénytelen kedvébe járni, a konjunktúra nem nyugtalanítja, és gyenge üzemi eredményei felett nem kóvályognak a hitelmegvonás fellegei. Csak számszerűleg ellenőrzik, anélkül, hogy berendezése fonáságait, szervezete hibáit üzleti verseny vasmarka szorongatná.

Ámde az állam termelő szerepének a tőkés vérkeringést bénító hatását sokszorosan felülmúlja az **állam fogyasztó szerepének** bénító hatása. Nagyipari termelésünk döntő hányada már a háború előtt is az állam szükségleteinek fedezésére szolgált (a közös és a magyar állami rendes és rendkívüli kiadások során), az állam használta el pl. széntermelésünk egynegyed-egyharmad részét, s több papírgyárunk össztermelésének — a GyOSz 1915-i jelentése szerint — 30–40%-át az állam és a közhatóságok veszik át. Innen ered, hogy még produktív kapitalizmusunk gépezetének is politikai melléköreje van. Egy-egy kormányférfi jövés-menése oly iránytszabó koefficiens a magyar nagytőke számvetésében, amintőre csak Amerikában van példa. Csakhogy az amerikai tőkés politikai barátaitól inkább **törvényhozási** többletet remél, a magyar tőkés inkább **szereződésekbe** foglalt többletet. Néhány bank és nagyipari vállalat a nyilvános árlejtések megkerülésének machiavellisztikus rendszerét teremti meg, mely elől szemlesütve tér ki a becsületben megőszült, régi szabású kereskedő s csak találmányaira építő gyártulajdonos; a színlelt kapitalizmus azokat a feltételeket kedveli, amelyeket a megszabott határidőig csak egy cég képes teljesíteni, s azon mellékkikötéseket, amelyeket csak beavatott vállalhat. Sok esetben az állam szerepe már csak dekoratív. A színlelt kapitalizmus az erőszakkal valószínűsíthető, vakon elfogadandó állami parancs mögé rejti kalandos igényeit. Hadd szedje be inkább az adóvéghajtó a kartell árait. Amennyire lehet: ne a bánya, ne a gyár, ne a bank szedje

be, hanem az adóvégrehajtó; az állami szállítások, a prémiumok, szubvenciók, refakciák perdöntő lélektani előnye, hogy a termelőnek nem kell a fogyasztó szeme elé kerülnie. **Az államszervezet elefantiázisa a társadalom fejlettségéhez képest** kapitalizmusunkban háttérbe szorítja a találmány szellemességét, az üzem ökonómiáját, a fogyasztóhoz való alkalmazkodást s a munkásokkal való egyezkedést; a politikai konstellációnak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági konjunktúrának. Minthogy pedig **az állami elefantiázis néhány nagybanktól függ pénzügyekben**, másfelől a színlelt kapitalizmus főszervei **megint csak e nagybankok**: a keményderekű kuruc, aki hivatalba lépése után egy héttel még nem kötötte meg velük a maga szatmári békéjét, „leketlen demagóg” vagy „az életét nem ismerő teoretikus”, magyar Morus Tamás. Csak ha az állami szállítás már biztosítva van, akkor ám jöjjön Mechwart, Bláthy, Bánki, akkor ám hadd bocsássa be a szolga Puskás Tivadart vagy Pollákot és Virágot, a fura telegráfistákat. A háborús Európában az államok minden szakmában polgári hadi szolgálatra fogták a leghasználhatóbbakat. És Magyarországon? A Kereskedelmi Bank kiemeli a maga üzemei számára a földművelési és kereskedelmi kormányzat két büszkeségét, Sierbánt és Halászyt, s a Magyar Általános Hitelbank megfosztja Mezőhegyest Jankovich Lőrincről.

A cseretűlság. A színlelt kapitalizmus kereskedelmét jellemzi, hogy **menyiségileg** aránytalanul fejlett, temérdek ügynöke van, nyereszkesző készleteket halmoz, áruja sok kézen megy át, míg a fogyasztóhoz ér, s a mozgékonyosság a produkciót szédületesen meghaladja. Viszonylag csekély szerepe van az áru helyes elosztása körül; az embereket fürkészi, nem a konjunktúrát; a termékeknek csak egy töredéke válik értékesebbé beavatkozása révén; az alkalomból él inkább, mint a keresletből. A német kereskedelemben és forgalomban 1895–1907 között a keresők és eltartottak népességi százaléka összesen 1,9%-kal emelkedik ugyanakkor, midőn az ipar és bányászat emelkedése 3,7%. Ennek az aránynak látszólag a magyar fejlődés is megfelel, mert 1900–1910 különbözetének a bányászat és az ipar 2,7%, a közlekedés és kereskedelem pedig csak 1,3% növekedést mutat száz kereső és eltartott sorában. Csakhogy a csere belső tagozódása nálunk egészségtelen, nincs mértéke, s fejlődése elvtelen. Nemcsak azért, mert a kereskedelem a városok után éppen a legszegényebb északkeleti vármegyékben (Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung) a legnépesebb és ma is gyarapodó, hanem a kereskedelmi munkakör nem csekély részének **megokolatlansága, gazdasági feleslegessége** miatt is. 1900-ban az anyaországban 4767 ember keresi kenyerét majorossággal s baromfityénésztséssel, 1910-ben már csak 4313, a zöldség- és konyhakertészettel foglalkozók száma e tíz év alatt csak 3%-kal nőtt, méhészetből él 1900-ban 198 kereső, 1910-ben 205, haltenyésztésből 1900-ban 79, 1910-ben 59, belvízi halászatból 1900-ban 2271, 1910-ben 2479. Az élelmiszerek iparszerű **termelése** tehát vesztegel vagy hanyatlik. Az élelmiszerek tulajdonkép-

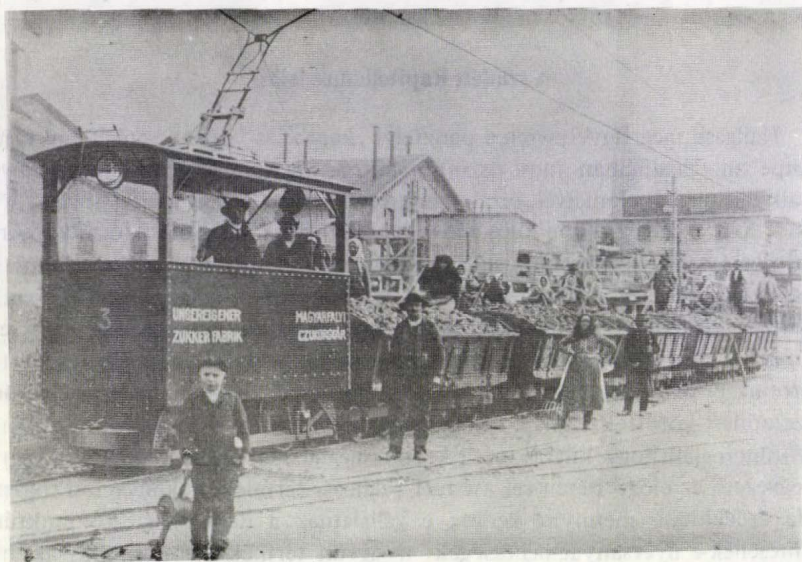
peni **gyártásában** is viszonylag csekély az emelkedés. A cukor- és szeszgyártás, a malomipar mintegy 5%-kal emelkedik. De már a konyak-, likőr-, pálinka- és rumgyártás emelkedése közel 100, a hentesek száma 40%-kal, a cukrászoké 70, a cukorkagyártóké 150, a kakaó- és csokoládékészítőké 200%-kal emelkedik. Ugyancsak 1900 és 1910 között az **élelmiszerkorfák** száma 40%-os emelkedéssel 16 435-re szökik fel. Majorosaink, valamint baromfitenyésztünk, zöldség- és konyhakertészeteink **termelői** együtt alig vannak többen, mint az élelmiszerekkel **korfázkodók**. Az ország első vármegyéjében 1900-ban 1042, 1910-ben 2108 kofa van, az élelmiszerral s élvezeti cikkekkel kereskedők száma ezenfelül 1900-ban 2949, 1910-ben 4225. Ellenben méhészetből, selyemhernyó- és haltenyésztésből él 1900-ban 9, 1910-ben 29 kereső, halászatból 1900-ban 92, 1910-ben 122. A forgalmazók számának emelkedése nem arányos a javak termelésének emelkedésével. A nyereség szaporodik s nem a létrehozott érték. Az élelmiszer-kereskedelem felszökkenését Pest megye néhány járásának rohamos iparosodása menti némileg. Ámde a megye mezőgazdaságilag annyira elhanyagolt és kiaknázatlan még, hogy legalább a város közelében termelendő romlékony cikkek felszínre hozása lépést tarthatna az élelmiszer-kereskedelem fejlődésével. Termelésükkel, úgy meséli a statisztika, mindazonáltal csak néhány külön, magányos földszigetek egy-egy Robinsonja foglalkozik. A súlyos és szaporodó többség **a másoktól már felszínre hozott** termékkel ügyeskedik, elrendezi kosarát, kever és felapróz, rábeszél és felesel, hogy hazajövet ravasz hunyorgatással pillantson be az izzadó kertész palánkján.¹⁷

A színlelt kapitalizmus lelke

Hallgasd meg figyelmesen a pénzügyi „kapacitás” eszmecseréjét egy vasúti kupében. Unalmában most őszintén beszél. Spekulációjának támpontjaival, kalkulációjának elemeivel, bizalmának értékével nem lesz nehéz tisztába jönnöd. Kérdezd meg, némi fölös pénzedet minő érték vásárlására fordítsd? Arca komorrá válik, komorabbá, mint Siemens vagy Krupp arca szokott lenni, ha gazdasági kérdést intéztek hozzájuk: suttnogni kezd, a fálnak is füle van, s pénzügyeink díszke körültretekintéssel kívánja veled közölni tanácsát és érveit. Ügyelj s látni fogod, hogy tíz érve közül csak egy vonatkozik a kérdéses érték produktív feltételeire, a többi kilenc arról beszél, hogy az állammal kitűnő szerződést kötöttek tegnap, s hogy e szerződés egyetlen nehéz pontját holnap törölni fogják; hogy kilátás van a kartell meghosszabbítására, s hogy az egyik cégvezető az előző héten célzást tett valamely tartalékoló könyvelési fogásra. Ha érdeklődöl, mennyire kedvez e vállalatnak a nemzetközi konjunktúra, nincsenek-e nyersanyag-nehézségek, meggyült termékkészletek, műszaki hiányok, terhes bankérdekeltségek, munkásviszályok, szállítási akadályok: a pénzügyi „kapacitás” kedvetlenül tekint reád, sznobnak tart, és valami általánossággal intézi el érdeklődésedet.

A pesti sertésvágóhíd dolgozói 1906

Cukorgyár. Magyarfalva 1910-es évek

A budapesti lakatos ipartestület tanárai és növendékei 1910

Bányászok a századelőn

Ha isten háta mögött élő, vén, falusi nemesnek ily érveléssel ajánlaná botos-ispánja tíz ürü vagy egy pár ökör megvételét, mint ahogy most ezt a papírt ajánlották: gazdája menten útilaput kötne a botos-ispán talpára. Gyermeked megbuknék a vizsgán, a kocsis árokba borítana, a napszámos a búzát böködné ki az acat helyett, ha csak annyira értene dolgához, mint ez a pénzügyi „kapacitás”, ki a szakértelemmel szeretne úgy boldogulni, mint ahogy Rockefeller a vasúti tarifákkal erőszakoskodott.

Akkor még százszor inkább a csömörletes körülményesség, amellyel Mikszáth parasztja vásárolja a kaszapengét!

Manchester vagy Rochdale?

A Közép-Európa tőkéseire támaszkodó klasszikus magyar pénzügyér főgondja államhitelünk konszolidálása volt; e cél szolgálatában szolid teljesítménnyel kötötte le a nyugati bankárok bizalmát. Nem mintha a régi szabású fináncpolitikusok egészen elkerülhették volna a színlelt kapitalizmus lápi világát, bele-beletévedtek ők is, át kellett lábalniuk rajta, de **benne nem laktak**. Az ő kapitalizmusuk logikája sem tiznehárom próbás, az ő bankárbarátaik pénzügyi erkölce sem fenékgig tejfel, de ezek nem nevezhettek a markukba, mikor kiléptek az ajtón: az üzlet számukra veszteséggel is végződhetett. Ha az öreg Tisza tanácsot kért a Hitelbank igazgatójától, vagy Werkerle Hatvany Sándorral vitatta meg a nemzetközi cukoregyezményt — ebben valami egészen más kapitalisztikus zamat volt, mint Lukács László és Elek Pál eszmecseréiben. Amazok még túlnyomóan teremtő célzatú üzleteket kötnek, amelyeket alaposan előkészítenek és komolyan lebonyolítani szándékoznak; megállapodásaik célszerűsége kiállja a szakértők bírálatát, s nem tengődik megvásárolt hallgatásból.

Csakhogy a nyugati államhitellel egymagában véve kapitalisztikus termelő rendet teremteni nem lehet. Minthogy az állampénzügy rohamosan, a belső kapitalisztikus rend pedig csak vontatottan fejlődött, emez mulhatatlanul amannak vontatókötelére került. **Nagy summában** jött a pénz felülről s **octroy** útján, felvilágosodott abszolutizmussal törekedett elővárásolni áruházat és ipartelep; csak ottan-ottan nő ki takarékos szatócsboltból az áruház, s épít a mesterember fia gyárkérményt; csak helyel-közzel emelkedik fel, korallsziget módjára, egy-egy lassan felcseperedő nagy magyar cég, apáról fiúra adva át a vevőkör szaporodó családját s a régi név galambősz becsületét. A szabályozott államhitel fokozódó közszükségleteket teremt, melyek kielégítését nemegyszer mondvacsinált vállalatokra, kontár kegyencekre kénytelen bízni. A **magyar amerikánus** ráveti magát a Nyugat-Európából kiküzdött állampénzre, zsonglörködik Széll Kálmán élire rakott francia aranyával, előbb tőkét emel, s azután megy üzletért a pártklubba, hogy — mint kapzsi paraszt

az előregedett apának birtokát — a maga nevére írassa a magyar állam egyed-
áruságait, a sóbányától a lutriig. A kívülről jött kapitalizmus elkerülhetetlenül
deformálódik a belső termelésben, melyből a kapitalisztikus jelleg még hiány-
zik; felemás, erőltetett tőkés rend burjánzik fel országszerte, mely **idegen
bankóval kezdte, nem a honi rézkrajcáron**. Egyesek gyengéiből, nem az ország
erőforrásaiból gyarapszik e kapitalizmus. Függ az idegentől, de **idegen** a nép-
től, melytől függenie kellene.

Lesz-e még ereje, ideje az igazi magyar kapitalizmusnak, hogy a színlelttel
birokra keljen? Egyáltalán: arra jelölt-e bennünket a végzet, hogy elkésett
másodvirágzását éljük majd itt Keleten a másutt már alkonyodó kapitalizmus-
nak? Nem ír-e magyar vagy orosz Adam Smith új fejezetet a *Wealth of Na-
tions*höz, nem a marxizmus határfolyama-e a Duna? Talán nem is a kapitaliz-
mus vár reánk, mire legyűrtük a kapitalizmust színlelőket. Elszakadván az ál-
kapitalizmustól: Útba kell-e még ejtenünk Manchestert, s nem mehetünk-e
egyenesen Rochdale-ba? Oroszország már nem akar tudni Manchesterről, már
egyenest Rochdale-be akar menni, s kétségbeesett vergődését ez magyarázza.
Ez útrövidítéssel történelme minden mulasztását jóvátehetné, s utolérhetné
Nyugat nemzeteit. Kelet népének néma őserdeje sokáig nem vette észre, mi
történik vele. Mire észreveszi, hogy nem volt szüksége a színlelt kapitalizmus-
ra, talán már nem lesz szüksége az igazira sem.

* * *

Vámpolitikánk a befolyásost védi, nem a gyengét. Adórendszerünk a tekin-
tély tiszteletének elvét szolgálja. Még túlságosan respektáljuk a véletlent. El-
tűrjük, rábízuk magunkat, kedvezményekkel rögzítjük meg. A gazdasági je-
lentőség, a társadalmi hasznosság igazolványait kell revidálnunk. Csak olyan
üzemformák és termelőmódok maradjanak helyükön, amelyek a magyarság
mély értékességét veszteség nélkül felszínre hozzák. Munkaszervezetünk gaz-
dája nem lehet más, csak a magyar nép maga. A nyereszkesedőnek, ki vezetést
színlél, a szervezni képtelen nagyképűnek el kell tűnnie.

„Tudom minden csínyját, mert végére jártam;
Azért most szemébe mondom neki bátran:
Árván maradt öccsét parasztnak nevelte,
Mert nagy erőt sejtett benne s irigyelte.”

(Arany János, *Toldi* XII. ének)

- 1 A magyar tőkés rendnek három útja volt. 1. A bőséges, de a termelésbe kevésbé avatkozó, passzívabb viselkedésű angol-francia hitel. 2. A szűkös, de a termelésbe aktívan beavatkozó német-osztrák hitel. 3. A szerves, belső tőkeképződés. Az első utat túlnyomóan a nemzeti érdek preferálása zárta el: a magyarság a némettel fogott össze, bárha a franciától és az angoltól olcsóbb és több pénzt kapott volna. A belső tőkeképződésnek megint csak lélektani kvietivumok állták útját: a gazdag magyar háziasidót tartott, az elszegényedett nemes fix fizetés után nézett, a falusi potentát kevélyen ült a maga portáján, a nemzetiségek nyelvszigeteken bújtak össze. Az osztrák-német aktivitás egyeduralma így nem szenvedett külső versenytől, viszont belül üres maradt. A tőkés rend skót remekírója nem számolt a kapitalizmus effajta lélektani fiaskójával; Marx sem.
- 2 Ezzel szemben Coleridge kissé vaskos, óangol humorral mondja a belső kölcsönről: „a husband and wife playing cards against each other, where what the one loses, the other gains” (ha férj és feleség kártyáznak egymással, akkor amit az egyik elveszít, azt a másik nyeri meg → ![∞] f f[∞]). veszít, azt a másik nyeri meg – a szerk.). *The Friend*. I. 7. 144.
- 3 English Capital in Argentine Railway stb. *The Economist*, 1908. szeptember-október
- 4 Látszólag gyengítik az elmondottak érvényét azon községi kötvény- és záloglevéltömegek, amelyeket a háborút megelőző évtizedben sikerült a Kereskedelmi Banknak, a Jelzálog- és Leszámlító-Banknak, a Pesti Hazainak s végül székesfővárosunknak a francia piacon elhelyeznie. Csakhogy ezek az emissziók: a) nem állnak az államhitel szolgáltatában; b) jellegüknél fogva nemzetközi bonyodalmaktól el vannak szigetelve; c) de még így is csak úgy volt elérhető bevezetésük engedélyezése, hogy a francia politika néhány évig hitt a magyarországi kölcsönök hármasszövetség-lazító hatásában (Caillaux, *Le Journal* stb.).
- 5 Tisza és Teleszky terve szerint nagybirtokosaink 2000 holdon felül kötelezően, azon alul fakultatívan földben fizetnék hadi vagyoadójukat. E terv azon a tévhiten alapszik, hogy a) a kisüzem minden gazdasági feltétel mellett országsterve egyformán kívánatos, s hogy b) a földéhség mindenütt arányos a nagybirtok terjedelmével. Mezőssy elővételi terve e gépiességgel szemben lehetővé tenné a birtokpolitikai szelekciót.
- 6 Pest megye nemcsak földrajzi fekvésénél fogva klasszikus példa, országos arányszámai révén is: 1910-ben Pest megyei minden tizennyolcadik magyar ember, minden huszonkettedik mezőgazdasági kereső, minden huszonnegyedik négyzetkilométer, minden tizenhatodik hold gabonaföld és 1900–1910 közötti népszaporulatunk egyhede.
- 7 „Die Gartenkultur ist hauptsächlich in der Umgebung von Berlin, Lübeck, Bremen, Hamburg, in der Regierungsbezirken Anrich, Arnsberg, Düsseldorf und Cöln, in den beiden Lippe, sowie in den Kreishauptmannschaften Dresden und Leipzig zu Hause” (A kertművelés főképp Berlin, Lübeck, Bréma, Hamburg környékén, Anrich, Arnsberg, Düsseldorf és Köln közigazgatási kerületében, mint egyazon szájt két ajkában, valamint Drezda és Lipcse járási főnökségében otthonos – a szerk.). Kaiserl. Stat. Amt – idézi Haller. Mű- és kereskedelmi kertészettel foglalkozik Németországban 1882-ben 41 560, 1895-ben 74 991, 1907-ben 119 758 kereső, s ebből közel 70 ezer kereső kis kertészetekben. *Statistik des Deutschen Reiches*. VI. 1, 113. és 213. o.
- 8 *Nép és föld*. Bp. 1916. 464. o.
- 9 *uo.* 471. és k.
- 10 Németország háziipara 1895-ben 287 389, 1907-ben már csak 247 655 keresőt fog-

- lalkoztat, s míg 1895-ben e keresők 45, addig 1907-ben már 55%-a nő; a fejlődés szöges ellentéte annak, amit nálunk e téren a szubvencionált **sweating** létrehoz.
- 11 A hegyvidéki actio 1906-ban. *Közgazdasági Szemle*, 1908. XXXII. évf. 39. köt. 6. sz. 420–423. o.
- 12 *Az ipari munkásság hullámlása*. Bp., 1913.
- 13 *A Magyar Vasművek és Gépgyárak Egyesületének Évkönyve*. Bp., 1911. – idézve az előbbi munkából.
- 14 A Német Birodalom ipari kereső népessége 1882-ben 6 396 465 fő, ebből önálló: 2 201 146; 1895-ben 8 281 220, önálló: 2 061 764; 1907-ben 11 256 254, önálló: 1 977 122. Az ipari népesség rohamos emelkedése ellenére az önálló iparosok száma folyton csökken.
- 15 A segéd nélkül dolgozó iparvállalatok százaléka 1900-tól 1910-ig nőtt a Magyar Birodalom 27 törvényhatóságában.
- 16 Az ideggyógyászat tériszonynak (**Platzangst**) nevezi azt a lelkiállapotot, amelynek itt üzleti változtatásával találkozunk. A magyar áltőkés szédül a nyílt piacon, állami támogatás nélkül. A honi magánfogyasztás bizonyára nem nyújt mindig nyugodt támogatást, s a kivitel piacát a vámpolitika többé-kevésbé elzárta. De e jelenségek már csak végső, felszínen úszó okozatai a színlelt kapitalizmus oksorozatának.
- 17 Ezzel a cseretúlssággal logikus ellentétben áll országos vásáraink álmos cseréje, mely az erdőn elakadt nomádok lézengésére emlékeztet. A Magyar Birodalom mintegy hatodfél ezernyi állatvásárára évi átlagban harmadfél millió lovat és hatodfél millió szarvasmarhát hajtanak fel, de a felhajtott lovaknak csak egyötöde, a szarvasmarháknak csak egyharmada cserél gazdát. A felhajtás óriási számaihoz gondoljuk hozzá, hogy az 1911-i állatszámolás a Magyar Királyság területén mindössze 7 egész egyharmad millió szarvasmarhát s harmadfél millió lovat talált. A nyugati kultúra nem ismeri párját ily tékozló és ennyire meddő árukinálatnak; a hiába felhajtott állatok el- és leromlása, napokig tartó heverése, a kísérő személyzet eldangubázott munkanap-milliói – nem is szólva az állati járványok széthurcolásáról, a lépre menés gazdag lehetőségeiről, a mértéktelen alkoholfogyasztásról s a fabódékból összeszedett „vásári portékáról” – a magyar vásárokat az árukinálatnak költségesebb eszközeivé teszik, mint aminők az amerikai reklám tömeghirdetési és felhőkarcolói. – Kereskedelmünk túlságosan fürge, parasztságunk túlságosan nehézkes: a két véglelet egymásra hatni, kiegyenlítődni képtelen. A kereskedelem a színlelt kapitalizmusban mint idegen törzs s nem mint idegen foglalkozás áll szemben a földművelővel.

E számunk szerzői

Bártfai László – szerkesztő, Akadémiai Kiadó

Felkai Gábor – titkár, Magyar Filozófiai Társaság

Kis János – filozófus

Magyar Bálint – tudományos munkatárs, Pénzügykutató Rt.

Molnár Gusztáv – tudományos főmunkatárs,

MKKE, Nemzetközi Politikai Kutatócsoport

Némedi Dénes – igazgató, Szociológiai Továbbképző Intézet

Tordai Zádor – filozófus

Vajda Mihály – filozófus

Vásárhelyi Miklós – sajtótörténész

A Medvetáncban eddig megjelent írások

1981/1.

Balogh Zoltán: Polányi Károly – Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet • Szilágyi Ákos: A lázadás esztétikája (vázlat az orosz futurizmusról) • Karácsony András: Egy dilemma 1918–19-ben (Lukács György és Sinkó Ervin) • Bajomi Iván: A pályázati rendszerről • Kozák Gyula: Kornai János: A hiány • Szabó Miklós: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez • Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság

1981/2–3.

Orthmayr Imre: A kereskedőtőke szerepe az eredeti felhalmozás folyamatában • Tallár Ferenc: A XIX. századi orosz nemesi értelmiség ideológiai • Krausz Tamás: Szocializmus egy országban (Megjegyzések egy történelmi vitához) • Elek Zsuzsa–Pázmándy Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételen • Szakolczay Árpád: Mobilitás és értékrendszerek • Gyürei Vera: A fanatikus optimista (József Attila a tankönyvek tükrében) • Soós Károly Attila: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa • Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai • Gyurgyák János: Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál • Polányi Károly cikkei a Bécsi Magyar Újságban (1921–23)

1982/1.

Balogh Zoltán: Tanulmánytöredék a népességrobbanásról • Orosz István: A luciferi mű és a szférikus Lukács • Nagy Mária: Teóriák az oktatás megújításáról • Antal László: Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról • Nagy Gyula: A munkaerő vállalatok közötti elosztása egy megyében (Egy szabályozási kísérlet és tapasztalatai) • Juhász Pál: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológiai tanulmányok) • Anatole Kopp: Szovjet életmódkísérletek a húszas években • Szvák Gyula: Marx és a középkori Oroszország • Karl Marx: A XVIII. századi titkos diplomácia története

1982/2–3.

Balogh Zoltán: *Utópia és sci-fi* • Szelényi Iván: *Az állam viszonylagos autonómiája vagy az állami termelőmód* • Szvák Gyula: *A cári autokrácia történelmi társadalmi alapjai* • Tallár Ferenc: *Az orosz történelmi fejlődés sajátossága, a 30-as évek* • Miklós Tamás: *Luxemburg oroszlánkörmei (Egy 1918-as cikk háttéréhez)* • Miszlivetz Ferenc: *Paul Levi. Kiűtkeresés a német munkásmozgalomban 1918–21* • Kronstein Gábor: *Szülőpolitika, szülői érdekérvényesítés* • Havas Gábor: *A kulturális hátrányos helyzetről* • Csákó Mihály–Liskó Ilona: *A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói* • Bauer Tamás: *A kelet-európai tervgazdálkodás politökonómiai értelmezéséhez* • Réti Tamás: *A csehszlovák tervgazdaság kialakulása 1945–1953* • Kovács János Mátyás: *Az elfelejtett konszenzus (A Preobrazsenszkij–Buharin vita újraértékeléséhez)* • Egy régi vita az „új gazdaságról” (Válogatás E. Preobrazsenszkij–N. Buharin írásaiból) • Lakatos László: *Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme* • Lakatos László: *Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme* • Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés*

1982/4–1983/1.

Hankiss Elemér: *Kényszerpályán?* • Szabó Miklós: *Szabó Dezső a politikai gondolkodó* • Szilágyi Ákos: *Aufklérizmus és terror* • Radnóti Sándor: *Néma játék (Spiró György: Az Ikszek)* • Mészáros József–Templom Katalin–Vajda Júlia: *Determinált viselkedéstípusok a bölcsészkaron* • Kardos László: *Orvostanhallgatók és a KISZ* • Győri Péter: *Budapesti városrészek társadalma* • Makkai László: *Uradalom és parasztgazdaság a feudális Európában* • Komló László: *Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk* • Donáth Ferenc: *Tulajdon és hatékonyság* • Juhász Pál: *Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek* • Magyar Bálint: *A szövetkezetek és az állami szektor a lengyel mezőgazdaságban* • Max Weber: *A szocializmusról* • Litván György–Varga János: *Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből* • Jászi Oszkár: *Levelek*

1983/2–3.

Madarász Aladár: *Sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához* •

Tallár Ferenc: *Értékválság és prózaforma* • Szegő Andrea: *Gazdaság és politika – érdek és struktúra* • Antal László: *Koncepciózus vádirat bizonyítás nélkül (Hozzászólás Szegő Andrea tanulmányához)* • Mesterházi Miklós: *Ernst Bloch-ról* • Ernst Bloch: *Tanulmányok a Jób könyvéről* • Erős Ferenc: *Wilhelm Reich* • Wilhelm Reich: *Válogatott írások*

1983/4–1984/1.

Ancsel Éva: *A történelmi hallgatagságról* • Tordai Zádor: *Messianizmus, baloldaliság, zsidóság* • Karádi Éva: *Fogarasi Béla – értelmiségi életpálya a XX. században* • Darvas Péter: *Oktatás és tervgazdálkodás (1949–1953)* • Bruszt László: *Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporatizmus elméletek* • Lengyel László: *Korporatív vállalat korporatív államban. Az olasz korporatív irányítás* • Papp Zsolt: *A „jóléti állam” problémái – szociológiai nézőpontból* • Az állami termelési módról (Interjú Szelényi Ivánnal) • Hegedűs József–Tosics Iván: *Lakásreform a nyolcvanas években* • Pető Iván–Szakács Sándor: *A gazdasági intézményrendszer átalakítása 1948–49-ben* • Szilágyi Ákos: *Bengt Jangfeldt tanulmánya elé* • Bengt Jangfeldt: *Adalékok V. V. Majakovszkij és L. J. Brik szerelmének történetéhez*

1984/2–3.

Balogh Zoltán: *Egy marxista öltözködésszociológia vázlata* • Nyiri Kristóf: *Az osztrák emberkép (Konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig)* • Hanák Péter: *1898 (A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában)* • Halász Gábor: *Az oktatáspolitikai szerkezete a hatvanas–hetvenes években* • Rév István: *Kaktusz-sziget (Egy pedagógiai kísérlet)* • Lengyel György: *A jobboldali gazdaságideológiák magyar formaváltozatáról* • Závada Pál: *Teljes erővel (Agrárpolitika 1949–1953)* • Szabó Károly–Virágh László: *A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950–53)* • Juhász Pál–Magyar Bálint: *Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években* • Havas Gábor: *Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben* • Soós Károly Attila: *Béralku és „sérelemi politika” (Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához)* • Nyers Rezső: *Péter György, a kommunista és a reformer* • Péter György mű-

veinek bibliográfiája • Péter György: *A népgazdaság központi, tervszerű irányításáról*

1984/4–1985/1.

Szilágyi Ákos: *1984-en innen és túl* • Hajdú Tibor: *1918–19. Két forradalom utóélete* • Szabó Miklós: *Magyar nemzettudat problémák a huszadik század második felében* • Bán Zoltán–Szemere Anna: *Állami Áruház (Operett az 50-es években)* • Nagy Mária: *Ki építhet tantermeket? Helyi törekvések és oktatás-fejlesztés* • Szalai Júlia: *A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar* • Ferge Zsuzsa: *A szociálpolitikai fejlesztés kérdései* • Győri Péter: *A szociálpolitikai irányítás szervezeti rendszerének reformjáról* • Tellér Gyula: *Ómechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek* • Berényi Gábor: *Eduard Bernstein és a modern kapitalizmus* • Egy liberális szocialista (Eduard Bernstein írásai elé) • Eduard Bernstein: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai (részletek)* • Eduard Bernstein: *Hogyan lehetséges tudományos szocializmus? (részletek)*

1984/4–1985/1. szám melléklete

Tengelyi László: *Autonómia és világrend (Kant az etika fundamentumáról)*

1985/2–3.

Németh G. Béla: *A budapesti Tudományegyetem 250. évfordulójára* • Köbli József: *Az elkanyarodás kihívása* • Karády Viktor: *A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején* • Kovács M. Mária: *Ügyvédek az árral szemben (Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban)* • Váradi László: *Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért* • Schmidt Mária: *Mentés vagy árulás? (Magyar zsidó önmentési kísérletek a második világháború alatt)* • Erős Ferenc–Kovács András–Lévai Katain: „Ho-

gyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" (Interjúk) ● Köves Erzsébet: Csaadajev és az orosz történelem ● Szilárd Léna: Jung előfutára? (Dosztojevszkij a bálványteremtésről) ● Hetényi Zsuzsa: Messianisztikus forradalomfelfogás a század eleji orosz irodalomban ● Hetényi Zsuzsa–Korompai Eszter: Iszaak Babel műveinek bibliográfiája ● Szabó Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai (Egy empirikus vizsgálat néhány tapasztalata) ● Saád József: Építészek az újjáépítés szolgálatában ● Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem szabályozásának társadalmi feltételeiről ● Körösenyi András–Türei Sándor: Liberális hatások a „szocialista vállalkozás” elméletére (Beszélgetés Liska Tiborral) ● Nagy Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához ● Horváth Barna: Demokrácia és jog

1985/4–1986/1.

Bacsó Béla: Rembrandt: A három kereszt (Egy rézkarc változatairól) ● Tallár Ferenc: Levelek Okudzsaváról ● Tengelyi László: Descartes és Kant a bűn eredetéről ● Miklós Tamás: Paul Feyerabendről ● Paul Feyerabend: Tézisek az anarchizmusról ● Paul Feyerabend: A relativizmus elemei ● Zürichi beszélgetés Paul Feyerabenddel ● Miklós Tamás: Fekete-e az ördög? ● Nyiri Kristóf: Hagyomány és gyakorlati tudás ● Komoróczy Géza: Nabu-zuqup-kéna, Adad-sum uszur, Már-Istar (Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában) ● Pöcze Gábor–Révész Sándor–Varga Viktor: Tancsapda ● Szapor Judit: Egy szabad egyetemért (A Társadalomtudományok Szabad Iskolája) ● Gombár Csaba: Jövőképek – képek az ország jövőjéről ● Lengyel László: Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében (Gombár Csaba írásához) ● Szabó Máté: Új társadalmi mozgalmak – a társadalmi mozgalmak új típusai? ● Sólyom László: A társadalom részvétele a környezetvédelemben ● Neumann László: A munkaszervezeti megújulás lehetőségei a vállalati gazdasági munkaközösségekben ● Csanádi Mária: Beépülési törekvések – szelektív „befogadás” (Vállalati esélyek és a döntési mechanizmus) ● Rác Margit: A vállalatok részvétele a KGST-n belüli együttműködésben ● Mohácsi Kálmán: Az agrárexport dilemmái

1985/4–1986/1. szám melléklete:

Szilágyi Ákos–Kovács András Bálint: Tarkovszkij, az orosz film Stalkere

1986/2–3.

Bacsó Béla: *A hermeneutikai hagyomány és a hermeneutikai kérdésfeltevés aktualitása (Karl Rudolf Bultmannról)* • Karl Rudolf Bultmann: *A hermeneutika problémája* • Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes: *A nyilvánosság belső korlátai (Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből)* • Manchin Róbert–Szelényi Iván: *Szociálpolitika az államszocializmusban (Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban)* • Ferge Zsuzsa: *Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához* • Hegedűs József: *Állam és piac a lakáspolitikában* • Tosics Iván: *A magánkézbe adott lakásépítés Nyugaton és Magyarországon* • Laczkó Mihály: *Kossuth zempléni válsága* • Gerő András: *Mamelukok és zoltánok (Nép képviselők a Monarchia Magyarországon)* • Lengyel György: *A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében* • Ständeisky Éva: *Kassák Lajos és Szabó Dezső (Egy kapcsolat története)* • Miklós Tamás: *A Szép Szóról (Fejtő Ferenc cikke elé)* • Fejtő Ferenc: *A Szép Szóról a Medvetáncnak* • Varga János: *A miskolci népitélet*

1986/4–1987/1.

Miklós Tamás: *József Attila tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása* • Antal Z. László: *Beteg-utak (Az érszükületes betegek ellátásának vizsgálata)* • Juhász Pál: *Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről* • Kopátsy Sándor: *Agrárpolitikánk történelmi mozgástere* • Hunya Gábor: *Feszültségi pontok a román mezőgazdaság szervezeti és irányítási rendszerében* • Liskó Ilona: *Kudarok középfokon* • Fehér M. István: *Ráció, racionalitás, racionalizmus: Lukács és a jelenkori filozófia* • Hegedűs B. András–Kozák Gyula–Szabóné Dér Ilona: *Interjú Jánossy Ferencsel* • Pető Iván: *A gazdaságirányítási mechanizmus megítélésének változásai*

1987/2.

Gerő András: *Az ezredévi emlékmű* • Sinkó Katalin: *A millenniumi emlékmű, mint kultuszhely* • Halmai Gábor: *Az országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében* • Révész Sándor: *A KISZ XI. kongresszusának sajtója* • Bajomi Iván: *Egy társadalmi vita anatómiája* • Mizsei Kálmán: *Vázlat Lengyel-*

ország politikatörténetéhez 1943–1957 • Réti Tamás: Román–szovjet integrációs formák 1944–1956 (A román tervgazdaság kialakulása) • Csaba László: A szovjet gazdaság átépítése • Kőröskér a posztmodernről • Radnóti Sándor: Az embivalens műbírálat (Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba című könyvéről) • Bozóki András–Sükösd Miklós: Agrárszocializmus és ideális anarchizmus (Schmitt Jenő Henrik és magyarországi hatása) • Schmitt Jenő Henrik írásaiból • Talált látványok (Ráth László fotóiból)

1987/2. szám melléklete: Fordulat és reform

Fordulat és reform 1987. • Háttér tanulmányok: I. A magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. II. Az infrastruktúra, a szolgáltatás és a reform. III. A gazdasági és a társadalmi reformok összefüggései. IV. Javaslat a nyilvánosság és a tömegkommunikáció reformjára • Lengyel László: Adalékok a Fordulat és Reform történetéhez • Bihari Mihály: Reform és demokrácia • Vági Gábor: A tanácsi gazdálkodásról • Juhász Pál: Gondolatok a gazdasági reform intézményi megalapozásáról • Köves András: A KGST-együttműködés lehetőségei a szovjet reformok tükrében • Lányi András: Hagyomány, szerep, azonosság (Kihé fordul a reform?) • Szalai Júlia: Társadalmi válság és reformalternatívák

1987/3–4.

Tallár Ferenc: Kultúra és modernizáció • Kontler László: A konzervativizmus útján (Politikaelmélet és politizálás Angliában a XVII. század második felében) • Petőcz György: Bizonytalanság és harmónia (James Harrington Oceanaja és a liberális kihívás) • Faragó Béla: Az alkotmányteremtés nehézségei • Kerekes Zsuzsa: Válaszúton az Országgyűlés • Kukorelli István: Változások az Országgyűlés összetételében az 1985-ös választások nyomán • Halmai Gábor: Az egyesületek és az állam • Rév István: A Nagy Hisztéria, avagy az önmagát beteljesítő jóslat • Mizsei Kálmán: Vázlat Lengyelország politikatörténetéhez 1957–1987 • Inotai András: Irányzatok az európai KGST-országok ipari exportjának nemzetközi versenyképességében • Pártos Gyula: A magyar híradástechnika dilemmái • Rácz Margit: Az informatikai világpiac sajátosságai a nyolcvanas években • Gyurgyák János–Litván György: Válogatás Jászi Oszkár és Polányi Károly levelezéséből

1988/I.

Bacsó Béla: *A művészet szemlélete és a művészettörténet (Az esztétikai tapasztalat rehabilitációja két kép példáján)* • Vajda Mihály: *A phüizisz fogalma, amely Heidegger „Lét és idő”-jéből még hiányzik* • Balassa Péter: *Az ördögregény két huszadik századi változata (A „Doktor Faustus” és „A Mester és Margarita” példáján)* • Kiss Ilona: *Szabadság és nyugalom (Etika és poétika „A Mester és Margarita”-ban)* • Borisz M. Gaszparov: *„A Mester és Margarita” motívumszerkezetéről* • Sáska Géza: *Felnőttoktatás a negyvenes és az ötvenes években* • Horváth Ágota: *Elkülönítve (Szegregációs jelenségek a szociális otthonokban)* • Szabó Miklós: *A legitimáció történeti alakváltozásai* • Bruszt László: *A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái* • Juhász Pál: *Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?* • Laki Mihály: *A területi párt- és állami szervek szerepe a magyar ipar centralizálásában* • B. Molnár Béla: *Vállalati szakítópróba (Demokratizálás és önállósodási törekvések)* • Böszörményi Géza–Gyarmathy Livia: *Beszélgetés Faludy Györggyel* • Fejős Zoltán: *Harc a háború ellen és az új demokratikus Magyarországért (Szemelvények egy New York-i magyar hetilap cikkeiből)* • Válogatás a „Harc” 1944-45-ös cikkeiből

Melléklet: Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről

Mészöly Miklós: *Egyetemes magyar felelősségtudat* • Tamás Gáspár Miklós: *Liberalizmus és nacionalizmus* • Bibó István levele Szalai Pálhoz • Molnár Gusztáv: *Limes* • Ara Kovács Attila–Dávid György–Joó Rudolf–Kőszegi László–Nagy József–Tóth Károly Antal–Vásárhelyi Judit: *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről* • R. Süle Andrea: *A Román Kommunista Párt nemzetiségi politikája a pártdokumentációk tükrében* • Az Állami Bér- és Munkügyi Hivatal első jelentése a Magyarországra települő külföldi állampolgárok munkába állását segítő tanácsai tevékenységről és a további munkalehetőségekről • Az Állami Bér- és Munkügyi Hivatal második jelentése a román állampolgárok magyarországi elhelyezkedési tapasztalatairól • Regényi Emil–Törzsök Erika: *Romániai menekültek Magyarországon, 1988* • A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának munkaközössége: *A magyar kisebbség Csehszlovákiában* • Fényi Tibor: *A csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kronoló-*

giája 1944–1988 • Arday Lajos: *A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981)* • Für Lajos: *A magyar tudományművelés Jugoszláviában* • Balla Gyula: *Kárpátaljai magyarság 1918–1988*

Melléklet: Demény Pál: „A Párt foglya voltam”

IRÁNYTÁJ
HÁNYK. RT.

BUDAPEST
BANK RT.

BUDAPEST

1853 SZABADSÁG TÉR 5-6.

A MŰ ÉRTÉK

**Műtárgyak és különleges értékek
speciális biztosítása Irodánkban.
Egyedileg. Igénye szerint.**

**KORONA BIZTOSÍTÁSI IRODA
az ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ
különleges biztosítások Irodája**

**BUDAPEST V. ker., Balassi Bálint u. 19.
Telefon: 317-143**

AZ IGÉNYESSÉG BIZTOSÍTVA

A MEGBECSÜLT TEHETSÉG

**Művészek
különleges balesetbiztosítása Irodánkban.
Egyedileg. Igénye szerint.**

**KORONA BIZTOSÍTÁSI IRODA az ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ
különleges biztosítások Irodája**

**BUDAPEST V. ker., Balassi Bálint u. 19.
Telefon: 317-143**

AZ IGÉNYESSÉG BIZTOSÍTVA

ÜNNEPI KÖNYVHÉT

1989. június 2–7.

Antológiák

Fiatal írók könyve

Körkép '89

Magyar mozaik '88

Rivalda '87–88

Szép versek 1988

Meddig tart még?

Újhold-Évkönyv 1989/1

Próza és dráma

Andrassew Iván: *Csapdalakó*

Ágoston Vilmos: *Húzd a Himnuszt, ne káromkodj!*

Bálint Tibor: *Égi és földi kovártély*

Boros István: *Patkánykölyök*

Czakó Gábor: *Van itthon elég krumpli?*

Csengey Dénes: *Találkozások az angyallal*

Csurka István: *Vasárnapi menü*

Galgóczi Erzsébet: *Kettősünnep*

Görgey Gábor: *Volt egyszer egy Felvidék*

Horváth Tamás: *Szamurájok*

Jékely Zoltán: *Kirepül a madárka*

Jókai Anna: *Szegény Sudár Anna*

Kemény István: *Az ellenség művészete*

Király Zsuzsa: *Irányregény az albérletből*

Kolozsvári Grandpierre Emil: *Egy potenciavadász följegyzései*

Konrád György: *A cinkos*

Köteles Pál: *Hotel Kárpátia*

Marafkó László: *Az árulás*

Mándy Iván: *Önéletrajz*

Mészöly Miklós: *Volt egyszer egy Közép-Európa*

Nádas Péter: *Évkönyv*

Németh László: *Életmű szilánkokban I–II.*

Örkény István: *Búcsi*

Páskándi Géza: *Sírrablók*

Sütő András: *Színművek 1.*

Szakonyi Károly: *Bolond madár*

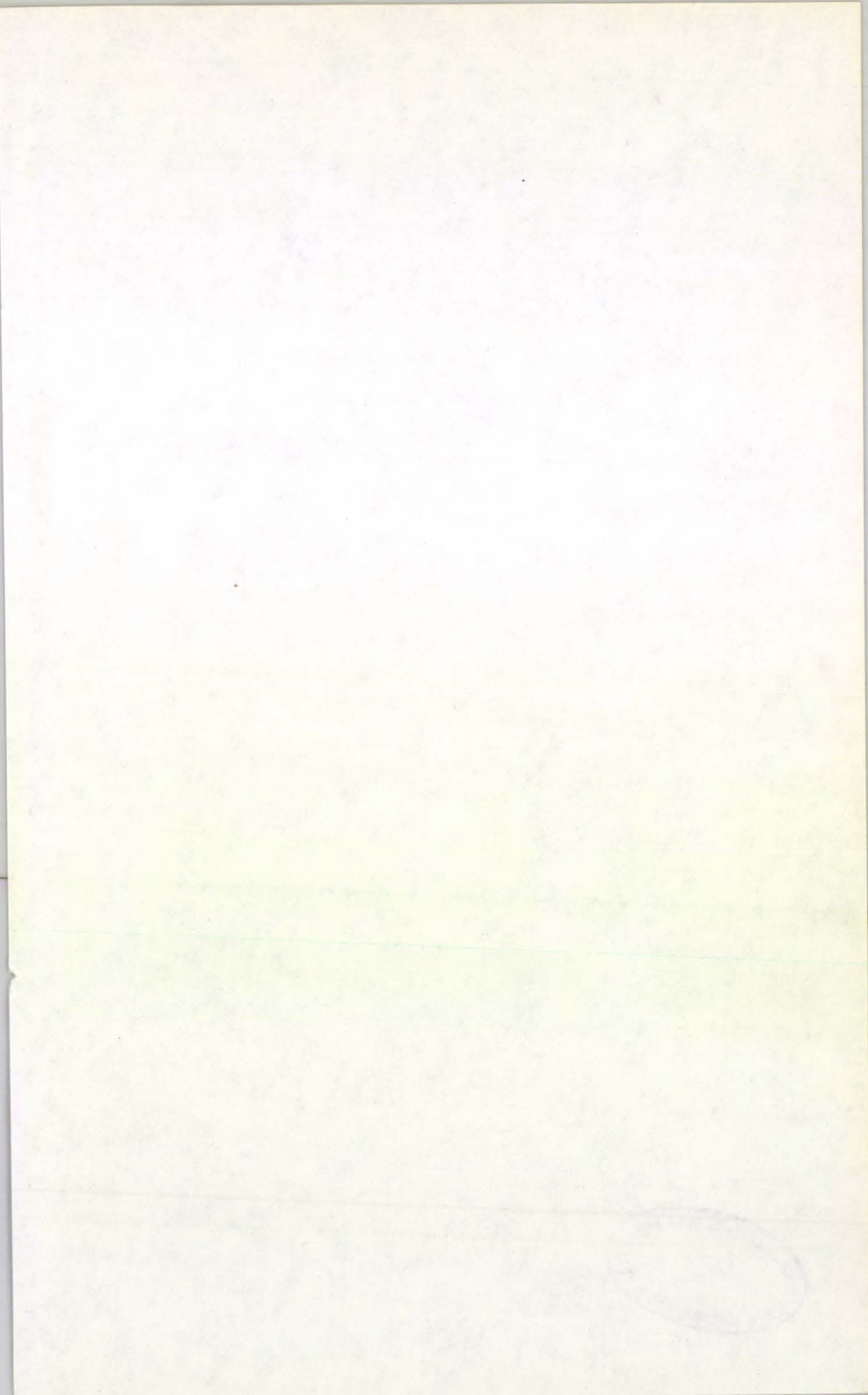
Szentmihályi Szabó Péter: *Anti-regény*
Tabák András: *A sötét ablak*
Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*
Temesi Ferenc: *Harmadik könyv*
Tóth Gábor Ákos: *Beszélgéseim a Színésznővel*
Vathy Zsuzsa: *Szívrepestve*
Vészits Andrea: *Apapa regénye*
Szép Ernő: *A jázminok illata*

Esszék, tanulmányok, emlékezések

Fekete Gyula: *Gondolkozzunk, magyarok!*
Harminchat év
Ignotus Pál: *Csipkerózsza*
Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1961–1972*
Karinthy Ferenc: *Itália mia*
Kornis Mihály: *A félelem dicsérete*
Lengyel József: *noteszeiből 1955–1975*
Leveleskönyv
Faludy György: *Pokolbéli vig napjaim*
Nemeskürty István: *Daliás idők*
Poszler György: *Eszmék – eszmények – nosztalgiák*
Supka Géza: *Kalandozások a Kalendáriumban és más érdekességek*

Riport, szociográfia

Ágh István: *Utolsó terelés az őszi legelőn*
Boldizsár Iván: *A lebegők*
Csalog Zsolt: *Fel a kezekkel!*
PüNKÖSTI ÁRPÁD: *Vasalt ruha mángorolva*
Lászlóffy Aladár–Kántor László: *Házsongárd*
Kallós Zoltán–Martin György: *Tegnap a Gyimesben jártam*
Hernádi Miklós: *Válni veszélyes*
Székelyhidi Ágoston: *Debreceni napló Erdélyről*
Tar Sándor: *mért jó a póknak*

Medvetánc

AZ ELTE ÉS AZ MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRATA

Felelős kiadó: Poszler György

Szerkesztőbizottság

Fejtő Ferenc		társelnökök
Bihari Mihály		
Palánkai Tibor		
Ancsel Éva		
Hankiss Elemér		felelős szerkesztő
Miklós Tamás		

Szerkesztők

Bajomi Iván
Bruszt László
Magyar Bálint
Sasfi Csaba
Tallár Ferenc
Tengelyi László

Szerkesztőség: Budapest, V., Egyetem tér 1–3. 1053
Előfizetés a tőlünk igényelt csekken vagy egyébként
az alábbi számlára való átutalással
MNB 218–98055
OTP 6017 ELTE-Medvetánc
OTP V., Deák Ferenc u. 7–9.

Egy év (négy szám) előfizetési díja postaköltséggel: 208 Ft

A folyóirat előállításának költségeihez hozzájárult
az MTA-Soros alapítvány.

ISSN 0230–3361

